

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Јован М. Чудомировић

**Семантика и прагматика саставних
одн. супротних напоредних везника
*и, па, те, а, али, него***

Докторска дисертација

Београд
2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Jovan M. Čudomirović

**Semantics and pragmatics of copulative
and adversative coordinative
conjunctions *i, pa, te, a, ali, nego***

Doctoral thesis

Belgrade
2015

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Йован М. Чудомирович

**Семантика и прагматика
соединительных и противительных
сочинительных союзов
*и, па, те, а, али, него***

Докторская диссертация

Белград
2015

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Др Душка Кликовац, редовни професор

Чланови комисије:

1. др Срето Танасић, научни саветник, Институт за српски језик
САНУ

2. др Весна Ломпар, доцент, Филолошки факултет, Универзитет у
Београду

Датум одбране: _____

Реч захвалности

Током израде овог рада веома ми је значила подршка моје менторке – проф. др Душке Кликовац. Почев од избора теме и основне концепције истраживања, па до коначног уобличавања рада, њени предлози и примедбе били су ми од велике користи и извесно су овај рад учиниле битно бољим него што би могао бити без таквог менторског приступа. Због свега тога јој се на овом месту најсрдачније захваљујем.

Посебну захвалност дугујем и свом колеги др Балши Стипчевићу, доценту на Катедри за српски језик са јужнословенским језицима, који је у академској 2014/15. години преузео на себе највећи део мојих обавеза и тако ми омогућио да се посветим раду на дисертацији. Без такве његове помоћи, овај посао би за мене био и тежи и дужи.

За пажљиво читање завршних верзија овог рада захвалан сам Дини, Мирјани и Душици, које су ми, као и увек до сада, биле на располагању у сваком тренутку и у свим околностима. Надам се да ћу што пре бити у прилици да им се за то одужим.

На крају, хвала Невени што је успела да се навикне да у свако доба буде спремна да стрпљиво одговара на питања као што су „Зашто си сада рекла *a*, а не *али*?“ или „Да ли би овде радије рекла *и* или *a* и зашто?“. Знам да то није било лако, мада не могу да јој обећам да је с таквим питањима завршено.

Јован Чудомировић

Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника *и, па, те, а, али, него*

Резиме: Циљ овог истраживања јесте да опише семантику и прагматику саставних одн. супротних напоредних везника *и, па, те, а, али* и *него*. Тај опис заснивамо на (1) когнитивном приступу И. Свитсер (1990), који претпоставља да се употреба везника проширује, пресликава из основног, домена садржаја (ДС), у епистемички домен (ЕД) и домен говорних чинова (ДГЧ); и на (2) структури појмовних простора саставности и супротности које је установила К. Маури (2008). Притом, ослањамо смо се на темељне претпоставке когнитивне лингвистике (Лабов 1973; Рош 1978; Лејкоф/Џонсон 1980; Ланакер 1987). Корпус за истраживање чине примери из *Електронског корпуса српског језика* (ЕКСЈ) (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>). Ексерпирали смо између 2600 и 2700 примера везничке и конекторске употребе, водећи рачуна о томе да у корпус укључимо примере из различитих регистара, да они не буду архаични нити дијалекатски обележени и да представљају и ређе типове односа.

Кад је реч о саставним везницима, наша анализа показала је да се различити типови односа могу објединити појмом *континуитета у дискурсу* (Гивон 1983; 1990), који се остварује као предметни континуитет (конјункти су обједињени тиме што се односе на исти предмет дискурса), тематски континуитет (имају исту тему на плану информативне структуре) или континуитет радње (сукцесивност, каузалност итд.). У ДС се употреба саставних везника концентрише око односа неутралног додавања, сукцесивности и каузалности, који, заједно са прелазним типовима односа између сукцесивности и каузалности чине континуум дуж ког се употреба ових везника проширује од семантички најнеутралније ка семантички специфичнијима. ДС представља основни домен употребе за све саставне везнике, који своју употребу проширују не само од неспецифичних у семантички специфичне односе, него и из ДС у ЕД и ДГЧ. Наша анализа показала је, такође, да је оправдано претпоставити и постојање четвртог домена, домена дискурса (ДД) (у ком се остварују односи који се тичу информативне структуре, сигнализира сегментација дискурса и сл.), на шта је у литератури у вези са теоријом домена И. Свитсер већ указивано (Ланг 2000).

Употребу супротних везника обједињује појам *дисконтинуитета* у дискурсу (Гивон 1983; 1990), при чему дисконтинуитет може постојати само у ДД, као тематски дисконтинуитет, дисконтинуитет догађања или дисконтинуитет перспективе/критеријума, што су односи које обележава везник *a*, или може бити реч о дисконтинуитету у ЕД, тј. о супротности, која се остварује као опозитивни контраст (*a*), исправљање (*него*) или порицање очекиваног (*али*), што су три основна типа супротности (Маури 2008). Сваки од супротних везника проширује своју употребу од основних ка специфичнијим односима, али је, за разлику од саставности, простор супротности дискретан и нема право преклапања између везника, иако има приближавања. Такође, за разлику од саставних везника, код којих је имплицирано значење често мање или више предодређено граматичким и семантичким факторима као што су вид глагола, модализованост предиката и метонимијска веза између категорија сукцесивности, каузалности, услова и сл., код супротних везника овакве предвидивости нема.

Будући да се употребе двеју испитиваних група везника обједињују појмовима континуитета/дисконтинуитета у дискурсу, сматрамо да је управо дистинкција *континуитет* : *дисконтинуитет* она на којој почива систем напоредних везника у српском. Она се не може изједначити са дистинкцијом *саставност* : *супротност*, јер је *дисконтинуитет* шири појам од супротности и обухвата и оне односе са везником *a* у којима нема супротности, и који су по правилу представљали проблем у класификацијама и били разлог да се *a* сматра и саставним везником.

Осим ових општих резултата, модел који смо применили омогућио нам је да у опису објединимо употребе истог везника које су се у литератури обично раздвајале (показујемо да је везник *на* саставни и у већини случајева у којима се досад обично сматрао делом супротног везничког споја *на ипак*, као и да се градационе конструкције са *не само... него (и)* могу сматрати само једним од типова *него*-конструкција). Такође, показали смо да се градационим конструкцијама могу сматрати не само оне типа *не само... него (и)* и *а камоли / некамоли (да)* већ да се може говорити о читавој породици градационих односа, коју не треба издвајати из саставних и супротних односа, већ се може говорити о саставним градационим односима и супротним градационим односима.

Кад је реч о могућим применама, на истраживачком пољу ово истраживање отвара простор да се на исти начин опише употреба осталих напоредних везника, чиме би се добио заокружен опис семантике напоредних односа, а може послужити и као основ за анализу семантике зависних везника (бар оних који у својој основи имају прилошка значења). На практичном плану, опис до ког смо дошли може послужити за израду различитих типова вежбања намењених онима који уче српски језик као страни и имају проблема да потпуно овладају системом напоредних везника (нарочито ако им први језик није неки од оних који имају еквивалент српском *a*).

Кључне речи: напоредни везници, саставни однос, супротни однос, српски језик, семантика, прагматика, когнитивна лингвистика, континуитет у дискурсу.

Научна област: наука о језику; српски језик.

Ужа научна област: савремени српски језик; семантика; прагматика; синтакса.

УДК број: 811.163.41'367(043.3); 811.163.41'367.634(043.3)

Semantics and pragmatics of copulative and adversative coordinative conjunctions *i, pa, te, a, ali, nego*

Abstract: The aim of this research is to describe semantics and pragmatics of coordinative conjunctions *i, pa, te, a, ali, nego*. The description is based on the cognitive approach developed by E. Sweetser (1990) (which assumes that conjunctions expand their use from the basic content domain (CD) to epistemic domain (ED) and speech-act domain (SAD)), as well as on the structure of conceptual spaces of combination and contrast, as identified in Mauri (2008). Theoretically speaking, we also relied on the basic assumptions of cognitive linguistics (Labov 1973; Rosch 1978; Lakoff/Johnson 1980; Langacker 1987). This research is conducted on the examples from *Electronic corpus of Serbian language* (EKSJ) (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>). Between 2600 and 2700 examples were analyzed (including cases in which the conjunctions were used as discourse markers, not only as coordinators), taking into account examples from different registers as well as the ones representing infrequent types of relations, but excluding the archaic or dialect ones..

As for copulative conjunctions (*i, pa, te*), we show that different types of relations they mark can be accounted for in terms of continuity in discourse (thematic continuity, topic continuity or continuity of action, cf. Givón 1983; 1990). In CD, the use of conjunctions *i, pa, te* concentrates around three main relations: neutral addition, temporal sequentiality and causality, which thus form a cline along which these conjunctions extend their use from marking semantically neutral to more specific relations. They also extend their use from CD to ED and SAD. In addition show that another, discourse domain (DD) should be postulated (in which relations concerning information structure and discourse segmentation are realized), which is, at least generally, in accordance with suggestions already made in regard to Sweetser's domain theory (cf. Lang 2000).

The use of adversative conjunctions (*a, ali, nego*) can be accounted for in terms of discontinuity in discourse (Givón 1983; 1990). This discontinuity may exist only in DD (in such cases it is always marked with *a*) or it can be viewed as discontinuity in ED, i.e. adversativity/contrast, realized as one of the three main types of contrast (Mauri 2008): oppositional contrast (*a*), correction (*nego*) or denial of expectation (*nego*). All of the adversative markers extend their use from prototypical to less typical relations, as well

as from the basic domain of their use (DD for *a*, ED for *ali*, and both DD and ED for *nego*) to other domains, but the conceptual space of contrast relations is, unlike the space occupied by copulative conjunctions, discrete, conjunctions do not overlap, though in some cases constructions with different conjunctions may have interpretations close to each other. Another difference we observed is that the meaning implicated by copulative conjunctions is often determined by grammatical and/or semantic factors such as verbal aspect, modality, metonymical relatedness of categories such as temporal sequence, causality, condition etc., while no such predictability can be identified among the inferences implicated by adversative conjunctions.

Given that different types of usage of the groups of conjunctions can be accounted for in terms of continuity : discontinuity in discourse, we claim that it is this distinction that system of coordinators in Serbian relies on. It should not be misinterpreted as the distinction between copulative and adversative relations, because *discontinuity* represents a wider concept and encompasses relations marked by *a* in which there is no semantic contrast, and which usually gave rise to a problem for classifications, so that *a* was sometimes classified both as copulative and as adversative conjunction.

Apart from these general results, the model we applied enables us to provide a unified analysis of a different types of relations marked by the same conjunction which were usually treated separately in the literature (we show that *pa* is copulative conjunction even in the majority of cases in which it is usually treated as part of the complex adversative conjunction *pa ipak*; we also show that gradational constructions with *nego* should be considered only as one type of a wider group of constructions with the conjunctions *nego*). In addition, we show that there is a whole family of gradational relations (beside those marked with *ne samo... nego i*, and *a kamoli/nekvoli (da)*), which should be placed inside the *continuity : discontinuity* cline, but included in it, as copulative gradational relations and adversative gradational relations.

As for possible applications in the field of research, this model can be used for description of other coordinating conjunctions, in order to provide complete description of the semantics of coordinative relations in Serbian. On a practical level, our description can be used to develop different types of exercises for learners of Serbian as a second language who encounter problems in acquiring its system of coordinators (especially if their first language does not include equivalents of Serbian *a*, *pa* or *te*).

Keywords: coordinative conjunctions, copulative/combination relations, contrast/adversative relations, Serbian language, semantics, pragmatics, cognitive linguistics, continuity in discourse.

Field of research: linguistics; Serbian language.

Specific fields: semantics, pragmatics, syntax.

UDC number: 811.163.41'367(043.3); 811.163.41'367.634(043.3)

Скраћенице и симболи

У тексту, табелама и схемама

ГлЈ(ед) – глаголска јединица
ГлС – глаголска синтагма
ГЧ – говорни чин
ДГЧ – домен говорних чинова
ДД – домен дискурса
ДС – домен садржаја
ЕД – епистемички домен
ЗС – заједнички садржалац
ИмЈ(ед) – именичка јединица
К – конјункт
Кл – клауза
ПридЈ(ед) – придевска јединица
ПрилЈ(ед) – прилошка јединица
С – ситуација
ЧПО – чин који прети образу
+> – импликатура

У примерима

(Ознаке извора из којих потичу примери ексцерпирани
из Електронског корпуса српског језика;
уз изворе примера који нису из ЕКСЈ стоји знак *)

АД-45В	А. Дима, <i>Четрдесет и пет витезова</i>
АД-ГМК	А. Дима, <i>Гроф Монте Кристо</i>
АИ-М	А. Исаковић, „Молба из 1950“
АИ-Т2	А. Исаковић, <i>Трен 2: Казивања Чеперку</i>
АК-ОС	А. Кларк, <i>Одисеја у свемиру 2001</i>
АЛ-БК	А. Линдгрен, <i>Бата и Карлсон с крова</i>
АМ-С	А. Малуф, <i>Самарканд</i>
АП-СЈЧ	А. Поповић, <i>Судбина једног Чарлија</i>
АСП-КК	А. С. Пушкин, <i>Капетанова кћи</i>
АТ-УЧ	А. Тишма, <i>Употреба човека</i>
БП-Л	Б. Прус, <i>Лутка</i>
БП-ОПД	Б. Пекић, <i>Одбрана и последњи дани</i>
БП-С2СР	Б. Петрановић, <i>Србија у Другом светском рату 1939–1945</i>
БП-ЧЈС	Б. Пекић, „Човек који је јео смрт“
БС-ГМ	Б. Станковић, <i>Газда Младен</i>
БС-Ј	Б. Станковић, <i>Јовча</i>
БС-НК	Б. Станковић, <i>Нечиста крв</i>
БС-Т	Б. Станковић, <i>Ташана</i>

БЂ-ДЦ	Б. Ћосић, <i>Два царства</i>
БЂ-КК	Б. Ћосић, <i>Кроз књиге и књижевност</i>
БЂ-ПП	Б. Ћосић, <i>Покошено поље</i>
В*	Недељник <i>Време</i>
ВА-М	В. Адамовић, <i>Психосоматска медицина и консултативна психијатрија: приручник за клиничку праксу</i>
ВА-П	В. Арсенијевић, <i>Предатор</i>
ВА-УБ	В. Адамовић, <i>Уметник и болест</i>
ВЈ-ПБС	В. Јеротић, <i>Психоанализа, болест, стварање</i>
ВМ-Б	В. Милићевић, <i>Беспуће</i>
ВУ-ПДЗ	В. Урошевић, <i>Познавање природе и друштва за трећи разред основне школе</i>
ВХ-ФМ	В. Хајзенберг, <i>Физика и метафизика</i>
ГА-КМ	Г. Аполинер, <i>Краљ-месец</i>
ГБ-КП	Г. Божовић, <i>Косовске приче</i>
ГГМ-СГС	Г. Г. Маркес, <i>Сто година самоће</i>
ГМ-ИП	Г. Б. Милошевић, <i>Порез и избегавање пореза</i>
ГФ-БП	Г. Флобер, <i>Бувар и Пекшије</i>
ДА-АВ	Д. Адамс, <i>Аутостоперски водич кроз галаксију</i>
ДАФ	<i>Дневник Ане Франк</i>
ДБ-АД	Д. Браун, <i>Анђели и демони</i>
ДБ-ДК	Д. Браун, <i>Да Винчијев код</i>
ДК-В	Д. Киш, <i>Varia</i>
ДК-НМ	Д. Киш, <i>Ноћ и магла</i>
ДК-П	Д. Киш, <i>Пешчаник</i>
ДК-П44	Д. Киш, <i>Псалам 44</i>
ДК-РЈ	Д. Киш, <i>Рани јади</i>
ДК-С	Д. Киш, <i>Складиште</i>
ДК-ЧА	Д. Киш, <i>Час анатомије</i>
ДМ-ППД	Д. Максимовић, <i>Поезија и проза за дјецу</i>
ДН-П	Д. Недељковић, <i>Понедељак</i>
ДЂ-К	Д. Ћосић, <i>Корени</i>
Д-Ф	Дневни лист <i>Данас</i> , <i>Фелтон</i>
ЕМ	Часопис <i>Економист магазин</i>
ЕЛ-ТБ	Е. Левинас, <i>Тоталитет и бесконачност</i>
ЕХ-СМ	Е. Хемингвеј, <i>Старац и море</i>
ЖБ-СЗ	Ж. Бодријар, <i>Савршен злочин</i>
ЖВ-МС	Ж. Верн, <i>Михаил Строгов</i>
ЖП-С	Ж. Павловић, <i>Сабља</i>
ЖТ-ПД	Ж. Требјешанин, <i>Представа о детету у српској култури</i>
ЗВСС	<i>Закон о Високом савету судства</i>
ЗДПФ	<i>Закон о добровољним пензијским фондовима и пензијским плановима</i>
ЗЕК	<i>Закон о електронским комуникацијама</i>
З-ЕСТ	<i>Закон о потврђивању Европског споразума о међународном транспорту опасног терета на путевима</i>
ЗИПП	<i>Закон о изменама и допунама Закона о порезу на промет</i>

ЗЈА	<i>Закон о јавним агенцијама</i>
ЗКЗК	<i>Закон о потврђивању Европске конвенције о заштити кичмењака намењених за огледне или друге научне сврхе [...]</i>
ЗК-НКН	<i>Закон о потврђивању Конвенције о очувању нематеријалног културног наслеђа</i>
ЗКП	<i>ЗКП</i>
ЗЛМС	<i>Закон о лековима и медицинским средствима</i>
ЗНБС	<i>Закон о Народној банци Србије</i>
ЗНС	<i>Закон о Народној скупштини</i>
ЗОЕ	<i>Закон о енергетици</i>
ЗОП	<i>Закон о прекршајима</i>
ЗОР	<i>Закон о раду</i>
ЗОС	<i>Закон о осигурању</i>
ЗП	<i>Породични закон</i>
ЗПМК	<i>Закон о потврђивању протокола из 1997. године о изменама и допунама Међународне конвенције о спречавању загађења мора са бродова из 1973. године [...]</i>
ЗПП	<i>Закон о патентном праву</i>
ЗППА	<i>Закон о изменама и допунама Закона о пореском поступку и пореској администрацији</i>
ЗРДФ	<i>Закон о радиодифузији</i>
ЗСПС	<i>Закон о потврђивању оквирног споразума између Владе Републике Србије и Комисије европских заједница о правилима за сарадњу</i>
ЗУП	<i>Закон о управљању отпадом</i>
ЗУПП	<i>Закон о потврђивању уговора о патентном праву</i>
ЗФПС	<i>Закон о финансирању политичких странака</i>
ЗЦТ	<i>Закон о царинској тарифи</i>
ИА-Ј	<i>И. Андрић, „Јелена, жена које нема“</i>
ИА-НДЋ	<i>И. Андрић, На Дрини Ћуприја</i>
ИА-ПА	<i>И. Андрић, Проклета авлија</i>
ИА-ПАЂ	<i>И. Андрић, „Пут Алије Ђерзелеза“</i>
ИА-ПВС	<i>И. Андрић, „Прича о везировом слону“</i>
ИА-ТХ	<i>И. Андрић, Травничка хроника</i>
ИП-ДС	<i>Иљф и Петров, Дванаест столица</i>
ИС-КПК	<i>И. Секулић, Хроника паланачког гробља</i>
ЈБ-ЕП	<i>Ј. Бродски, „Енглеске поуке Стивена Спендера“</i>
ЈДАН	<i>Часопис Језик данас</i>
ЈД-Б5	<i>Ј. Данон, Биологија за V разред основне школе</i>
ЈП-ЗАГ	<i>Ј. П. Поповић, Правни системи заштите архивске грађе</i>
ЈП-РС	<i>Ј. Потоцки, Рукопис нађен у Сарагоси</i>
ЈС-ИСК	<i>Ј. Скерлић, Историја српске књижевности</i>
ЈХ-ВШ	<i>Ј. Хашек, Доживљаји доброг војника Швејка у Првом светском рату</i>
КЛС-ДМ	<i>К. Леви Строс, Дивља мисао</i>
КЛС-ТТ	<i>К. Леви Строс, Тужни тропи</i>
КС-ТС	<i>К. Симак, Транзитна станица</i>
ЛК-АЗЧ	<i>Л. Керол, Алиса у земљи чуда</i>
ЛНТ-ХМ	<i>Л. Н. Толстој, Хаџи Мурат</i>

ЉС-ПЗ	Љ. Суботић, <i>Праг знања српског језика</i>
ЉС-ППШ	Љ. Симовић, <i>Путујуће позориште Шопаловић</i>
ЉС-Х	Љ. Симовић, <i>Хасанагиница</i>
МБ-ММ	М. Булгаков, <i>Мајстор и Маргарита</i>
МБ-ЦП	М. Булатовић, <i>Црвени петао лети према небу</i>
МВЉ-НД	М. Варгас Љоса, <i>Авантуре неваљале девојчице</i>
МГ-Д	М. Гарашанин, „Доколице“
МД-УП	М. Драшкић и др., <i>Уговорно право међународне трговине</i>
МЂ-ЗС	М. Ђурђевић, <i>Трећи сектор</i>
МЂ-ЛФ	М. Ђурђевић, <i>Леш у фундусу</i>
МЂ-ПСС	М. Ђурђевић, <i>Паркинг светог Саватија</i>
МЕ-УМ	М. Етвуд, „Убиство у мраку“
МК-И	М. Ковач, „Игњат или Кућа за рушење“
МЛ-АА	М. Леви, <i>А ако је то ипак било истина</i>
ММ-Г5	М. Милошевић, <i>Географија за V разред основне школе</i>
ММ-КЦН	М. Миланковић, <i>Кроз царство наука</i>
МН-ЗДМ	М. Настасијевић, „Запис о даровима моје рођаке Марије“
МН-СЊС	М. Новаковић, <i>Страх и његов слуга</i>
МП-ДК	М. Пантић, „Дан за кленове“
МП-ИК	М. Павић, <i>Икона која кија</i>
МП-С	М. Поповић, <i>Судбине</i>
МП-ХР	М. Павић, <i>Хазарски речник</i>
МПР-А	С. Мацура, Ј. Перић Радић, <i>Атомистика</i>
МС-УНВ	М. Савић, <i>Ујак наше вароши</i>
МСК-УМ	М. С. Ковачевић, <i>Ургентна медицина</i>
МТ-ТС	М. Твен, <i>Том Сојер</i>
МУ-КРЦ	М. Ускоковић, <i>Кад руже цветају</i>
МЦ-ДЧ	М. Црњански, <i>Дневник о Чарнојевићу</i>
МЦ-С	М. Црњански, <i>Сеобе</i>
МЦ-С2	М. Црњански, <i>Друга књига Сеоба</i>
МШ-ТД	М. Шолохов, <i>Тихи Дон</i>
НГ-П	Н. Грифитс, <i>Патрљак</i>
НИН	Недељник <i>Нин</i>
НМ-СД	Н. Митровић, „Снови и дани“
НП-ДСР	Н. Петковић, <i>Два српска романа</i>
О-1984	О-1984.
ОБ-ИИ	О. де Балзак, <i>Изгубљене илузије</i>
ОБ-ППШ	О. де Балзак, <i>Пуковник Шабер</i>
ОБМ-ГМ	О. Бихаљи Мерин, <i>Градитељи модерне мисли</i>
ОПО-ПС	О. Поповић Обрадовић, <i>Парламентаризам у Србији 1903–1914</i>
ОС-РП	О. Станојевић, <i>Римско право</i>
П	Дневни лист <i>Политика</i>
П-КД	Дневни лист <i>Политика</i> , Културни додатак
П-М	<i>Политикин магазин</i>
П-Ф	Дневни лист <i>Политика</i> , Фелџон

Пл-Д	Платон, <i>Држава</i>
ПЛ-ЖЊИ	П. Луис, <i>Жена и њена играчка</i>
ПМ-МР	П. ла Мир, <i>Мулен Руж: Роман о животу Анрија Тулуз Лотрека</i>
ПРАВ	Часопис <i>Православље</i>
ПФМ1	<i>Пешчаник ФМ. Књига I.</i>
ПХ-МЖП	П. Хајсмит, <i>Мале женомрзачке приче</i>
Р	Часопис <i>Република</i>
РБ-ТЧ	Р. Бредбери, <i>Тетовирани човек</i>
РД-ЕСН	Р. Драгаш, <i>Типични примери експертиза саобраћајних несрећа</i>
РЖ-ПМ	Р. Жирарде, <i>Политички митови и митологије</i>
РК-АА	Р. Кузмановић, <i>Ање, ање</i>
РК-Г	Р. Кузмановић, <i>Голф</i>
РК-КЦ	Р. Киплинг, <i>Књига о џунгли</i>
РК-О	Р. Кузмановић, <i>Одмор</i>
РП-А	Р. Петровић, <i>Африка</i>
РП-БГП	Р. Петровић, <i>Бурлеска господина Перуна бога Грома</i>
РП-ЉГ	Р. Петровић, <i>Људи говоре</i>
РП-ПБС	Р. Петровић, <i>Путник без сенке и други заплети</i>
РП-ССМ	Р. Петровић, <i>Са силама немерљивим</i>
РТ-СБ	Р. Трифковић, „Себичност“
РТС	<i>Радио-телевизија Србије</i> (сајт www.rts.rs)
С	Часопис <i>Срце</i>
С-ПМК	Стендал, <i>Пармски картузијански манастир</i>
СБ-ПБ	С. Басара, <i>Успон и пад Паркинсонове болести</i>
СБ-ТМД	С. Божовић, <i>Теби, моја Долорес</i>
СБ-ФБ	С. Басара, <i>Фама о бициклистима</i>
СВ	Часопис <i>Свет</i>
СВЈ-Д	С. Велмар Јанковић, <i>Дорћол</i>
СК-К	С. Краков, <i>Крила</i>
СЛ-НХ	С. Лагерлеф, <i>Чудновато путовање Нилса Холгерсона</i>
СХ-КПВ	С. Хокинг, <i>Кратка повест времена</i>
ТМ-ЧБ	Т. Ман, <i>Чаробни брег</i>
ТП-АВБ*	Т. Панчић, <i>Алеја Виктора Бубња</i>
ТП-СС	Т. Прачет, <i>Стража! стража!</i>
ТХ-НЦ	Т. Харди, <i>Незнани Цуд</i>
УЕ-ИР	У. Еко, <i>Име руже</i>
УЛ-ЧПШ	У. Легвин, <i>Човек празних шака</i>
ФБ-МЦ1	Ф. Бродел, <i>Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века</i> , књ. 1
ФБ-МЦ2	Ф. Бродел, <i>Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века</i> , књ. 2
ФБ-МЦ3	Ф. Бродел, <i>Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века</i> , књ. 3
ФД-СЉС	Ф. Давид, <i>Сан о љубави и смрти</i>
ФМД-БК	Ф. М. Достојевски, <i>Браћа Карамазови</i>
ФМД-ЗД	Ф. М. Достојевски, <i>Зли дуси</i>

ФМД-И	Ф. М. Достојејевски, <i>Идиот</i>
ФМД-ПУ	Ф. М. Достојејевски, <i>Понижени и увређени</i>
ХМ-А	Х. Мулиш, <i>Атентат</i>
ЧМ-БШП	Ч. Мингус, <i>Беднији од шугавог пса</i>
ЦКР-ХП	Ц. К. Роулинг, <i>Хари Потер и камен мудрости</i>
ЦО-Е	Ц. Остин, <i>Ема</i>
ЦО-МП	Ц. Остин, <i>Мансфилд парк</i>
ЦО-РО	Ц. Остин, <i>Разум и осећајност</i>
ЦС-ЛЖ	Ц. Д. Селинџер, <i>Ловац у жити</i>
ЦТ-ГП	Ц. Р. Р. Толкин, <i>Господар прстенова</i>
ЦТ-Х	Ц. Р. Р. Толкин, <i>Хобит или тамо и натраг</i>
ЦЦ-ТЧЧ	Ц. Цером, <i>Три човека у чамацу</i>

Садржај

I. Увод	1
1. Предмет и циљ истраживања, корпус и метод	1
1.1. Везници у досадашњој литератури	1
1.2. Циљ истраживања, корпус и општи теоријско-методолошки оквир	2
1.3. Структура рада	7
2. Појам координације	7
3. Формалне особине напоредних конструкција	13
3.1. Обележја координације: асиндетска и синдетска координација	13
3.2. Асиндетска координација	14
3.3. Синдетска координација	15
3.4. Елипса и координација	17
4. Семантички типови напоредних односа у србистичкој и (сербо)кroatистичкој литератури	19
5. Теоријски оквир за ово истраживање	26
5.1. Когнитивни приступ: теорија домена И. Свитсер	26
5.2. Функционално-типолошка перспектива: појмовни простори комбинације, контраста и алтернације	31
5.3. Прагматичка перспектива	38
6. Параметри за анализу	43
6.1. Домен употребе	43
6.2. Тип односа	44
6.3. Лексичка обележја односа	48
6.4. Граматичка обележја односа: глаголски облик и вид	49
6.5. Интеграција садржаја чланова напоредне конструкције	50
6.6. Дистрибутивна и колективна предикација	50
II. Саставни везници	52
1. Везник <i>и</i>	52
1.1. Етимологија	52
1.2. Главни типови односа издвојени у досадашњим истраживањима	52
1.3. Формалне карактеристике <i>и</i> -конструкција	52
1.4. Домен садржаја	53
1.5. Епистемички домен	101
1.6. Домен говорних чинова	110
1.7. Домен дискурса	119

1.8.	Конектор <i>и</i>	123
1.9.	Полисиндетско <i>и</i>	126
1.10.	Омнисиндетско <i>и</i>	128
2.	Везник <i>па</i>	133
2.1.	Етимологија	133
2.2.	Формалне карактеристике <i>па</i> -конструкција.....	133
2.3.	Главни типови односа забележени у досадашњој литератури	133
2.4.	Домен садржаја.....	134
2.5.	Епистемички домен.....	154
2.6.	Домен говорних чинова.....	157
2.7.	Домен дискурса	164
2.8.	Конектор <i>па</i>	171
3.	Везник <i>те</i>	182
3.1.	Етимологија	182
3.2.	Главни типови односа издвојени у досадашњим истраживањима.....	182
3.3.	Формалне карактеристике <i>те</i> -конструкција	184
3.4.	Неутрални саставни однос: домен садржаја и домен дискурса.....	185
3.5.	Домен садржаја.....	186
3.6.	Епистемички домен.....	198
3.7.	Домен говорних чинова.....	201
3.8.	Домен дискурса	202
3.9.	Омнисиндетско <i>те</i>	207
3.10.	Конектор <i>те</i>	209
4.	Саставни везници и простор дискурсног континуитета.....	210
4.1.	Континуитет као кључно обележје саставних односа.....	210
4.2.	Домени употребе и различити типови односа.....	212
4.3.	Саставни везници у поређењу.....	216
III.	Супротни везници	221
1.	Везник <i>а</i>	221
1.1.	Етимологија	221
1.2.	Семантика везника <i>а</i> : досадашња тумачења	221
1.3.	Формалне карактеристике <i>а</i> -конструкција.....	227
1.4.	Домен дискурса	228
1.5.	Епистемички домен.....	263
1.6.	Домен говорних чинова.....	280
1.7.	Конектор <i>а</i>	280

2. Везник <i>али</i>	288
2.1. Етимологија	288
2.2. Формалне карактеристике <i>али</i> -конструкција	288
2.3. Семантика и прагматика везника <i>али</i> : досадашњи налази.....	288
2.4. Епистемички домен.....	291
2.5. Домен говорних чинова.....	328
2.6. Домен дискурса	332
2.7. Конектор <i>али</i>	339
3. Везник <i>него</i>	346
3.1. Етимологија	346
3.2. Семантика <i>него</i> -конструкција у досадашњим истраживањима.....	346
3.3. Формалне карактеристике <i>него</i> -конструкција.....	346
3.4. Епистемички домен и домен дискурса	348
3.5. Домен говорних чинова.....	371
3.6. Конектор <i>него</i>	374
4. Супротни везници и простор дисконтинуитета у дискурсу.....	380
4.1. Супротност и дисконтинуитет	380
4.2. Простор дисконтинуитета	382
IV. Закључци	388
1. Садржај поглавља.....	388
2. Континуитет и дисконтинуитет у дискурсу. Саставни и супротни везници... 388	
3. Могуће примене добијених резултата и питања за даља истраживања.....	391
Библиографија.....	392

I. Увод

1. Предмет и циљ истраживања, корпус и метод

1.1. Везници у досадашњој литератури

Везници су део класичног инвентара врста речи: по Мунену (1996 [1985]: 105–106), помиње их још Аристотел, мада без објашњења, а затим и Дионисије Трачанин у својој граматичи, као једну од осам врста речи. Ова подела се, уз мале измене, појављује и код римских граматичара, и до наших дана ће остати темељ сваког описа језика (уп. Мунен 1996 [1985]: 111 et seq.), па их, као *сојузе*, *свезе*, *свезице*, *везнике* или *конјункције* налазимо и у првим српским и хрватским граматикама (в. Ломпар 2005: 404–414; Глигорић 2013).

Везницима у словенским језицима значајну пажњу поклања још Маретић, који на почетку своје обимне студије о везницима примећује да су они значајни и из синтаксичке и из семантичке перспективе:

Nauka o veznicima ide bez sumnje među najinteresantnija poglavља u sintaksi, jer veznici imaju u jeziku posao, da izriču одношaj među riječima i među rečenicama, te je nauka o њима u тјесној свеzi s naukom o rečenicama. Много се повећава занимљивост везника тјем, што слабо који везник нема више значења него једно (Маретић 1887–1888: XVIII, 76).

Ипак, у традиционалним граматикама се о везницима о углавном говори из синтаксичке перспективе, као о обележјима два типа синтаксичких односа – координације и субординације, док њихова семантика, како примећује И. Китис (2000: 358–359) није привлачила много пажње. Овакву ситуацију налазимо и у литератури о напоредним везницима у српско(хрватско)м: изузев већ поменуте Маретићеве студије и два контрастивна истраживања – студије Б. Кунцман-Милер (1988) о супротним везницима у српскохрватском, словеначком и немачком и необјављене дисертације М. Михајловића (1979) о синдетској координацији у енглеском и српскохрватском – семантика напоредних везника и/или напоредних конструкција била је предмет појединачних радова (Ајановић 1954; Стевовић 1955а; Кашић 1962–1963; Стевановић 1969а; радови у књизи Ковачевић 1998, као и Ковачевић 2000а; 2002; 2004; 2011; Михајловић 1981; 1982; 1983; Поповић 1977; 2003; Прањковић 2002; Јовановић 2005; Вукић 2009; Арсенијевић 2011; Танасић 2006; 2012б; 2012в; 2013б; за дијахронијску перспективу в. Павловић 2014а; б),

али не и обимнијих студија; по ширини захвата најсвеобухватније је и даље поглавље о независносложеним реченицама код Стевановића (1969б: 779–818).

1.2. Циљ истраживања, корпус и општи теоријско-методолошки оквир

1.2.1. Циљ

Циљ овог истраживања јесте да опише семантику и прагматику саставних одн. супротних напоредних везника *и*, *па*, *те*, *а*, *али* и *него*, полазећи од когнитивног приступа И. Свитсер (в. I.5.1.1) и појмовних простора комбинације и контраста које је установила К. Маури (в. I.5.2). Конкретно, тај опис треба да да одговоре на следећа питања:

- које су сличности и разлике између категорија саставних и супротних односа обележених везницима које испитујемо;
- каква је унутрашња структура ових категорија – који се све подтипови саставних одн. супротних односа могу идентификовати, шта их обједињује, у каквој су међусобној вези, где су границе између појединих подтипова, те који се од њих могу сматрати типичним представницима одговарајућег општег односа, а који су маргинални;
- који семантички и прагматички фактори/механизми стоје у основи различитих употреба напоредних везника које испитујемо;
- који домени употребе су карактеристични за различите типове везника и за различите синтаксичке дистрибуције, постоји ли преклапање између различитих домена и да ли се може претпоставити постојање других домена употребе, осим она три која идентификује И. Свитсер (1990).

Будући да су ово питања која традиционални опис семантичких типова напоредних односа оставља отвореним (уп. одељак 4), сматрамо да су наведени циљеви релевантни и да овакво истраживање може унапредити наше разумевање функције напоредних везника у српском језику, као и појмова саставних и супротних напоредних везника.

У складу са наведеним циљевима, у овом истраживању се нећемо бавити феноменима као што су: синтаксичка природа напоредних конструкција (да ли су то центричне јединице или нису и сл.), структурни фактори од којих зависи

елипса у координацији или обрасци конгруенције са координираним контролорима (уп. Корбет 1983; Френкс/Вилер-Голд 2014). Ова питања су у основи формалне, синтаксичке природе, па нису непосредно значајна за опис семантике и прагматике напоредних везника.

Иако предмет нашег истраживања неће бити сви саставни и супротни напоредни везници, сматрамо да су везници које смо одабрали довољни да се испуне циљеви које смо управо навели. Кад је реч о саставним везницима, овде нисмо уврстили везнике *ни* и *нити* – пошто представљају одричну варијанту везника *и*, сматрамо да се може претпоставити да се конструкције са њима на семантичко-прагматичком плану не разликују битно од конструкција са везником *и*. Од супротних везника изабрали смо по један везник карактеристичан за сваку од три главне врсте супротних односа. Иако се код К. Маури (2008) као пример супротног везника којим се обележава корективна супротност углавном појављује *већ*, а само спорадично и *него*, одлучујемо се за *него* јер се, као и већина других везника, уобичајено користи и као текстуални конектор, а семантика му је у основи иста као и код *већ* – обележава исправљање (в. одељак I.5.2.4.3).

1.2.2. Корпус

Корпус за ово истраживање чине примери из *Електронског корпуса савременог српског језика*, који се развија на Математичком факултету Универзитета у Београду (<http://korpus.matf.bg.ac.rs>). За сваки од одабраних везника/конектора ексцерпирани смо више стотина примера, водећи рачуна о следећем:

- да корпус буде функционалностилски разноврстан, тј. да укључује примере из књижевности, научне литературе, новина, публицистике, административних текстова и разговорног језика;
- да примери илуструју координацију различитих типова синтаксичких јединица (без обзира на то што су неке од њих релативно ретке), као и конекторску употребу;
- да примери не буду изразито архаични или дијалекатски специфични;
- да укупан број ексцерпираних примера буде већи за нарочито фреквентне везнике, као што је *и*, а мањи за мање фреквентне везнике, као што је нпр. *те*;

- да примере везничке одн. конекторске употребе ексцерпирамо *заједно са контекстом*, како бисмо их касније могли анализирати у *контексту у ком су употребљени*, а не независно од њега.

На овај начин ексцерпирани смо и анализирали између 2600 и 2700 примера. У следећој табели дајемо број ексцерпираних и анализираних примера за сваки везник:

Табела 1. Број ексцерпираних примера по везницима.

Везник	Број анализираних примера
<i>и</i>	697
<i>на</i>	425
<i>те</i>	308
<i>а</i>	488
<i>али</i>	418
<i>него</i>	311

Сваки пример из ЕКСЈ који наводимо у овом раду прати информација о конкретном извору из кога потиче. У свега неколико случајева у грађу смо укључили и примере ван ЕКСЈ; ако су преузети са интернета, такве примере прати тачна веб адреса, а ако су из штампаних извора – одговарајућа скраћеница (у списку скраћеница овакви извори означени су звездом).

1.2.3. Теоријски оквир и метод

Уопштено речено, у овом истраживању примењујемо когнитивни приступ. Конкретније, то значи да полазимо од претпоставке да се полифункционалност граматичких речи као што су везници у основи може објаснити процесима проширења између различитих домена (Свитсер 1990), који су аналогни процесима метафоричког и метонимијског проширења, о којима говори теорија појмовне метафоре/метонимије (Лејкоф/Донсон 1980; Лејкоф 1987; Донсон 1987; на српском в. Кликовац 2004; 2006; Расулић 2004; Расулић/Кликовац 2014: 241–336). Когнитивни приступ такође подразумева да различите семантичке категорије не посматрамо као дискретне и хомогене, већ као прототипски организоване категорије које садрже централне, типичне, и маргиналне или мање типичне представнике, и чију је структуру могуће представити као мрежу различитих поткатегија организованих око прототипа (Лабов 1973; Рош 1978;

Тејлор 2003 [1989]; на српском в. Расулић/Кликовац 2014: 45–72, 105–150, 437–458). Најзад, полазимо од претпоставке да је граматичка структура функционално мотивисана, те да из те перспективе треба посматрати и категорије напоредних везника, координације и субординације (уп. Маури 2008: 6–10, 23–44). Теоријски оквир за ово истраживање детаљније представљамо у одељку I.5.

Што се тиче структуре напоредних конструкција, типова синтаксичких јединица и сл., у анализи смо се ослањали на терминологију комуникативно-граматичког приступа синтакси (Поповић 1996; 1997–2000; 2008).

Кад је реч о методу, ексцерпирани примери анализирали смо према различитим параметрима: домен употребе, тип односа унутар одређеног домена, тип координираних јединица, да ли постоје граматичка и лексичка обележја посебно карактеристична за одређени тип употребе (нпр. негација за однос исправљања или временски прилози као конкретизатори код односа симултаности/сукцесивности и сл.), тип дискурса за који је одређена употреба посебно карактеристична и сл., разврставајући их у различите типове употребе који су се на тај начин издвајали (број примера који се нису могли уклопити ни у један од издвојених типова не прелази 2% ни за један од везника). Овде нећемо детаљније говорити о сваком од параметара – то чинимо у одељцима I.5 и I.6 – већ ћемо у најкраћем изложити основне принципе које смо током анализе следили.

Најпре, водили смо рачуна о томе да сваки пример анализирамо *у контексту у ком је употребљен*. Наиме, у у граматикама, а и у многим радовима, постоји пракса да се испитивани феномен илуструје примерима који по правилу нису дужи од једне комуникативне реченице. За многе језичке појаве то је заиста сасвим довољно, али кад је реч о семантици напоредних конструкција, нарочито о координираним независним клаузама, нису ретки случајеви у којима је неопходно узети у обзир шири контекст. Тачније, илустровати координацију независних клауза комуникативном реченицом коју те клаузе образују заправо значи изоставити контекст у ком је та конструкција употребљена, а ван контекста није могуће анализирати прагматичке аспекте одређене употребе (уп. одељак III.2.4.4.3, у ком показујемо важност контекста у анализи одређеног типа конструкција са везником *али*). Стога су наши примери обимнији и каткад

заузимају знатно више простора него што је то обично случај, али само онда, сматрамо, кад је то било нужно за анализу.

Осим тога, у овом истраживању усвојили смо претпоставку да везници имају једно опште, мање или више апстрактно значење, тј. функцију, док друга значења представљају прагматичке инференције – елементе интерпретације који проистичу из интеракције више фактора – семантике везника, садржаја координираних чланова, језичког и ванјезичког контекста, позадинског знања итд. (уп. Свитсер 1990; Ланг 2000; Маури 2008; в. и Блејкмор 2002). Ова претпоставка почива на дистинкцији између кодираног и имплицираног значења, која, у различитим облицима, представља једно од темељних полазишта прагматике (в. одељак I.5.3), али се уклапа и у теорију прототипа, нпр. у Ланакеров (2014 [2007]: 195–196) опис кодирања, у ком се нека јединица А може употребити да означи неку структуру Б тако што се манифестује потпуно, неизмењено, или само делимично, кроз процес проширења.

У складу с тим, у анализи грађе полазили смо од претпоставке да сваки од везника кодира одређени однос између садржаја конјунктата:

Табела 2. Односи које кодирају везници који су предмет овог истраживања

Везник	Однос који кодира
<i>и</i>	Додавање
<i>па</i>	Сукцесивност
<i>те</i>	Додавање
<i>а</i>	Дисконтинуитет
<i>али</i>	Порицање очекиваног
<i>него</i>	Исправљање

О *додавању* се у литератури уобичајено говори као о основној функцији општих саставних везника (уп. Хаспелмат 2004б; Арсенијевић 2011; в. и одељак I.6.2.1), па претпостављамо да тај однос кодира везник *и*, као и везник *те*, за који је Кашић (1962–1963: 112–113) установио да може обележити „копулативни однос у најужем смислу“. За везник *па* је неспорно да у основној употреби обележава

временски след (уп. Кашић 1962–1963; Стевановић 1969б; Мразовић 2009). Основне функције супротних везника преузимамо од К. Маури (2008).

1.3. Структура рада

Остатак овог поглавља има следећу структуру: у одељку I.2 изложићемо различита одређења појма координације; у одељку I.3 направимо преглед битних формалних карактеристика напоредних конструкција у српском; у одељку I.4 приказаћемо како се дефинишу и класификују различити семантички типови напоредних односа у србистичкој / кроатистичкој / сербокroatистичкој литератури; у одељку I.5 изложићемо основе теорија које чине оквир за ово истраживање; на крају, у одељку I.6 детаљније ћемо анализирати поједине параметре битне за нашу анализу, као што су домен употребе, тип односа и сл.

Након тога, у II поглављу анализираћемо употребу саставних везника који су предмет нашег истраживања. Одељци II.1–II.3 посвећени су по једном од везника, а у одељку II.4 резимирамо налазе и разматрамо унутрашњу структуру појмовног простора који заузимају саставни везници. Исту структуру има и III поглавље, у ком се бавимо супротним везницима, док у IV поглављу доносимо закључке.

2. Појам координације

Координација спада у најуниверзалније језичке феномене: према Хаспелмату (2007: 1), сви (описани) језици знају за неки облик координације, иако се конкретни обрасци напоредних конструкција у различитим језицима могу веома разликовати (в. Хаспелмат 2004а; 2005; 2007). Дистинкција између координације и субординације (или паратаксе и хипотаксе) једна је од темељених лингвистичких дистинкција, а критеријуми на основу којих се ове две категорије разграничавају начелно се могу поделити на формалне и семантичке/функционалне.

Функционалну дефиницију даје, рецимо, Дик (1968: 25), који координацију одређује као „конструкцију која се састоји од два или више чланова еквивалентних у погледу граматичке функције и повезаних на истом нивоу структурне хијерархије помоћу неког везничког средства“.¹ На функционалном

¹ У оригиналу: „A coordination is a construction consisting of two or more members which are equivalent as to grammatical functions, and bound together at the same level of structural hierarchy by means of a linking device“.

критеријуму у основи почива и дефиниција координације Б. Крисмана (2006) из *Енциклопедије језика и лингвистике*, по којој је координација груписање сличних јединица у неку већу групу исте категорије или статуса. У оба случаја имплицира се да функционална еквивалентност одн. хомогеност не постоји код субординације/зависности. Наравно, недостатак оваквих дефиниција је у томе што није увек јасно шта би све требало сматрати „сличним“ конституентима нити колико граматичке функције (ако нису исте) треба да буду блиске да би два конституента била еквивалентна у погледу граматичке функције.

Формалне критеријуме налазимо, на пример, у генеративној синтакси, у облику тзв. *ограничења координативне структуре* (Coordinate Structure Constraint, уп. Рос 1967), које каже да напоредне конструкције дефинише то што се њихови чланови, као ни њихови делови, не могу померати ван напоредне конструкције: на пример, на основу обавештајне реченице попут *Срео сам Марију и Јелену* не може се поставити питање само за једну од координираних именица (уп. **Кога си срео и Марију?*). Ипак, Хаспелмат оспорава универзалност овог правила, тврдећи да није извесно да оно важи у великом броју језика, и показује да у неким случајевима важење овог ограничења није информативно, јер оно не важи ни у одговарајућим субординативним структурама, па не може бити критеријално за дефинисање координације (уп. Хаспелмат 2004а: 29–30).

Хаспелмат (2004а: 34) стога ипак даје предност општијим, семантичким дефиницијама и предлаже следеће одређење, за које сматра да боље описује начин на који лингвисти обично користе термин *координација* него формалне дефиниције: „Термин *координација* упућује на синтаксичке конструкције у којима се две или више јединица истог типа комбинују у вишу јединицу а и даље имају исте семантичке односе са елементима који их окружују“. Ипак, он свој типолошки приказ различитих типова координације закључује констатацијом да „остаје тешко операционализовати основну, неупитну интуицију да координација подразумева симетрију, а субординација асиметрију“ (Хаспелмат 2004а: 37).

Хајман (1985б) координацију одређује као појмовну симетрију (*conceptual symmetry*): по њему, зависне клаузе могу се слободно премештати без последица по значење јер су обележене као оно што је „у позадини“ (енг. *backgrounded*) у односу на главну/вишу реченицу (па зато искази *Иако то не волим, плесаћу* и

Плесаћу, иако то не волим имају исту интерпретацију, уп. Хајман (1985б: 100)). За разлику од тога, координација подразумева *симетрију проминентности* клауза (*symmetry of prominence*) – садржај једне клаузе не представља се као позадина за оно што се саопштава другом, и обрнуто, већ је њихов статус у том погледу исти.

О тешкоћама у прецизном дефинисању координације одн. разграничавању координације и субординације, као и о супротстављености формалног и функционалног приступа овом питању, сведочи и домаћа (сербокroatистичка / србистичка / кроатистичка) литература. У традиционалним граматикама, било да им је основна намена педагошка или научна, приликом разграничавања независних и зависних реченица² обично се полази од једног у суштини функционалног схватања независних реченица, које се обично одређују као реченице које су самосталне или, како се то обично формулише у школским граматикама, које „могу да стоје саме“. Једну такву дефиницију налазимо у школској граматици Андре Жежеља:

Све ове горње реченице, видели смо, могле су лепо стајати и свака за себе. То значи да су оне потпуно самосталне и независне по смислу. Оне су то остале и после него смо их саставили уједно (Жежељ 1938: 15, према Ајановић 1954: 135–136).³

Сматрајући да је овакво гледиште проблематично, М. Ајановић је у опширном раду у *Нашем језику* (Ајановић 1954), на примерима реченица са свим типичним напоредним везницима, показао да су врло ретки случајеви у којима се независне реченице заиста „увијек могу самостално рећи, а да се смисао не изгуби или бар унеколико не измијени, окрњи“ (Ајановић 1954: 285). Његов закључак је да се правом напоредношћу може сматрати само однос између реченица које могу заменити места а да се притом не изгуби ништа од значења сложене реченице, док је у осталим случајевим реч или о зависности или о апозитивном односу (уп. Ајановић 1954: 285–291).

Одговарајући Ајановићу, Белић (1954: 230) истиче да је овај потпуно у праву кад тврди да се независне реченице ретко могу на потпуно исти начин употребити

² Прецизности ради, треба рећи да у традиционалном приступу термин *независна реченица* не користе сви аутори (Стевановић (1969б), рецимо, говори о *самосталним реченицама*, а независнима их назива само ако су координиране). Овде термине *независна* и *зависна* реченица користимо онако како их одређује Поповић (2008: 210–216, 307, 345–346).

³ Детаљан преглед начина дефинисања независних реченица у граматикама од С. Новаковића до А. Белића може се наћи у раду И. Стевовића (1955а; б).

самостално и у сложеној реченици, али сматра да Ајановић греша кад „логичку зависност“, тј. „зависност по значењу“, изједначава са граматичком зависношћу. Белић, међутим, нигде у свом чланку граматичку зависност неће експлицитно дефинисати. Може се само посредно закључити да је за њега ту одлучујући критеријум функција везника:

[...] дакле, Ајановић говори о значењима реченица, а нама би било потребно да то значење намере прими свезица као своју функцију, а то није ни у једном од наведених примера. Напр. из реченице: *Како је могла тако самохрана одвојити од куће Огњана и опремити га у школу* (н. д. 211) – може се извести и финално значење („да би га опремила у школу“) са нијансом консекутивном, али то тек онда ако се реченица из основа измени. [...] За нас је важно да ли је игде какву зависну функцију узела на себе свезица (пошто се говори овде једино о реченицама спојеним свезицама). А то не констатује ни сам Ајановић (Белић 1954: 229).

Другим речима, тек кад би одређени смисаони однос – истовременост, последичност, намера итд. – потицао од самог везника, а не (само) од садржаја реченица, могло би се говорити о зависним реченицама, тј. о „зависној функцији“ везника. Остављајући по страни чињеницу да Белић семантичку неутралност напоредних везника доказује углавном на примерима везника *и*,⁴ остаје питање у чему је тачно за њега „зависна функција везника“. Осим функције везника, Белић (1954: 231–234) на више места наглашава и да се независноложене реченице, по значењу или по стилској вредности, не могу увек потпуно изједначити са својим зависноложеним парафразама, али је и такво објашњење опет семантичко, а не граматичко. Шта заправо Белић подразумева под граматичком зависношћу, јасније је из његовог излагања о зависним реченицама у књизи *О језичкој природи и језичком развоју*:

Из оваквог карактера зависне речи или зависне реченице излази да се оне *не могу замислити без управне речи или реченице* јер оне само развијају њихове унутрашње особине. Кад управних речи или реченица не би било, не би било ни њихових потенцијала, па, наравно, не би могло бити ни речи ни реченица које би их остваривале (Белић 1998 [1958]: 283; истицање је наше).

⁴ На пример, када говори о реченицама повезаним везником *па*, Ајановић наводи велики број примера у којима је реч о сукцесивности, тј. како Ајановић каже, о „значењу времена у смислу слиједа“ и само један који одређује као „значење настављања, продужења“ (реч је, заправо, о понављању: *Гледам док се прозор не замагли, па опет наново*). Белић се осврће управо на овај пример (1954: 229), тврдећи да *па* није добило ништа од значења настављања. Ако је смисао овог аргумента у томе да *па* само по себи не значи понављање, већ да је понављање означено прилогом *опет*, Белићева тврдња је на месту. Али да би се одржала теза да смисаони однос између независних реченица потиче само од њиховог садржаја, а не и од семантике везника, морало би се тврдити да и тамо где су реченице повезане са *па* у односу сукцесивности, те сукцесивности нема у семантици везника, већ само у значењу реченица, што Белић, наравно, нигде не каже.

Вероватно (и) под утицајем ове полемике, и Стевановић (1969б: 779) посебно наглашава да се независне реченице „никако не могу сматрати апсолутно независним једна од друге“. За њега је кључан критеријум синтаксичке функције:

Зависност се реченица, права, синтаксичка зависност, дакле, не може утврдити ни према спољним знацима везе, ни према њихову смислу, већ пре свега другог на основу њихових синтаксичких функција. Зависне се реченице употребљавају у функцији било којег реченичног дела, али су основне њихове функције, чак и кад иначе врше службу којег главног дела реченице, увек функције одредбе или функције допуне. И несумњиво ће најтачнија дефиниција зависних реченица бити ако се о њима каже да су то увек одредбе или допуне реченица или појединих делова реченица од којих зависе (Стевановић 1969б: 819).⁵

Иако би се на основу овога могло рећи да Стевановић примењује формални критеријум, то не би било сасвим тачно, јер је у неким случајевима његову анализу тешко објаснити ако се не узме у обзир семантички аспект. Тако, на пример, Стевановић (1969б: 806) сматра да *док* може бити и напоредни везник и то, између осталог, илуструје и следећим примерима: *Гавран ће га скривати, док ће се дјеца иза храста комешати; Једна му је страна лица већ избријана, док му је друга под сапуницом*. Ако је реч о независним реченицама, то значи да, према Стевановићевом критеријуму, реченице са *док* у овим примерима нису одредбе главних реченица. Међутим, то је у оваквим случајевима тешко доказати на неки други начин осим тиме што је у њиховој интерпретацији доминантнија компонента супротности/неподударности него компонента симултаности.⁶ А то значи да се, бар у неким случајевима, Стевановићев критеријум испоставља као семантички/прагматички, тј. функционални, а не формални.

Ковачевић због тога одбацује и Стевановићев приступ и залаже се за строго формалне критеријуме (Ковачевић 1998: 11–13, 23) установљене у руској литератури (уп. Пешковски 2001 [1956], Белошапкова 1989). Њих је, према Ковачевићу (1998), у сербокroatистичку синтаксу први увео Прањковић (1984: 30–31; в. и Прањковић 1982), који независне реченице разликује од зависних (1) по томе што везници који их повезују могу повезивати и реченичне конституенте, а не само реченице и (2) по томе што везници координираних реченица

⁵ Треба приметити да Стевановић, иако каже да је Белић јасно показао разлику између смисаоне зависности независних реченица и „зависности апсолутно зависних реченица“ (уп. Белић 1969б: 779–780), категорички одбацује могућност да се синтаксичка зависност може утврдити „према спољним знацима везе“, што се пре може схватити као исправљање Белића него као слагање са њим.

⁶ Уп. Ковачевић (1998: 21–23, 151–158), Танасић (2012а), који *док* увек сматрају зависним везником.

структурно не припадају ниједној од клауза које повезују, па се, кад клаузе замене места (ако је то могуће), везници не премештају с другом клаузом (као што је случај са зависним везницима), већ остају између клауза.

Међутим, овим критеријумима не обухватају се сви случајеви: постоје координатори који могу повезивати реченичне конституенте, али не и независне клаузе (нпр. *било... било* или *што... што*), а тврдња да напоредни везници структурно не припадају ниједној од клауза које повезују могла би важити само за *и* и *а*, али не и за остале напоредне везнике, који везују за себе енклитике и стога заузимају „прво место“ унутар друге/последње клаузе (уп. Браун 1968).

И стање у србистичкој/кroatистичкој литератури потврђује, дакле, Хаспелматову констатацију да је основну интуицију у вези са координацијом и субординацијом тешко успешно операционализовати. Семантичке/функционалне дефиниције обично су недовољно прецизне, док формалне по правилу не успевају да обухвате неке од феномена који су интуитивно врло блиски типичној координацији, а осим тога, како примећује Павловић (2014б: 114), не нуде решење за питање асиндетске координације.

У овом истраживању ћемо поћи од схватања координације као функционалне симетрије, тј. једнаке проминентности конјунката (в. Хајманово одређење наведено раније у овом одељку). Притом, сматрамо да се оно може операционализовати помоћу дијагностичких питања. Наиме, функционално схватање координације често се оспорава тиме што се истиче да се разни семантички односи, као што су нпр. сукцесивност или каузалност, могу изразити и субординативним и координативним конструкцијама (уп. Ајановић 1954; Ковачевић 1998: 11–35, 151–158). То можемо и илустровати следећим примерима:

(1) Пера је ушао у собу, па је отворио прозор.

(2) Пера је ушао у собу(,) пре него што је отворио прозор.

Међутим, суштина функционалног схватања координације и није у томе да се координативним конструкцијама изражавају једни семантички односи, а субординативним конструкцијама други, већ да су координиране клаузе, без обзира на то какав је однос између ситуација које означавају, „једнако проминентне“, тј. да, у примеру (1) саопштавају две равноправне информације, обавештења, док у примеру (2) то није случај. Ова разлика у проминентности није само интуитивна, већ се може јасно показати: код субординације се зависна

клауза може (заједно са везником који је уводи) добити као одговор на питање о одговарајућем аспекту радње више клаузе:

- (3) – Кад је Пера ушао у собу?
– Пре него што је отворио прозор.

Код координације пак, клаузе су функционално симетричне, равноправне, друга не представља део садржаја прве (и обрнуто), па се зато на питање о једној од клауза не може добити она друга:

- (4) – Кад је Пера ушао у собу?
– *Па је отворио прозор.

С друге стране, функционална асиметричност субординативних конструкција огледа се и у томе што не може бити дилеме око тога који је конституент главни, а који зависни, јер од тога зависи интерпретација исказа. Тако је на питање у примеру (5) прихватљив само одговор (а), онај у ком се информација о времену саопштава клаузом коју уводи везник, док би одговор (б) био прихватљив само у другачијем контексту. За разлику од тога, у примеру (6) клаузе су једнако проминентне, сваком се саопштава посебна информација, па је свеједно где је везник распоређен:

- (5) (Када је Пера прао судове?)
 - (а) – Пера је прао судове **док** је Мара спремала ручак.
 - (б) – ***Док** је Пера прао судове, Мара је спремала ручак.
- (6) (Како су се Пера и Мара спремали да дочекају госте?)
 - (а) – Пера је прао судове, **док** је Мара спремала ручак.
 - (б) – **Док** је Пера прао судове, Мара је спремала ручак.

3. Формалне особине напоредних конструкција

3.1. Обележја координације: асиндетска и синдетска координација

Напоредност реченица или реченичних конституената не мора бити експлицитно обележена, у ком случају говоримо о асиндетској координацији, или може бити синдетска, тј. обележена одговарајућим (напоредним) везницима. Осим термина *напоредни везник*, користи се и термин *координатор* (уп. Хаспелмат 2004а; Поповић 2008: 357). *Координатор* је, заправо, шири појам, јер се њиме могу означити и вишечлани изрази који служе као обележја координације (*не само да/што... него и* и сл.) или речи које примарно нису везници (попут *како... тако, колико... толико, што... што* и сл., уп. Чудомировић 2014).

3.2. Асиндетска координација

Код асиндета или тзв. јукстапонирања координирани конституенти се просто нижу, а граница између њих обележава прозодијски – паузом, а обично и подизањем тона између конституената – одн. зарезом у писању. Асиндет се у начелу појављује у два различита случаја:

- кад конструкција обележена координатором има више чланова, координатор се обично не појављује између свих чланова, већ само између последња два;
- кад се координатор не појављује и интонација одн. зарез је једино обележје напоредности; како примећује Поповић (2008: 358), овакве, конструкције су стилски обележене, јер се њима „даје утисак незавршености набрајања“.

У првом случају однос између асиндетски координираних чланова конструкције зависи од типа везника који се појављује на крају, а то може бити *и*, *или* *и*, *ређе*, само између клауза и у одговарајућем контексту, *а*:

- (7) Никола је отворио врата, ушао у собу и упалио светло.
(≈ Никола је отворио врата, и ушао у собу, и упалио светло.)
- (8) Купићу јабуке, крушке, шљиве и малине. /
(≈ Купићу јабуке, и крушке, и шљиве, и малине.)
- (9) Док су у школи, ђаци слушају предавања, раде задатке или разговарају са наставником о некој теми. /
(≈ Док су у школи, ђаци слушају предавања, или раде задатке, или разговарају са наставником о некој теми.)
- (10) Купићу јабуке, крушке, шљиве или малине. /
(≈ Купићу јабуке, или крушке, или шљиве, или малине.)
- (11) Никола је читао, Марија је слушала музику, а Милан је спавао.
(≈ Никола је читао, а Марија је слушала музику, а Милан је спавао.)⁷

Ако се на крају низа појављује неки други везник, он не утиче на интерпретацију асиндетске везе, која је у том случају најближа оној обележеној везником *и*:

- (12) Никола је отворио врата, (и) ушао у собу, али/но није упалио светло.

⁷ Арсенијевић (2011: 178) тврди да се у вишечланим напоредним конструкцијама са *а* између последња два конјункта асиндетски однос између претходних чланова конструкције нужно интерпретира као *и*-конструкција. Иако је у већини случајева тачна, ову тврдњу би ипак требало релативизовати. Понављање *а* између свих конјунката у примерима као што је (11) јесте ограничено на одговарајући контекст (уп. – *Зар баш нико није хтео с тобом у шетњу?* – *Не. Никола је читао, а Марија је слушала музику, а Милан је спавао*), али је у таквом контексту сасвим прихватљиво. Примере полисиндетског *а* наводи и РСАНУ (s.v. *а*, значење 2.в). О полисиндетској употреби везника *а* у овом раду детаљније говоримо у одељку III.1.4.1.1.

(13) Купићу јабуке, (и) крушке, (и) шљиве, али не и малине.

3.3. Синдетска координација

3.3.1. Број чланова: отворене и затворене напоредне конструкције

Напоредна конструкција мора имати бар два члана, и то је уједно најчешћи случај, али их, наравно, може бити и више. У том погледу важну улогу игра координатор, јер су неки координатори рестриктивни и напоредне конструкције са њима су затворене, тј. могу бити само двочлане, док други обележавају отворене напоредне конструкције, тј. оне које се могу проширивати.

Кад је реч о напоредним везницима у српском, обично се истиче да су отворене конструкције са везницима *и* и *или* (уп. Поповић 2008: 358, 359). Овоме бисмо додали да се и *па-* и *те-*конструкције⁸ начелно могу сматрати отвореним (уп. *Никола је ушао у собу, па/те је отворио врата, па/те је упалио светло*), мада су такви случајеви знатно ређи. Такође, вишечлане конструкције у принципу дозвољава и везник *а* (в. пример (11) у претходном одељку), док су конструкције са осталим супротним везницима затворене.

3.3.2. Синтагме или конструкције?

У традиционалној граматичкој напоредне конструкције се (ако их чине речи или синтагме) обично називају независним или напоредним синтагмама (уп. Стевановић 1969б). У неким другим приступима, какав је и комуникативно-граматички (уп. Поповић 1996; 1997–2000), синтагмама се сматрају само оне јединице које настају везивањем одредбених и допунских конституената за центар, па се у случају координације не говори о напоредним синтагмама, већ само о напоредним конструкцијама. У овом истраживању усвојићемо овај други приступ, јер се њиме све напоредне конструкције третирају у основи на исти начин, без обзира на то које синтаксичке јединице их чине.

3.3.3. Типови координатора

3.3.3.1. Моносиндетски : полисиндетски

Према томе да ли се координатор у вишечланим конструкцијама појављује само на крају или и између конјунката, разликује се моносиндет и полисиндет (уп.

⁸ Како бисмо избегли често понављање гломазних израза попут „напоредне конструкције са везником...“, „клаузе координиране везником...“ и сл., користићемо и њихове скраћене варијанте попут следећих: *и-*конструкције (= напоредне конструкције са везником *и*), *па-*клаузе (клаузе координиране везником *па*), *али-*синтагме (= синтагме (и речи) у напоредном односу обележеном везником *али*) и сл.

Хаспелмат 2004а). Сам термин *полисиндет* је, међутим, двозначан јер се под њим могу подразумевати два различита случаја:

(14) Марија говори француски **и** енглески **и** руски.

(15) Марија говори **и** француски **и** енглески **и** руски.

Ова два типа полисиндета не разликују се само формално – по броју понављања координатора, већ и семантички – први је неутралнији, док се други обично одређује као *емфатички* (уп. Поповић 2008: 358).

Овај образац није специфичан само за српски – у многим европским језицима понављање координатора испред сваког члана конструкције има посебну, емфатичку вредност (уп. Хаспелмат 2007: 15–17). То значи да би требало разликовати две врсте полисиндета – неутралнији, са понављањем везника између конјунката, али не и на почетку конструкције, и емфатички, у коме се везник појављује испред сваког конјункта, тј. онолико пута колико има конјунката. Зато Хаспелмат (2004а; 2007) за овај други тип полисиндета користи термин *бисиндет*, будући да у прототипичној, двочланој напоредној конструкцији, овај тип координације подразумева да се везник појављује два пута. Међутим, овај термин није најподеснији, јер се префиксом *би-* семантички везује за двочлане конструкције, па се, парадоксално, мора говорити о *бисиндету* и тамо где имамо три конјункта, као у примеру (15), или чак више њих. Зато ћемо за отворене напоредне конструкције у којима се везник појављује испред сваког члана у овом раду користити термин *омнисиндет*. Такав назив, колико нам је познато, у литератури досад није коришћен, али сматрамо да је прикладан, јер је краћи од двочланог *емфатички полисиндет*, а (у случају вишечланих конструкција) тачнији од Хаспелматовог термина *бисиндет*. Тако ћемо, на пример, у случају везника *и*, разликовати моносиндетско, полисиндетско и омнисиндетско *и*. У одељцима II.1.10 и II.3.10 видећемо да се омнисиндетске варијанте везника могу сматрати засебним координаторима.

3.3.3.2. Корелативни : некорелативни

Омнисиндетски координатори могу се означити и као корелативни, јер појављивање координатора испред првог члана конструкције повлачи његово појављивање испред другог члана (уп. Хаспелмат 2007: 15–16), док су моносиндетски координатори нужно некорелативни.

Међутим, корелативни координатори не морају подразумевати понављање идентичне речи, већ могу имати разнородне делове. Тако се у српском, на пример, у вези са конструкцијама *не само да/што... него и* говори о „корелационом везнику“ (уп. Ковачевић 1998: 51). Појављивање првог дела испред првог члана конструкције повлачи појављивање другог дела испред другог члана конструкције, али ти делови нису идентични. Осим тога, координатор може бити корелативан и имати идентичне делове а да притом не дозвољава отворене конструкције, па се не може сматрати омнисиндетским (такви су, на пример, координатори *како... тако и* *колико... толико*).

3.3.3.3. Препозитивни : постпозитивни

Ова дистинкција односи се само на моносиндетске координаторе. Будући да по правилу немају свој акценат, координатори се везују за један од конјунката.⁹ Сви (моносиндетски) координатори у српском у овом погледу су исти – препозитивни су и везују се за други члан, тј. проклитике су.¹⁰

3.4. Елипса и координација

Уобичајена је појава да се подударни делови напоредних конструкција не понављају, већ се појављују само једном. Хаспелмат (2004а: 31) истиче да постоје случајеви у којима елипса није једино објашњење ((16), (17)), као и да треба разликовати елипсу као општи, дискурсни феномен, од елипсе која је могућа само у напоредним конструкцијама (18):¹¹

(16) Ана уме да плива и да рони.

(17) Иван жели једну црвену лопту и једну белу.

(18) Добри дечаци и девојчице слушају родитеље.

У примеру (16) може се говорити о елипси (*[Ана_i уме да плива]* и *[Ана_i уме да рони]*), али би, као једноставнијој, предност требало дати анализи која уопште не претпоставља елипсу, већ координацију глаголских конструкција са *да* (*Ана уме [да плива]* и *[да рони]*). У примеру (17) мора се говорити о елипси (јер *једну белу*

⁹ У српском је реч о везивању (само) на прозодијском плану, али постоје језици у којима су координатори везане морфеме. Такав је, на пример, латински постпозитивни саставни координатор *-que* (уп. *Senatus populus-que Romanus* 'Сенат и народ Рима').

¹⁰ Хаспелмат (2004а: 7) показује да овде постоје четири могућа обрасца: (1) [А] [ко Б]; (2) [А ко] [Б]; [А] [Б ко]; (4) [ко А] [Б]. Први тип је далеко најчешћи, бар кад је реч о (индо)европским језицима, трећи је врло редак, а за четврти нема потврда.

¹¹ Хаспелматове примере (из енглеског, немачког и из афричког језика хауса) прилагодили смо српском.

у овом случају не може бити конституент), али она нема везе са координацијом, јер је могућа и ван напоредних конструкција (уп. – *Какву лопту_i жели Иван? – Белу \emptyset_i*). Међутим, у примеру (18) реч је о елипси која не би била могућа да се антецедент не налази у координираној јединици (уп. – *Родитеље слушају добри дечаџи и ко још? – * \emptyset_i девојџице*). За овакву, координативну елипсу (= елипсу која је карактеристична за напоредне конструкције, а ван њих није могућа), Хаспелмат је сковао одговарајуће термине, у зависности од смера упућивања – *аналипса* и *каталипса* (уп. Хаспелмат 2004а: 32). Према њему, каталипса је углавном ограничена на десну периферију првог конјункта:

(19) Један глас за \emptyset_i и три гласа против канцелара_i били су неважећи. (уп. Хаспелмат 2004а: 32)

У литератури се најчешће говори о врсти координативне елипсе која се означава енглеским термином *gapping* (од енг. *gap* 'рупа, процеп, јаз'), чији би српски еквивалент могао бити *процеп*. Реч је о координативној елипси којом се изоставља конституент у медијалној позицији унутар конјункта:

(20) Милан воли јабуке, а Марија [воли] крушке.¹²

Осим појава и принципа које је у својој студији сажео Хаспелмат, додали бисмо да у случајевима координације синтаксичких јединица које имају различите центре, али подударне зависне чланове, постоји општа тенденција ка каталипси десне периферије првог и аналипси леве периферије другог конјункта:

(21) У Паризу се Пера увек чује и сретне са Миком.
(= У Паризу се Пера увек чује [са Миком] и [у Паризу се Пера увек] сретне са Миком.)

(22) новоизабрани председници и премијери европских земаља
(= новоизабрани председници [европских земаља] и [новоизабрани] премијери европских земаља)

Другачије варијанте ових примера често нису сасвим прихватљиве, а свакако је неизводљиво, у складу с оним што примећује Хаспелмат, каталидирати леву периферију првог конјункта (уп. (23), (24)):

(23) *Чује се са Миком и у Паризу Пера увек сретне.

(24) председници европских земаља и новоизабрани премијери (\neq [новоизабрани] председници европских земаља и новоизабрани премијери [европских земаља])

¹² Иако се типично појављује у напоредним конструкцијама, чини се да процеп у српском није координативна елипса: – *Ко то данас кога бира? – Београђани [бирају] градоначелника.*

4. Семантички типови напоредних односа у србистичкој и (сербо)кroatистичкој литератури

У лингвистици је чврсто утемељена трочлана дистинкција између три основна семантичка типа напоредних односа: саставних (копулативних), раставних (дисјунктивних) и супротних (адверзативних). Већина индоевропских и многи неиндоевропски језици имају везнике који служе као типична обележја ових односа: везницима *и/или/али* у српском одговарају, у типичним случајевима, *et/aut/sed* у латинском, *τέ/ήτοι/δέ* у старогрчком, *and/or/but* у енглеском, *und/oder/aber* у немачком, *и/или/но* у руском, *et/ou/mais* у француском, *i/lub/ale* у пољском, *ir/ar/bèt* у литавском, *és/vagy/de* у мађарском, *ja/tai/mutta* у финском, *da/an/magram* у грузијском, *ve-/o/aval* у хебрејском, *wa/aw/laakin* у арапском, *-te/-ka/-ga* у јапанском итд. (уп. Маури 2008). Зато се у класификацији напоредних везника (и семантичких типова напоредних односа) у србистичкој/сербокroatистичкој литератури од почетка срећу ове три категорије. Тако Маретић (1963 [1899]: 532) издваја саставне, супротне, раставне, закључне и „изузетне“ (искључне) везнике; Стевановић (1969б) разликује саставне, раставне, супротне, искључне и закључне независносложене реченице, с тим што закључне и искључне сматра подврстама саставних одн. супротних. Поповић (2008) и П. Мразовић (2009 [1989]) подели на пет врста напоредних односа додају и градационе односе, а П. Мразовић и „односе корекције“. Ковачевић (1998: 13) издваја саставне, супротне, раставне, градационе и објаснидбене или експланативне независносложене реченице, а Пипер и Клајн (2013: 471) саставне, раставне, супротне и градацијске напоредносложене реченице.

Кад основне типове напоредних односа треба и семантички дефинисати, саставни се обично одређују појмовима попут *напоредности*, *паралелности* и *истосмерности*, супротни као односи *неподударности* или *контраста/супротности*, *несагласности*, *противуречности*, а раставни помоћу израза као што су *остварљивост*, *реализованост*, *алтернативност* и сл. Дефиниције саставних и супротних односа које налазимо код различитих аутора, било у граматицама већег обима, било у студијама посвећеним напоредним односима, систематизујемо у следећој табели:

Табела 3. Дефиниције саставних и супротних односа у србистичкој и (сербо)кroatистичкој литератури (сва истицања су наша, изузев речи „саставних“ у књизи Мразовић 2009, која је и у оригиналу штампана црно)

Извор	Саставни однос	Супротни однос
СТЕВАНОВИЋ 1969Б	„[...] када су, тј., обе те реченице по смислу онога што се у њима износи истосмерне , оне се зову саставним (копулативним) реченицама.“ (781)	„Супротним се називају такве напоредно-сложене реченице у којима оно што се њима казује стоји у некој међусобној вези по смислу, а по нечему је оно што се износи у другој супотно, или је бар неподударно с оним што се казује у претходној реченици.“ (798)
МРАЗОВИЋ 2009	„Ови односи се успостављају помоћу саставних (копулативних) конјунктора : [...]. Овим конјункторима се повезују паралелни и међусобно сагласни елементи.“ (417) „Ови конјунктори означавају напоредан и истосмеран однос између елемената које повезују.“ (419)	„Овај однос се остварује помоћу супротних (адверзативних) конектора који повезују елементе међу којима постоји неки контраст, несагласност, противуречност и сл.“ (417) „Ови конјунктори повезују супротне реченице, тј. елементе који међусобно нису подударни “ (421)
ПОПОВИЋ 2008	Јављају се међу реченицама „чија је садржина, како се то обично каже, истог смера , тј. ситуација означена другом реченицом смисаоно је паралелна са ситуацијом прве реченице или се наставља на њу .“ (357)	Повезују „реченице међу чијим садржајима постоји неподударност или супротност “ (359) „Везник <i>a</i> најчешће обележава контраст или показује да ситуација у другој реченици представља нешто различито у односу на претходну реченицу.“ (360) Везник <i>али</i> , између осталог, обележава концесивни или компензативни однос. (360)
БАРИЋ И ДР. 1997 [1995]	Саставне реченице су „такве независно сложене реченице у којима се садржаји реченичних устројстава међусобно састављају “ (459)	Супротне реченице су „такве у којима се садржаји реченичних устројстава међусобно супротстављају .“ (461)
КОВАЧЕВИЋ 1998	Саставним или копулативним реченицама исказују се „или смисаоно паралелни , или узастопни или садржаји са односом импликације , повезани везницима [...]“ (13)	Супротним или адверзативним реченицама исказују се „ контрастни или неподударни паралелни садржаји међусобно повезани везницима [...]“ (13)
СИЛИЋ/ ПРАЊКОВИЋ 2007	„Саставним или копулативним реченицама експлицитнога, тј. везничкога типа називају се сложене реченице којима је својствена нека врста заједништва, напоредности или истосмјерности међу суреченицама.“ (322)	Супротне реченице „разликују се од саставних по томе што им није својствено заједништво, сличност или каква (структурна или семантичка) подударност , него управо супотно. Својствена им је супротност, различитост, неподударност , оно што се обично обухваћа појмом контраста .“ (325)
ПИПЕР/КЛАЈН 2013	„Саставне реченице изражавају конјункцију , као повезаност непротивуречних ситуација које такве реченице означавају.“ (471)	„Супротне реченице изражавају супротност као изразиту различитост ситуација које такве реченице означавају.“ (471)

Иако у основи сагласна, између одређења саставних и супротних односа код различитих аутора има и разлика. За Стевановића је, на пример, код саставних односа кључно обележје *истосмерност*, мада он тај појам не разрађује, нити га ближе дефинише. Појам истосмерности као једну од битних карактеристика саставних односа (обично уз појам *паралелности*) преузимају и неки други аутори (Мразовић 2009; Поповић 2008; Силић/Прањковић 2007), док други истичу непротивречност (Пипер/Клајн 2013) или саставност дефинишу као – саставност (уп. Барић и др. 1997 [1995]). Већина аутора као битно својство саставних односа истиче *смисаону паралелност*.

И супротност се неретко дефинише сама собом или преко појмова контраста, при чему један део аутора усваја Стевановићеву дистинкцију (в. ниже) између (праве, потпуне) супротности и неподударности (уп. Поповић 2008; Ковачевић 1998), док други неподударност не помињу (Барић и др. 1997) или је пак наводе само као једну од општих карактеристика супротних односа, а не као засебну врсту супротности (Мразовић 2009; Силић/Прањковић 2007).

Унутар ових општих типова обично се издвајају и подврсте одн. семантичке нијансе типичне за одређене типове односа или појединачне везнике. Тако се за клаузе у саставном односу обично истиче да могу означавати симултаност, сукцесивност или узрочно-последични однос (уп. Стевановић 1969б: 783–784, 787–788; Поповић 2008: 358–359; Ковачевић 1998: 14), док неки аутори томе додају и значење намере (Мусић 1900; Стевановић 1969б: 781–782), а Силић и Прањковић (2007: 322) издвајају и условни однос, па чак и месни и начински однос.

Кад је реч о супротним односима, Стевановић (1969б) разликује неподударност (*Вода је рзала, а камен је тиштао*) од праве супротности (*Дуго је још трг кључао и брујао, а онда завлада дубока тишина*), при чему *а* може обележити оба односа, док је за *али* карактеристична права супротност. Поповић (2008: 359–360) још издваја концесивни и компензативни однос (*Никола је чекао у реду два сата, али је (зато) добио одлична места*) као подврсте супротног односа које се најчешће обележавају везником *али* (али и везником *но* и везничким спојем *па ипак*). Б. Кунцман-Милер (1988) у својој контрастивној студији о супротним везницима у српскохрватском, словеначком и немачком идентификује неколико врста супротности: (1) директни контраст (*Петар је био у затвору, а Јован је остао на слободи*), (2) више типова индиректног контраста (*Обећао је да ће доћи, али није дошао; Ову карту сам хтјела*

joш из О. да Ти пошаљем, али нисам стигла; Положила је испит, али хоће ли јој то заиста користити?), (3) концесивност (Ослабио је од учења, али се физички врло добро осећа; Још увијек сте пуни енергије, а нисте више тако млада), (4) исправљање (Иво није паметан, већ/него вриједан). Подврсте саставних и супротних односа које издвајају различити аутори систематизујемо у следећим табелама:

Табела 4. Подврсте саставних односа у србистичкој и (сербо)кroatистичкој литератури

Извор	Саставни однос
СТЕВАНОВИЋ 1969Б	истовременост (често уз исти субјекат и исто место, 783–4; 788) <i>и, ни, нити, те</i>
	сукцесивност (783–6) <i>и, па</i>
	узр.-посл. однос (781–782; 786–791) <i>те, па, и</i>
	намера (781–2; 787–8) <i>те</i>
	[градациони однос] (793) ¹³ закључивање (797–8) <i>не само... него/но/већ и</i> <i>и</i>
ПОПОВИЋ 2008	истосмерност, смисаона паралелност, настављање (357–8) <i>и, ни, нити</i>
	сукцесивност (358–9) <i>и, па, ретко те</i>
	узр.-посл. однос (359) <i>те, па</i>
СИЛИЋ/ ПРАЊКОВИЋ 2007	супостављање без икакве „изравне међусобне значењске везе“ <i>и, ни, нити</i>
	симултаност <i>и, ни, нити, те</i>
	сукцесивност <i>и, па, те</i>
	узр.-посл. однос <i>па, те</i>
	месни однос <i>и</i>
	начински однос <i>и</i>
	условни однос <i>и</i>
ПИПЕР/КЛАЈН 2013	симултаност <i>и</i>
	сукцесивност <i>и, па</i>
	наизменичност <i>и</i>
	просторно значење <i>и</i>
	узр.-посл. значење <i>и, па, те</i>
	условно значење <i>и</i>
	допусно значење <i>и, па</i>
	начинско значење <i>и</i>
	циљно значење <i>и</i>
закључно значење <i>и, па, те</i>	

¹³ Стевановић (1969: 793) не користи термин *градациони однос*, већ семантику овог односа само описује на следећин начин: „Сви ти спољни знаци, кад се узму заједно, а они се само тако и употребљавају, онда значе: не само оно што се каже првом реченицом него и оно што се каже другом, дакле – и једно и друго; не само ово него и оно значи: и ово и оно заједно“.

Табела 5. Подврсте супротних односа у србистичкој и (србо)кroatистичкој литератури

Извор	Супротни однос
СТЕВАНОВИЋ 1969Б	неподударност субјеката и предиката или других реченичних делова (799–800; 801–2); понекад чак и ако је садржај реченица истог смера (801, 802–5) <i>a</i>
	супротност (805, 807) <i>a, док, већ</i>
	супротност као неочекиваност (800) <i>a</i>
	супротност као антонимија или однос потврдно : одрично (801) <i>a</i>
	супротност као сметња, ометање циља (807–8) <i>али</i>
	супротност као концесивност (808–9) <i>али, а и притом, а ипак, па ипак, а опет, али опет, па опет, па и поред тога</i>
	„и саставност и супротност“ (804) <i>а и</i>
	„функција коју врше супротне партикуле међутим и пак“ (809–10) <i>али</i>
	[исправљање] (810–1) ¹⁴ <i>већ, него, но</i>
искључивање (813–5) <i>само, једино, већ што, тек, тек што</i>	
КУНЦМАН-МИЛЕР 1988	контраст I: директна супротност између значења конјунката <i>a</i>
	контраст II: противречи се закључку који се изводи из садржаја првог конјункта <i>али</i>
	концесивност <i>али</i>
	контраст III [компензативни однос] ¹⁵ <i>али</i>
	контраст IV: контраст се изводи из значења исказа или комуникативног смисла <i>али</i>
контраст V: супротни везници као текстуални конектори (93–96)	
ПОПОВИЋ 2008	контраст <i>a, али, него/но/већ</i>
	различитост <i>a</i>
	концесивност <i>али (но)</i> ¹⁶
	компензативни однос <i>али (но)</i>
	[исправљање] ¹⁷ <i>него, но, већ</i>

¹⁴ Стевановић (1969: 810) за овакав однос не користи посебан термин, већ га описује овако: „Супротне су једне другима и реченице од којих се другом казује да се нешто друго или друкчије (из)врши, збива или јест, а не оно што се констатује првом од тих реченица [...]“.

¹⁵ Б. Кунцман-Милер не користи термин *компензативност*, већ говори о томе да се садржајима конјунката приписују различите вредности у погледу важности, али је на основу анализе и примера које наводи јасно да је реч о односу који Поповић (2008) назива компензативним.

¹⁶ Поповић (2008: 359–360) не наводи експлицитно везник *но* као обележје концесивности или компензативног односа, али каже да *но* може бити синонимно са *али*.

Силић/Прањковић 2007	контраст у најширем смислу логичка супротност концесивност исправљање	<i>a</i> <i>али</i> <i>али, но</i> <i>него, већ, ретко но</i>
ПИПЕР/КЛАЈН 2013	разлика у садржају проширивање негације ексцесивно значење супротстављеност између садржаја ексцептивно значење [исправљање]	<i>a</i> <i>a и + негација</i> <i>a да + негација</i> <i>али</i> <i>осим што, сем што, само</i> <i>што, једино што</i> <i>него, већ, но</i>

Као што се из датог прегледа види, граматике идентификују не само опште типове напоредних односа већ и различите подврсте, и у неким случајевима дају врло исцрпне пописе различитих семантичких варијанти саставних или супротних односа. Ипак, приказана литература оставља отвореним нека питања која су важна за опис семантике и прагматике напоредних везника.

1. Шта се тачно подразумева под саставношћу одн. супротношћу? Појмови саставног одн. супротног односа неретко се експлицитно „објашњавају“ сами собом (уп. Барић и др. 1997 (оба односа); Стевановић 1969б (супротни однос); Силић/Прањковић 2007 (супротни однос)). У циркуларност често води и главна алтернативна стратегија: да се одређени однос дефинише синонимом или значењски врло блиским појмом (саставни однос термином *конјункција*, а супротни најчешће појмом *контраста*). Трећа (и свакако боља) могућност јесте да се једноставно наброје типичне реализације саставности одн. супротности (Силић/Прањковић 2007; Ковачевић 1998), али тада остаје питање шта те подврсте обједињује, тј. зашто се све групишу у једну врсту уместо да се разматрају као различити типови. Најзад, ако се избегну све ове замке, резултат је често одређење које је исувише уопштено („смисаоно паралелни односи“, „нешто различито“, „нека врста заједништва“ и сл.).

¹⁷ Поповић (2008: 360) не користи овај термин, већ каже да се везници *него, но* и *већ* употребљавају „кад се првом реченицом реализација неке ситуације пориче (глагол је у одричном облику), а другом реченицом се показује која се ситуација реализује (уместо ње)“.

2. Какав је међусобни однос ових појмова? Из дефиниција често следи да се саставни и супротни однос међусобно искључују; штавише, неки аутори, попут Силића и Прањковића (2007) супротни однос дефинишу негативно у односу на саставни. Међутим, кад се пажљивије размотре подврсте саставних и супротних односа, види се да се типичне варијанте саставних односа никако не искључују супротним везницима, тј. да однос сукцесивности или каузалности може постојати и кад се употреби супротни везник, и обрнуто. Ковачевић (2000а: 101–103) ово решава тако што закључује да у таквим случајевима – на пример, у случају реченица повезаних са *a* *затим...* – конкретизатор укида семантику везника, који тада обележава само граматички однос координације.¹⁸ Други аутори пак заузимају мање изричит став: Пипер и Клајн (2013: 483–484) говоре о временском, узрочно-последичном и условном односу између ситуација означених клаузама у супротном односу. Такође, различити аутори по правилу истичу да се однос између реченица координираних везником *a* у неким случајевима може схватити и као саставни (Поповић 2008: 360; Стевановић 1969б: 801). Из тога следи да се саставност и супротност не само не искључују него и преклапају, али се то питање у литератури не анализира даље.

3. Какав је однос између подврста унутар саставног одн. супотног односа? Различите подврсте саставних и супротних односа се дефинишу и илуструју примерима, али се најчешће не прецизира у каквом међусобном односу стоје, иако је извесно да су неке групе међусобно ближе повезане – на пример, унутар саставног односа, узрочно, условно и циљно значење, с једне, и значење истовремености с друге стране. Такође, чини се да критеријум по ком се издвајају различите подврсте, нарочито унутар супотног односа, није јединствен, већ постоје бар два – подударност конституената и (не)сагласност садржаја.

4. Какви семантички односи постоје на конституентском нивоу? Читава класификација семантичких типова и подтипова напоредних односа изводи се готово искључиво на основу анализе координираних обавештајних независних клауза. Већина аутора заправо и говори само о саставним и супротним независним или независносложеним *реченицама*, а само Љ. Поповић (2008) и П. Мразовић (2009) полазе од *односа* уопште, да би се усредсредили на односе између реченица. Стога тек треба проверити да ли је постојећа класификација применљива и на односе између

¹⁸ О овом конкретном питању детаљније говоримо у одељку III.1.4.1.1.

јединица нижег реда, као и да ли постоје семантички/прагматички релевантне специфичности координације на конституентском нивоу.

5. Теоријски оквир за ово истраживање

5.1. Когнитивни приступ: теорија домена И. Свитсер

5.1.1. Основни облик теорије

Имајући на уму ограничења традиционалног описа напоредних конструкција и типова семантичких односа између њих, чини се да је за опис семантике и прагматике напоредних везника потребан приступ који омогућава да се различити типови употребе доведу у везу као реализације истог општег односа или као чланови ширег скупа који се међусобно разликују по степену сличности са централним, типичним представником. Основу за такав приступ налазимо у когнитивној лингвистици, прецизније, у теорији домена И. Свитсер (1990, тзв. „теорија три домена“).

Полазећи од једне од основних претпоставки когнитивне лингвистике – да је наше знање, а тиме и језичко значење, непосредно или посредно утемељено у свакодневном физичком, телесном искуству (Лејкоф/Џонсон 1980; Ланакер 1987) – Свитсерова се усредсређује на проблем полисемичности модалних израза и раширену појаву да модални глаголи, прилози са модалним значењем и сл. могу имати деонтичко и епистемичко значење,¹⁹ те показује, позивајући се на Талмија, да се деонтичка употреба може посматрати као основна, а епистемичка као изведена. На основу тога Свитсерова (1990: 49–50) претпоставља постојање два домена – један је *реални домен* или *домен садржаја* (*content domain*), у ком је модалност *социофизичка* (нпр. *Пера мора бити код куће пре десет; мајка му не дозвољава да остане дужи*), а други *епистемички домен* (*epistemic domain*) (*Пера мора бити код куће; ово је његов капут*).²⁰ Тако се полисемичност модалних глагола може схватити као (не)постојање метафоричког пресликавања – из основног, конкретног домена реалних, физичких или друштвених односа у домен мишљења одн. расуђивања.

Даље, Свитсерова показује да је разликовање домена садржаја и епистемичког домена важно и за разумевање употребе везника:

(25) Пера се вратио(,) јер је воли.

(26) Пера ју је волео, јер се вратио.

¹⁹ Њена анализа је на материјалу из енглеског, али ова врста полисемичности модалних израза врло је раширена и карактеристична практично за све индоевропске језике, а и многе друге.

²⁰ Оригинални примери су: *John must be at home by ten; Mother wan't let him stay longer* и *John must be at home already; I see his coat*).

(27) Шта радиш вечерас, јер се даје добар филм.²¹

Према Свитсерој, разлика између ових примера састоји се у томе што је у првом случају реч о узрочно-последичном односу између два догађаја/стања у стварном свету: чињеница да је Пера воли узрок је тога што се вратио. У другом случају (26), међутим, таква интерпретација је мало вероватна: и даље је Перина љубав узрок његовог враћања, а не обрнуто, али упркос томе, узрочном клаузом сада је саопштена последица, а не узрок, што делује контрадикторно. Одговор је, сматра И. Свитсер, у томе што у примеру (26) више није реч о каузалности у реалном, већ у епистемичком домену: Перина љубав у том случају је закључак, а чињеница да се вратио премиса на основу које се тај закључак изводи. Каузалност се из реалног домена пресликава у епистемички домен, па однос узрок–последица постаје однос премиса–закључак. Свитсерова истиче да је реч о двозначности која је прагматичка, што значи да је реч о једном основном, апстрактном значењу/функцији везника *јер*, које се на различите начине конкретизује у различитим контекстима.

Пример (27) не може се пак тумачити ни на један од ова два начина, јер ниједна од те две интерпретације не би имала смисла. Ту је, по Свитсерој, реч о томе да узрочна клауза саопштава разлог, основ за извођење говорног чина питања извршеног вишом клаузом; читав исказ могао би се преформулисати на следећи начин: 'Питам те шта радиш јер желим да ти предложим да погледамо добар филм'. У примеру (27) везник *јер* не функционише ни у реалном ни у епистемичком домену, већ у домену говорних чинова, што је, по Свитсерој (1990: 78), случај сваки пут кад бар једна од координираних клауза има граматички облик упитне или заповедне, а не обавештајне реченице.

Везници, дакле, своју функцију могу остваривати у три различита домена: домену садржаја, тј. у реалном свету (25), епистемичком домену (26) и домену говорних чинова (27). Објашњавајући разлику између епистемичког домена и домена говорних чинова, Свитсерова указује на то да би се на први поглед могло учинити да је та разлика сувишна, јер се и закључивање може обухватити појмом говорног чина. Међутим, примери као што је (26) могли би се без икаквих препрека употребити и да означе, рецимо, нечији мисаони ток, што је ситуација у којој се тешко може говорити о извођењу говорног чина (порука никоме није упућена и не очекује се да било ко нешто предузме нити да се нешто у стварности промени након изнесеног закључка). Заправо,

²¹ Оригинални примери гласе, истим редом: *John came back because he loved her; John loved her, because he came back; What are you doing tonight, because there's a good movie on.*

у примеру (26) узрочна клауза доноси логички основ за оно што се тврди, она служи као потврда да је закључак истинит. За разлику од тога, у домену говорних чинова, тј. у примеру (27), њом се не јамчи истинитост, већ пре прикладност или релевантност изведеног говорног чина у конкретној ситуацији, због чега је, сматра Свитсерова (1990: 80–82), оправдано посматрати епистемички домен и домен говорних чинова као различите домене.

Свитсерова показује да и напредни везници показују сличан тип „прагматичке вишезначности“:

- (28) Пера воли јабуке **и** крушке (Свитсер 1990: 87).
- (29) Хвала вам, господине, **и** будите љубазни да затворите врата кад будете излазили (Свитсер 1990: 89).
- (30) Пера увек држи при руци шест тегли смесе за палачинке, **али** никад не једе палачинке (Свитсер 1990: 100).
- (31) Потражи, молим те, тај број телефона, **али** немој се малтретирати ако ти за то треба више од неколико минута (Свитсер 1990: 101).²²

Везник *и* је у примеру (28) употребљен у домену садржаја, а у примеру (29) у домену говорних чинова (уп. *Захваљујем вам и молим вас да затворите врата*). У примеру (30) *али* обележава супротност у епистемичком домену: чињеница да Пера има толико намаза наводи на закључак да воли палачинке и често их једе, али се такав закључак садржајем друге клаузе потпуно одбацује. За разлику од тога, у примеру (31) супротност постоји у домену говорних чинова: захтев изречен првом клаузом другом клаузом се (условно) повлачи (уп. Свитсер 1990: 101). Разматрајући употребу супротних везника као што је енглеско *but* 'али', Свитсерова констатује да није нашла примере у којима би оно недвосмислено било употребљено у домену садржаја и сматра да се може претпоставити да се *but* по дефиницији не може употребити у домену садржаја, већ само у епистемичком домену или, евентуално, домену говорних чинова:

И заправо се чини да постоји уверљиво објашњење за употребу [везника] *but* у само два домена, док се остали користе у три. Каузалност, коегзистенција и статус *или–или* заиста постоје у сва три домена. То значи да у стварном свету А може узроковати Б, А и Б могу коегзистирати, или А и Б могу бити једини могући алтернативни исходи неке реалне ситуације. Али шта би значило да се А и Б „сударују“ или „супротстављају“ у стварном свету? Како несасгласност и супротност могу постојати изван говорникове менталне представе о сагласности и одсуству супротности? У извесном смислу, ако два стања коегзистирају у стварном свету (а координирањем са *but* конјункти се износе као тачни), онда се не може рећи да су супротни на нивоу стварности. [...] Стога засад не видим разлог да закључим да се *but* употребљава у домену садржаја и, штавише,

²² Оригинални примери су: *John eats apples and pears; Thank you, Mr Loyd, and please close the door as you go out; John keeps six boxes of pancake mix at hand, but he never eats pancakes; (Please) look up that phone number – but don't bother if it will take you more than a few minutes.*

сматрам на неки начин природном идеју да оно такву употребу нема (Свитсер 1990: 103–104).²³

5.1.2. Допуне и модификације теорије домена

5.1.2.1. Појмовни редослед

Нордман и Де Блејзер (2000: 39–43) допуњују концепцију И. Свитсер истичући да је у анализи семантике и прагматике везника важан параметар редослед. Притом, наглашавају они, може се говорити о две врсте редоследа: линеарном редоследу, тј. редоследу клауза, и појмовном редоследу, тј. смеру резонувања, и то илуструју следећим примерима: реченице *Пошто је вредно радио, Милан је положио испит* и *Милан је положио испит, пошто је вредно радио*²⁴ имају различит линеарни редослед – у првој је узрочна клауза на почетку, тј. линеарни редослед је У–П (узрок–последница), док је у другој узрочна клауза на крају, па је линеарни редослед П–У (последница–узрок).²⁵ Међутим, иако се линеарни редослед разликује, у оба случаја се кључна информација из више клаузе (да је Милан положио испит) разуме као резултат онога што је садржај узрочне клаузе. Другим речима, оно што се разуме као узрок у оба случаја је и језички кодирано као узрок, тј. исказано је узрочном клаузом, па је појмовни редослед (који одражава наше разумевање онога што је речено) у оба случаја У–П. У домену садржаја другачији појмовни редослед не би ни био могућ, јер у стварности никада последница не изазива узрок, већ се дешава само обрнуто. Али у епистемичком домену не мора бити тако. Када кажемо *Пошто је положио испит, Милан је, мора бити, вредно радио*,²⁶ садржај који је језички кодиран као узрок у стварности је последница; у овом примеру ми на основу последнице закључујемо шта је узрок, тј. изводимо узрок из последнице, па је појмовни редослед П–У, за разлику од линеарног, У–П (јер узрочна клауза стоји на почетку). За разлику од тога, у примеру *Милан је вредно радио, па мора бити да је положио испит*,²⁷ и даље је реч о

²³ Оригинал: „And in fact there seems to be a plausible explanation for the use of *but* in only two domains, while other conjunctions are used in three. Causation, side-by-side copresence and either–or status actually exist in all three domains. That is to say, in the real world A may cause B, or A and B may coexist, or A and B may be the only possible alternative outcomes of a given real-world situation. But what does it mean to say that A and B “clash” or “contrast” in the real world? How can discordance or contrast exist outside of the speaker’s mental concept of harmony or non-contrast? In a sense, if wo states coexist in the real world (and conjunction with *but* does present both conjuncts as true), then they cannot be said to clash at a real-world level. [...] So, for the moment, I see no reason to conclude that *but* has a content-domain usage, and indeed I see some naturalness to the idea that it lacks such a usage“

²⁴ Оригинални примери су: *Because he worked hard, John passed the exam* и *John passed the exam, because he worked hard.*

²⁵ За примере различитих редоследа и временских односа у конструкцијама са зависном клаузом у домаћој литератури в. Милошевић (1985).

²⁶ Оригинални пример је: *Because he passed the exam, John must have worked hard.*

²⁷ Оригинални пример је: *John worked hard, so he must have passed the exam.*

каузалности у епистемичком домену, али је појмовни редослед У–П (као и линеарни). Чињеница да су у епистемичком домену могућа оба појмовна редоследа заправо значи да оно што су у закључивању премиса и закључак у стварности не морају бити узрок и последица, већ оно што је у стварности последица у закључивању може постати премиса, а оно што је у стварности узрок у закључивању може бити закључак.

Ако упоредимо примере у којима се узрочно-последични однос исказује координираним клаузама у саставном односу са примерима у којима се то чини узрочном клаузом, уочићемо да су саставни напоредни везници у овом погледу рестриктивнији од зависних: у конструкцији са напоредним везником којом се имплицира узрочно-последична веза могућ је само линеарни редослед У–П (уп. *Пера је воли и зато се вратио*; *Пера је воли, па се зато вратио*; али **Пера се вратио и зато је воли* / **Пера се вратио, па је зато воли*), за разлику од конструкције са узрочном клаузом, која омогућава оба линеарна редоследа, и У–П и П–У (јер зависне реченице могу мењати место).

Такође, појам појмовног редоследа у неким случајевима је важан и за анализу употребе супротних везника (в. одељак III.2.4.2), па ћемо га у овом раду користити, али ћемо његове варијанте означавати на нешто другачији начин. Уместо ознака У–П и П–У, које могу збуњивати јер се узрок и последица у стварности и узрок и последица у неком другом домену не морају поклапати, ми ћемо ова два редоследа називати *проспективним* и *ретроспективним*. Под проспективним појмовним редоследом подразумеваћемо онај који се поклапа са односом узрок–последица у стварности (однос У–П у нотацији Нордмана и Де Блејзерове), а под ретроспективним онај који одговара односу последица–узрок у стварности (П–У у нотацији Нордмана и Де Блејзерове).

5.1.2.2. Облик клауза и дискурсни фактори

Коментаришући приступ И. Свитсер, Ланг (2000) примећује да постоје различити граматички фактори карактеристични за употребу у одређеним доменима, које Свитсерова не помиње, те да трима доменима које она издваја треба додати и четврти, који Ланг условно назива нивоом „дискурсне перспективе“ или „текстуалне прогресије“. Ланг закључује да везник употребљен у домену садржаја мора повезивати обавештења (*statements*), везник употребљен у епистемичком домену мора повезивати клаузе од којих бар једна има вредност претпоставке (*assumption*), а не обавештења, а везник употребљен у домену говорних чинова мора повезивати клаузе од којих бар

једна има упитни или заповедни облик, тј. мора бити обележена као говорни чин (уп. Ланг 2000: 252–253).

Кад је реч о домену „дискурсне перспективе“, Ланг не улази у детаље, али констатује да је редослед клауза и њихова информативна структура у блиској вези са дискурсом као ширим контекстом у који се одређени исказ смешта, те да употреба везника потпуно објашњење може добити тек кад се у обзир „дискурсна перспектива“. Притом, дискурсна перспектива постоји у сваком од домена употребе, те је не треба посматрати као посебан домен, већ пре као „наддомен“, надградњу сваког од три постојећа домена (уп. Ланг 2000: 238).

5.2. Функционално-типолошка перспектива: појмовни простори комбинације, контраста и алтернације

5.2.1. Три типа односа и кључни параметри

Испитујући напоредне односе на узорку од 37 европских и 37 ваневропских језика, К. Маури је установила параметре на основу којих се могу дефинисати три основна семантичка типа напоредних односа – комбинација (*combination*), контраст (*contrast*) и алтернација (*alternation*) – као и структура појмовних простора које они заузимају. Три најважнија параметра за Мауријеву су *темпоралност* (*temporality*), *сукоб* (*conflict*) и *циљ* (*aim*) (Маури 2008: 55–57) и сваки од њих је кључан за разумевање одговарајућих типова односа.

Параметар *темпоралности* идентификује место повезаних ситуација²⁸ на временској оси и на основу њега се разликују два основна типа односа – темпорални (а) и атемпорални (б):

- (32) (а) Човек је отворио врата и истрчао напоље.
(б) Птице лете, а рибе пливају.²⁹

Темпорални однос може бити *сукцесиван* (*sequential*) или *симултан* (*simultaneous*), а атемпорални однос значи да се ситуације уопште не смештају на временску осу или да њихов однос на временској оси није релевантан.

Параметар *сукоба* истиче постојање и природу сукобљености, супротстављености између две ситуације. На њему почива општа дистинкција између односа између којих постоји сукоб и оних између којих нема сукоба. Мауријева издваја три главна типа сукоба: порицање очекиваног (а), исправљање (б) и опозицију (в):

²⁸ Ауторка не користи термин *ситуација*, већ *стање ствари* (*state of affairs*, скр. *SoA*), као неутралнији и свеобухватнији од термина *радња*, *процес*, *стање*, *ситуација* и сл.

²⁹ Оригинални примери су: *The man opened the door and ran away; Birds fly and fishes [sic] swim.*

- (33) (а) Пера је висок, али не игра кошарку.
(б) Пера не учи, него се игра у дворишту.
(в) Пера се одмара, док ја радим цео дан!³⁰

Параметар *циља* истиче истиче „комуникативну намеру с којом говорник успоставља напоредни однос између две ситуације“³¹ (Маури 2008: 56), при чему говорник то може учинити да би тврдио или тражио информацију о две ситуације као целини или појединачним повезаним ситуацијама, па постоје две врсте односа *алтернације* – *слободна (choice-aimed alternative)*, којом се ситуације износе као скуп могућности (а) и *проста (simple alternative)*, којом се ситуације одређују као међусобно искључујуће алтернативе (б):

- (34) (а) Увече обично до касно читам или гледам телевизију.
(б) Хоћемо ли сутра ићи у школу или остати код куће?³²

5.2.2. Односи комбинације

За две ситуације у односу комбинације може се рећи да се посматрају у *супојављивању* (енг. *co-occurrence*), као делови неке смисаоне целине; однос комбинације може се одредити и негативно, као спајање две ситуације без даљег прецизирања разлога или циљева с којима се спајају (уп. Маури 2008: 81–82).

Повезане ситуације обједињују се *заједничким садржаоцем*, што је појам који Мауријева преузима од Ланга (2000). Под *заједничким садржаоцем* (енг. *common integrator*) Ланг подразумева појмовни ентитет који обухвата значења чланова напоредне конструкције у том смислу да се садржаји конјунктата могу сматрати егземплификацијом заједничког садржаоца³³ (ЗС) (уп. Ланг 1984: 70–71); нпр. у реченици *Треба ми нека књига или новине или часопис*, ЗС би се могао формулисати као ’нешто за читање’, а у *Треба ми нека књига или бокс цигарета* као ’чврст објекат’. У случају координираних клауза ЗС се формулише у облику питања на које координиране клаузе дају одговор.

Однос комбинације је неутралан у погледу постојања или непостојања сукоба између две ситуације. У начелу, постојање сукоба може се инференцијално извести из

³⁰ Оригинални примери су: *Peter is tall, but he does not play basketball; Peter is not studying, but (he is) playing in the garden; Peter is relaxing whereas I have been working the whole day!*

³¹ „The parameter of *aim* points out the communicative intention which makes the speaker establish a coordination relation between two SoAs.“

³² Оригинални примери су: *Usually, I read or I watch TV until late; Do we go to school or do we stay at home, tomorrow?.*

³³ У оригиналу: „[...] a *Common Integrator* (CI) is set up, i.e., a conceptual entity which encompasses the conjunct-meanings in that the entities represented therein are deemed to be exemplifications of this CI“ (Ланг 2000: 71).

садржаја координираних клауза, али сам однос комбинације не претпоставља постојање конфликта.

Кад је реч о темпоралној комбинацији, њене две варијанте – симултаност и сукцесивност – разликују се по томе да ли су ситуације на временској оси суседне или заузимају исти интервал. Притом је за сукцесивност ((35), (36)) карактеристична линеарна асиметрија (редослед клауза мора одражавати редослед догађаја), што код симултаности (37) није случај:

(35) Полиција је ушла у собу и свако је прогутао своју цигарету.

(36) Свако је прогутао своју цигарету и полиција је ушла у собу.

(37) Он игра и плеска рукама.³⁴

К. Маури (2008: 90) истиче да у европском сегменту њеног узорка само два језика имају, поред општег маркера комбинације (у српском *и*), и општи маркер атемпоралне комбинације и опозиције (у српском *а*) и специјализовани маркер сукцесивности (у српском *па*): „српскохрватски и бугарски“.³⁵

Код атемпоралне комбинације може бити реч о томе да се ситуације комбинују ван временске осе, означавајући однос који увек важи (38), или да ситуације постоје на временској оси, али њихов тачан положај на њој није релевантан (39) (Маури 2008: 85):

(38) Doctors are rich and lawyers marry pretty girls.

’Лекари су богати а адвокати се жене лепим девојкама.’

(39) Mary is sick and Peter had a setback (that’s why they are not here).

’Марија је болесна а Петар је имао проблем (зато нису дошли).’³⁶

Атемпорална комбинације налази се између симултаности и опозитивног контраста (Маури 2008: 86). Атемпоралност и симултаност блиске су по томе што је и у једном и у другом односу у начелу неважан линеарни редослед клауза којима се ситуације означавају. С друге стране, атемпоралност између две ситуације које укључују различите актере, партиципанте, блиска је опозитивном контрасту. Између ова два односа није увек лако повући границу, па се, по Мауријевој (2008: 86) следећи пример у енглеском може сматрати и атемпоралним односом и опозитивним контрастом, у зависности од тога да ли говорник просто објашњава чиме се Џон и Мери баве или пак жели да истакне да Џон зарађује, а Мери не:

³⁴ Оригинални примери су: *The police came into the room and everyone swallowed their cigarettes / Everyone swallowed their cigarettes and the police came into the room* (овај пример К. Маури је преузела од Р. Лејкоф (1971:127)) и *He is dancing and clapping his hands*.

³⁵ Према Прањковићу (2002: 70), још је Лескин (1900: 1) уочио да је систем саставних везника у српском посебно изнијансиран.

³⁶ Пошто се у примерима (38) и (39) разликују субјекти, тј. теме, клаузе је тешко координирати општим саставним везником *и*, већ се мора употребити везник *а*, али кад тематског дисконтинуитета не би било, био би употребљен везник *и*, а и даље би у питању била атемпорална комбинација (уп. *Лекари су богати и често настављају да раде и у пензији; Мери је болесна и имала је проблем*).

(40) John works in a store and Mary is still a student.

’Џон ради у продавници, а Мери још студира.’

Овде треба приметити да, као и у примерима (38) и (39), у српском ни првој ни другој интерпретацији не би одговарала конструкција са саставним везником (²*Пера ради у продавници и Марија још студира*), већ би у оба случаја био употребљен везник *a*.

Коментаришући чињеницу да се за изражавање комбинације у неким језицима користи у основи опозитивни маркер, Мауријева (2008: 89) закључује да је семантички домен маркера као што је српско *a* шири од односа опозитивног контраста и да обухвата и атемпоралну комбинацију. Оно што је заједничко атемпоралној комбинацији и опозитивном контрасту јесте прекид континуитета између две ситуације, који се одређује као промена актера, партиципаната или радње.

5.2.3. Појам континуитета у дискурсу

Иако Мауријева овај појам не разрађује посебно, већ само упућује на одговарајућу литературу, овде ћемо, пре него што пређемо на односе комбинације, рећи нешто више о појму *континуитета у дискурсу*. Овај појам увео је Гивон (1983; 1990), одређујући га као поновно појављивање неких елемената у суседним сегментима дискурса који садржи више пропозиција (Гивон 1990: 328), при чему у изразитије (лексички и/или граматички) маркиране елементе спадају референти (партиципанти), време, место, аспектуалност, модалност, наративна перспектива, радње/догађаји и др. (в. Гивон 1990: 329). Гивон (1983: 7) издваја три најважнија аспекта континуитета у дискурсу: *предметни континуитет (thematic continuity)*, *континуитет радње (action continuity)* и *тематски/партиципантски континуитет (topic/participants continuity)*.³⁷ *Предметни континуитет* подразумева да се више суседних пропозиција у дискурсу тиче истог питања (и стога чине *предметни пасус*). Гивон (1983: 8) признаје да је предмет у овом смислу тешко прецизно дефинисати, али да несумњиво постоји и да се често поклапа са континуитетом радње и тематским континуитетом. Под *континуитетом радње* подразумева се сукцесивност догађаја, тј. чињеница да се унутар тематског пасуса догађаји типично нижу оним редом којим су се догодили. Под *тематским континуитетом* Гивон (1983: 8) подразумева исту тему на плану информативне структуре клаузе, тј. појаву да суседне клаузе саопштавају нешто о истој особи одн. истом појму.

³⁷ Будући да је у српском *тема* уобичајен термин у анализи информативне структуре клаузе (уп. Поповић 2002) и аналогон енглеског термина *topic*, термин *thematic continuity* преводимо као *предметни континуитет*, а *topic continuity* као *тематски континуитет*.

Ослањајући се на овако одређен појам континуитета, Мауријева (2008: 89) закључује да су везници попут словенског *a* маркери *дисконтинуираности* двеју ситуација, која се може састојати у промени партиципан(а)та или радње.

5.2.4. Односи контраста

5.2.4.1. Основне карактеристике

Две супојављујуће ситуације могу се, међутим, посматрати као сукобљене, супротстављене. Односи контраста разликују се од односа комбинације по томе што је за односе контраста кључна говорникова перспектива: говорник комбинује две ситуације, али их притом пореди по оним елементима који су у њима супротстављени, као антитетичке егземплификације заједничког садржаоца; контраст се успоставља тек у том поређењу, а не постоји у свету као таквом (Маури 2008: 121). Треба приметити да је овај закључак врло близак аргументацији којом И. Свитсер образлаже зашто искључује употребу супротних везника у домену садржаја (уп. одељак 5.1.1; Мауријева и сама, између осталих, цитира и И. Свитсер).

Положај ситуација на временској оси је за односе контраста у другом плану, а кључан је тип контраста. Мауријева се овде ослања на трочлану класификацију супротности (в. Лејкоф 1971), која обухвата семантичку опозицију (*semantic opposition*), исправљање (*correction*) и порицање очекиваног (*denial of expectation*) (в. пример (33)).

5.2.4.2. Опозитивни контраст

Осим примера (33)в, Мауријева опозитивни контраст илуструје и следећим примерима:

(41) Ја радим, а она спава!

(42) Ја сам купила пар ципела, док је Су нашла лепу сукњу.³⁸

Мауријева наводи да опозицију неки аутори (између осталих и Браун 1993) називају и слабом адверзативношћу (*weak adversativity*) и додаје да ситуације у опозитивном контрасту често имају различите партиципанте. Такође, будући да је атемпоралан однос, за опозитивни контраст није важан редослед клауза (Маури 2008: 123):

(43) (а) Пси су веома привржени својим газдама, док мачке воле независност.

(б) Мачке воле независност, док су пси веома привржени својим газдама.³⁹

³⁸ Оригинални примери су: *I am working and she is sleeping!*; *I bought a pair of shoes whereas Sue found a nice skirt* (Маури 2008: 122).

³⁹ Оригинални примери су: *Dogs are very attached to their masters while cats love their independence*; *Cats love their independence while dogs are very attached to their masters*.

Док признаје да није лако повући границу између две ситуације у опозитивном односу и атемпоралне комбинације дисконтинуираних ситуација, К. Маури (2008: 204–206) инсистира на јасном разликовању опозитивног контраста и порицања очекиваног:

(44) Пера је богат, али је Мика сиромашан.⁴⁰

Иако се примери као што је (44) понекад сматрају опозитивним контрастом (уп. Лејкоф 1971; Маљчуков 2004), Мауријева, позивајући се на Ланга (2000), сматра да се и у оваквим случајевима мора говорити о порицању очекиваног, јер исказ попут (44) има смисла само у контексту у ком се из неког разлога очекује да су Пера и Мика приближно исто богати. Оваква аргументација у суштини се своди на аргументе које је још раније понудила Д. Блејкмор (2002; в. одељак I.5.3.2). Овоме бисмо додали да је у српском ситуација нешто компликованија, јер постоји могућност тзв. компензативне интерпретације (*Пера је богат, али је зато Мика сиромашан* в. одељак III.2.4.4), која би била могућа и у другачијим контекстима, али да у основи дистинкција на којој инсистира К. Маури одговара разлици између *а* и *али* у српском.

5.2.4.3. Исправљање

О исправљању је реч тамо где се једна ситуација негира и замењује другом (уп. (33)б). Овај тип контраста се јасно разликује од друга два и лако се идентификује у различитим језицима. Означавајући две ситуације са *p* и *q*, Мауријева, позивајући се на теорију аргументације (Анскомбр/Дикро 1977) издваја три битне одлике исправљања: (1) *p* се исказује одричном клаузом која се може анализирати као *Neg + p'*; (2) функција те негације је у томе да се оспори тврдња *p'*, а не само да се порекне њен садржај;⁴¹ (3) *q* се уводи као замена за *p'* (уп. Маури 2008: 124, као и литературу која се тамо наводи).

Исправљање, по Мауријевој (2008: 124), има сличности са опозитивним контрастом и са односом алтернације: са опозитивним контрастом дели „антонимични семантички паралелизам“ између потврдности и одричности две ситуације, тј. клаузе, а са алтернацијом значење међусобно заменљивих могућности, с том разликом што у случају исправљања ситуације „нису више само могућности већ чињенице“.

⁴⁰ Оригинални пример је: *Paul is rich bit Mike is poor* (Маури 2008: 205).

⁴¹ Ово уочавају и филозофи: према Рамату (2006: 561), још је Бергсон истицао да су одричне реченице сложеније од потврдних, јер се потврдне морају посматрати као судови, а одричне као судови о судовима.

5.2.4.4. Порицање очекиваног

Однос порицања очекиваног К. Маури (2008: 125) дефинише ослањајући се на Ланга (2000: 245), као однос у ком је друга ситуација (С2) у супротности са претпоставком коју садржи прва или која се изводи из прве ситуације (С1):

- (45) Пера је висок, али је слаб у кошарци.
 Пера је висок → ПРЕТПОСТАВКА: 'Пера је добар у кошарци' → у
 СУПРОТНОСТИ са другом ситуацијом (*слаб је у кошарци*)⁴²

Мауријева се осврће и на везу између порицања очекиваног и концесивности, наводећи да је један од аргумената због којих се поједини случајеви порицања очекиваног, какав је и пример (44) у претходном одељку, сврставају у опозитивни контраст тај што се не могу парафразирати конструкцијом са зависном концесивном клаузом. Објашњавајући то, Мауријева (2008: 126) указује на чињеницу да претпоставка којој се супротставља С2 не мора нужно следити из садржаја С1, већ може бити део ширег контекста:

- (46) Пера и Мика, они су обојица богати?
 Пера је богат, али је Мика сиромашан.

5.2.5. Појмовни простор комбинације и контраста

Појмовни простор који заузимају односи комбинације и контраста, по Мауријевој (2008: 199), изгледа овако:

СУКЦ. КОМБ. …… СИМУЛТ. КОМБ. …… АТЕМП. КОМБ. …… ОПОЗ. …… ИСПРАВ. …… ПОР. ОЧЕК.

На основу постојеће литературе, али и на основу емпиријског истраживања – упитника које су попуњавали изворни говорници различитих језика, Мауријева је идентификовала положај испитиваних маркера из језика који су чинили њен корпус у појмовном простору одговарајућих односа. Напоредни везници у српском (испитивала је везнике *и, па, а, али* и *већ*), по Мауријевој (2008: 200), у појмовном простору комбинације и контраста заузимају следећи положај:

Табела 6. Појмовни простор комбинације и контраста
 и положај везника *и, па, а, али* и *већ* у њему (Маури 2008)

СУКЦЕС. КОМБ.	СИМУЛТ. КОМБ.	АТЕМП. КОМБ.	ОПОЗ.	ИСПРАВЉАЊЕ	ПОРИЦАЊЕ ОЧЕКИВАНОГ
и					
па		а		већ	али

⁴² Оригинални пример је: *John is tall, but he's no good in basketball. John is tall* → ASSUMPTION: *John is good in basketball* → CONTRASTS with *he is not good in basketball*.

5.3. Прагматичка перспектива

5.3.1. Грајсова теорија конверзационе имплицатуре

Иако је од свог појављивања доживела различите критике и модификације, Грајсова теорија имплицатура и даље је важан основ прагматичких истраживања, па ћемо овде изложити њене најважније елементе. Једна од кључних дистинкција на којима Грајсов приступ почива јесте она између *реченог* и *имплицираног* (енг. *said vs. implicated*), којом се указује на чињеницу да је, да бисмо успешно интерпретирали неки исказ, потребно да разумемо више од онога што је дословно, језички означено (*кодирано*). Овај раскорак између реченог и имплицираног може се илустровати следећим примерима:

(47) А: Данас је уторак.

'А зна да је данас уторак и има доказе којима то може да поткрепи'

(48) А: Неки гости су стигли.

'А зна да има гостију који су стигли, али да нису сви гости стигли'

Грајс сматра да је, да бисмо објаснили процес комуникације, неопходно претпоставити да она не укључује само језичко декодирање, већ и додатне процесе закључивања који се одвијају у складу са општим принципом да саговорници треба да сарађују. Овај *сараднички принцип* Грајс (1989) формулише на следећи начин: „Нека твој допринос разговору, у тренутку у ком настаје, буде онакав какав захтева прихваћена сврха и смер говорне размене у којој учествујеш“.⁴³ Овај општи принцип Грајс даље разрађује кроз четири конверзационе максиме и њихове подмаксиме:

Максима квалитета

Нека твој допринос [разговору] буде истинит.

(i) Не говори оно за шта верујеш да је лаж.

(ii) Не говори оно за шта немаш доказе.

Максима квантитета

(i) Нека твој допринос [разговору] буде информативан онолико колико се захтева (колико захтева тренутна сврха размене).

(ii) Нека твој допринос [разговору] не буде информативнији него што се захтева.

Максима релевантности

Буди релевантан.

Максима начина

(i) Избегавај нејасно изражавање.

(ii) Избегавај двосмислености.

(iii) Буди кратак (избегавај непотребну опширност).

(iv) Буди уређен.

⁴³ У оригиналу: „Make your conversational contribution such as required, at the stage at which occurs, by the accepted purpose or direction of the talk exchange in which you are engaged“.

На основу сарадничког принципа и конверзационих максима саговорници могу из онога што је *речено* да изведу додатне закључке, којима се употпуњује смисао исказа. Ове инференције – закључке који су део намераваног значења исказа, али нису експлицитно изречени – Грајс назива конверзационим импликатурама. Импликатуре могу следити из поштовања максима, као у примерима (47) и (48), или из њиховог кршења:⁴⁴

- (49) (Иронично) Чомски је велики социолингвиста.
'Чомски уопште није социолингвиста.'
- (50) Рат је рат.
'У рату се догађају ужасне ствари. То је у његовој природи и нема сврхе јадиковати над неком појединачном трагедијом.'
- (51) ЏОН: Сузан је понекад таква крмача!
МЕРИ: Какав диван дан данас! 'Не треба говорити лоше о онима који нису присутни.'
- (52) а. Џон се насмејао.
б. Углови Џонових усана благо су се покренули нагоре.
'Џон се није заиста насмејао.'

Ако дословно значење исказа подразумева кршење неке од максима, саговорник ће, под претпоставком да је говорник кооперативан, потражити другачију интерпретацију – ону која је у складу са сарадничким принципом и конверзационим максимама. Тако се на основу привидног кршења максиме квалитета (49), квантитета (50), релевантности (51) одн. начина (52), у примерима (49)–(52) изводе одговарајуће импликатуре.

Грајс је разликовао две врсте конверзационих импликатура – опште и посебне. Пример општих импликатура биле би скаларне импликатуре какве налазимо у примеру (48): по Грајсу, подразумевана интерпретација сваког исказа овог типа биће 'неки, али не сви' и таква импликатура изводи се и без додатних информација које би обезбедио конкретан контекст. За разлику од тога, исказ који изговара Мери у примеру (51) може имати интерпретацију каква је тамо дата само у том конкретном контексту; у другачијем контексту импликатуре које се изводе из њеног исказа биле би сасвим другачије. У опште импликатуре спада и она из следећег примера:

- (53) Пера је отворио врата и ушао у собу.
+> Пера је *прво* отворио врата, а *затим* је ушао у собу.

Осим конверзационих, Грајс дефинише и тзв. конвенционалне импликатуре; оне не зависе ни од максима ни од сарадничког принципа, већ се изводе на основу конвенционализованих својстава неке конкретне лексеме или конструкције:

⁴⁴ Примере (49)–(52) преузимамо од Хуанга (2010: 29–30).

(54) Пера је сиромашан, али поштен.

+>> Постоји контраст између тога да је Пера сиромашан и тога да је поштен.

За разлику од конверзационе импликатуре, појам конвенционалне импликатуре није широко прихваћен и био је предмет бројних преиспитивања (уп. Левинсон 1983; Блејкмор 1987; 2002; Бах 1999; в. и Хуанг 2010 и литературу која се тамо наводи).

Грајсове дистинкције схематски се могу приказати на следећи начин (Левинсон 1983: 131; Хуанг 2010: 57):

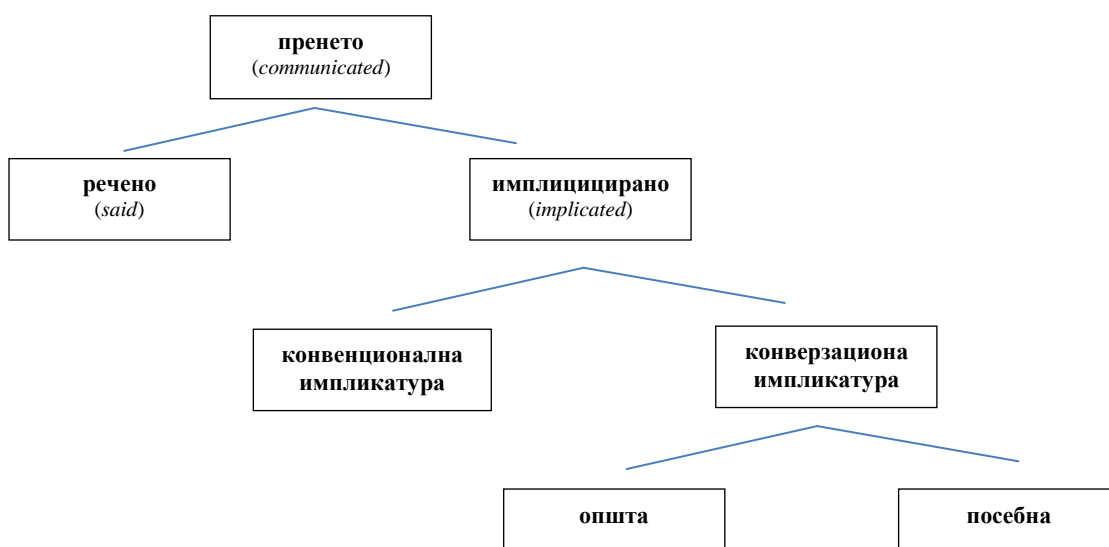

Схема 1. Врсте имплицираног значења према Грајсу

За Грајса (1989), разумети оно што је *речено* значи језички декодирати исказ (тј. разумети значење речи и синтаксичке односе у којима се налазе), а осим тога и препознати намеравано значење двозначних израза и приписати одговарајуће референте упућивачким речима и изразима. Остали елементи намераваног значења су *имплицирани*.

5.3.2. Актуелни приступи

Грајсова теорија била је предмет различитих преиспитивања и покушаја да се формулишу принципи који би били једноставнији и свеобухватнији него што су конверзационе максиме (в. Хуанг 2010: 36–37). Данас се издвајају два доминантна приступа: тзв. неограјсовски приступ и теорија релевантности.

Неограјсовски прагматичари задржавају основне Грајсове идеје, али редукују број максима са Грајсових девет на два одн. три. Хорн (1984; 2004) формулише два општа принципа – Q-принцип (*Учини свој допринос довољним; Реци највише што можеш (узимајући у обзир R-принцип)*) и R-принцип (*Учини свој допринос нужним; Не говори*

више него што мораш (узимајући у обзир *Q*-принцип)), свдећи тако Грајсове максиме на супротстављеност између потребе да се у комуникацији буде, с једне стране, што исцрпнији, а с друге, што економичнији. Хорнов приступ познат је по испитивању импликатура које проистичу из скаларних односа: многи изрази образују скале (нпр. *неки–сви*; *ретко–понекад–често–стално*; *веровати–знати*; *слично–исто* итд.), при чему импликатуре функционишу тако да логички имплицирају вредности ниже од употребљене, а теже да искључе вредности више од имплициране.

Левинсон формулише *Q*-принцип и *I*-принцип, који, уопштено говорећи, одговарају Хорновим принципима *Q* и *R*, али претпоставља и постојање трећег, *M*-принципа, који, поједностављено, каже да се нетипични, маркирани изрази (тамо где постоје неутрални) не користе без разлога.⁴⁵

Теорија релевантности (Спербер / Вилсон 1986; 1995; Вилсон / Спербер 2004; Кларк 2013) може се, како каже Хуанг (2010: 181), окарактерисати и као реакција против Грајсове теорије и као њена разрада. Уместо различитих максима, теорија релевантности полази од претпоставке да је људски когнитивни систем вођен тежњом ка максимизацији релевантности, при чему оптимална релевантност у комуникацији подразумева што више когнитивних ефеката уз што мање напора потребног да се до њих дође. Теорија релевантности разликује се од Грајсовог приступа пре свега по томе што претпоставља да прагматички процеси имају значајну улогу и у разумевању онога што је *речено*, а не само онога што је *имплицирано*. Осим разрешавања двозначности и приписивања референата упућивачким изразима, у експлицитни садржај исказа (тј., по Грајсу, оном што је *речено*, а не *имплицирано*) спадају и елидирани елементи и спецификовано значење у начелу подспецификованих јединица. У следећем примеру, који преузимамо од Кларка (2013: 170–171), Кен и Бев 4. априла 2012. воде разговор о журци коју је претходне вечери организовала Ники (курзивом је означен садржај до ког се стиже кроз инференцијалне процесе, а који припада ономе што је *речено*, тј. који се у теорији релевантности сматра „експлицитним“):

(55) КЕН: Добро си се провела синоћ?

БЕВ: Не баш.

КЕН: [*Кен тражи од Бев да потврди или порекне да*] се добро провела [*на журци коју је организовала Ники вече пре одигравања овог разговора, тј. 3. априла 2012*]

БЕВ: [*Бев каже Кену да*] не [*би било*] баш [*прецизно рећи да се Бев добро провела на журци коју је 3. априла 2012. увече организовала Ники*]

⁴⁵ Детаљније, а ипак сажете приказе Хорновог и Левинсоновог приступа даје Хуанг (2010).

Овако реконструисан садржај онога што је *речено* (а не *имплицирано*) у теорији релевантности означава се као *експликатура*.⁴⁶

Још један важан начин на који прагматички процеси доприносе експликатури чине процеси појмовног ширења и сужавања. Објашњавајући ове процесе, Р. Карстон (2002) говори о томе да намеравана интерпретација неког исказа често подразумева да се лексичко значење ограничи на неки специфичан подскуп који одговара датој ситуацији и то илуструје, између осталих, примером *Хоћу да упознам неке нежење* (енг. *I want to meet some bachelors*). Ако, каже Карстонова (2002: 326), то изговори жена, а њен саговорник зна да је реч о жени која жели да се уда и има децу, тај саговорник ће, интерпретирајући овакав исказ, од расположивог знања о појму нежење, искористити само један део, онај који у датом контексту даје највише когнитивних ефеката, тј. који је релевантан. На пример, енциклопедијско знање повезано са лексичким појмом НЕЖЕЊА обухвата различите типове нежења: мушкарце који су неодговорни, често незрели и жељни само забаве; затим, рецимо, старије мушкарце који живе усамљено и имају мизогине ставове; најзад, постоје и они који су релативно млади, хетеросексуални и спремни на дуготрајну посвећеност – другим речима, способни за брак. Имајући у виду остале информације, највероватније је да ће саговорник управо овај трећи тип искористити да конструише *ад хок појам* НЕЖЕЊА* као део интерпретације поменутог исказа. На тај начин је лексички појам (*lexical concept*) НЕЖЕЊА сужен на свој подскуп који одговара интерпретацији намераваној у датом контексту. Притом, Карстонова (2002: 328–329) истиче да сужавање треба разликовати од конкретизације семантички неодређеног, лексички неспецификованог / подспецификованог значења, које налазимо тамо где није могуће прецизно одредити границе неке категорије (као што је случај са називима за боје, или са узрастом који подразумева именица *дете* или придев *млад*; в. Карстон 2002: 329).

Обрнут процес – ширење – налазимо нпр. у примеру *Кен је (прави) нежења* (уп. Карстон 2002: 328) изговореном у контексту у ком је Кен ожењен мушкарац који се пак понаша као да је нежења: оваква, тзв. *лабава употреба* (енг. *loose use*) подразумева да *ад хок појам* обухвати елементе који нису део основног значења (в. Карстон 2002: 328–330).

⁴⁶ Овај садржај, наравно, није *експлицитан* у том смислу да је дословно *изговорен* (јер то очигледно није случај) већ у том смислу да се конвенционално сматра саопштеним, изнетим, да се не може доводити у питање (за разлику од импликатура, које се могу поништавати).

За разлику од Грајса (као и неограјсовског приступа), теорија релевантности не прави разлику између општих и појединачних импликатура, него оно што се у (нео)грајсовској прагматици сматра општим импликатурама (укључујући ту и скаларне импликатуре) најчешће сматра делом експликатуре (уп. Кларк 2013: 159–215).

У теорији релевантности важна је дистинкција између појмовног и процедуралног значења (*conceptual vs. procedural meaning*, уп. Блејкмор 1987; 2002). Док изрази са појмовним значењем доприносе менталној представи о некој ситуацији означавајући појмове (који су конститутивни елементи сваке менталне представе), изрази са процедуралним значењем усмеравају инференцијалне процесе и делују као ограничења у формирању експликатуре одн. извођењу импликатура. Процедурално значење, по теорији релевантности, имају заменице, речце, везници (тј. тзв. дискурсни маркери), различити прозодијски и синтаксички обрасци итд. (уп. Кларк 2013: 308–327).

Полазећи од овако одређеног појма процедуралног значења, Д. Блејкмор (1987; 2002) налази да се допринос енглеског *but* 'али' интерпретацији исказа састоји у томе што сигнализира да се сегментом који уводи елиминише претпоставка која је саговорницима доступна, било да се изводи из претходног садржаја или на основу општег знања. Она стога одбацује као сувишну разлику између контрастивног *but* и *but* којим се имплицира порицање очекиваног, о којој говори Р. Лејкоф (в. одељак I.5.2.4). По Блејкморовој (2002: 98–103), примери типа *Џон је републиканац, али је поштен* или *Лари жели чај, али Су жели вино* само привидно изражавају само контраст, а заправо су прихватљиви једино у контексту у ком постоји очекивање које се садржајем другог сегмента одбацује, тј. у контексту у ком говорник верује да су сви републиканци непоштени одн. зна да Су никада не пије вино или увек пије исто што и Лари. М. Мишковић Луковић (2006) у истом теоријском оквиру закључује да се употребом маркера *but* саговорник упућује да исказ уведен овим маркером интерпретира тако да „даје пропозицију које је у односу логичке неконзистенцију с пропозицијом добијеном на основу претходног исказа“ (Мишковић Луковић 2006: 98).

6. Параметри за анализу

6.1. Домен употребе

Кад је реч о домену употребе, осим три домена о којима говори И. Свитсер (1990), примери употребе везника *и* и *па* о којима говоримо у одељцима II.1.7 и II.2.7 указали су нам да је потребно да посебно размотримо случајеве у којима је однос који означава

или имплицира везник релевантан на плану дискурса. Ту мислимо на односе којима се изражава:

- различита информативна релевантност конјунката (познато–ново, важно – мање важно и сл.);
- различита улога клауза у нарацији/дескрипцији (оквир, сцена – главна информација, догађај);
- сегментација напоредног низа на делове који не представљају структурне јединице, тј. синтаксичке конституенте;
- тематски континуитет/дисконтинуитет, тј. кореферентност тематских конституената (уп. одељак I.5.2.2).

Будући да овакви однос не спадају ни у један од три домена о којима говори И. Свитсер (1990), сматрамо да је потребно издвојити и четврти – домен дискурса. Односи у овом домену често су само додатни аспект употребе у неком од других домена, али постоје, као што ћемо показати, употребе везника које се могу објаснити само у домену дискурса.

Кад је реч о домену говорних чинова (ДГЧ), сматрамо да није оправдано сваку координацију упитних или заповедних клауза третирати као употребу у овом домену, јер се може показати да се у таквим случајевима често успоставља однос између садржаја клауза, а не између илокутивне снаге говорних чинова (уп. одељке II.1.6.1 и II.2.4.1, у којима ово детаљније образлажемо). Стога ћемо се, кад је реч о домену говорних чинова, усредсредити пре свега на случајеве координирања независних клауза различитог типа, тј. тзв. хетерофункционалну координацију независних клауза.

6.2. Тип односа

6.2.1. Саставни односи

а) Неутрални однос, симултаност и сукцесивност

Као два главна типа односа унутар саставних односа тј. односа комбинације, К. Маури (2008) издваја атемпоралне и темпоралне (који даље могу бити симултани и сукцесивни), при чему су атемпорални односи неутралнији, док су темпорални семантички специфичнији (в. I.5.2).

Термин *атемпорални однос* није, међутим, најподеснији за координацију на конституентском нивоу, јер подразумева однос између ситуација, које се означавају клаузама или, евентуално, јединицама формираним од глагола у неличном облику. За разлику од тога, именичке, придевске и прилошке јединице не означавају ситуације, па

је за неутрални однос између њих боље користити термин *додавање*, којим се обично означава семантика општих саставних везника попут српског *и* (уп. Хаспелмат 2004б; Арсенијевић 2011; в. и Шведова (1980: 617), где се користи израз *нейтральная ассоциация*). Додавање и атемпоралност сматраћемо, дакле, двома варијантама основног, неутралног саставног односа, којим се садржаји конјунктата *комбинују*, *додају*, али се не имплицира никакав специфичнији однос између њих.

К. Маури се није бавила другим типовима саставних односа, изузев атемпоралности, симултаности и сукцесивности (што је разумљиво, имајући на уму број и разноврсност језика које је испитивала), али је, већ из прегледа који смо дали у одељку 4, јасно да постоје и други, семантички специфичнији односи од сукцесивности, пре свега узрочно-последични. Стога ћемо овде укратко изложити односе између времена, узрока и сродних категорија који су важни за нашу анализу.

б) Време и узрок и њихова концептуализација

Време се типично концептуализује као кретање, и то на два основна начина, тј. помоћу две појмовне метафоре: ВРЕМЕ ЈЕ ПРЕДМЕТ У ПОКРЕТУ и ЧОВЕК ЈЕ ПУТНИК КРОЗ ВРЕМЕ (уп. Лејкоф/Донсон 1980: 42–44; Кликовац 2006: 143–167). В. Еванс (2007: 749–756) издваја два основна когнитивна модела разумевања времена: један је тзв. *его-модел* (*ego-based model*), заснован на људском доживљају времена – две основне варијанте овог модела јесу управо две претходно поменуте појмовне метафоре. Други модел је заснован на времену (*time-based model*), тј. темпоралној референцији – време чине узастопни догађаји који формирају низ. Наравно, и овај модел подразумева да се време схвата као кретање, али је у њему ирелевантан временски положај „ега“, тј. онога који доживљава време, јер се место на временској осци не одређује као време пре/после или иза/испред времена у коме се налази говорник/доживљавач, већ искључиво релативно, као време пре/после неког другог догађаја (о оваквој концептуализацији в. Кликовац 2004). За разлику од *его-модела*, овај модел релевантан је само у оним случајевима у којима имамо посла са догађајима, одн. временским јединицама које се концептуализују као дискретни, ограничени ентитети, тј. као тачке и/или ограничени интервали на временској осци. Имајући то на уму, у случајевима саставних односа који подразумевају сукцесивност две ситуације, напоредне везнике можемо посматрати као лексеме чији је допринос значењу исказа у томе да две ситуације обележе као временски непосредно сукцесивне, и то тако да она која је

означена прва претходи оној која је означена друга (везник *na* кодира управо овај однос, а везници *и* и *те* га могу имплицирати).

Кад је реч о узрочно-последичном односу, треба рећи да је он у блиској, егзистенцијалној вези са односом временског следа. Најпре, узрок и последица по правилу су сукцесивни, и то тако да узрок претходи последици, а не обрнуто. Осим тога, наша представа о узрочно-последичној повезаности између догађаја почива на искуству опажања догађаја који се дешавају један за другим (уп. Нордман/Де Блејзер 2000: 36). Стога није чудно да језичка средства за означавање каузалности често имају примарно значење сукцесивности или су етимолошки везана за време или кретање (које је, опет, кључни појам за структурирање појма времена). Да поменемо само неке од бројних примера у српском: зависни везници *пошто* и *како* могу бити обележје временских клауза (за anteriornost; за *пошто* је то и основно значење; о временском и узрочном *пошто* в. Танасић 2013а), али и узрочних; нешто другачију, али опет у основи узрочно-последичну везу могу обележити и примарно временски везници *чим* и *док* (уп. *Чим/док он ћути, нешто није у реду*); предлог *услед* има узрочно значење, али је етимолошки у вези са кореном *след-*, који налазимо у глаголу *следити* или именици *след* (која је вероватно најприближнији домаћи еквивалент интернационализму *сукцесија/сукцесивност*); исти корен налазимо и у именици *последица* итд. Ова метонимијска веза између (временске) корелације и каузалности омогућава да везници који кодирају или имплицирају сукцесивност могу имплицирати и узрочно-последични однос.

Семантичка категорија узрока је, наравно, сложена. Ковачевић (2012б [1988]) издваја неколико врста узрока: ефектор, мотив, критериј, разлог и повод. Ефектор, по њему, „одсликава најелементарнију узрочну везу: *непосредан временски однос А и Б и њихову просторну и временску додирност*. У језику се првенствено препознаје по типу последице: Б као *последица увијек је спонтаног, несвјесног типа*“ и типично се изражава предлошко-падежном конструкцијом *од* + генитив (*А она умрла од жалости*), али и *на* + локатив, *у* + локатив, *услед* + генитив и др. (в. Ковачевић 2012б: 50, 85–96). И други аутори (уп. Сандерс и др. 1992; Ман/Томпсон 1988; Пандер Мат / Сандерс 2000) истичу да је ово важан параметар: Пандер Мат и Сандерс (2000), на пример, показују да се различити узрочни везници у холандском разликују, између осталог, и по томе што су неки резервисани да означе само такав узрочно-последични однос у коме последица наступа спонтано, аутоматски, независно од воље учесника у

неком догађају, док други подразумевају да последица представља свесну, вољну активност.

Осим времена, категорија узрока преклапа се и са неким другим категоријама, као што су услов, циљ и допуштање (концесивност). Везу између услова и узрока одавно су приметили филозофи; штавише, две најутицајније дефиниције узрока у филозофији одређују узрок као врсту услова.⁴⁷ Разматрајући „синкретизам условног и узрочног значења“, Ковачевић (2012б: 45), полазећи, такође, од филозофских одређења узрока, закључује: „Као и у природи и у језику је узрочно-посљедична веза у ствари подврста везе услова и условљеног“. Имајући на уму ову везу, као и раније поменути везу између времена и узрока, није необично што постоје речи и конструкције са примарним временским значењем које, поред временског, могу имати и условно, или и условно и узрочно значење: уп. нпр. прилог за време *онда*, који је врло уобичајен као корелатив у конструкцијама са условним клаузама (*Ако...*, *онда...*), или везник/прилог *кад*, који се појављује као обележје не само временских клауза него и условних (за потенцијални услов, уп. Поповић 2008: 326–328), па и једне посебне врсте клауза које су по значењу најближе узрочним (уп. *Кад већ немам карту, нећу ни чекати аутобус*).

Кад је реч о односу узрока и циља, овде ћемо подсетити на идеју коју, позивајући се на Гроховског (1980), износи Ковачевић (2012б: 42–43) – да би се намерне клаузе могле сматрати подврстом узрочних, јер је намерне клаузе по правилу могуће преформулисати узрочним клаузама са глаголом типа *желети* или *хтети* (уп. *Чиним то да одгодим казивање о оном што ме потреса : Чиним то јер желим да одгодим...*). Овоме бисмо додали да је и категорија циља у блиској вези са условом, јер ако се неки поступак предузима с намером да се оствари неки циљ, онда он представља, заправо, услов за остварење тог циља; на пример, исказ *Повукао сам ручицу да бих отворио врата* претпоставља да говорник сматра да у конкретном случају важи одређени условни однос (’Ако повучем ручицу, отвориће се врата’).

Метонимијска веза, дакле, не постоји само између категорија сукцесивности и каузалности, већ и унутар једног ширег простора условљености, коме припадају семантичке категорије услова, узрока и циља.

⁴⁷ Реч је, према Мајеру (2000: 11–14), о дефиницијама Д. Хјума и Џ. Л. Макија. Хјум дефинише узрок преко контрафактуалности: догађај *a* је узрок догађаја *b* ако се догађај *b* не би десио да није било догађаја *a*. За Макија је узрок неког догађаја недовољан али нужан део скупа услова (тј. конкретних околности), који је пак као целина ненужан али довољан услов за тај догађај. Други одељак цитираног Мајеровог рада на подстицајан начин објашњава и преиспитује Макијево схватање на конкретном примеру.

6.3. Лексичка обележја односа

а) Конкретизатори

Термин *конкретизатор* код нас је преузет из руске граматичарске традиције, где се дефинише на следећи начин (уп. Шведова 1980: 620):

У реченицама са неправим саставним односима везник *и* често је праћен посебним лексичким конкретизатором, у зависности од којег се значење везника на различите начине прецизира. Конкретизатор може указивати на проширивање, на сагласност или, напротив, несагласност, неспојивост повезаних ситуација.⁴⁸

Ковачевић (2000а: 98) конкретизатор одређује као „ријеч или скуп ријечи што долази иза везника (чинећи с њим својеврстан спој) и утаначује његово значење“, а М. Вукић (2009: 224) као „реч или скуп речи у позицији иза значењски недовољно спецификованог везника, чија је функција семантичка специјализација тог везника и клаузе која се њиме везује“. Пипер и Клајн (2013: 474) примећују да су конкретизатори „по правилу заменичке природе“.

У овом раду под конкретизаторима ћемо подразумевати деиктичке речи које упућују на садржај претходног конјункта, речце које имплицирају одређени однос између претходног и потоњег садржаја (као што су *ипак*, *међутим*, *штавише*, *дакле* и друге речце које се користе (и) као текстуални конектори, в. Чудомировић 2009) или речце/прилози који имају или могу имати и конституентски опсег, али је оно што имплицирају битно за однос између садржаја конјунктата (нпр. *и*, *само*, *посебно*, *искључиво* и сл.). Овакви изрази се по правилу појављују на почетку другог, или, изузетно, у првом конјункту, да прецизирају тип односа који кодира везник. То значи да, кад разматрамо конкретизаторе битне за одређени тип употребе, нећемо, рецимо, узимати у обзир временске прилоге у примерима као што је (56), који наводи Ковачевић (2000а: 101):

(56) Свршила је музичку школу, *А ЗАТИМ* је отац послао у Беч код Чернија.

Нема сумње да прилог *затим* у оваквим случајевима конкретизује однос између садржаја клауза: сукцесивност је овде извесно експлицитнија с њим него без њега. Али се њиме не конкретизује однос који кодира везник, тј. не упућује се на то о којој је врсти дисконтинуитета реч. Стога ћемо се усредсредити на конкретизаторе који однос између садржаја конјунктата прецизирају *тако што конкретизују однос који кодира везник*. То значи да ћемо уз саставне везнике конкретизаторима сматрати изразе који

⁴⁸ Оригинал: „В предложениях с несобственно соединительными отношениями союз *и* часто выступает в сопровождении специального лексического конкретизатора, в зависимости от которого значение союза по-разному уточняется. Конкретизатор может указывать на добавочность присоединяемого, на соответствие или, напротив, несоответствие, несовместимость соотносимых ситуаций.“

прецизирају тип саставности, тј. континуитета, а уз супротне везнике изразе који прецизирају тип супротности, тј. дисконтинуитета. (Ово опширније образлажемо у одељку III.1.4.1.1 о везнику *a*.)

б) Маркери модалности и закључивања

Једна од Лангових примедби И. Свитсер (уп. одељак I.5.1.2.2) била је и да је у епистемичком домену бар једна од клауза експлицитно обележена као претпоставка, а не обавештење. Ову улогу могу, наравно, играти конкретизатори попут *дакле, према томе* и сл., али су важни и различити модални и евиденцијални изрази. Да то илуструјемо, послужићемо се примерима које наводимо у поглављу о везнику *и*:

(57) Шта не би маркиза Раверси дала писмоноши, кога ћете послати у Парму, да добије та два писма! Она су писана вашом руком, **и према томе**, судски су доказ против вас (С-ПМК).

(58) То је отмена сербска кућа, у Табану, **и мора бити** да је сви, у Будиму, знају, и поштују (МЦ-С2).

У оба примера друга клауза садржи неко лексичко обележје закључивања, тако да се њен садржај интерпретира као закључак изведен из садржаја прве клауза. Међутим, израз *према томе*, захваљујући својој деиктичкој природи, нужно упућује на садржај претходне клаузе. За разлику од тога, евиденцијални маркер *мора бити* у примеру (58) има улогу конкретизатора, али то не мора увек бити случај: он не сигнализира нужно закључак који се изводи на основу садржаја претходне, клаузе већ улогу премисе може играти и нека друга чињеница доступна у контексту или позадинско знање, које се чак не мора експлицитирати. Другим речима, маркери модалности и закључивања који нису деиктичке речи не морају нужно упућивати на садржај претходног конјункта, па немају увек улогу конкретизатора.

6.4. Граматичка обележја односа: глаголски облик и вид

У интерпретацији саставних односа, нарочито у интерпретацији темпоралних односа између *и*-клауза, важну улогу имају и вид глагола и глаголски облик предиката: Пипер и Клајн (2013: 474), на пример, примећују да у конкретизацији односа између клауза своју улогу имају и „видско-временска значења глагола“. Стога ћемо, нарочито у вези са односима симултаности и сукцесивности, у анализи обраћати пажњу на овај, граматички аспект.

Глаголски облик може, такође, указивати на одређени тип говорног чина: у одељцима II.1.6 и II.2.6 видећемо да се, рецимо, употребом фyuра I може означити будућа ситуација повољна за саговорника чије остварење говорник јамчи; у таквим случајевима клауза се интерпретира као обећање, а не као обавештење.

6.5. Интеграција садржаја чланова напоредне конструкције

Ослањајући се на Лангов појам *заједничког садржаоца* (ЗС) (в. I.5.2.2 и I.5.2.4), у анализи смо претпостављали да га је за чланове напоредне конструкције увек могуће идентификовати, тј. формулисати појам/ситуацију која конјункте обједињава. То значи да је за сваки тип употребе важно идентификовати кључне интегративне факторе. За однос сукцесивности између ситуација, на пример, кључни интегративни фактор је припадност истом временском низу, тј. суседност на истој временској оси, а за закључни однос припадност истом логичком низу, истом току закључивања и сл. На конституентском нивоу важан интегративни фактор је иста синтаксичка дистрибуција, тј. да оба конјункта стоје у истом односу са садржајем надређене јединице.

Појам заједничког садржаоца посебно је важан за случајеве тзв. хетерофункционалне координације, која је на конституентском нивоу већ била предмет обимног истраживања (уп. Поповић 2003).

6.6. Дистрибутивна и колективна предикација

Кад је реч о семантици и прагматици *и*-конструкција на конституентском нивоу, важна је дистинкција између дистрибутивне и колективне предикације. Према Дику (1968: 227) и Лејзерсону (1995: 13), ову разлику примећује још Аристотел, када у *Софистичким побијањима* (166 а 33–35) образлаже зашто би било погрешно резонување по коме би се из исказа *Пет је два и три* закључило *Пет је два и пет је три*, тј. *Пет је и паран и непаран број*. Искористићемо примере какве наводи Лејзерсон (1995):

(59) Петар и Марија спавају.

(60) Петар и Марија су срећан пар.

У оба примера реч је о предикацији у логичком смислу – неком субјекту или субјектима приписује се некакво својство. Разлика је у томе што је у првом случају та предикација дистрибутивна, тј. својство се приписује сваком елементу субјекатског скупа посебно, а у другом је колективна – својство важи за субјекатски скуп као целину, али не за његове чланове понаособ:

(61) Петар и Марија спавају.

→ Петар спава и Марија спава.

(62) Петар и Марија су срећан пар.

→ *Петар је срећан пар и Марија је срећан пар.

Питање дистрибутивне и колективне предикације, нарочито у вези са квантификаторима и другим типовима логичких оператора, било је предмет бројних

истраживања у областима формалне семантике и генеративне синтаксе (уп. Лејзерсон 1995; Шварцшилд 1996; Штернефелд 1998, као и литературу коју они наводе). Теоријски оквир нашег истраживања сасвим је другачији, па многа од питања која се тамо разматрају за нас нису релевантна, али ћемо за своју анализу искористити дистинкцију између дистрибутивне и колективне интерпретације и дистрибутивних и колективних предиката.⁴⁹ У првом примеру глагол *спавати* треба сматрати дистрибутивним предикатом, а израз *бити срећан пар* (тј. именицу *пар*, јер је то последица њеног лексичког значења) колективним предикатом, тј. предикатом који се може приписати само појму који подразумева групу одн. мноштво.

⁴⁹ Термин *предикат* овде не користимо да означи синтаксичку функцију, већ у ширем значењу, оном које је уобичајено у логици и филозофији – својство које се приписује одређеном појму.

II. Саставни везници

1. Везник *и*

1.1. Етимологија

Везник *и* је прасловенски и општесловенски саставни везник (Скок 1971: s.v. *i*). И Маретић (1887–1888: XVIII, 122) каже да је то копулативни везник који „значи лат. *et*“, мада заправо сматра да је његово значење „кад копулативно, кад адверсативно, али чешће оно прво, него ово друго“ (1887–1888: XVIII, 121), а говори и о узрочно-последичном („консекутивном“) значењу (уп. Маретић 1887–1888: XVIII, 125).

1.2. Главни типови односа издвојени у досадашњим истраживањима⁵⁰

Стевановић (1969б: 783) констатује да су реченице с везником *и* „често везане једна с другом истовременошћу вршења“, али да „наравно, могу означавати и сукцесивност њихову“. Прањковић своје излагање о значењским односима између клауза координираних са *и* почиње временским односима „истовремености“ и „сукцесивности“ (уп. Прањковић 1984: 63), а издваја још и узрочно-последичне (Прањковић 1984: 67–70), објаснидбено-релативне („друга клауза [...] садржи објашњење, допуну, прецизирање, коментар и сл. онога о чему се саопћава у првој“, в. Прањковић 1984: 70–72) и супротне односе (Прањковић 1984: 72–73).

1.3. Формалне карактеристике *и*-конструкција

Напоредни везник *и* је моносиндетски проклитички координатор који се распоређује између конјунктата:

- (1) Устао сам и отворио прозор (ДК-С).
- (2) Кад се већ видело да ноћ осваја и да нема вероватноће да ће ико више наићи, сељаци изиђоше из свог заклона носећи трнокоп и лопату (ИА-НДЋ).
- (3) Али сетивши се и схвативши све, он се наједном необично узруја (ФМД-И).

За разлику од осталих напоредних везника, *и* (као ни *а*) не може заузети „прво место“ унутар клаузе, и у том смислу, када координира клаузе, не припада структури ниједне од њих (иако на фонолошком плану чини целину са другом клаузом):

- (4) Чизме му беху од воде и блата изгубиле сваку боју и висиле су му под коленима (МЦ-С).

⁵⁰ Овде издвајамо само најважније типове односа који се помињу у литератури. Детаљнији преглед дали смо у одељку I.4. На налазе релевантне за појединачна питања у вези са различитим типовима односа упућиваћемо током анализе, тамо где то буде потребно.

- (5) *Чизме му беху од воде и блата изгубиле сваку боју и су му висиле под коленима.
- (6) Чизме му беху од воде и блата изгубиле сваку боју па/те су му висиле под коленима.

Кад је реч о броју чланова напоредне конструкције, везник *и* не поставља никаква ограничења и у вишечланим конструкцијама се распоређује испред последњег члана:

- (7) [...] он све што чини, чини по неодољивом нагону и урођеној потреби да суди, кажњава, мучи и убија, а закон и државни интерес му служе као заклон и добродошао повод (ИА-ПВС).
- (8) Сетимо се и етичких вредности које је сељачки и буржоаски менталитет везивао за сам капитал или пре за његову лагану акумулацију, то јест врлина као што су стрпљивост, истрајност, строгост, свакодневна одрицања и самопрегор (РЖ-ПМ).
- (9) Збиља, усред поља, колибе и сад имају извесну љупкост коју им даје чист ваздух, зеленило, њиве, какав брежуљак, неки кривудасти пут, лозе, жива ограда, маховина на сламном крову и пољски алати [...] (ОБ-ПШ).

Везник *и* није рестриктиван ни у погледу врсте јединица које се њиме могу координирати – повезује именичке јединице без предлога ((8), (9)) и у предлошко-падежним конструкцијама (10), придевске речи и синтагме (12), прилоге и прилошке синтагме ((13), (14)), као и све глаголске јединице (глаголске синтагме / клаузоиде, зависне и независне клаузе, в. (1)–(3)):

- (10) Средства техничких резерви могу се држати у готовини у благајни и на рачунима код банке (ЗОС).
- (11) Али ни цртежи нису помогли, и што је време одмицало то је песникова изјава постајала замршенија и неразумљивија (МБ-ММ).
- (12) Из Хаблових посматрања происходило је да је постојао тренутак, назван Велики Прасак, када је Васељена била инфинитезимално мала и бескрајно густа (СХ-КПВ).
- (13) Причица ми је деловала сувопарно и досадно (П-КД).
- (14) За Виловњаке, свет се креће, и креће се веома брзо и веома споро (ЦТ-ГП).

1.4. Домен садржаја

1.4.1. Неутрални саставни однос

1.4.1.1. Неутрално додавање

Кад везник *и* повезује именичке, придевске и прилошке јединице, најчешће је реч о неутралном односу: *и* је обележје координације и означава додавање – показује да оно што се приписује члановима напоредне конструкције коју обележава важи за сваки од чланова (или, обрнуто, да се садржај сваког од чланова напоредне конструкције приписује неком појму), али се њиме не имплицира никакав специфичнији однос између онога што чланови напоредне конструкције означавају. У примерима који следе

везник *и* налазимо као обележје напоредног односа између именичких јединица без предлога ((15)–(18)) и у предлошко-падежним конструкцијама ((19)–(21)), придевских ((21)–(24)) и прилошких јединица ((25), (26)).

- (15) Мислио је Аристотел, Стефане, мислили су Платон и Декарт, Стефане, а не ти! (32523, ЈС-ППШ).
- (16) Земља је ту почивала у средишту, опточена низом од осам сфера на којима су се налазили Месец, Сунце, звезде и пет планета познатих у то време: Меркур, Венера, Марс, Јупитер и Сатурн (Илус. 1. 1) (СХ-КПВ).
- (17) По зидовима разне објаве и саопштења (ЈС-ППШ).
- (18) Стојан Новаковић био је Даничићев најмилији ђак и најдоследнији сарадник (П-Ф, 2001).
- (19) Тако је почео Целалудинов успон, а даље је све ишло само од себе, по потребама слабе и престареле државе и друштва које пропада, и по нагонима које је он донео са собом на свет (161, ИА-ПВС).
- (20) Већ од разлаза с доктором Мирком почело ју је мучити питање: ко је крив за Јулићину телесну слабост и за њену природу (ИС-КПК).
- (21) [...] таљиге [је] вукао један крупан, стар и лијен коњ, с обореним очима као да дријема и са амом који му поиграваше на врату [...] (ИА-ПВС).
- (22) То је био човек веселак, лакомислен, безбрижан и алкав у пословима, али тако добар да ни Травник ни Босна нису осећали његово присуство (ИА-ПВС).
- (23) Хришћански градови су слабо заштићени бедемима, опкољавају их плитки јаркови, бастиони су нестратешки распоређени, топови су кратког домета, али зато имају бројну, срчану и непобедиву посаду (МН-СНС).
- (24) Према извесном броју раних космолога и јудејско-хришћанско-муслиманској традицији, Васељена је настала у једном коначном и не нарочито далеком времену у прошлости (СХ-КПВ).
- (25) Свијет који је пролазио није гледао ту поспрдну слику свога живљења, није примјећивао тај ниједи подсмјех живота, који пролажаше полагано и неопажено (ИА-ПВС).
- (26) А кроз то мноштво, лијено и спокојно окретали се точкови на двоколним таљигама (ИА-ПВС).

Да би употреба напоредних конструкција у датом контексту била оправдана, саговорнику/читаоцу мора бити непосредно доступан заједнички садржалац (уп. одељке I.5.2.2 и I.5.2.4), тј. појмовни ентитет који обједињује садржаје конјунката, који се може извести из њих и чији су конјункти истовремено пример. У типичним случајевима, какви су и ови које овде наводимо, заједнички садржалац заиста непосредно следи из садржаја конјунката и садржаја синтаксички надређене јединице. У примеру (15) ЗС би се могао формулисати као *људи које Василије Шопаловић супротставља Стефану као истински велике мислиоце*, у примеру (16) као *планете смештене на сферама око Земље*, у примеру (17) као *предмети који се налазе на*

зидовима канцеларије, у примеру (18) као појмови који се могу приписати Стојану Новаковићу као Даничићевом наследнику, у примеру (19) као фактори који су одређивали Целалудинову судбину на месту везира, затим Јуличине непожељне особине (20), физичке особине коња и стање у ком се коњ налази у тренутку о ком се приповеда (21), особине које везира одређују као весељака (22), борбене карактеристике посаде хришћанских градова (23), својства одређеног периода (24), начин на који је подсмех живота пролазио (25), тј. начин на који се точкови окрећу (26).

Иако је то ређи случај, конјункти не морају бити истог типа, ако имају исту конституентску вредност. Тако је у примеру (27) придев координиран са именичком синтагмом, која, будући да стоји у квалитативном генитиву, има придевску вредност, а у примеру (28) прилог је координиран са именичком синтагмом, која, захваљујући свом облику, али и лексичком значењу центра, има прилошку (начинску) вредност.

(27) Везир је био још млад човек, некако између тридесет пете и четрдесете године, риђ и беле коже, ситне главе на дугачком и мршавом телу (101, ИА-ПВС).

(28) Све је било одједном и на неразумљив начин измењено (ИА-ТХ).

Следећи примери илуструју тзв. хетерофункционалну координацију:

(29) Одједном сам угледала светло. Било је слабо и нимало близу, али је било светло (МН-СЊС).

(30) Небо је жуто, нема ни хлада, ни сенке; од саме светлости, која сија непресушно и никад прекинутом снагом, ништа се не види (МН-СЊС).

(31) – Ја сам се ње одувек бојао – рече Кајица искрено и гласом који је дрхтао (МБ-ЦП).

(32) А не треба ни да се богови многу и радо смеју (Пл-Д).

Координирани конјункти у овим примерима имају различите синтаксичке функције и кодирају разнородна значења: у примеру (29) придев са значењем мере/интензитета и функцијом именског предикатива (*Какво је било светло?*) координиран је са прилогом са значењем просторног односа и функцијом прилошког предикатива (*Колико је светло близу, тј. колико је удаљено место са ког долази?*). Да би се идентификовао ЗС, потребно је препознати на који начин су дате информације релевантне за конкретни контекст: у наведеном примеру њих обједињује чињеница да обе износе карактеристике светлости из перспективе говорника/приповедача који се налази у тунелу и покушава да изађе из њега. ЗС се стога може формулисати на следећи начин: *Шта је карактеристично за светлост из перспективе говорника?*. У примеру (30) координиран је прилог за начин / учесталост (*Како сија (стално или непрестано)?*) са

именичком синтагмом у облику (инструментал без предлога) који кодира средство. У овом случају, да би се идентификовао интегративни фактор, потребно је основно значење инструментала без предлога – средство – проширити на значење начина / учесталости (на шта се упућује и тиме што је именица *снага* одређена придевском јединицом са тим значењем – *никад прекинутом* 'непрекинутом'). На сличан начин значења начина и средства интегришу се и у примеру (31). У примеру (32) начинско значење прилога *радо* мора се метонимијски проширити тако да обухвати и значење учесталости, како би се интегрисало са прилогом за количину *много* (ЗС: *Колико богови треба да се смеју?*).

1.4.1.2. Дистрибутивна и колективна предикација

1.4.1.2.1. Конструкције без предлога

Синтаксичке јединице на конституентском нивоу увек учествују у неком облику предикације: или им се приписује садржај неке друге јединице или се њихов садржај приписује некој другој јединици. Као што смо видели у одељку 1.6.6, у случају *и*-конструкција та предикација може бити дистрибутивна и колективна.

Кад предикат не подразумева неку колективну радњу или реципрочни однос између вршилаца, његов садржај приписује се конјунктима дистрибутивно, као у следећим примерима:

- (33) На сцену улазе Хасанагиница и бег Пинторовић (ЈС-Х).
- (34) И сада, после толико година, сећам се сваког детаља и сваке нијансе. Илустрација је била велика, заузимала је целу страницу гломазног часописа. Видео се део шлепа с лађаревом кућицом, конопац о који је окачено рубље, котурови жице и гомила дрва на којој је седела мачка (П-КД, 2000).
- (35) Било је извршено јавно надметање, продаја и деоба, јер су се адвокати журили (ОБ-ППШ).
- (36) Граја и вика расту (ЈС-ППШ).
- (37) Падају у очи бледа малена уста (уста лутке), која се слабо отварају при говору, и горња усна што се никад не подиже и не миче, али иза ње се по нечем наслућују кварни и крњави зуби (ИА-ПВС).
- (38) Али за конзула је било главно да везир није просто телесно чудовиште и духовна мумија, и да има предмета и речи које могу да га покрену и узбуде (ИА-ТХ).

У примеру (33) радња о којој је реч приписује се обема особама на које упућују именице у функцији (координираних) субјеката, тј. *На сцену улазе Хасанагиница и бег Пинторовић* значи да се и за Хасанагиницу и за бега Пинторовића појединачно може рећи да улазе на сцену. У примеру (34) за сваки од набројаних предмета појединачно (а не само за читаву групу) важи да се види. Слично је и у примеру (35). У примеру (36)

могуће су обе интерпретације, али притом постоји извесна разлика у значењу – дистрибутивна интерпретација подразумевала би да говорник опажа две различите врсте звука и примећује да и једна и друга постају гласније; колективна интерпретација подразумевала би да се граја и вика опажају и постају гласније само као комплекс а не и појединачно. У примеру (37) интерпретација је такође дистрибутивна (’Падају у очи малена уста и пада у очи горња усна’), али је пример специфичан по томе што су координиране именичке јединице у односу целина–део. У примеру (38) и предмети и речи које могу покренути везира постоје засебно, а не само као целина, па је и у овом случају предикација дистрибутивна. Притом, дистрибутивна интерпретација не значи да се у конкретном контексту *и*-конструкција не може интерпретирати тако да њени чланови чине неку врсту целине: рецимо, у примеру (33) највероватнија интерпретација је да Хасанагиница и бег Пинторовић на сцену улазе заједно (а не, на пример, са различитих страна), што и јесте случај, али она произлази из чињенице да аутор ничим не указује да је другачије, а не из тога што би природа везника, конструкције или садржаја који се њеним члановима приписује онемогућавао другачију интерпретацију.

Слично је и у следећим примерима, у којима се напоредном конструкцијом заправо набрајају чланови одређеног скупа, па је, будући да сваки члан припада скупу независно од осталих, предикација такође дистрибутивна:

(39) Сетимо се и етичких вредности које је сељачки и буржоаски менталитет везивао за сам капитал или пре за његову лагану акумулацију, то јест врлина као што су стрпљивост, истрајност, строгост, свакодневна одрицања и самопрегор (РЖ-ПМ).

(40) Једро, пластиди и вакуоле се називају именом ћелијске органеле (ЈД-Б5).

Дистрибутивну предикацију илуструју и следећи примери, у којима напоредну конструкцију којом се приписује садржај одређеном појму чине придевске ((41)–(44)) или прилошке јединице ((45)–(46)):

(41) ЈЕЛИСАВЕТА: Несрећну и чедну Амалију игра млада и лепа глумица, нада српског театра – госпођица Софија Суботић! (ЈС-ППШ).

(42) Хајде, зликовче, усуди се да моје тело, заветовано твом честитом и оклеветаном брату, дотакнеш својим развратним рукама! (ЈС-ППШ).

(43) Према извесном броју раних космолога и јудејско-хришћанско-муслиманској традицији, Васељена је настала у једном коначном и не нарочито далеком времену у прошлости (СХ-КПВ).

(44) Ох, како је гадан и чудан тај наш комшија Мухарем (МБ-ЦП).

(45) Други су „страшни“ везири улазили у град бучно и свечано, са намером да већ својим уласком утерају људима страх у кости, а он је стигао

непримећен, ноћу, и просто једног фебруарског јутра освануо у Травнику (ИА-ТХ).

- (46) Иван је осетио да је онемоћао, да неће изаћи на крај са том изјавом, и није ни покушао да одигне листове што су се разлетели, и заплакао је тихо и горко (МБ-ММ).

О дистрибутивної предикацији реч је и у следећим примерима, иако су координиране именичке јединице у њима кореферентне (због чега би се могло чинити да је предикација колективна):

- (47) Већина, али не сви. Било је ту и неколико искуснијих и проициљивијих људи, „добрих познавалаца времена“, који су ћу тали и гледали преда се, не усуђујући се ни сами пред собом да изведу пун и коначан суд о везиру, али са осећањем да је међу њих ушао необичан човек и крвник нарочите и опаке врсте (ИА-ПВС).
- (48) – Да, да, ти си заиста непогрешан психолог и савршен љубавник (ИА-ТХ).
- (49) Стојан Новаковић био је Даничићев најмилији ђак и најдоследнији сарадник (П-Ф, 2001).
- (50) Поштеног, а подло превареног Карла, игра чувени Ромео, Хамлет, Пера Сегединац, и носилац многих незаборавних насловних улога – господин Филип Трнавац! (ЈС-ППШ).

Иако се у сва четири примера координираним јединицама упућује на исту особу, предикација је дистрибутивна, јер сваки од конјунката представља засебну квалификацију именичког појма на који се односи (уп. *Ушао је необичан човек и ушао је крвник нарочите и опаке врсте; Ти си непогрешан психолог и ти си савршен љубавник; Новаковић је био Даничићев најмилији ђак и био је његов најдоследнији сарадник* итд.). Исто важи и за наредне примере, у којима конјункти нису кореферентни, али означавају скупове чији би се чланови могли делимично подударати:

- (51) Ту се истакао хватајући вешто крадљивце и непоштене лиферанте, и кажњавајући их строгим и немилосрдним казнама (ИА-ПВС).
- (52) Даничић је био српски научник а Југословен по убеђењу много година пре настанка Југославије, који је имао пријатеље и истомишљенике и у Загребу као и у Београду (П-Ф, 2001).
- (53) Почетком фебруара месеца стигао је Целалудин-паша у Травник, а у другој половини извршен је покољ бегова и првака (ИА-ПВС).

У следећим примерима предикација је сложенија, јер предикати имају два аргумента, тј. глаголом се успоставља однос између два учесника одн. појма:

- (54) У почетку своје историје, човек је сакупљао целине или делове биљака а посебно корење, плодове и семе,] којима се хранио (ЈД-Б5).
- (55) Њутн је потом показао да, према овом закону, гравитација нагони Месец да се креће елиптичном орбитом око Земље, а Земљу и остале планете да елиптичним путањама круже око Сунца (СХ-КПВ).

- (56) Дух активан и самопрегоран, обдарен смислом за сагледавање суштине ствари, Новаковић ће и доцније, кад је запловио у политичке воде, сачувати радозналост и ширину погледа из младих дана (П-Ф, 2001).
- (57) Кожуси и грудњаци, олињали и очупани, тесни, испреплетени сребрним кићанкама, одузимали су му [Вуку Исаковичу] могућност ма каквог војничког држања (МЦ-С).

У примеру (54) свака од група појединачно трпи радњу ('Човек је сакупљао корење, сакупљао је плодове и сакупљао је семе'). Глагол *сакупљати* јесте колективни предикат у том смислу што оно што се сакупља мора представљати некакво мноштво, тј. групу, али је у овом примеру именовано више група, па је предикација дистрибутивна (да су координиране именице у једнини, предикација би била колективна, уп. *Скупио је корен, плод и семенку*, али **Скупио је корен, скупио је плод и скупио је семенку*). У примеру (55) у обзир свакако долази само дистрибутивна предикација ('Гравитација нагони Земљу да кружи око Сунца и нагони остале планете да круже око Сунца'). У примеру (56) реч је о тзв. природној координацији (уп. Хаспелмат 2004б) – радозналост и ширина погледа по природи ствари су особине које иду заједно, па се отуд, иако се и овде може показати да је предикација дистрибутивна, разлика између дистрибутивне и колективне интерпретације не чини релевантном. У примеру (57) интерпретација је дистрибутивна, али је могућа, мада не и вероватна, и колективна, која би подразумевала да су кожуси и грудњаци одузимали Исаковичу могућност војничког држања само *заједно*, али да то није био случај само са кожусима нити само са грудњацима.

Примери (58)–(60) нешто су компликованији, најпре зато што се, као и у претходним примерима, у њима садржај глагола не приписује једном појму, него се успоставља релација између две групе,⁵¹ од којих је једна, као и у досадашњим примерима, означена напоредном конструкцијом, а друга именичком јединицом у множини. У таквим случајевима дистрибутивна интерпретација подразумева да сваком од чланова једне групе одговара једно од својстава из друге групе, а колективна да се свим члановима једне групе приписују сва својства из друге групе:

- (58) Земља је ту почивала у средишту, опточена низом од осам сфера на којима су се налазили Месец, Сунце, звезде и пет планета познатих у то време: Меркур, Венера, Марс, Јупитер и Сатурн (Илус. 1. 1) (СХ-КПВ).
- (59) Паде му у очи облик марака, дугуљастих, четвртастих, троугластих, црвених, плавих, које су ставиле на једно писмо пруска, аустријска, баварска и француска пошта (ОБ-ППШ).

⁵¹ У примеру (60) (*По зидовима разне објаве...*) нема глагола, али се подразумева однос који се исказује глаголима типа *налазити се, стајати* и сл.

(60) По зидовима разне објаве и саопштења (ЈС-ППШ).

У примеру (58) за свако од набројаних небеских тела важи да су се налазила на сферама. Будући да није реч о једној, већ о осам сфера, то се може интерпретирати дистрибутивно ('На свакој сфери налазило се по једно небеско тело'), бар теоретски, и колективно ('На свакој од сфера налазило се осам небеских тела'). Другим речима, дистрибутивна интерпретација подразумева укупно осам небеских тела, а колективна – 64. Наравно, на основу енциклопедијског знања (постоји један Месец, једно Сунце, једна Венера итд.) лако се закључује да је намеравана интерпретација дистрибутивна, а не колективна. И у примеру (59) предикација је дистрибутивна – сваку од марака залепила је само једна од набројаних пошта. У примеру (60) пак дистрибутивна интерпретација је мало вероватна, а подразумевала би да се на једном зиду (или више њих) налазе само објаве, а на другом (или другима) само обавештења. У колективној интерпретацији пак, на сваком од зидова налазе се и објаве и саопштења. У овом случају могућа је и мешовита, тзв. кумулативна интерпретација – 'Бар на једном зиду су само објаве или само саопштења и бар на једном зиду су и објаве и саопштења'.

И у следећим примерима садржај чланова напоредне конструкције приписује се појму означеном именичком јединицом у множини:

- (61) Ка горњој страни листа ћелије су постављене као палисад [-] то је палисадно ткиво, а ка доњој[,] ћелије су неправилног облика и са мање хлоропласта, то је сунђерасто ткиво (ЈД-Б5).
- (62) Јаких, широких леђа и кривоноги, њени рођаци, махом старији људи, водили су тобож важне разговоре са старцем Илијом: између њих се церило неколико неоглоданих јагњећих глава (МБ-ЦП).
- (63) Исто тако треба одбацити сва страшна и грозна имена ствари у подземљу: дакле Кокит и Стигу, и подземне сенке и све те изразе који код свих слушалаца изазивају највећу грозу (Пл-Д).
- (64) Жене су редовно стасите; многе од њих падају у очи финим и правилним цртама лица, лепотом тела и белином коже која засењује очи (ИА-ТХ).

У примерима (61)–(63) реч је о колективној предикацији – свака од ћелија је неправилног облика и са мање хлоропласта, сваки од рођака је јаких и широких леђа и кривоног, тј. сва имена која треба одбацити су и страшна и грозна. У примеру (64) пак, могуће је замислити и кумулативну интерпретацију (неке од жена на које се упућује падају у очи само једном или двома од наведених особина). И у овом случају, ипак, колективна интерпретација је вероватнија, а на кумулативну (или чак дистрибутивну) недвосмислено би се указало употребом раставног везника *или* уместо *и*.

За разлику од тога, у следећим примерима садржај напоредне конструкције приписује се појму означеном именичком јединицом у множини, али је предикација дистрибутивна:

(65) У ћелијама биљака налазе се обојена и необојена телашца – пластиди (ЈД-Б5).

(66) Био је доктор филозофије, академик двеју академија, српске и југословенске, члан наших и страних друштава и одбора, до чега није много држао (П-Ф, 2001).

У досадашњим случајевима предикација је по правилу била дистрибутивна, осим тамо где се у везу доводе појмови означени напоредном конструкцијом и појам означен именичком јединицом у множини, кад је она типично колективна. У следећим примерима колективну интерпретацију намеће природа предиката:

(67) Седи тако госпа Нола на салашу, поднимљена над столом пуним прљавих хартија, рачуна и признаница, и губи се у мислима и сликама (ИС-КПК).

(68) Зидови прекривени немачким објавама, наредбама, прогласима и саопштењима: BEFENL! WARNUNG! BEKANNTMACHUNG! VIKTORIA! (ЈС-ППШ).

(69) Вечерас у шест, у кафани браће Годоровић, почиње невиђени, незаборавни, невероватни позоришни спектакл, препун интрига, крви и љубави! (ЈС-ППШ).

(70) Мислиш ли да је поучно кад Хомер удешава да најмудрији Одисеј каже како је од свега најлепше трпеца пуна „хлеба и меса [...]“ (Пл-Д).

(71) Око њих се кристалише моћни набој емоција, очекивања, надања и подршке (РЖ-ПМ).

(72) На јучерашњој конференцији за новинаре, окупили су се и сви глумци: Миша Јанкетић, Даница Максимовић, Соња Кнежевић и Владан Гајовић (П, 13. IV 2001).

У примерима (67)–(70) налазимо координиране именичке јединице као рекцијске допуне придевима. Семантика придева *пун* и *прекривен* је таква да се оно што је означено њиховим допунама мора посматрати као колектив. Другим речима, ако је сто пун хартија, рачуна и признаница (67), то не значи да је пун хартија, независно од тога пун рачуна и засебно пун признаница (што би, кад би била могућа, била дистрибутивна интерпретација), већ га *пуним* чини *укупно* мноштво свих ових предмета. Слично је и у наредна три примера. У примеру (71) именица *набој* подразумева удружено дејство набројаних психолошких фактора (ако је и могуће говорити о појединачним „набојима“ емоција, очекивања, надања итд., овде није реч о њиховом збиру, већ о комплексу који чини њихово заједничко деловање; четири синтагме са именицом *набој* као центром не би имале исту интерпретацију као једна синтагма са четири атрибута). У примеру (72), прецизно говорећи, садржај глагола није ни приписан непосредно

члановима напоредне конструкције, већ синтагми *сви глумци*, али је то могао бити случај: *...окупили су се Миша Јанкетић, Даница Максимовић* итд. Како глагол *окупити се* подразумева колектив, тј. како ни за једног од поменутих глумаца појединачно није могуће рећи да се „окупио“, он намеће колективну, а искључује дистрибутивну интерпретацију.

Посебну врсту колективних предиката представљају реципрочни предикати:

- (73) Оја Кодар и Велс су се упознали у хотелу „Еспланада“ у Загребу 1962. године, у време када је она студирала вајарство, а он снимао Кафкин „Процес“ (П, 24. VIII 2007).
- (74) Капитен „галских петлова“ Патрис Евра и кондициони тренер Роберт Дуверн, жестоко су се посвађали на тренингу репрезентације (РТС, 20. VI 2010).
- (75) Тело, заправо, уопште не може да достигне брзину светлости, будући да би му у том тренутку маса постала бескрајна, а сходно једнакости масе и енергије за то би била потребна бескрајна количина енергије (СХ-КПВ).
- (76) Члан 124. Ако гарантна резерва друштва за осигурање не достиже израчунату маргину солвентности, друштво је дужно да у року од 30 дана од дана утврђивања неусклађености гарантне резерве и маргине солвентности донесе програм мера за усклађивање гарантне резерве и маргине солвентности и достави га Народној банци Србије (ЗОС).

У примерима (73) и (74) подразумева се не само да су се особе о којима је реч упознале одн. посвађале, већ да су то учиниле *једна с другом*, па се стога мора говорити о колективној, а не о дистрибутивној интерпретацији. Ни у примерима (75) и (76) не долази у обзир дистрибутивна интерпретација (уп. **...сходно једнакости масе и једнакости енергије; *...од дана утврђивања неусклађености гарантне резерве и неусклађености маргине солвентности*), јер су именице *једнакост* и *неусклађеност* такође реципрочни предикати (ако је *a* једнако/неусклађено са *b*, и *b* мора бити једнако/неусклађено са *a*). У оваквим случајевима, кад је именица која има улогу реципрочног предиката центар синтагме, а њени аргументи исказани падежним атрибутима координираним везником *и*, напоредна конструкција са *и* може се заменити комитативном конструкцијом са предлогом *са* (уп. *једнакост масе и енергије = једнакост масе са енергијом; неусклађеност гарантне резерве и маргине солвентности = неусклађеност гарантне резерве са маргином солвентности*).

О реципрочности се, на изврстан начин, може говорити и у примерима попут следећег:

- (77) Они су муж и жена, понови Фаркаш (ДК-РЈ).

Иако се оваква реченица може трансформисати у *Он је муж и она је жена*, овде се члановима скупа означеног заменицом *они* не приписују само својства мужа одн. жене

него се подразумева и да су једно другом муж одн. жена. Стога је и у овом случају посредни колективна предикација, док би дистрибутивна, кад би била могућа, подразумевала да су обе особе на које се упућује у браку, али не нужно и да су *једно другом* супружници.

Иако смо, изузев у последњих неколико примера, досад углавном разматрали случајеве у којима су координиране именичке јединице аргументи глагола (координирани субјекти, допуне или предикативи), о дистрибутивној и колективној предикацији на исти начин се може говорити и онда кад су те јединице зависни чланови синтагме:

- (78) Истина, постоје ћелије које се могу видети и „голим оком“ као на пример јаја рибе, жабе, гмизаваца и птица или неке биљне ћелије, али је у природи њих мали број (ЈД-Б5).
- (79) На спрату, прозорска крила се тако залупише да замало не излете стакло, а врховима кленова и липа проструја немирни шушањ (МБ-ММ).
- (80) На зиду мапе света, Европе, Дринске бановине и округа ужичког (ЈБ-ППШ).
- (81) На једној страни имамо, значи, ситног индустријалца из Сен-Шамона: са црним шеширом повијеног обода, он брижљиво надзире цене воћа и поврћа (РЖ-ПМ).
- (82) После употребе металне делове обриши танком јеленском кожом а сочиво окулара и објектива хартијом за чишћење наочара (ЈД-Б5).
- (83) – Хоћете ли ми означити акта, дати ми име вароши и краљевине? – рече адвокат (ОБ-ППШ).
- (84) У случају природних катастрофа (суша, поплаве, земљотреси) и ратних пустошења, слободна природа пружа могућност да човек преживи (ЈД-Б5).
- (85) Друга два првонаграђена рада су дела бардова наше професије арх. Бранислава Јовина и арх. Илије Глигоријевића (П-КД, 2000).

У примерима (78)–(82) интерпретација је недвосмислено дистрибутивна (уп. *јаја рибе, жабе, гмизаваца и птица* = *јаја рибе, јаја жабе, јаја гмизаваца...*; *врховима кленова и липа* = *врховима кленова и врховима липа*; *мапе света, Европе, Дринске бановине и округа ужичког* = *мапа Европе, мапа света, мапа Дринске бановине и мапа округа ужичког*; *цене воћа и поврћа* = *цене воћа и цене поврћа*; *сочиво окулара и објектива* = *сочиво окулара и сочиво објектива*). У примеру (83) варош и краљевина могу имати исто име, али се синтагма *име вароши и краљевине* и даље интерпретира исто као *име вароши и име краљевине*, па је и овом случају интерпретација дистрибутивна. У примеру (84) колективна интерпретација је начелно могућа, али би подразумевала да природа пружа човеку могућност да преживи само у случају кад се природне катастрофе и ратна пустошења одигравају истовремено. Како то сигурно није

намеравана интерпретација, и у овом случају је предикација дистрибутивна. (То се види и по томе што се у овом случају, пошто је реч о хипотетичкој ситуацији, везник *и* може заменити везником *или*). Најзад, у примеру (85) поново је највероватнија дистрибутивна интерпретација – један рад је Јовинов, а други Глигоријевићев – али је прихватљива и колективна – оба награђена рада су заједничка дела обојице архитеката.

1.4.1.2.2. Именичке јединице у предлошко-падежним конструкцијама

Могућност дистрибутивне и колективне (и кумулативне) интерпретације постоји, наравно, и кад је реч о напоредном односу између именичких јединица у предлошко-падежним конструкцијама, с тим што у том случају постоји додатно средство којим се интерпретација може усмерити ка дистрибутивном одн. ка колективном читању, а то је, кад су у питању конструкције са истим предлогом и падежом, елидирање одн. неелидирање предлога из другог члана конструкције. Кад предлог у другој ППК није елидиран, интерпретација је ближа дистрибутивном читању него кад јесте:

- (86) Већ од разлаза с доктором Мирком почело ју је мучити питање: ко је крив за Јуличину телесну слабост и за њену природу (ИС-КПК).
- (87) Тако је почео Целалудинов успон, а даље је све ишло само од себе, по потребама слабе и престареле државе и друштва које пропада, и по нагонима које је он донео са собом на свет (ИА-ПВС).
- (88) [...] таљиге [је] вукао један крупан, стар и лијен коњ, с обореним очима као да дријема и са амом који му поиграваше на врату; [...] (ВМ-Б).
- (89) [...] на смећу спавао је слатко млад радник, са црвеним и једрим лицем, у искрпљеном прљавом одијелу, са уздигнутим кољенима и са широм опруженим рукама, са изразом задовољства на лицу: сновио је, ваљда, нешто лијепо (ВМ-Б).
- (90) Он би живио у својој малој породици срећно и задовољно, без туробних и излишних мисли и без празних и неиспуњљивих жеља (ВМ-Б).
- (91) Грозиш се моје ружноће? Ја нисам леп и стасит као Карл, од моје ружноће ужасавају се и сељанке с нашег имања, али упркос твојој љубави за Карла, и упркос гађењу које осећаш према мени, ја ћу те имати! (ЈС-ППШ).
- (92) [...] средином улице пролажаше једна гомила зидарских радника пуних креча по одијелу и по изобличеним, рђавим шеширима [...] (ВМ-Б).

У примеру (86) понављање предлога упућује на дистрибутивну интерпретацију – да су Јуличина телесна слабост и њена природа две различите појаве, те да кривица за сваку од њих постоји независно од оне друге. У случају колективне интерпретације (Јуличина телесна слабост и њена природа су јединствена појава и једна без друге не би постојале) предлог би у другом конјункту вероватно био елидиран. У примеру (87) догађаје покрећу два фактора – потребе престарелог друштва и нагони које је Целалудинов успон донео на свет – независно један од другог. Будући да је реч о два

сасвим различита узроковача, колективна интерпретација је у оваквом случају мало вероватна, али је и даље вероватнија ако се предлог елидира него ако се то не учини. Примери (88)–(92) разликују се по томе што је интерпретација у њима нужно дистрибутивна, а понављањем предлога та се дистрибутивност само додатно истиче.

Очекивано, најређи су они случајеви у којима је интерпретација колективна, али се предлог ипак не елидира:

(93) Он сиђе у приземље, виде ужасно дугачак ред пред касом, сазнаде од благајнице како она очекује да ће карте за један сат бити распродате јер је публика буквално нагрнула чим је налепљен додатни плакат, нареди благајници да пресавије и не продаје тридесет најбољих места у ложама и у партеру (МБ-ММ).

У овом случају, дистрибутивна предикација подразумевала би да благајница треба да сачува укупно 60 места (30 у ложама, а 30 у партеру), док колективна подразумева да је реч о укупно 30 места, од којих су нека у ложама, а нека у партеру. Елиптична конструкција (у ложама и партеру) искључила би дистрибутивну интерпретацију. Понављањем предлога она се допушта, мада је и даље колективна интерпретација вероватнија. Чини се да је то у овом случају тако јер постоје различита средства којима би се могло недвосмислено показати да је намеравана интерпретација дистрибутивна, а ниједно од њих није искоришћено (предлог *по*, понављање броја *тридесет* у оба члана напоредне конструкције, супротни уместо саставног односа – *...у ложама, а ни у партеру* итд.). Осим тога, пошто именичке јединице у ППК много чешће него именичке јединице без предлога имају прилошку вредност и модификују глагол, њиховим координирањем често се преклапају категорије дистрибутивне и колективне предикације с једне стране, и симултаности и сукцесивности с друге.

1.4.1.3. Неутрално додавање као атемпорални однос између ситуација

У одељку 4 видели смо да се у домаћој литератури излагање о везнику *и* обично почиње од примера у којима он повезује клаузе које означавају истовремене ситуације.⁵² Видели смо, међутим, да К. Маури (2008) истиче да саставни односи између клауза често могу бити „атемпорални“, тј. да временски однос ситуација означених клаузама понекад заправо уопште није релевантан. И заиста, такви случајеви су и у нашој грађи сасвим уобичајени, као што показују следећи примери:

(94) Висина ваздушног притиска изражава се у милиметрима (mm). Притисак ваздуха на нивоу мора при температури од 0 Ц[елзијуса] износи 760 мм и

⁵² Стевановић (1969: 783), додуше, каже и да су радње често повезане „вршењем на истом месту, врло често од истог субјекта“, али међу примерима наводи само оне који илуструју односе симултаности и сукцесивности.

назива се нормални ваздушни притисак. Ако је притисак виши од 760 mm, он је висок, а ако је нижи, онда је низак (ММ-Г5).

- (95) Геодезијска линија је најкраћа (или најдужа) путања између две тачке. Примера ради, површина земље је дводимензионални закривљени простор. Геодезијска линија се у случају Земље назива велики круг и он представља најкраћи пут између две тачке (Илус. 2.8) (СХ-КПВ).
- (96) Једна теорија је ваљана уколико задовољава два захтева: она мора тачно да опише велику класу посматрачких налаза на основу модела који садржи само неколико произвољних елемената и мора да пружи поуздана предвиђања везана за исходе будућих посматрања (СХ-КПВ).
- (97) Једно од главних прегнућа савремене физике, као и средишња тема ове књиге, јесте трагање за новом теоријом која би обухватила обе ове делимичне теорије. Посреди је такозвана квантна теорија гравитације. Ми још не располажемо таквом теоријом и сва је прилика да је још далеко дан када ћемо је коначно имати, али зато су нам већ позната многа својства која она мора да поседује (СХ-КПВ).

У примерима (94)–(97) износе се чињенице везане за исти појам или ставови о истој појави, који се не смештају у неки конкретан тренутак, већ просто *важе*. То значи да садржаје клауза у овим примерима не обједињује временска перспектива, већ тематски и/или предметни континуитет. Заједнички предмет може се, наравно, идентификовати у сваком од примера (*ваздушни притисак* (94), *геодезијска линија* (95), *научна теорија* (96), *квантна теорија гравитације* (97)); а у већини случајева клаузе имају и исту тему: у примерима (94), (95) и (96) она је исказана кореферентним субјектима, а једино се не може идентификовати у примеру (97), у ком друга клауза почиње специфичном евиденцијалном конструкцијом *сва је прилика да*.

У начелу, редослед клауза у атемпоралном односу је слободан. То добро показују примери (94) и (95): у првом се један појам првом клаузом дефинише, а другом именује, а у другом је обрнуто. И у примеру (96) захтеви су могли бити изнети обрнутим редоследом и добијени исказ би био семантички еквивалентан изворном примеру, али се чини да постојећи редослед имплицира да је први услов на извештај начин основнији, ближи општој представи о томе шта научници раде. У примеру (97) инверзија би произвела редувантан исказ, јер чињеница да не располажемо одређеном теоријом постаје редувантна ако је већ познато и то како се може проценити да је нећемо ускоро имати. Друга два примера показују, дакле, да извесна ограничења у погледу редоследа могу постојати и код атемпоралног односа, али она не проистичу из односа између означених ситуација као таквих, већ из улоге коју свака од њих има у обликовању текста, тј. из потребе да се информације саопштавају на начин који је у складу са претпостављеним знањем говорника. Ово уједно показује да атемпорални однос често има и елементе употребе у домену дискурса.

И у примеру (98) реч је о ситуацијама које се, такође, износе као стално важеће, а не о једнократним догађајима у одређеном тренутку:

- (98) Није случајно што биографи толико наглашавају једноставност и просечност његових укуса и навика. Наиме, г. Пине пуши лулу и воли да пеца, а радије борави у свом стану на булевару Сише намештеном у амбир стилу, него у раскошним државничким палатама (РЖ-ПМ).

Наравно, и за овај пример, као и за примере из претходне групе, могло би се рећи да су означене ситуације симултане самим тим што су свевремене, па у сваком тренутку обе важе, али њихов временски однос је заправо ирелевантан. То се најбоље види по томе што постоје случајеви у којима се не може или не мора говорити о симултаности, а врло су блиски управо наведенима:

- (99) Ова замисао први пут је експлицитно изложена у Њутновом делу *Principia Mathematica*, објављеном 1687, и позната је као Њутнов први закон (СХ-КПВ).

- (100) ЛИЧНА КАРТА ПРЕДСЕДНИКА ФИВБ⁵³
Веи Ђицунг је рођен 12. новембра 1936. у Кини и живи у Пекингу (П, 28. VIII 2008).

- (101) „[...] Познато ми је да они могу поћи путем од Казана за Ишим, али тамо се ничим не могу помоћи, док ће једна тројка са добрим сибирским коњима увек одмаћи чергарским колима!“ [...] Казан је са правом назват [sic] „Капијом Азије“ и сматра се трговачким средиштем између Сибира и Бухаре, јер из њега полазе два пута којима се иде преко планине Урала (ЖВ-МС).

- (102) За репрезентацију Шпаније наступио је [фудбалер Раул Гонзалес Бланко] 102 пута и најбољи је стрелац националног тима са 44 гола (П, 23. V 2007).

Ни у једном од ових примера није реч о низању сукцесивних догађаја, већ се у оба случаја саопштавају чињенице о истој идеји, истој особи одн. истом месту. У примеру (99) С1 свакако претходи времену С2, али је то ирелевантно, што се види по томе што се у другој клаузи не би могао употребити неки конкретизатор сукцесивности (*онда, затим, потом* итд.),⁵⁴ а и по томе што би клаузе могле заменити места а да значење у начелу остане исто (уп. *Ова замисао позната је као Њутнов први закон и први пут је експлицитно изложена...*). У примеру (100) могао би се употребити конкретизатор *сада*, али би тада интерпретација била другачија од намераване – подразумевала сукцесивност, што из изворног примера не следи – Веи Ђицунг могао би од рођења живети у Пекингу. У примеру (101) могу се претпоставити различити временски односи између С1 и С2, али тај аспект није битан, јер се ситуације уопште не

⁵³ Верзалом означавамо да је реч о наслову текста.

⁵⁴ У овом примеру могао би се употребити конкретизатор *сада*, али би се њиме имплицирало да постоји неки период (који претходи времену говорења) у коме се поменута теорија није тако звала. Изворни пример, међутим, ничим не указује на такву интерпретацију.

обједињују на временском плану, већ се саопштавају две информације о граду о ком је реч, док временски однос између тренутка у ком је назван „капијом Азије“ и тренутка од ког се сматра трговачким средиштем остаје неодређен. У примеру (102) износе се две чињенице о истој особи које обе *важе* у тренутку говорења (уп. *Одиграо је 102 утакмице за репрезентацију = Има 102 наступа за репрезентацију*). И у овим примерима, дакле, као и у примерима (94)–(98), садржаје клауза не обједињује временска перспектива, него исти предмет, а обично и иста тема. Наравно, подразумева се да, осим тематског, сви ови примери илуструју и предметни континуитет, јер у свим примерима обе клаузе припадају истом предмету, тј. истој широј, дискурсној теми.

И у овим примерима редослед клауза је начелно слободан, а кад постоје ограничења, она се могу објаснити дискурсним факторима. У примеру (100), редослед клауза одражава конвенцију по којој се место и година рођења, ако се наводе, наводе на првом месту међу личним подацима. У примеру (102) број наступа има карактер општије, основне информације, а број голова постигнутих у тим наступима представља додатну информацију, којом се претходна проширује. Уопштено говорећи, редослед клауза је овде условљен општим начелом елаборације у дискурсу, које подразумева да, ако нема посебног разлога да буде другачије, ток информација које се саопштавају изражава однос опште–посебно, познато – мање познато и сл.

Атемпорални однос илуструју и случајеви у којима координиране клаузе означавају ситуације које су трајно важиле у прошлости, али више не важе у садашњости, или ситуације које ће трајно важити у будућности. Ове ситуације јесу смештене у прошлост/будућност, али њихов међусобни однос на временској оси је ирелевантан на исти начин као и у претходним примерима:

- (103) Одрастао у породици скромног шабачког столара, као одан супруг и брижан родитељ живео је и стварао дела изузетне вредности у хармоничној породичној средини (П-Ф, 2001).
- (104) А Балзак, у складу са својом егзалтираном природом, као да несвесно жели да неповољни утисак своје фигуре само појача: његова екстравагантност у облачењу била је позната и давала је материјала париским карикатуристима више од две деценије (ММ-Г5).
- (105) Све се у овој земљи с временом окретало у изненађење и све је, у сваком тренутку, могло постати противно од онога што изгледа (ИА-ТХ).
- (106) МЦП ће надгледати имплементацију решења статуса и биће крајњи ауторитет при интерпретацији (П, 8. II 2008).

Атемпорални однос може, наравно, постојати и између зависних клауза координираних везником *и*:

- (107) А одрастање је схватање да није све онако како су нас учили, да је често баш обрнуто, и да људи живе и трпе оно што се сматра најгрознијим, а Бог само зна какве то последице на њих оставља (МН-СЊС).
- (108) Једном приликом неки познати научник (кажу да је то био Берtrand Расел) држао је предавање из астрономије. Објашњавао је како Земља кружи око Сунца и како Сунце, са своје стране, кружи око средишта огромног скупа звезда који се назива наша Галаксија (СХ-КПВ).
- (109) Да постоје две врсте тврђава, и да је Београд некад припадао првој – признајем, нисам знао. Према Шмидлину, утврђени градови (а сви су утврђени, па зато могу да кажем само: градови) деле се на хришћанске и крсташке. Како? Хришћански градови су слабо заштићени бедемима, опкољавају их плитки јаркови, бастиони су нестратешки распоређени, топови су кратког дometа, али зато имају бројну, срчану и непобедиву посаду. Са друге стране су крсташки... (МН-СЊС).
- (110) Давил је већ почео да се мири са непријатном чињеницом да је изгубио Хусреф Мехмед-пашу, живог и отвореног човека од кога је могао увек очекивати срдачан пријем, добро разумевање и бар неку помоћ, а да је на његово место добио тврдог, хладног, несрећног Ибрахим-пашу, који је тежак и себи и другима и из кога је тешко избити добру реч или људско осећање, као из камена (ИА-ТХ).
- (111) Овај модел прихватила је хришћанска црква као слику Васељене која је у складу са Светим Писмом и чија је главна предност у томе што је остављала обиље простора иза сфере звезда-некретница за рај и пакао (СХ-КПВ).
- (112) Жао ми је што млади не желе да уче овај занат[,] који не може никад да умре и веома је цењен у свету (П, 14. XI 2006).
- (113) Малићу је одређен притвор, јер се терети за кривично дело за које је прописана казна затвора дужа од десет година и јер је дело извршено под посебно тешким околностима (РТС, 19. XII 2008).
- (114) Помоћ и подршка које су ми пружили моја супруга Џејн и деца Роберт, Луси и Тими омогућиле су ми да водим прилично нормалан живот и да имам успешну каријеру (СХ-КПВ).

У примерима (107)–(112) зависним реченицама изнете су чињенице које стално важе (или су трајно важиле у прошлости) или особине које се сматрају константним. У примеру (113) узрочне реченице означавају ситуације које морају припадати различитим тачкама одн. интервалима на временској оси (тренутак у ком је дело извршено мора претходити времену у ком се Малић терети за њега), али, као и у другим случајевима, ове клаузе не обједињује временски однос ситуација које означавају, већ чињеница да обе износе узрок истог догађаја – да је Малићу одређен притвор. То се види по томе што би употреба временског конкретизатора у овом случају била редувантна и не би доприносила интерпретацији читавог исказа. Најзад, у примеру (114) реч је о хипотетичким ситуацијама које би, ако би се оствариле, представљале трајна стања.

И у овим случајевима, дакле, клаузе су обједињене истим темама – у примерима (107), (112) и (114) реч је о кореферентним субјекатским темама, а у примерима (110) и (111) теме су реализоване конституентима који имају различите синтаксичке функције, али су кореферентни. У примерима (108), (109) и (113) нема исте теме на плану информативне структуре, али улогу интегративног фактора има садржај надређене клаузе (заједнички садржаоци могли би се формулисати на следећи начин: *Шта је научник објашњавао?*; *Шта нисам знао (од онога што је Шмидлин објаснио)?*; *Зашто је Малићу одређен притвор?*).

На крају, треба поменути случајеве тематског уланчавања – оно што је у првој клаузи на плану информативне структуре ново (или део онога што је информативно ново), у другој постаје реченична тема. У оваквим случајевима субјекти по природи ствари нису кореферентни, па нема тематског континуитета, али се може говорити о референцијалном континуитету: остаје реч о истим актерима. У случају зависних клауза ((116), (117)) важан интегративни фактор је идентична синтаксичка дистрибуција, тј. садржај више клаузе, а у случају независних ((115), (118)) кључни интегративни фактор је исти предмет, који формулишемо у угластим заградама.⁵⁵

- (115) У време несташице новца посткласично право је дозвољавало дужнику да повериоцу понуди своје непокретности уместо новца, према правичној процени[,] и овај је обавезан да то прихвати [Како је у посткласичном праву регулисан однос дужника и повериоца у време несташице новца?] (ОС-РП).
- (116) Како се објашњава чињеница да квадрат стамбеног простора код Арене премашује 3.500 евра и да овај део Новог Београда конкурише Врачару, који деценијама важи за елитну локацију? (П, 20. IV 2008).
- (117) А током недавног сусрета министра Драгина са новинарима могло се незванично чути да је највећи број парцела које ПКБ обрађује у државном власништву и да овај комбинат бесплатно користи то земљиште и држави не плаћа ни динар ренте (П, 11. V 2009).
- (118) Јерковић је и јуче остао доследан свом пословном опредељењу да инвестира у пољопривреду и саобраћај. Зато је успешно Аутосаобраћајно предузеће „Севертранс“ из Сомбора купио за 460 милиона динара и то је шеста велика друштвена фирма из ове области у његовом власништву [Које чињенице показују да је Јерковић остао опредељен да инвестира у пољопривреду и саобраћај?] (П, 21. IX 2007).

Са овима су сродни они случајеви у којима показна заменица *то* стоји на почетку друге клаузе, има функцију субјекта или објекта и анафорички упућује на садржај читаве претходне клаузе, тако да садржај прве клаузе представља тему друге клаузе:

- (119) Додуше, Роми су одувек били лојални грађани и то су показали у више наврата (П, 26. I 2001).

⁵⁵ Тематско уланчавање налазимо и у примерима (108) и (113) из претходне групе.

- (120) У Италији сам се упознао с једном младом девојком, фином, музикалном, доста начитаном, и сад једно другом пишемо, и то је у мом животу нешто много радосно (ИС-КПК).
- (121) Дечак је повратио покретљивост удова без помоћи лекова и то је заиста сензационално (РТС, 19. XII 2008).
- (122) Према његовим речима, Џон Изнер и Сем Квери имају одличне сервисе и то је њихова највећа предност (РТС, 3. III 2010).

Како примећује Ковачевић (1998: 32–33), овакве примере обично је могуће преобликовати тако да се друга клауза, са везником *и* на почетку, уметне унутар прве (уп. *Дечак је повратио покретљивост удова без помоћи лекова и то је заиста сензационално* → *Дечак је – и то је сензационално – повратио покретљивост удова без помоћи лекова*), а врло блиска парафраза добија се и ако се друга клауза замени односном реченицом са *што*. Традиционално се овај тип односа издваја као засебан, па се говори о тзв. објаснидбеним или објаснидбено-релативним реченицама (уп. Белошопкова 1989: 744–745; Прањковић 1984: 70–72; Ковачевић 1998: 28–29, 58–82).

Атемпоралне односе између клауза координираних напоредним везником *и* у домену садржаја систематизујемо у следећој табели:

Табела 7. Употреба напоредног везника *и* између клауза чији су садржаји у атемпоралном односу

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Заједнички садржалац (фактори прагматичке интеграције)	Напомене	Примери у овом одељку
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Исти предмет Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	Будући да су свевремене, С1 и С2 се могу сматрати симултанима, али је њихов временски однос ирелевантан. Редослед клауза може бити одређен дискурским факторима.	(94)–(98), (107), (108), (110)–(112), (114)
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Исти предмет Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 и С2 се не морају (или не могу) сматрати симултанима, али је њихов временски однос ирелевантан. Редослед клауза може бити одређен дискурским факторима.	(99)–(102), (109), (113)
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Исти предмет Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 и С2 су важиле у прошлости или ће важити у будућности; не морају се (или не могу) сматрати симултанима, али је њихов временски однос ирелевантан. Редослед клауза може бити одређен диск. факторима.	(103)–(106)

1.4.2. Симултаност

У претходном одељку анализирали смо различите случајеве у којима ситуације означене двама координираним клаузама обједињује исти предмет или тема, а не временски однос – некад те ситуације нису ни смештене на конкретне тачке на временској оси, већ су свевремене, важе у сваком тренутку, а некад је из значења јасно

какав је временски однос између њих, али он ни тада није релевантан за оно што се саопштава.

У овом одељку прелазимо на ситуације које обједињује истовременост догађања – обе ситуације смештене су на конкретне тачке или одсечке на временској оси и они су потпуно или делимично подударни – иако то не мора бити једини фактор њихове интеграције. Типични су они случајеви у којима су у обе клаузе предикати несвршени глаголи који означавају истовремене ситуације:

- (123) Смирено ме гледа и ћути (АИ-Т2).
- (124) Госпа-Јелка седи у црвеној хаљини и чита, момци завирују и диве се како могу, и чекају час, заједно с муштеријама, кад ће госпа-Јелка поћи, „горе“, проћи кроз целу радњу – пред њом момак с кључем да одмах откључа капију – и она са уличне стране уђе у кућу (ИС-КПК).
- (125) ХАСАНАГИНИЦА: А тамо је башта. Ено ораха, прелази му крошња преко зида. Под орахом седим и везем, а ногом љуљам колевку... Низводу цвеће... пун поток облака... (ЈС-Х).
- (126) Напољу је пљуштала киша и текла потоком (ВМ-Б).
- (127) Очи енергичног човека сијале су се и гореле од жеље и освете (ОБ-ПШ).
- (128) Ивана је одмах после инјекције почела да напушта жалост, те је песник сада лежао миран и посматрао дугу која се савила преко неба (МБ-ММ).
- (129) Трчали су око ње, јурили на све стране, псовали и певали на сав глас (МБ-ЦП).
- (130) Све је зебло и дрхтало од љутих мразева, а дани су пролазили лагано (МЦ-С).
- (131) Све је у њему плакало и тресло се (МЦ-С).
- (132) Заклињала га је мајчиним животом и оним што му је најмилије, и само је понављала гласом одједном промуклим од страсти и ганућа: – Немој, немој...! (ИА-ТХ).
- (133) Она тројица из комисије су већ стајали и звиркали у рупетину, а Шмидлин им је причао о димензијама цистерне (МН-СЋС).
- (134) Сузана и Цуд слушаху, и свако од њих замишљаше себе како у прошлом времену пролази кроз исти обред самообвезивања (ТХ-НЦ).
- (135) Исто је тако било и с њим: он је запамтио једно вече – летње, тихо; отворен прозор, коси зраци сунца на заласку (те косе зраке је запамтио понајбоље), у соби, у углу, икона, пред њом упаљено кандило, а пред иконом на коленима његова мати рида као у хистерији са поцикивањем и подвикивањем, држећи га у наручју, грлећи га снажно до бола, молећи се за њега Богородици и пружајући га из свога наручја обема рукама према икони као под покров Богородичин... и, наједном, трчи дадиља и у страху га отима од ње (ФМД-БК).
- (136) У Галерији САНУ, од 13 часова ће се забављати и дружити малишани узраста од 9 до 12 година, док ће у 15 часова међу сликама бити уприличен састанак чланова „Тин клуба“, чији су чланови млади између 13 и 16 година старости (РТС, 17. X 2009).

У сваком од примера садржај клауза обједињен је истом темом, тј. истим вршиоцима – отуд нулти субјекти у другој клаузи, у свим примерима осим у примеру (134), где је субјекат и другој клаузи изречен, али и даље упућује на особе означене субјектима прве клаузе, и (136), где је субјекат изречен у другој, а елидиран у првој клаузи. Осим тога, две ситуације обједињује и то што су обе смештене у конкретно време, и то исто време, исти тренутак или одсечак на временској оси. Они могу бити сасвим подударни или, као у примеру (135), једна од ситуација може бити смештена унутар интервала који заузима друга, дужа. Да је овај фактор – временски однос истовремености – у овим примерима битан, види се по томе што би се у свим примерима у другу клаузу могао уметнути неки конкретизатор симултаности: *за то време, истовремено, притом* итд., као што је случај у следећим примерима:

- (137) У том се појави прва група авиона. Ево узрока тутњаве. Ни на крај памети не пада ми мисао да ће ускоро бити засут ватром и смрћу мој драги Београд. Гледам безазлено пут неба и истовремено журим кући (СБ-ТМД).
- (138) Наг је у себи нешто смишљао и за то време гледао како се у трави иза Рики-Тикија нешто једва приметно покреће (РК-КЦ).
- (139) Тако је због одбране самовоље отворен прави фронт према Агенцији за борбу против корупције, заштитнику грађана и поверенику за слободан приступ информацијама. А они само раде оно због чега и постоје: контролишу рад државе. Очигледно то чине на (за партије) неочекивано стручан и принципијелан начин и притом доследно поштују и законе и Устав (П, 12. VIII 2010).
- (140) И где, он се наједаред задржава на једном суманутом плану који му се, при његовој карамазовској нарави, морао учинити као једини, фатални излаз из његовог страшног положаја. Тај је излаз самоубиство. Он трчи по своје пиштоље које је заложио код чиновника Перхотина и у исто време, уз пут, вади из цепа сав онај новац због кога тек што је попрскао руке очевом крвљу (ФМД-БК).
- (141) Сматрао је да је немогућно и мислити да Катја пристане да дође, и у исти мах осећао: ако она не дође, биће нешто о чему није смео ни да помисли (ФМД-БК).

У досадашњим примерима садржај клауза био је обједињен и заједничком темом (која је најчешће подразумевала и корелативне субјекте) и истим временом догађања, а предикати су у обе клаузе били глаголски (и то од несвршених глагола). Из примера који следе видимо да се о симултаности може говорити и у другачијим случајевима:

- (142) У време настале незгоде коловоз је био мокар и падала је киша (РД-ЕСН).
- (143) Истраживања прва три месеца нису дала резултата, али Томоепо је био одлучан, па се недавно поново вратио да истражи дно, иако је вода хладна пошто је на Новом Зеланду сада зима. Последњи покушај је успео. „Било је хладно и већ сам био уморан. Обратио сам се Богу и рекао да би баш било добро да га сад нађем“, испричао је Алеки (П, 21. VIII 2009).

- (144) „Не чуем ништа, бате, не чуе ти се глас. Спусти ту крагну испод браде.“
Алистер спусти прозор а Дарен се смеје и скрене на путељак тек нешто шири од самог минни мориса, живице с обе стране шкргућу о каросерију (НГ-П).

У примеру (142) предикат друге клаузе је глаголски, а прве копулативни, док у примеру (143) обе клаузе имају копулативне предикате. У примеру (144) налазимо глаголске предикате, али је, за разлику од досадашњих случајева, у другој клаузи реч о свршеном глаголу. У њему нису, дакле, по среди две трајне радње које се (потпуно или делимично) преклапају на временској оси, већ је једна тренутна радња (*скрене*) обухваћена временским интервалом у ком се одвија друга радња (*смеје се*). Кад је реч о факторима који обједињују садржаје клауза, само у примеру (144) налазимо, поред истовремености, и истог вршиоца, тј. кореферентне субјекте. У прва два примера, међутим, кореферентних субјеката нема. У примеру (142) садржаје клауза обједињује иста уводна одредба времена (елидирана у другој клаузи). Ни у примеру (143) нема кореферентних субјеката, јер је прва клауза безлична, а интегративни фактор је и у овом случају исто време, као и то што се обе чињенице саопштене двома клаузама тичу прилика битних за истраживање о ком је у тексту реч.

Кад је реч о односу симултаности, посебан случај представљају следећи примери:

- (145) Чизме му беху од воде и блата изгубиле сваку боју и висиле су му под коленима (МЦ-С).
(146) Доктор се чврсто ухватио рукама за дршку своје покретне столице и стоји забезекнут пред Јаковљевим бесом [...] (ДК-НМ).

Судећи искључиво по употребљеним глаголским облицима (плусквамперфекат–перфекат у првом и перфекат–презент у другом примеру), очекивало би се да је у питању однос сукцесивности, а не симултаности. Међутим, у оба примера је глагол у првој клаузи свршен и стоји у претериталном облику који је употребљен резултативно; из прагматичке перспективе, то значи да у оба случаја прва клауза *кодир*а догађај у прошлости, али *имплицира* стање у садашњости које је последица означеног догађаја у прошлости (*Чизме беху изгубиле сваку боју [у неком тренутку у прошлости] +> Чизме су биле безбојне [и у време кад су му висиле под коленима]*; *Доктор се ухватио за дршку столице +> Доктор се [и даље] држи за дршку столице*). Захваљујући томе, имплицира се однос између две истовремене ситуације (‘Чизме су биле безбојне и висиле му под коленима’; ‘Доктор се држи за дршку столице и стоји забезекнут’; уп. Прањковић 1984: 65, где се овакви случајеви такође сматрају примерима за истовременост).

О истовремености се може говорити и кад је реч о понављаним радњама:

- (147) Панде, кинески национални симбол, генерално важе за љупке и питоме животиње, али могу да постану насилне ако их неко провоцира или заплаши, и неопходан је надзор њихових чувара када су окружене људима, објашњавају стручњаци. У принципу, мирно ће седети и жвакати своју јабуку све док посетиоци пролазе и вичу „здро“, али се могу невероватном брзином „изнервирати“ (РТС, 10. I 2009).
- (148) Слама се такође уноси у кућу и за то време домаћин и домаћица квоцају, док их деца прате пијучући и имитирајући гласове домаћих животиња (П, 6. I 2001).
- (149) Пре 1915, за простор и време се сматрало да представљају непроменљиве арене у којима се збивају догађаји, али и на које не утиче оно што се у њима одиграва. Ово је важило чак и у случају посебне теорије релативности. Тела су се кретала, силе су привлачиле и одбијале, али време и простор напосто су настављали да постоје, не трпећи никакав утицај (СХ-КПВ).

У примерима (147) и (148) реч је о ситуацијама које се понављају (‘Сваки пут када одете у зоолошки врт, панда ће седети...’) и при сваком понављању су истовремене. Нешто је другачији пример (149): у њему су три ситуације смештене у одређени временски одсечак, при чему су две означене клаузама координираним са *и*: *Силе су привлачиле и [силе су] одбијале*. Међутим, не подразумева се да су се означене ситуације заиста при сваком понављању морале одвијати истовремено. То значи да је њихова симултаност „релативнија“ него у прва два примера, тј. да се поменуте ситуације (одн. оно како теоријска физика описује стварност) понављају унутар једног временског одсечка који се посматра као целина (предмет би се могао формулисати као *стање знања у физици пре 1915*), без обзира на то да ли се приликом сваког понављања одвијају истовремено (што извесно није случај).

Симултаност може постојати не само између две понављане радње (или више њих) него и између понављане радње с једне стране и неког трајног стања с друге, као што видимо у следећем примеру:

- (150) У обесним враголијама предњачио је Кајичин рођак, зубати Мркоје: није се смиривао, и велика уста непрестано су му била разјапљена (МБ-ЦП).

Различите варијанте симултаности о којима смо досад говорили препознајемо, наравно, и на примерима зависних реченица координираних везником *и*.

- (151) Она се давала својим дисањем и ноздрвама које се шире, и ћутањем и очима које нешто траже, и ломљењем прстију и којим дрхтајем и трзајем свога тијела, и уснама које су подрхтавале и упијале се једна у другу (ВМ-Б).
- (152) Нетремице је гледао у тај неразумљиви турски натпис као да из њега чита и одгонета дубљи, прави смисао онога што му оштро и смишљено говори овај зли друг поред њега (ИА-НДТ).
- (153) У току дана ће бити организоване разне културне манифестације, где ће се деца дружити и разговарати о различитим темама (П, 6. III 2008).

- (154) Као што су копите одбацивале блато, и кола и точкови одбацивали капљице, што је данима имао да гледа, пратећи пук, по раскалањим, завејаним путевима, тако су и дани што су пролазили један за другим, тресли и бацали бића и ствари, које је волео, живот његов, његових војника, доносећи му све непријатности, бриге, увреде и грозоте (МЦ-С).
- (155) Тако је потрајало све до вечери, и он чак није ни приметио како је дуга нестала и како се небо растужило и изгубило сјај, како је шума потавнила (МБ-ММ).
- (156) Наше је да стојимо пред вратима, и да сијамо колко можемо (ЈС-Х).
- (157) Окривљеном који из оправданих разлога пропусти рок за изјаву жалбе на одлуку, суд, односно орган управе који води прекршајни поступак, решењем ће дозволити враћање у пређашње стање ради изјаве жалбе, ако у року од осам дана од дана престанка узрока због кога је пропуштен рок поднесе молбу за враћање у пређашње стање и ако истовремено с молбом преда жалбу (ЗОП).

У примерима (151)–(153) реч је о најтипичнијем случају – две ситуације смештене у конкретно време⁵⁶ које трају, једна напореда са другом. Пример (154) је сличан, с тим што је у њему реч о симултаном понављању унутар одређеног интервала. У примеру (155) налазимо низ резултативних перфеката којима се имплицира стање – изглед неба у садашњости (в. и примере (145) и (146) у одељку). У примерима (156)–(157) реч је о хипотетичним ситуацијама, али се упркос томе може говорити о истовремености. Наиме, ако се те хипотетичке ситуације остваре, оне се остварују истовремено. То се може проверити тако што дате зависне реченице трансформишемо у одговарајуће независне обавештајне реченице (уп. *Стојимо пред вратима и сијамо колко можемо; Окривљени онда поднесе молбу и истовремено с молбом преда жалбу*).

На крају овог одељка, преглед различитих случајева у којима напоредни везник *и* у домену садржаја повезује клаузе између чијих садржаја постоји однос симултаности дајемо у следећој табели:

⁵⁶ У првом примеру то време је прошло у односу на време говорења одн. истовремено са ситуацијом о којој се приповеда, у другом је реч о хипотетичној радњи која би, ако се посматра као стварна, била истовремена са ситуацијом коју означава виша реченица, а у трећем је реч о будућности у односу на време говорења.

Табела 8. Употреба везника *и* у домену садржаја са имплицирањем симулатности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Заједнички садржалац	Имплицитно значење			
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (несвршени глаголи)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (подударне су на временској оси)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(123)–(134), (136)–(139), (141), (147)–(149), (151)–(156)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (несвршени глаголи)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (једна од ситуација временски обухвата другу)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(135), (140)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (несвр. глагол у једној клаузи, свр. у другој)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (једна од ситуација временски обухвата другу)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(144)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (сврш. гл. у прет. обл. у КЛ ₁ , несвр. у през. у КЛ ₂)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (подударне су на временској оси)	<i>истовремено, притом, зато време, у то време, у исти мах</i>	Симултаност у домену садржаја, али сукцесивност, тј. однос оквир – главна информација на наративном плану, тј. у домену дискурса.	(145), (146)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (свршени глаголи)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (подударне су на временској оси)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(157)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (глагол. предикат у једној клаузи, копул. у другој)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2 (догађај се збива за време трајања неког стања, тј. стање траје током одигравања или понављања неког догађаја)		Догађаји / стања могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(142), (150)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (копулативни предикати)	Додавање	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 је истовремена са С2		Догађаји / стања могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка.	(143)

1.4.3. Између симултаности и sukcesивности

Иако је појмове симултаности и sukcesивности у начелу лако разграничити, постоје примери који се могу интерпретирати и као симултаност и као sukcesивност. Наравно, кад су клаузе којима су означене две ситуације координиране неким семантичким специфичнијим везником (нпр. *па*, који кодира управо sukcesивност), не остаје места за недоумице. Међутим, семантички готово сасвим испражњен везник попут *и* у неким случајевима дозвољава различите интерпретације, чак и онда кад су у обе клаузе предикати несвршени глаголи, што је, као што смо видели, типично управо за односе атемпоралности и симултаности. Погледајмо следеће примере:

(158) Лом ћу, вели, да направим. Сатрећу је, каже и стиска зубе. Русвај ће то да буде, вели (МБ-ЦП).

(159) „[...] Али за оног разјареног, љубоморног јадника боље је да ме више никад не види.“ Прича ми Владо и смеје се пуним срцем, гласно да све звони. Прича, прича па се зацени и са муком настави (СБ-ТМД).

У примеру (158) могућа је (и вероватнија) симултана интерпретација (‘Говори стиснутих зуба / стискајући зубе’), али се не може искључити ни sukcesивна (‘Каже, па онда (у бесу) стиска зубе’).⁵⁷ У оваквом случају интерпретација би се могла недвосмислено усмерити на једну или другу страну само неком додатном информацијом из контекста или одговарајућим конкретизатором; без таквих средстава пример остаје начелно двозначан. И пример (159) могуће је разумети као симултаност, али само као симултаност у смислу припадности истом временском одсечку (в. пример (149)), који се посматра као целина. Али већ у следећој реченици приповедач се усредсређује на унутрашњу структуру тог временског одсечка и тада користи једно од типичних обележја sukcesивности – везник *па* – да означи *след*, а не *истовременост* причања и смејања.

Као додатни критеријум за разликовање симултаности и sukcesивности у литератури се уобичајено користи и тест заменљивости (уп. Маури 2008; Прањковић 1984; Ковачевић 1998): кад су две ситуације sukcesивне, координиране клаузе не могу заменити места а да читава реченица не промени значење или постане семантички неприхватљива. С друге стране, кад су ситуације симултане, координиране клаузе могу заменити места. Имајући то на уму, могло би се чинити да у примеру (158) није могућа симултана интерпретација, јер *...каже и стиска зубе...* делује далеко обичније него

⁵⁷ Неодређености у овом примеру доприноси и то што глагол *казати* у презенту може бити и свршен и несвршен. Ако се интерпретира као несвршен, то sukcesивну интерпретацију чини вероватнијом. Могуће је, међутим, интерпретирати га и као несвршени глагол (‘Сатрећу је – говори и онда / притом стиска зубе’) и наша анализа овде полази од те претпоставке.

...стиска зубе и каже... . Ипак, ни друга варијанта (...стиска зубе и каже...) није неприхватљива, а то што делује мање обично није последица тога што означене ситуације не могу бити симултане, већ је пре ствар наративне конвенције по којој се након завршене реплике она најпре приписује одговарајућем лику (...каже он...; ...говори он...; ...рече она...; ...одговара он... и сл.), а тек затим приповедање наставља даље. Дакле, када тестом заменљивости показујемо да су две ситуације сукцесивне, треба водити рачуна о томе да ли је замењивање заиста онемогућено сукцесивношћу ситуација или је пак реч о томе да замењивање ограничавају дискурсни фактори. (Уп. пример (125), у коме је несумњиво реч о симултаности – *Под орахом седим и везем* – али је редослед клауза одређен тиме што прва ситуација представља општи оквир, а друга конкретну радњу, па би обрнут редослед био необичан (уп. *Под орахом везем и седим*), али из перспективе наративног развоја текста, а не због специфичности временског односа.)

За разлику од координираних клауза са несвршеним глаголима, кад су у обе и-клаузе предикати свршени глаголи, то обично имплицира однос временског следа, сукцесивности. И ту, међутим, постоје прелазни случајеви, они које је могуће разумети и као истовременост и као сукцесивност:

(160) – Веома, веома ми је драго – пискавим гласом се одазва мачколики дебелко и изненада, окренувши се, удари Варенуху по увету тако да администраторова капа спаде са главе и нестаде без трага у отвору клозетске шоље. Од ударца који је извео дебелко, читав нужник на тренутак би осветљен треперавом светлошћу и на небу одјекну удар грома. Затим сину још једном, а испред администратора изниче други – мали, али атлетских рамена, риђ као ватра... (МБ-ММ).

Будући да наше знање о свету дозвољава обе могућности – муња у начелу претходи грому, али се догађа и да ове две појаве опазимо истовремено – и да нема других језичких или ванјезичких сигнала који би интерпретацију сузили на једну или другу могућност, овакав пример остаје начелно двосмислен. То, међутим, не представља проблем за интерпретацију, јер прецизан временски однос два догађаја заправо није нарочито важан. Тамо где је важно јасно усмерити интерпретацију у одређеном правцу, обично се употреби конкретизатор:

(161) Тај Макс је опет успео да се извуче, помисли и у исто време зачу и Јакобов глас (ДК-П44).

(162) Она сасвим дође к себи и у исти мах (видевши под светлошћу фарова једну мрачну и повучену господску кућу, гвоздену ограду и између ограде и куће мали градски врт) она осети нешто као велики стид, нешто необично, срамно, једно осећање које се може имати када вас неко затекне у наручју човека, једно осећање које се може имати када вам ветар открије колена и

покаже подвезицу, када вас лекар разодене и стане својим хладним погледом и прстима испитивати ваше тело (БЋ-ДЦ).

Међутим, треба водити рачуна о томе да у специфичним контекстима и сами конкретизатори могу бити употребљени на начин другачији од уобичајеног. Погледајмо следећи пример:

(163) Тек се мало протегао на клупици и скупио рамена, кад отац Никанор, заједно са столицом на којој је седео, поче да се одиже од тла. – *Nos est simplicissimum* – рече Хосе Аркадио Буендија – *homo iste statum quartum materiae invenit*. (Ово је врло просто – човек је пронашао четврто стање материје. Прев.) Отац Никанор подиже руку и у *исти мах* се све четири ноге столице спустише на земљу (ГГМ-СГС).

Конкретизатор у *исти мах*, као што смо већ видели, искључује сукцесивну интерпретацију и означава симултаност. То, међутим, није сагласно са оним што следи из контекста у који су смештене две координиране клаузе у овом примеру. Наиме, из претходног текста видимо да је отац Никанор човек који има – или жели да произведе утисак да има – способност левитације, не би ли тиме задивио сељаци и прикупио прилоге за градњу цркве. Њему је, дакле, стало да покаже да може да се снагом воље одвоји од тла и да *контролише* тај процес. Подизање руке је гест којим треба јасно демонстрирати ту способност контроле, а у том случају интерпретација мора бити сукцесивна, и то са имплицирањем узрочно-последичне везе – 'Никанор подиже руку и *затим* се (и *зато*) столица спусти'. Поставља се питање како је у контексту који јасно упућује на сукцесивну интерпретацију могуће употребити конкретизатор који кодира симултаност. На прагматичком плану, овакав конфликт може се разрешити једино трагањем за другачијом, прихватљивом интерпретацијом израза у *исти мах* употребљеног у оваквом контексту. Једина интерпретација тог израза сагласна са оваквим контекстом јесте, чини нам се, она која подразумева употребу хиперболе ради нарочитог стилског ефекта: будући да је јасно да ситуације морају бити сукцесивне, у *исти мах* треба разумети као хиперболу – Никанорова способност контроле је таква да има готово моментално дејство, тако брзо *као да је* истовремено. Тек оваква прагматичка инференција, која нас од неприхатљивог дословног води ка прихватљивом и стилогеном хиперболичном значењу, постаје сагласна са контекстом, тј. са сукцесивном интерпретацијом односа између две ситуације.

1.4.4. Сукцесивност

Други типичан временски однос између две ситуације означене клаузама повезаним са *и* јесте однос сукцесивности. Сукцесивност се типично имплицира онда

кад су предикати обе клаузе свршени глаголи (иако, као што смо видели у претходном одељку, постоје и примери који дозвољавају симултану интерпретацију):

- (164) Јаков устаде и упали светло (ФД-СЈС).
- (165) Она диже главу и нађе његов поглед, слубивши га са својим, и само што дубоко уздахну и стресе се. И кад он метну грубо руку на њезино раме, она одмах клону и сва му се предаде, без ријечи (ВМ-Б).
- (166) Рабин је чувши почетак прекинуо Бранковића и наставио напамет да казује остатак песме (МП-ХР).
- (167) [...] удовица довела млађу сестру, сеоску јуродиву богомољку, и јуродива чува двоје деце, а здрава служи. Па је здрава нашла здравог и отишла (ИС-КПК).
- (168) Био сам тада гробар у Имотском, ја сам га лично спустио конопцем и закопо! (ЈС-Х).
- (169) Василије иступи напред и поклони се (ЈС-ППШ).
- (170) Загрливши га, извуче његов мач и, с исуканим мачем, који у њега упери, брзо се одмакне (ЈС-ППШ).
- (171) Софка, цвокоћући и скупљајући одело око себе, ма да је била добро обучена, диже се и пође (БС-НК).
- (172) А ти певаш, а? – напипа му гусле, шчепа их и баци за врата (ДЋ-К).
- (173) Трифон Борисич обазриво погледа Митју, али одмах послушно изврши што је захтевао: опрезно га одведе у ходник, сам уђе у прву велику собу, одмах до оне у којој су гости, и изнесе из ње свећу. Затим полако увеле Митју и намести га у углу, у мраку, одакле је слободно могао гледати друштво а да они њега не виде (ФМД-БК).
- (174) – [...] Војну моћ агресора [...] немогуће је упоређивати са оним чиме смо ми располагали и супротставили се у одбрани отаџбине – оценио је Смиљанић и додао [...] (П, 3. VIII 2000).
- (175) Финансијске позиције ММФ знатно су боље него икада у последње две године, рекао је Фишер и нагласио да то указује на исправност концепта да Фонд треба да буде кредитор у време криза (П, 20. IX 2000).
- (176) – Дајте – прекиде га Бурмаз. Јојкић пружи хартију. Он је очекивао да ће Бурмаз бацити бар један поглед на њу, али је овај одмах ставио у џеп. – Мислим да је сонет бољи од песме... уосталом, ви ћете већ видети. Бурмаз плати, и они изађоше на улицу (БЋ-КК).
- (177) Песму је упамтио и да му је протумачи морали смо тражити некога вичног језицима које Бранковић не зна. Тако смо дошли до једног рабина и Бранковић му је изречитовао упамћене стихове (МП-ХР).
- (178) У међувремену се око нас окупила гомила света и људи су почели да се распитују шта се то догађа. Они млађи и живахнији тврдили су да је реч о свадби показујући на Хариса као на младожењу, док су старији и озбиљнији грађани више веровали да је реч о сахрани и да сам ја вероватно покојников брат (ЦЦ-ТЧЧ).
- (179) – Ево, пољубићу вас и све ће код вас бити како треба... то ми верујте, све сам већ видеда, све знам... Младић, лежећи, обгрли њен врат и она га пољуби (МБ-ММ).

У овим примерима садржај клауза обједињен је временом догађања, али то време више није исти тренутак или интервал за обе ситуације, као код симултаности, већ С1 и С2 заузимају суседне тачке на временској оси. Реч је, дакле, о догађајима који следе један за другим и притом су делови истог низа догађаја. Они су, стога, обједињени не само на временском плану него и континуитетом теме – најчешће имају истог вршиоца радње, то јест, на синтаксичком плану, кореферентне субјекте; то је случај са примерима (164)–(175), док су у примерима (176)–(178), субјекти формално различити, али субјекат једне клаузе упућује на члана или део групе на коју упућује субјекат друге клаузе. Једино је у примеру (179) несумњиво реч о различитим вршиоцима (али се ти различити вршиоци појављују као актери у обе ситуације).

Битно обележје напоредних конструкција које имплицирају сукцесивност јесте фиксиран редослед клауза: ако клаузе замене места, тако добијен исказ постаје или семантички/прагматички неприхватљив или пак потпуно мења значење.

Сукцесивност, наравно, може бити експлицирана одговарајућим конкретизаторима:

- (180) Извадио је први картон из картотеке, уписао му црвеним мастилом цифру један у десном углу, заокружио последњи број у крајњој десној колони, притиснуо печат на печатно јастуче, отиснуо га испод заокружене бројке и онда, заменивши држаље, плавим мастилом уписао у свој формулар и јединицу и бројку коју је заокружио (МП-С).
- (181) Повукао сам воду и затим сам реда ради опрао руке (РК-АА).
- (182) Софи размисли о томе и потом слегну раменима (ДБ-ДК).
- (183) У ноћи 27/28. октобра 1941. четници су ухапсили и касније убили Милана Благојевића, команданта 1. шумадијског НОПО (БП-С2СР).
- (184) Под тремом цркве Светог Рока видео сам неколико просјака мојих година, чији ми се изглед свидео. Приближио сам им се говорећи да сам дошао из провинције да се препоручим милосрдним душама, али да ми је ипак остала прегршт реала, које бих радо унео у заједничку касу, ако такву имају. Одговорили су ми да заиста имају заједничку касу, која се налази код продавачице кестења на углу улице. Одвели су ме тамо, и после тога смо се вратили и почели играти тарок (ЈП-РС).
- (185) Ама, убићу те, убићу, иако си њена мајка. За њу, ради ње! Убићу те и после казаћу јој: „Чедо, не љути се, али ја убих ону, твоју мајку. Јер она тебе, чедо, тебе хтела да срамоти, да за тебе каже оно што ти, знам, уверен сам, ни у сну не можеш“... (БС-Ј).
- (186) Сањате човека с једним седим брком. Млад, црвених очију, са стакленим ноктима на руци, иде ка Цариграду и ускоро ћете се срести... (МП-ХР).

Конкретизатори *онда*, *затим* и *потом* обично означавају непосредну сукцесивност, док *после*, *касније* и *ускоро* подразумевају изванредан проток времена између С1 и С2. У примеру (184) између С1 и С2 не постоји већи временски размак, али постоји догађај

који се не експлицира (*Одвели су ме тамо*, оставили смо новац код продавачице кестење и *вратили се*).

Сукцесивност налазимо и између ситуација означених клаузама са несвршеним глаголима:

- (187) Узима Хасанагиницу на руке и уноси је у кућу. Бег Пинторовић као да би то хтео да спречи, али одустаје и, заједно са мајком Хасанагином и Јусуфом, улази у кућу за Хасанагом (ЈС-Х).
- (188) – Замисли, Саша, од професора Сука! Мати та писма везује косом Ђелсомине Мохоровичич, љуби их и чита му их наглас и победнички као неке ратничке песме, тако да готово заборавља да га испрати када он крене у свој хотел на спавање (МП-ХР).
- (189) Пролазе поред школе, а на зиду који опасаваше школско игралиште графит с белим крупним словима, као да је оном што га је написао било важно да то што има да каже напише што читкије. [...] Изразе из села и улазе у шуму (НГ-П).
- (190) Показује се да је веома тешко доћи до теорије која би описала целу Васељену. Стога проблем раздвајамо на мање одељке и настојимо да поставимо низ делимичних теорија (СХ-КПВ).

Овакви примери сукцесивности мање су типични и неретко допуштају и симултану интерпретацију (слично као што се у случајевима клауза са свршеним глаголима који допуштају симултану интерпретацију обично и даље мора допустити и сукцесивна, уп. одељак 1.4.3). Тако се у примеру (189) може говорити о две сукцесивне ситуације ('Напуштају село и затим залазе у шуму'), али и о двама аспектима исте ситуације ('Напуштају село и притом/истовремено улазе у шуму'), у ком случају би морала бити реч о симултаности, а не сукцесивности. У примеру (190) две клаузе означавају две фазе у изградњи научне теорије: проблем се прво раздвоји на мање проблеме, а *затим* се настоји поставити низ теорија. Ипак, и овде се може замислити симултана интерпретација, која би подразумевала да се ове две фазе одвијају упоредо једна са другом (у првом случају прикладан би био конкретизатор *затим*, а у другом *притом*).

У следећем примеру у првој клаузи је употребљен несвршени глагол, а у другој свршени:

- (191) Пекише тада рече: Кад бисмо се поново латили хемије, макар само да бисмо употребили лабораторију? Бувар се бунио, и сети се да се израђују лажни лешеве за употребу у земљама са топлим климом. Барберу, коме је писао, обавести га о томе. За десет франака месечно могли би добити од господина Озуа једног таквог човечулка [...] (ГФ-БП).

И овде је реч о сукцесивности, али је прва ситуација трајна, а друга представља тачку на временској оси.

Осим оваквих, појединачних, једнократних радњи, сукцесивност може постојати и између понављаних радњи, тј. ситуација. Премда се понављање не изражава само глаголским видом, већ и другим средствима (глаголским обликом, одговарајућим прилозима или јединицама са прилошким значењем итд., в. Ивић 1983), у овим случајевима чешћи су несвршени ((192)–(195)) него свршени глаголи (196), а постоје и примери са свршеним глаголом у првој, а несвршеним у другој клаузи ((197)–(199)):

- (192) Поставио би питање, а кад би студент почео да одговара прекидао га је и настављао да приповеда о приликама у граду и његовим трговачким и књижевним везама са Италијом и Шпанијом (П-Ф, 2001).
- (193) Неки од војника Исаковичевих, омамљени лепотом завејаних шума и брда, одоше и даље, у скитњу. По неколико дана тумараху по околини, док их није издала снага. Тада падаху у снег и смрзаваху се (МЦ-С).
- (194) Али ни ноћу, док је будан, он се не може дуго на једном месту скрасити ко да се туђом сузом назобио. Зато му увек за трпезом два тањира постављају, по две столице и чаше примичу, и он изненада усред обеда скаче и премешта се (МП-ХР).
- (195) При сваком удару грома он је жалосно узвикивао и покривао лице рукама (МБ-ММ).
- (196) Уместо да седнем на средњу од три дрвене столице, извесном нежношћу ухватио сам је обема рукама за наслон. Последње две недеље служила ми је као главно помоћно средство за јачање мишића ногу, нарочито оних бутних. Стопало у чарапи поставио бих на седало и онда се полако издигао и затим спустио, што није било много лакше (РК-Г).
- (197) Ми смо шетали около, оштро, дивље, у ишчекивању. Сељаци би ћутали, копали, онда би затрпавали и настављали даље. Вранац није њиштао, онај момак са колцем би сео и обема рукама се наслањао на колац као на штап. Бат би спустио поред себе и сваки час мотрио на њега, као да се плашио да би га неко могао украсти (МН-СЊС).
- (198) Покушала је да се присети, али све јој се побркало. Она је вероватно целу ствар смислила, и затим све према томе тумачила (ЦО-Е).
- (199) Одрастао је и касније живео у неутољивој жеђи за лутањима⁵⁸ (МП-ХР).

Исте врсте сукцесивности о којима смо говорили између независних клауза налазимо и између зависних клауза. У примерима (200)–(213) реч је о једнократним радњама; у већини случајева реч је о клаузама са свршеним глаголима,⁵⁹ изузев примера (211), где је у првој клаузи несвршени глагол, а у другој копулативна конструкција, и (212), где су у обе клаузе несвршени глаголи. Садржај клауза обједињен је на временском плану – сукцесивношћу, која је каткад експлицирана конкретизаторима, али се у већини случајева само имплицира – а најчешће и

⁵⁸ Како *одрастао* може бити и партицип несвршеног глагола *одрастати*, овај пример могао би се интерпретирати и као пример клауза са несвршеним глаголима у обе клаузе.

⁵⁹ У примеру (201) предикат друге клаузе могао би се разумети и као несвршени глагол.

корелативним субјектима, које налазимо у свим примерима осим у примеру (212), где субјекти упућују на различите особе, које су, међутим, актери у обе ситуације. Најзад, у примеру (213) реч је о сукцесивности између две ситуације означене глаголским синтагмама:

- (200) Ова банка очигледно није желела да ризикује да неко украде кључ и потом, узевши запосленог за таоца, сазна број рачуна (ДБ-ДК).
- (201) Опет ћемо замолити Хомера и друге песнике да не представљају Ахилеја, сина богиње, како „час би на страну он, а час би наузрак лег’о [...]“ и да не причају како је обема рукама обухватио црни pepeo и сипао га себи на главу, нити како тугује и жали, као што је Хомер певао [...] (Пл-Д).
- (202) Била сам сасвим збуњена и он је искористио то време да се поново наклони, поздрави ме и брзо се удаљи (МН-СЊС).
- (203) Најзад, једна жена га саветова да заноћи с ножем умоченим у сирће, па кад га Мора спопадне, да јој обећа ујутру на зајам соли и да је убоде оним ножем (МП-ХР).
- (204) Сцену прекине Јелисавета, која стане испред њих, или се попне на буре, и обрати се искупљеним грађанима (ЈБС-ППШ).
- (205) Да не дужим, пошто је био лакши на ногама од мене, Бутен узме на себе да оде у Париз и обавести моју жену у каквом сам стању (ОБ-ППШ).
- (206) Тих дана Исакович је, са својим људима, прелазео Драву код Осека, вукући за собом сва кола, па и чунове, да их покаже и преда (МЦ-С).
- (207) Зато се могло десити да један одред јамака, војничког олоша, предвођен једним побеснелим простаком, збаци таквог султана са престола и да га затвори у Серај, да тако потпуно осујети све његове спасоносне и далековидне планове, и доведе на престо једног плиткоумног и чулног несрећника, окруженог пијаницама, простацима и издајницима од заната (ИА-ТХ).
- (208) Хтео је да је подигне са земље, поново привуче к себи и положи на рачвасто дебло оборене крушке, али није налазио снаге ни замаха (ИА-ТХ).
- (209) Свршио је све веома брзо и добро, ма да је први пут радио тако нешто, али сироту младу гуску мора да је то веома, веома заболело, јер је само једном оштро крикнула и затим клонула доле на камење, не дајући никаква знака живота од себе (СЛ-НХ).
- (210) Једнога дана старешина је са братијом решио да те 1929. године пошаљу некога од монаха у Србију на Косово не би ли видео због чега се Тројеручица не враћа, иако је земља увелико ослобођена и српска држава опет успостављена (МП-ИК).
- (211) Рођен је у Бечу, где је студирао физику и затим био асистент Јожефа Штефана (МПП-А).
- (212) Реци ми: да ли знаш оне прве речи у Илијади, кад песник прича како је Хрис молио Агамемнона да му ослободи кћер, како се овај љути и Хрис, пошто није успео, тужи Ахејце богу? (Пл-Д).
- (213) „Биће вам потребно ово“, рече Верне, посегнувши унутра и притиснувши зидни прекидач како би упалио једину сијалицу на таваници спремишта (ДБ-ДК).

Примери (214)–(218) илуструју однос сукцесивности у понављању између ситуација означених зависним клаузама ((214)–(216)) или глаголским синтагмама ((217)–(218)):

- (214) На овим предавањима је ређе било више од десетак, некад само троје (*tres faciunt collegium*)[,] пред којима је причао згоде из живота старих Дубровчана. Највише о песницима и лепим Дубровчанкама, у које су се они заљубљивали и опевали их у својим чувеним песмама (П-Ф, 2001).
- (215) Када се лист попречно пресече и пресек посматра микроскопом, на њему се може видети неколико различитих ткива (ЈД-Б5).
- (216) Агонија, ипак, није могла да траје унедоглед, иако је амерички бизнисмен за мање од три године именован и потом, наравно, брзо смењивао, чак десет руководстава у Нишу... (П, 5. VII 2006).
- (217) Спавао је, тако, неуредно, у по бела дана, будећи се и лежући сваки час, заривши главу под коже (МЦ-С).
- (218) Али кад би ноћ била обасјана месечином, видело се све. Двориште бљештало. По башти шуштале сенке и лелујало се лишће а горе чардак сигурно се још јаче белио. И Младен изишавши и прошавши поред те њене собе, трзао би се од страха видећи како, макар поноћ била, она једнако још седи (БС-ГМ).

Најзад, мада прилично ретко, сукцесивност се може имплицирати и између конституената који нису формирано од глагола:

- (219) Питање се очигледно своди на то да сазнамо како се одиграва прелаз од историјског до митског; како се, другим речима, одвија тајанствени процес хероизације који доводи до промене стварности и њеног претакања у имагинарно... (РЖ-ПМ).
- (220) Но, основне замисли о настанку и судбини Васељене могу се изложити и без математике, на начин који је доступан људима без научног образовања (СХ-КПВ).

Наравно, ово је могуће јер је реч о глаголским именицама, а интерпретација у оваквим случајевима подразумева да се на основу глаголске именице или синтагме чији је она центар реконструише пропозиција (уп. ... *до промене стварности и њеног претакања у имагинарно ... = ... до тога да се стварност мења и (затим) претаче у имагинарно ...*).

Различите варијанте односа између сукцесивних ситуација означених клаузама координираним везником *и* систематизујемо у следећој табели:

Табела 9. Употреба везника *и* у домену садржаја са имплицирањем сукцесивности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицитано значење			
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (свршени глаголи)	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(164)–(185), (196), (200)–(210), (215), ГЛС у (213) и (218)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (несвршени глаголи)	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2		Неки случајеви су двозначни, јер се не може искључити симултана интерпретација.	(187)–(190), (192)–(195), (212), (214), ГЛС у (217)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (несврш. гл. у првој, сврш. у другој клаузи)	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2		С1 је трајна ситуација. Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(186), (191)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (сврш. у првој кл., несврш. у другој)	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2	<i>онда, потом, затим, после тога, касније, после</i>	Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(197)–(199), (216)
КЛ ₁ – <i>и</i> КЛ ₂ (глаго. предикат у једној клаузи, копул. у другој)	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(211)
ИЗРКЛ ₁ – <i>и</i> ИЗРКЛ ₂	Додавање	Исти временски низ Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	С1 претходи С2 (локална сукцесивност)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(200)–(203), (205)–(208), (224)
ИЗРКЛ ₁ – <i>и</i> ИЗРКЛ ₂	Додавање	Садржај више клаузе Обично и иста тема (типично исказана кореф. субјектима)	Сукцесивност између поступака означених глаголом у вишој клаузи (надређена сукцесивност)		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(221)–(224)
ГЛИМ ₁ – <i>и</i> ГЛИМ ₂	Додавање	Исти временски низ Иста виша јединица	С1 претходи С2		Догађаји могу бити једнократни или се понављати унутар истог временског одсечка; могу бити реални или хипотетички.	(219), (220)

1.4.5. Локална и надређена сукцесивност

Кад говоримо о координираним зависним клаузама и односу сукцесивности, треба посебно скренути пажњу на то да та сукцесивност може бити двојака. Сви досадашњи примери илустровали су један тип те сукцесивности – сукцесивност између ситуација означених зависним клаузама. Међутим, у неким случајевима реч је о другачијој сукцесивности. Погледајмо следеће примере:

(221) Мајкл Полт, амбасадор САД у Србији, рекао је да наша земља обилује историјским споменицима и да је ово фасцинантно римско насеље посебно благо (П, 6. X 2006).

(222) Он сиђе у приземље, виде ужасно дугачак ред пред касом, сазнаде од благајнице како она очекује да ће карте за један сат бити распродате јер је публика буквално нагрнула чим је налепљен додатни плакат, нареди благајници да пресавије и не продаје тридесет најбољих места у ложама и у партеру [...] (МБ-ММ).

У примеру (221) временски однос између садржаја клауза је ирелевантан – реч је о две чињенице које важе у сваком тренутку. Ипак, о сукцесивности се може говорити, али не о сукцесивности између две ситуације означене овим клаузама, већ о сукцесивности између две изјаве; другим речима, овај пример може се интерпретирати на следећи начин: 'Полт је *најпре* рекао да наша земља обилује историјским споменицима и *потом* је *додао* да је римско насеље посебно благо'. Слично је и у примеру (222): благајница неће престати да продаје места тек након што пресавије карте, већ ту наредбу почиње да поштује одмах. Између садржаја зависних клауза, дакле, нема сукцесивности, али њихов редослед имплицира сукцесивност у изрицању две наредбе – управник Варенуха је, по свему судећи, прво наложио благајници да пресавије карте, а затим и да их не продаје. Овај однос ни у једном ни у другом случају није у првом плану, али се разлика између два типа сукцесивности може јасно направити. Стога сматрамо да у случају координираних изричних реченица можемо говорити о два типа сукцесивности, или, уопштеније, о два различита опсега координатора: локалном – оном када координатор успоставља однос између садржаја зависних клауза, и надређеном – оном када координатор успоставља однос између две радње означене глаголом чији су зависне клаузе допуне. У примерима које смо овде анализирали, дакле, искључена је локална сукцесивност, а имплицирана је надређена сукцесивност. Локална сукцесивност искључена је и у следећем примеру:

(223) Остаје нам само да јој одредимо структуру, те да проучимо у чему је њена кохерентност и који су били предуслови њеног настанка. Наизглед је та питања лако формулисати, али се наше истраживање одмах саплиће о одређен број застрашујуће сложених препрека (РЖ-ПМ).

Ако би се уопште могло говорити о временском односу између ситуација означених зависним клаузама, онда би С2 претходила С1 или бар почињала пре ње, што показује да је њихов однос заправо атемпоралан, јер би, да је реч о сукцесивности, друга клауза морала претходити првој.⁶⁰ С друге стране, надређена сукцесивност може се прихватити као могућа, иако не и највероватнија интерпретација – вероватније да је и однос између две инстанце проучавања – атемпоралан.

Разлику између локалне и надређене сукцесивности може илустровати и следећи пример, с тим што у њему локална сукцесивност није искључена, већ су могуће обе интерпретације:

(224) А Милушић је одмах затим силуетирао госпа Нолу: како избацује госте из куће, и како је удала Јулицу не по рецепту докторову, него по рецепту своме (ИС-КПК).

Овај пример, такође, показује да се локална и надређена сукцесивност не морају искључивати: у примеру (224) сукцесивност може постојати како између два госпа Нолина поступка (локална сукцесивност), тако и између Милушићевих „силуетирања“ (надређена сукцесивност).

1.4.6. Између сукцесивности и семантички специфичнијих односа

1.4.6.1. Посредна сукцесивност

И у следећим примерима између С1 и С2 постоји временска сукцесивност, али се оне доводе у везу тако да С2 представља резултат одн. исход низа догађаја или дужег процеса који започиње у С1:

(225) Шлајден је истраживао биљне а Шван животињске ћелије и установили су њихову грађу (ЈД-Б5).

(226) Још у Лицеју и на Великој школи, као Даничићев ученик, ушао је у филолошке и књижевне науке и стекао способност за напоран, упоран и дисциплинован рад, по чему му нико од Даничићевих следбеника неће бити раван (П-Ф, 2001).

(227) Те јединке имају више изгледа да преживе и оставе потомство, тако да ће њихов начин понашања и мишљења однети превагу (СХ-КПВ).

Осим што С2 не следи непосредно за С1, између С1 и С2 постоји и однос условљености: С2 се није могла догодити без С1, а у примеру (225) та веза је јасно сврховита – С1 и С2 су вољне радње предузете да би се дошло до одређеног резултата; С3 је један од таквих могућих резултата (иако на почетку није морала постојати намера да се дође баш до тог резултата, истраживање се увек предузима са претпоставком да

⁶⁰ Да је њихов однос атемпоралан, види се и по томе што се ништа не постиже употребом конкретизатора који би интерпретацију усмеравали ка сукцесивности: *?...да проучимо који су били предуслови њеног настанка и у чему је сада њена кохерентност.*

ће довести до неког резултата). Границу између сукцесивности и специфичнијих односа као што су условљеност или намера није, међутим, лако повући: кад иста особа предузме низ поступака, то се по правилу догађа са некаквом сврхом, а поступци у таквом низу често су међусобно условљени тако да један може почети тек након што се заврши претходни. Ако погледамо типичне примере сукцесивности (в. одељак П.1.4.4), видећемо да се у великом броју њих препознаје условљеност и/или намера између С1 и С2 (уп. примере (164), (166), (168) и (171): *Јаков устаде и затвори врата; Рабин је прекинуо Бранковића и наставио напамет казивање; Ја сам га лично спустио конопцем и закопо; Софка се диже и пође*). Примери које наводимо у овом одељку, међутим, разликују се од типичне сукцесивности по томе што је она посредна – потребно је да С1 траје дуже време, да се понавља или да између С1 и С2 протекне више времена како би деловање онога што представља С1 или стање које наступа после С1 могло довести до С2. Тиме, чини се, други фактори, а не само време, добијају на значају. Ова посредност може се сигнализирати прилогом за начин *тако*:

- (228) Павлова млада, међутим, показа се, изненада, играчица какву национ дотле није у Варадину био видео. Не само да је ванредно играла полонезу, него и сваку бечку игру. Научила их је, каже, још у детињству. Од матере јој је то, каже, остало. Официри су се ређали, љубоморно, да са њом играју, и тако је жена једног сирмијског хусара надиграла целу, кирасирску, кавалкаду (МЦ-С2).

1.4.6.2. Између временске и композиционе сукцесивности

Постоје случајеви у којима се напоредном конструкцијом са *и* имплицира сукцесивност, али је та сукцесивност другачија од примера које смо досад разматрали:

- (229) Регина Олсен удала се касније за Кјеркегоровог пријатеља Шлегела и била је срећна у браку (ВЈ-ПБС).

У овом примеру свакако се може говорити о временској сукцесивности С1 и С2 – С2 је трајно стање које је могло наступити тек након што се догоди С1. Међутим, временски план није кључни фактор којим се две ситуације обједињују. То видимо и по томе што конкретизатори сукцесивности не доприносе интерпретацији исказа: иако је могуће рећи *Регина Олсен се удала и онда/затим/потом била срећна у браку*, чини се да су конкретизатори сукцесивности у том случају редувантни. За однос С1 и С2 у овом случају важније је то што С2 представља неку врсту резултата, исхода нечега чији је С1 почетак и који наступа тек након што протекне извесно време после С1. С1 и С2 су, дакле, сукцесивни и по томе што представљају два суседна корака у развоју приче. Ово постаје очигледније када погледамо шири контекст у ком се овај пример налази:

(230) (Пример (229) у ширем контексту)

„И сада сам уложио све своје наде у Шелинга – али када бих само знао да бих је могао учинити срећном, отпутовао бих још ово вече. Како је мучно учинити неког човека несрећним; а мучно је и то да чинећи је несрећном, моја је готово једина нада да ћу је учинити срећном.“ Ове Кјеркегорове речи обистиниле су се. Регина Олсен удала се касније за Кјеркегоровог пријатеља Шлегела и била је срећна у браку (ВЈ-ПБС).

На временској оси С1 и С2 имају асиметричан статус: С1 је једнократни догађај, а С2 трајно стање које наступа након С1, при чему границе С2 уопште нису јасне одређене. Али из перспективе развоја приче у конкретном случају, ове две ситуације су равноправне, сукцесивне фазе у развоју приче: након што се у датом контексту саопшти да се Регина Олсен удала, прва следећа информација која се очекује јесте она о томе да ли је у том браку нашла срећу. У примерима као што је (229), дакле, преклапају се временска и дискурсна, композициона сукцесивност (уп. одељак II.1.7.3).

1.4.6.3. Између сукцесивности и каузалности

На крају одељка о сукцесивности желимо да укажемо на случајеве у којима су две ситуације сукцесивне, али притом постоји и додатна, специфичнија веза између њих. Погледајмо следећи пример:

(231) Град се затресе. Плочници се отворише и људи попадаше, вриштећи. У паду видеше светла сечива како блескају да их дочекају (РБ-ТЧ).

Садржај клауза обједињен је истим местом (имплицира се да је реч о плочницима претходно поменутог (а не неког другог) града и житељима тог града који се у датом тренутку налазе на њима), истим актерима (иако без заједничке теме), а будући да су у обе клаузе употребљени свршени глаголи (као и у претходној комуникативној реченици), имплицира се да је реч о сукцесивним догађајима који чине низ. Али осим тога, између С1 и С2 постоји и додатна, још специфичнија веза од сукцесивности – каузалност. Међутим, ако у другу клаузу уметнемо неки конкретизатор каузалности (*зато, стога, због тога* и сл.), он конкретизује онај аспект односа између две ситуације који није нарочито релевантан; чини се да би у оваквом контексту био прикладнији неки конкретизатор сукцесивности (*онда, одмах затим* и сл.) него узрочно-последичног односа. Каузалну интерпретацију чини мање доступном и то што С2, иако може, не мора нужно бити директна последица С1, већ последица ситуације која њој претходи – тога да се град затресао. Овакви примери представљају прелазне случајеве између сукцесивности и каузалности – а каузалност се у њима може интерпретирати на различите начине и притом је само узгредна карактеристика односа између две ситуације. Сличан однос постоји и у следећем примеру:

- (232) Када је била свечаност овде, ишли су у винограде да краду грозђе, и после их болели стомаци, и мајке морале да их бију (РП-ЉГ).
- (233) Отуда се обраћа бунтовним, необичним, скрајнутим људима, онима које не задовољавају мир, ред и правилност, онима који се опиру утврђеном току ствари, времена и послова. Таквим особама, којима је „доста тог учмалог живота“ и згрожене су „мрским једноличним поподневима што протичу у варењу ручка и дремежу који је припрема за ноћни сан“, он обећава, напросто, узбуђење и занос: „Изложимо лица усијаном сунцу и нека нас шиба ветар слободе! Свет ће то видети и бити запањен...“ (РЖ-ПМ).

1.4.7. Каузалност

У примерима који следе битну улогу у обједињавању садржаја двеју клауза, осим фактора о којима смо већ говорили у претходним одељцима, има и узрочно-последична веза између две ситуације. С1 и С2 нису само сукцесивни, већ С1 и проузрокује С2:

- (234) Ми, међутим, данас сматрамо да би таква равнотежа била нестабилна: ако би се звезде у неком подручју само мало међусобно приближиле, привлачна сила међу њима постала би снажнија и однела би превагу над одбојним силама, тако да би звезде наставиле да се примичу једне другима (СХ-КПВ).
- (235) Иако је технологија антиматерије имала шокантан потенцијал као ефикасан и чист извор енергије[,] ако би била прерано објављена, могла би бити оцрњена политиком и фијаском у односима с јавношћу који су убили нуклеарну и соларну енергију. Нуклеарна је стављена у употребу пре него што је била безбедна и дошло је до незгода (ДБ-АД).
- (236) Соларна је стављена у употребу пре него што је била ефикасна и људи су изгубили много новца (ДБ-АД).
- (237) Тамо на крају варошице, забелела се била лепо окречена кућица, и у њој млад пар почео да живи, и ради, и јагми да откупи малу њивицу са десет гранатих ораха на међи, и са ђермом. Зачас, нестало све. Муж на војној вежби назебао, и умро [...] (ИС-КПК).
- (238) Убрзо затим паде снег и гомила тих страних и обесних војника утону у тишину и завејану земљу, тако да их свет помало и заборави (МЦ-С).
- (239) Барон Беренклау беше отишао некуд, већина немачких официра беше се разишла и од пука постаде гомила бескућника и бедника (МЦ-С).
- (240) Он је још нешто викао, али ескадрон окрену у другу улицу и Иван Алексејевић га изгуби из вида (ФМД-БК).
- (241) И тако, стари Алек пише књигу, а девојка је објави и онда зараде брдо пара. Баш кад спремају да се узму, појави се та друга девојка, Марша. Стара Марша је била Алекова вереница пре него што је изгубио памћење, и она га препозна док он у књижари потписује своје књиге (ЦС-ЛЖ).
- (242) Осетио је био већ Вук Исакович шта их чека, под новим царем, и, као неко ко је сањао страشان сан, гледао је ужаснут своје војнике, коње, кола, догоре (МЦ-С).
- (243) Од тога који ће ветар дунути зависи каква ће карта пасти на Бранковића сто и то тако траје годинама. Прошлог Ускрса чим смо ушли дунуо је југо и она је била у прилици да му пружи нова пророчанства [...] (МП-ХР).
- (244) Мама је приметила да сам срећна и да нешто лепо очекујем. Схватила је да сам заљубљена и била је срећна због мене (С, 1998).

(245) Тако је то у животу: од добрих очекујете најбоље, и увек се разочарате; од лоших најгоре, и увек вас пријатно изненаде (МН-СНС).

У примерима (234)–(245) последица у С2 наступа по природи ствари, спонтано и без учешћа воље актера. Заправо, у прва три примера у С2 и не постоје аниматни учесници ситуације. У осталим примерима они постоје, али не могу утицати на оно што им се догађа. У примеру (236) улагачи губе новац мимо сопствене воље; у примерима (237)–(244) субјекат друге клаузе упућује на особу или групу људи који се услед С1 нађу у одређеном стању као пасивни доживљавачи⁶¹ – они који нешто осећају, опажају или доживљавају промену независно од сопствене воље и активности. Додатни коментар захтева пример (242) – могло би се чинити да је у њему реч о последици која се догађа активно, уз учешће воље Вука Исаковича, јер глагол *гледати* подразумева вољно, активно опажање (за разлику од *видети*), али кључна информација у другој клаузи није активност субјекта (гледање), већ његово стање – ужаснутост (у говору би придев *ужаснут* морао бити посебно наглашен), а оно настаје спонтано, под утицајем сазнања имплицираног садржајем прве клаузе.

Узрочно-последична веза главни је фактор који обједињује садржаје клаузе у овим примерима. Наравно, они су обједињени и на временском плану, као ситуације које следе једна за другом, а најчешће и на тематском плану, што у већини случајева на граматичком плану корелира са кореферентним субјектима. Ипак, примери различитих субјеката ((236),⁶² (238)–(240), (243), (245)) чешћи су него код атемпоралности, симултаности и сукцесивности, а у већини случајева различити субјекти су уједно и различите информативне теме ((236), (238)–(240), (243)).⁶³

Као и други типови односа, и каузалност се може експлицитирано одговарајућим конкретизаторима:

(246) Готово је хтела да се наљути, али погледавши га за тренутак, увери се да је он то рекао заиста само зато да би дао одушка својим осећањима, а не да би неког изазвао, и зато оћута (ЦО-Е).

(247) Пошто су се растале, Ема опази како она гледа унаоколо некако радознано и плашљиво, и стога се реши да никако не допусти да се посета продужи преко предвиђених четврт сата (ЦО-Е).

(248) „[...] Преслушали смо снимак, утврдили одређене чињенице и због тога сам тек данас изрекла казну после колегијума“, објаснила је и додала да

⁶¹ У последњем примеру то важи за семантички, а не граматички субјекат.

⁶² Прецизније говорећи, у примеру (235) (*Нуклеарна је стављена у употребу...*) није реч о различитим субјектима, већ о томе да у другој клаузи уопште нема субјекта. У сваком случају, не може се говорити о кореферентним субјектима, што је овде у средишту наше пажње.

⁶³ Овде ову информацију износимо само као општи утисак, а у одељку 4.1 ту везу ћемо документовати квантитативним подацима.

казне осталим посланицима који су учествовали у нарушавању реда нису изречене јер у њима није били псовки (РТС, 9. IV 2010).

(249) Уместо похода на Белу кућу, Едвард Кенеди се посветио лавовској борби за реформе у здравству и образовању, грађанска и радничка права и мир, и отуд и добио надимак „Демократски лав“ (РТС, 26. VIII 2009).

(250) Постоји једна озбиљна, трагична и комична, дакле хибридна ситуација у свим стварима живота, у култури, у политици, у привреди, свугде су хибриди. Разлике нестају и онда је тешко наћи разлог за један унутрашњи политички шок (ПФМ1).

У прва три примера конкретизатори су изрази (заменички прилози одн. предлошко-падежна конструкција) чије је основно значење узрочно. Са последња два примера то, међутим, није случај. У примеру (249) конкретизатор је прилог *отуд* чије је основно значење просторно, и то аблативно. Ипак, он се може употребити и као конкретизатор узрочно-последичног односа, јер се узрок често концептуализује као кретање од узрока ка последици (или из узрока у последицу), па тако, на пример, предлошко-падежне конструкције чије је основно значење аблативно, као *из* + ген. или *од* + ген., често проширују своје значење и у домен каузалности (уп. Кликовац 2006: 221–222; Ковачевић 2012б: 86 et seq.; Милошевић 1986: 287–288; РМС: s.v. *из*; s.v. *од*). За разлику од тога, у примеру (250) реч је о конкретизатору са основним временским значењем. Заправо, заменички прилог *онда* илуструје преклапање временског и условног значења, што се види по томе што се сасвим уобичајено користи као корелатив у конструкцијама са условним реченицама (уп. и одељак 2.4.3 о везнику *па*).

У примерима (246)–(248) узрочно-последична веза је нешто посреднија него у осталима: последица не наступа аутоматски, већ има свесног вршиоца који је активан и вољно предузима одређени чин. Такав је случај и у следећим примерима:

(251) Он је знао да сад треба да казни интендантске чиновнике и одлучио је да их све пошаље у војску, али је исто тако знао да то нимало неће сметати онима који буду заузели места отпуштених чиновника да не чине то исто (ЛНТ-ХМ).

(252) Месингани топић на точковима веома јој се допаде, и она га узе вући на крилу (ФМД-БК).

(253) Пошто је знала да родитељи беби нису дозвољавали да узима мобилни телефон, јер га је стављала уста, Елизабетина мајка је схватила да нешто није у реду с њеном ћерком и одмах је позвала Хитну помоћ (РТС, 14. IX 2008).

(254) Иван је осетио да је онемоћао, да неће изаћи на крај са том изјавом, и није ни покушао да одигне листове што су се разлетели, и заплакао је тихо и горко (МБ-ММ).

(255) „Па како е остала без ока?“ „Па не знам, не сећам се. Да л од болести ил нека незгода ил нешто, мада, мисим, није тетка била неки кавгаџија, оно. И сад, ние битно, дадоше они тетке лажњака, наш, стакленац. Браон, јер је

имала браон очи, оно, ал она је одувек тела плаве. Баш је много волела плаве очи, наш. И онда се испоставило да још једна бакица шо је живела у истој улици, да и она има стаклено око, наш, ал да је њено плаво, и онда се моја тетка стално мувала тамо, оно, ко да се нада да ће да увати ону старку да није ставила око па да ће онда она моћи а га ћорне. [...]“ (НГ-П).

(256) Напоследку, окови се одједном прекидоше, и Иван Фјодорович скочи с канабета (ФМД-БК).

Овај одељак започели смо примерима сукцесивних ситуација између којих постоји и узрочно-последична веза. Али иако су сукцесивност и каузалност блиске категорије, каузалност не мора подразумевати сукцесивност:

(257) Сада су се спуштали још дубље, и стога се возња још више убрзавала (ЛНТ-ХМ).

(258) Постајала је нестрпљива и љубоморна и скретала је на себе пажњу на тај начин што би код Петкутина изазивала свраб на колону (МП-ХР).

(259) – ... ја знам какву сам ужасну ствар починио и зато те пуштам да тако говориш са мном [...] (РП-ССМ).

(260) Правила службе налажу обавезно заустављање композиције на стајалишту и због тога сам укочио, без обзира на ову ситуацију (П, 16. IV 2010).

(261) На високим температурама (изнад 100 ст. Ц[елзијуса]) вода је у гасовитом стању и назива се водена пара (ВУ-ПДЗ).

У примеру (257) реч је о ситуацијама које трају напоредо, при чему је С1 узрок С2. Сличан однос налазимо и у примеру (258). У примеру (259) говорничково понашање у С2 последица је С1; на временском плану, дакле, С1 обухвата и С2, као и у примеру (260). Најзад, у примеру (261) С1 и С2 представљају чињенице које важе у сваком тренутку; оне се могу посматрати као симултане, али је њихов временски однос ирелевантан.

Наравно, све поменуте односе налазимо и између зависних клауза (у примеру (262) С1 обухвата и С2, у примерима (263) и (264) реч је о сукцесивним ситуацијама), а такође и, мада знатно ређе, између неглаголских конституената ((265), (266)):

(262) На лицу места смо незванично сазнали да излаз за евакуацију из кафића не постоји, а да је унутрашњост објекта била обложена лакозапаљивим материјалима и отуд је ватра за врло кратко време буквално „прогутала“ цео локал (П, 17. II 2008).

(263) Тихомир Јаковљев, заменик директора фирме, изјавио је агенцији Бета да је хеликоптер закачио скијом водену површину и услед тога се преврнуо на бок (П, 27. V 2008).

(264) Ако правно, односно физичко лице поступа са отпадом супротно овом закону и услед тога наступи опасност или ризик по здравље људи и животну средину, Република Србија предузима хитне мере ради заштите здравља људи и животне средине, односно површинских и подземних вода, ваздуха, земљишта, биљног и животињског света (ЗУП).

(265) И кад ово не би била једна светска прича коју НИИ доноси у њеном коначном облику, ми бисмо с правом помислили да је реч о неком сценарију за спагети-вестерн, истина већ стопут виђеном и стога баналном, јер тек што се појавио издужени странац, то јест издужени незнанац, у црном оделу и са црним шеширом, ствари се почињу одвијати сасвим у стилу спагети-вестерна [...] (ДК-ЧА).

(266) Ништа и нико код ње није могао да изазове злобу и пакост. Јер, виша од свих и зато задовољна собом, особито том својом јединственом лепотом, она је равнодушно све то око себе посматрала (БС-НК).

1.4.8. Начински посредована каузалност

Посебан случај представљају примери у којима се уочава извесна узрочно-последична веза, али је она посредована различитим факторима, најпре временом или великим бројем међукока, који се не експлицирају:⁶⁴

(267) Требињски Сабљак-паша чуо је једном приликом да у Дубровнику има неки Јеврејин који лепо израђује коњске власуље и тако је Коен ступио у пашину службу[,] где је показао да препоруке нису биле узалудне (ИА-ТХ).

(268) Доста је сада било Турн и Валсасине, рекао сам себи и заспао као клада. И спавао можда још два-три сата, док нису сви други устали и тако ме пробудили из најслађег сна (МН-СЊС).

(269) Таласи се на овој обали, као што је споменуто, увијају у себе, и тако поступно ископају огроман округао олук под собом, који је затим права млеваоница чак и када је море мирно (РП-ЈБГ).

(270) Решио сам да је прочитам путујући, и тако је читам већ две године, па никад краја (РП-ЈБГ).

У примеру (267) садржај С1 – да је паша чуо за Коена и његову способност – вероватно је само почетак низа различитих догађаја, једног узрочно-последичног ланца који се завршава Коеновим ступањем у пашину службу. Дакле, не може се порећи да између две ситуације постоји нека врста каузалне везе, али је та веза посредна, па се замењивањем овакве, координативне конструкције субординативном (са узрочном клаузом) не добија еквивалентна интерпретација:

(267а) Пошто је паша чуо да у Дубровнику има неки Јеврејин који лепо израђује коњске власуље, Коен је ступио у пашину службу.

Пример (267а) не делује као добра замена. Наравно, оваква реченица сама по себи не би била неприхватљива, али би њена интерпретација била нешто другачија, управо зато што имплицира чвршћу и непосреднију каузалну везу: пример попут (267)а подразумевао би мало посредних догађаја између С1 и С2: паша чује за Коена, поручи да га доведу и он ступи у његову службу. Напоредна конструкција са конкретизатором *тако* не искључује такву везу, али оставља простор и за далеко посреднији развој

⁶⁴ Преклапање начинског и „последичног“ значења у конструкцијама са конкретизатором *тако* (као и *тима*, *на тај начин*, *такав*) примећује и Прањковић (1982: 102).

догађаја (рецимо, паша чује за Коена, распитује се за њега, позива га да га упозна, понуди му посао, процењује његов рад, понуди ми да ступи у службу, Коен разматра понуду и најзад је, после неког времена, прихвата). Употреба конкретизатора *зато* уместо *тако* још би јаче нагласила непосредност везе и стога би у оваквом примеру била још мање прихватљива.

У примеру (268) узрочно-последична веза је сама по себи далеко директнија, али конкретизатор *тако* указује на то да није сасвим директна (говорника вероватно није пробудило устајање као такво, већ (и) некаква активност која за њим следи; она се не експлицира, али се прагматички, на основу нашег знања о свету, реконструише).

У примеру (269) могла се употребити конструкција са зависном узрочном клаузом, али напоредна конструкција са везником *и* и конкретизатором *тако* указује на посредност узрочно-последичне везе – јер је за последицу из С2 потребно дуготрајно понављање С1. Овде је, дакле, крајњи резултат посредован временом, тј. врло дугим деловањем узрока, које је неопходно пре него што се достигне стање у С2. У примеру (270) пак, сама узрочност је слаба – могу се замислити безбројне могуће последице одлуке да се књига прочита путујући, а она изнета у С2 је само једна од њих, и свакако не спада у најочекиваније, већ подразумева стицај других околности, које опет могу бити различите – да говорник ретко путује, да на путовањима има врло мало времена или врло лоше услове за читање итд.

У оваквим случајевима, дакле, конкретизатор *тако* служи да узрочно-последичну везу релативизује, тј. укаже на њену посредност – која се може састојати у томе да је за достизање последице потребно много времена, или да су се, осим деловања узрока експлицираног у С1, морале стећи и бројне друге околности, које се не експлицирају.

Тачан механизам којим се ово постиже није лако објаснити, јер је потребно поћи од категорије начина, која се може преклапати са практично свим типовима прилошких значења (уп. Палић 2007: 27–34; за везу начина и узрока в. Ковачевић 2012б: 181–186) и тешко је дефинисати је независно од њих. Више аутора примећује да се о категорији начина може говорити готово свуда где постоји алтернација између различитих реализација (уп. Палић 2007: 29, 31; Ивић 1954: 239): *дисати на уста : дисати на нос, шила је то руком : шила је то машином, о њој је говорио с љубављу : с мржњом : с уважавањем* (примере наводи Палић 2007: 29 et seq.). Ако пак погледамо како се именица *начин* дефинише у речницима, приметимо да су дефиниције увек усредсређене на неколико делимичних синонима: *вид, облик, метод, поступак,*

*средство, пут.*⁶⁵ Једина међу наведеним именицама чије је основно значење несумњиво конкретно јесте *пут*. Појам начина, дакле, може се концептуализовати као пут, помоћу појмовне метафоре коју бисмо могли формулисати као НАЧИН НА КОЈИ СЕ НЕКИ РЕЗУЛТАТ ОСТВАРУЈЕ ЈЕ ПУТ КОЈИ ВОДИ ДО ТОГ РЕЗУЛТАТА. Поставља се питање шта оваква концептуализација говори о вези између начина и каузалности. Како је каузалност ментална сукцесивност, тј. како узрок нужно претходи последици, узрок и последица могу се разумети као почетна и крајња тачка на путу. Стога би се могло рећи да посредовати каузалност начином заправо значи концептуализовати узрочно-последичну везу онако како се концептуализује начин: КАУЗАЛНОСТ ЈЕ ПУТ КОЈИ ВОДИ ОД УЗРОКА ОД ДО ПОСЛЕДИЦЕ или УЗРОК ЈЕ ПОЛАЗИШТЕ, ПОСЛЕДИЦА ЈЕ ОДРЕДИШТЕ, А НАЧИН ЈЕ ПУТ КОЈИ ИХ ПОВЕЗУЈЕ. За разлику од узрочних конкретизатора попут *зато* и *стога*, којима се садржај прве клаузе директно идентификује као узрок, начинским конкретизатором *тако* пажња се усмерава на пут, на процес, а не на полазиште, тј. на постојање прелазних корака између С1 и С2: С1 се мора продужити, развијати и/или понављати не би ли на крају довела до С2.

Случајеве у којима се имплицира узрочно-последична веза између садржаја чланова *и*-конструкције систематизујемо у следећој табели:

⁶⁵ Уп. РСАНУ: 1. а. *вид остваривања, тока нечега, вид извршења неке радње; метод рада, поступак при вршењу неког посла, при остваривању нечега [...], 2. одређени поступак којим се нешто остварује, који омогућује да се нешто оствари, пут, могућност остваривања, остварење нечег [...]*; РМС: 1. *облик поступка, метод(а) рада при вршењу неког посла [...], 2. средство, могућност, пут [...]*; РСЈ: 1. *вид, облик остваривања или тока нечега, вид извршења неке радње; метод рада, поступак при вршењу неког посла, при остваривању нечега [...], 2. одређени поступак којим се нешто остварује, који омогућује да се нешто оствари, пут, могућност остваривања, остварења нечега [...]*.

Табела 10. Употреба везника *и* у домену садржаја са имплицирањем каузалности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицитно значење			
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Унутрашња условљеност (исти каузални низ)	С1 (претходи и) узрокује С2	<i>зато, стога, због тога, услед</i>	С2 наступа као аутоматска последица	(234)–(245), (250), (263), (264)
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Унутрашња условљеност (исти каузални низ)	С1 (претходи и) узрокује С2	<i>тога, отуд, онда, одмах</i>	Последица је свесна, вољна активност.	(246)–(248), (252)–(256)
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Унутрашња условљеност (исти каузални низ)	С1 узрокује С2 (ситуације су истовремене или је бар једна од њих свевремена)	<i>зато, стога, због тога, услед тога, отуд</i>		Аутоматска последица: (257), (262); вољна радња: (249), (251), (258)–(261)
ПРИД ₁ – и ПРИД ₂	Додавање	Унутрашња условљеност (исти каузални низ)	Особина коју означава ПРИД ₂ последица је оне коју означава ПРИД ₁			(265), (266)
КЛ ₁ – и КЛ ₂	Додавање	Унутрашња условљеност (исти каузални низ)	С1 посредно узрокује С2	<i>тако</i>	Каузалност је посредована тиме што између узрока и последице постоји много неексплицираних корака, што је потребно много времена за достизање последице или тиме што је за наступање последице потребно да се стекну и други услови.	(267)–(269)

1.4.9. Општа условљеност

Следећи пример такође илуструје један тип односа другачији од оних које смо досад разматрали:

(271) Има у мени нешто грубо и неотесано. Среће немам, тешке бриге водим, радим као надничар, и *онет* се држим, и оно најгоре заборављам... (ИС-КПК).⁶⁶

У овом случају не може се говорити о каузалности, већ о односу који је у извесном смислу обрнут – на основу С1 очекивало би се да С2 не наступи, али се С2 ипак догађа. Конкретизатор *онет*, који, у свом основном значењу, подразумева понављање, овде служи да укаже на то да постоји нека друга ситуација чији би С2 био очекиван исход (*онет* = 'као и да имам среће, немам брига...'; овај механизам детаљније објашњавамо у одељку П.2.4.5 о везнику *па*). У примерима (272)–(276) налазимо два типична конкретизатора допусног односа – *ипак* и *упркос томе* (у примерима (272) и (273) реч је о независним клаузама, а у примерима (274)–(276) о зависним):

(272) Запослени у чачанском „Задругару“ радили 18 месеци без плате и *ипак* морали да затворе фарму, после 62 године непрекидне производње (П, 21. П 2010).

(273) Слична малодушност се увек понавља код човека кад му је много стало до тога да нешто пронађе... кад вам нешто значајно нестане и кад вам је страшно жао: видите лепо... нема ништа, само празно место, и *ипак* по петнаест пута прегледате (ФМД-И).

(274) Иако је електрични млин бацио воденице у заборав, а овом занату донео епитет – стари, у овом крају раде чак три воденице, а Радиша Марковић каже да ради заједно са својом женом и *ипак* једва постиже да опслужи све оне који код њега долазе (П, 20. VIII 2007).

(275) Малишев наводи да НИС сада функционише на заштићеном домаћем тржишту нафте и *упркос томе*, наставља да акумулира дугове, што доводи до смањења његове вредности (П, 11. VIII 2008).

(276) Тако је, што се Душанке Роглић тиче одувек и било. Од самог детињства[,] када је по 15 километара пешачила из родног Полимуре до основне школу у Ушћу на Ибру и *упркос томе*, била најбољи ђак те генерације (П, 6. III 2010).

Будући да примери клауза у саставном односу између чијих садржаја постоји концесивност нису тако чести и да је концесивни однос управо једна од типичних врста супротности, па се стога, кад је у питању координација, типично изражава супротним односом (пре свега везником *али*, који би интерпретацију непосредно

⁶⁶ У овом примеру у напоредном односу стоји пет клауза, али је тај напоредни низ структуриран тако да прве три клаузе чине једну целину, а последње две другу. Везник *и* у овом случају обележава везу између садржаја прве три клаузе и онога што следи.

упућивао ка концесивности, тј. неоствареном очекивању, док би везник *a*, који би у наведеним примерима такође могао бити употребљен, истицао пре свега контраст између две ситуације, в. одељак III.1.5.1.2), поставља се питање како је могуће да саставним везником буде обележен однос који подразумева несагласност, неочекиваност – однос који би се пре могао окарактерисати као *дисконтинуитет*, а не *континуитет*. Једно од могућих решења је да концесивна интерпретација постоји захваљујући конкретизатору, док је везник *и* употребљен неутрално – само да сигнализира додавање. Такво решење се, међутим, не чини као добро, јер је концесивна интерпретација односа између клауза повезаних са *и* могућа и без икаквог конкретизатора:

(277) Враћам се и скупљам своју шољу, Мариолину пикслу и полузгужвану кутију цигара. Гле, овде је остала још једна пљуга, и није се поломила (МЋ-3С).

Цигарете у згужваној кутији тешко остају целе, па С2 представља исход С1 који је, у датом контексту, сасвим неочекиван. Када, дакле, контекст и позадинско знање јасно упућују на концесивну интерпретацију, она је могућа и без конкретизатора. Остаје, међутим, питање како је могуће да се у оваквим случајевима употреби саставни, а не супротни везник.

Чини се да одговор лежи у томе да је концесивност само једна од варијанти једног општијег односа, који обухвата и категорије услова, узрока и циља, а који се састоји у томе да између две ситуације постоји однос условљености, да прва представља први корак или некакав предуслов у развоју догађаја који на крају доводи до друге, што у овом раду називамо *менталном сукцесивношћу* (в. одељке II.2.4.3, II.2.4.5 и II.4.2).⁶⁷ Везник *и* у оваквим случајевима, сматрамо, имплицира само менталну сукцесивност између две ситуације, док се о несагласности закључује на основу садржаја клауза или неког конкретизатора допусног значења (ако је употребљен).

1.5. Епистемички домен

1.5.1. Закључивање као логичка каузалност

У епистемичком домену однос између С1 и С2 одговара односу између премисе и закључка. Кад редослед премисе и закључка одговара узрочно-последичном редоследу у стварности (проспективни појмовни редослед), употреба у епистемичком домену слична је узрочно-последичном односу у домену садржаја, али се увек разликује по

⁶⁷ Концесивне речце и изрази које истичемо као конкретизаторе могу се, у складу са оним што смо рекли у одељку I.6.3, у оваквим случајевима сматрати конкретизаторима односа који имплицира везник само утолико што усмеравају интерпретацију ка једном типу менталне сукцесивности.

томе што С2 представља *закључак о стварности*, а не чињеницу (што је увек случај са каузалношћу у домену садржаја):

- (278) Најједноставније би било рећи да теорија није ништа друго до модел Васељене, или неког њеног ограниченог дела, као и низ правила која доводе у везу својства модела са посматрачким налазима до којих долазимо. Она постоји једино у нашим умовима и нема никакву другу стварност (ма шта то значило) (СХ-КПВ).
- (279) Али, скупи лекови додатно финансијски изнурују становништво, и јасно је да социјална држава мора да интервенише како би помогла осигураницима, посебно најугроженијим категоријама (П, 4. II 2001).
- (280) – Влада Зечевић је историјска личност и има заслуге, и нема разлога за уклањање његовог споменика (П, 2. XII 2000).
- (281) Србија је неизбежно део овог процеса и извесно је да ће се последице светске финансијске и економске кризе одразити и на нашу земљу (П, 14. XI 2008).
- (282) То је отмена сербска кућа, у Табану, и мора бити да је сви, у Будиму, знају, и поштују (МЦ-С2).
- (283) „Та представа погађа људе, и зато мислим да има терапијску улогу“, додао је глумац (П, 3. VI 2006).
- (284) Једина моја срећа је моја ћеркица, не бојим се за њену судбину. Наследиће титуле и многа добра, и не треба, дакле, да се бринем за њену будућност (ЈП-РС).
- (285) Све снаге и сва пажња биће посвећене тој борби и услед тога не треба очекивати за догледно време никакве подухвате против аустријске границе (ИА-ТХ).
- (286) Шта не би маркиза Раверси дала писмоноши, кога ћете послати у Парму, да добије та два писма! Она су писана вашом руком, и према томе, судски су доказ против вас (С-ПМК).
- (287) Ради се о мањим објектима на путу и самим тим процене су да је километар градње оваквог аутопута између два и три милиона евра (П, 5. IX 2006).
- (288) – Ви сте украли пса, Швејк! – Покорно јављам, госпо'н обрлајтнант, да ми тако нешто није познато у последње време. А онда, дозволите да приметим да сте с Максом отишли по подне у шетњу, и према томе, ја га нисам могао украсти (ЈХ-ВШ).
- (289) У ствари, постојао је, како изгледа, тренутак, пре отприлике десет или двадесет хиљада милиона година, када су се сва налазила тачно на истом месту и када је, стога, густина Васељене била бескрајна (СХ-КПВ).
- (290) Заменимо ли сартровску егзистенцијалистичку тезу, по којој је Бодлер изабрао своју судбину (choix originel), једном мало измењеном формулом, у којој је судбина нужност и дакле она бира, Бодлеров живот и његово песништво добиће своју праву детерминанту и своје право име: поезија нужности (ДК-В).
- (291) Говорљивошћу се такође разликовао од Шпанаца, који често готово ништа не говоре и сигурно зато прибегавају гитари и цигарама (ЈП-РС).

У свим примерима С2 се *закључује* на основу С1: њихова веза остварује се кроз резонување, а не (само) у стварности, па није необично што су овим случајевима клаузе на тематско-референцијалном плану лабавије обједињене него у претходним одељцима, тј. чешћи су примери некорелативних субјеката, различитих тема, па и сасвим различитих актера.

Примери (278)–(288) илуструју употребу везника у епистемичком домену између независних клауза, а преостали примери показују да исти однос може постојати и између зависних клауза.⁶⁸

Будући да у основи овог односа стоји каузалност (али овај пут не реална, него логичка) конкретизатори закључног односа често су исти као и конкретизатори узрочно-последичног односа: *зато* у примерима (283) и (291), *услед тога* у примеру (284) и *стога* у примеру (289); али постоје и конкретизатори карактеристични управо за каузалност у епистемичком домену: *дакле* ((284), (290)), *према томе* ((57), (288)), *самим тим* (287).

Осим конкретизатора, за закључни однос карактеристично је и то да је у другој клаузи закључивање често експлицитно тако што је употребљен неки од маркера епистемичке модалности (епистемички употребљен модални глагол *требати* у примеру (285) или модална речца *сигурно* у примеру (291)) и/или евиденцијалности (*јасно је* у примеру (279), *извесно* (281) и *мора (бити) да* (282)). Заправо, евиденцијални карактер имају и конкретизатори *зато*, *стога*, *према томе* и сл., јер указују на то да постоји некакав доказ, основ за закључак који се изводи. Чак и кад није употребљен неки израз који је конвенционализован да обележи закључивање, оно је обично на неки начин изражено лексички (глагол *мислити* у примеру (283), израз *процене су да...* у примеру (287)).

Овде је потребно нагласити да обележја закључивања о којима смо говорили у претходном пасусу нису нужно и обележја закључног односа између координираних клауза. Иако је за епистемички домен карактеристична употреба неког обележја закључивања у другој клаузи, то и даље не значи да сваки пример у коме у другој од две координиране клаузе налазимо маркер закључивања представља пример употребе

⁶⁸ Пример (288) могао би се, у начелу, интерпретирати и као координација независних клауза, али сматрамо да је вероватније да су у питању зависне клаузе (уп. *Дозволите да приметим да сте с Максом отишли по подне у шетњу и [да] га, према томе, ја нисам могао украсти*). Оваква дилема само је формално могућа и у примерима (290) и (291), али је далеко вероватнија она интерпретација која подразумева да су у питању координиране односне реченице са елидираним релативизатором у другој клаузи (уп. *...у којој је судбина нужност и [у којој], дакле, она бира...; ...који често готово ништа не говоре и [који] сигурно зато прибегавају гитари и цигарама*).

везника у епистемичком домену. Могуће је, наиме, да друга клауза представља закључак, али да премиса није изречена претходном клаузом, нити се на било који начин из ње изводи. Такав је, на пример, случај у примеру (96) с почетка овог поглавља: *Ми још не располажемо таквом теоријом и сва је прилика да је још далеко дан кад ћемо је коначно имати*. Израз *сва је прилика* свакако је маркер закључивања, но закључак који се њиме уводи не изводи се из садржаја прве клаузе, већ се мора заснивати на другим чињеницама, вероватно онима које је говорник раније изнео. Клаузе у овом примеру нису обједињене као две фазе закључивања, него на основу заједничке шире теме, која би се могла формулисати као *стање знања у савременој физици*. Исто важи и за примере (357) и (359) из одељка П.1.7.3: *Шумахер и Барикело су се на недељној трци у Будимпешти борили за 10. место и чини се да је немачки возач у покушају да спречи Барикела да га претекне, присилио Бразилца да се приближи бетонском зиду; Спровели смо истрагу, и чини се да су ти документи можда пре много година одстрањени*.

Примери који следе илуструју употребу везника у епистемичком домену, али се у њима редослед закључивања разликује од узрочно-последичног следа у стварности. Реч је, дакле, о тзв. ретроспективном појмовном редоследу – оно што је у стварности последица, у закључивању се појављује као логички узрок, премиса из које се закључује оно што у стварности представља узрок.

- (292) Милошевић је представљао реинкарнацију патријархалног аутократског вође. Он се ретко обраћао јавности, говорио је одсечно, понашао се доста грубо и очигледно се уклопио у потребу српског менталитета за патријархалним лидером (П, 28. IV 2001).
- (293) Готово је извесно да ме проматрају и мора да им изгледам као малоумник у овом скафандру (АК-ОС).
- (294) Флоренс сања о томе да постане певачица и чини се да је нека врста изгубљене душе (РТС, 22. I 2010).
- (295) Та могућност оправдања и опроштаја у лику религиозне свијести у којој унутрашњост тежи подударању са бивствовањем се отвара наспрам Другога коме могу да говорим. Та ријеч, уколико дочекује Другог као Другог, нуди му или му жртвује неки продукт рада и према томе се не одиграва изнад економије (ЕЛ-ТБ).

Овај тип појмовног редоследа је ређи, а у другој клаузи се мора на неки начин сигнализирати њен закључни карактер (конкретизатором *према томе* у примеру (295) или, у претходна три примера, евиденцијалним маркерима *очигледно, мора да и чини се*).

Нешто другачији тип закључног односа налазимо тамо где се конституенти на семантичком плану налазе у односу део–целина, па оно што важи за један од чланова логички нужно важи и за други. За овакав однос карактеристичан је конкретизатор *самим тим*, а конституенти су типично именичке или придевске јединице (в. одељак 2.5 о везнику *па*, који чешће имплицира ову врсту закључности него *и*):

(296) Можда ћу изрећи једну јеретичку мисао (јер су ретке оне историје руске књижевности које не жале за тим по трећи пут спаљеним наставком *Мртвих душа* сматрајући га ненадокнадивим губитком за руску и самим тим и светску књижевност), али мислим да је за ту исту књижевност и за самог Гогоља било боље што је спалио наставак свог најчувенијег дела (ММ-Г5).

(297) „Надам се да ће доследна примена Статута Војводине дати могућност регионализацији, децентрализацији и развоју покрајине и самим тим и Србије“, навела је председница парламента у телеграму (РТС, 9. I 2014).

1.5.2. Посредовано закључивање

Паралела између каузалности у стварном свету и закључивања у резонувању остварује се и као паралела између начински посредоване каузалности (уп. одељак 1.4.8) и посредованог закључивања:

(298) Теби ће сви чланци бити плаћени по сто суа стубац; и тако можеш да оствариш зараду од петнаест франака дневно ако плаћаш само три франка стубац, и ако се користиш бесплатним сарадницима (ОБ-ИИ).

Из цене по ступцу не следи нужно да аутор може зарадити петнаест франака. За такав закључак потребно је узети у обзир и додатне премисе. Говорник то, међутим, не чини одмах, већ најпре изводи закључак, на чију посредност указује конкретизатором *тако*, а тек потом експлицира претпостављене услове.

1.5.3. Начински/инструментално посредовано закључивање као контекстуализована реинтерпретација

Посебан случај представља однос у коме запажамо и елементе каузалности у домену садржаја и елементе закључивања, и који је близак односу анализираном у претходном одељку. Овај однос запазио је Ковачевић (2000а: 104–105), означивши клаузе у оваквим случајевима као „независне саставне реченице с начинским значењем“:

(299) Модерна медицина, као што вам је такође познато, не признаје постојање душе и самим тим се претвара у легло разврата и порока (СБ-ПБ).

(300) Племић је донео од куће друго одело и из захвалности за гостопримство оставио је трговцу своје одело које је било умазано блатом и крвљу. Али је трговац очистио одело које је, уосталом, било врло лепо. Остале су, додуше, две рупе од ударца ножем, али је Пертинакс наредио да се та два места извезу златом и тако је закрпу заменио украсом. (АД-45В)

- (301) Непажња Пердике од Пинкорнеја учинила је да је цео Париз знао за долазак једног кнеза из куће Гизових. На глас о његовом доласку све добре присталице лиге изишле су из својих кућа да га виде и тако су показивале његов траг. (АД-45В)
- (302) Био је уверен да поседује онај отровни примерак при којем је читалац умирао на деветој страни, зато није никада читао више од 4 странице и тако се није излагао опасности. (МП-ХР)
- (303) Све у свему, он је постао леп и образован младић и само је повремено испољавао једва видне знаке да није као остали. Тако је, на пример, понедељком увече уместо наредног могао узети неки други свој дан из будућности и употребити га сутра уместо уторка. Када би дошао до узетог дана, он би на том месту употребио прескочени уторник и тако би се наравнио збир. (МП-ХР)

Иако су блиски начински посредованој каузалности (в. II.1.4.8), и иако је и овде, као и тамо, типичан конкретизатор *тако*, постоји битне разлике у односу на ту групу примера. Наиме, у свих пет овде изложених примера обе клаузе заправо упућују на исту ситуацију. Формално се може говорити о С1 и С2 у том смислу што пропозициони садржаји клауза нису идентични, али у стварности не постоје два различита догађаја, радње или стања, већ је реч о једној ситуацији (С1), која је означена првом клаузом и неком њеном аспекту релевантном за конкретни контекст, о коме се закључује у другој клаузи (С1а). Закључни карактер овог односа потврђује се тиме што би се у сваком од наведених примера друга клауза могла приближно парафразирати са *а то значи да / што значи да...* (уп. *Модерна медицина не признаје постојање душе, а то значи / што значи да се претвара у легло разврата; Пертинакс је наредио да се та два места извезу златом, а то значи / што значи да је закрпу заменио украсом* итд.).

Тако се у примеру (299) првом клаузом износи чињеница о модерној медицини, да би се другом клаузом иста та чињеница преформулисала као вредносни суд. У примеру (300) првом клаузом износи се Пертинаксов поступак, да би се другом клаузом интерпретирао значај тог поступка за оно што је шира тема – изглед одела. У примеру (301) саопштава се какве су биле последице једног догађаја – изласка кнежевих присталица на улицу да га поздраве – из перспективе потраге за њим. Ни у овом случају није реч о различитим догађајима у стварности, већ се садржајем друге клаузе само интерпретира садржај прве из перспективе ширег контекста у ком се ова комуникативна реченица налази. Слично је и у последња два примера.

За разлику од примера (278)–(295), где је тачност С1 била основ да се закључи С2, овде се, дакле, на основу С1 не закључује о некој другој ситуацији С2, већ се С1 само *реинтерпретира* тако што се експлицира њена релевантност за дати контекст. Из

примера који следе видимо да се овај однос уобичајено изражава и зависним клаузама. То је нарочито често код координираних модалних изричних клауза ((305), (308)–(310)) – тада прва клауза износи садржај нечијег захтева, жеље, тежње и сл., а друга прецизира ефекат испуњења тог захтева, жеље, тежње и сл. у конкретном контексту):

- (304) Кад се људи у Турској испну до високих положаја и докопају власти и средстава, често се код њих јави и појача занимање за необичне животиње (ИА-ПВС).
- (305) Не бисмо хтели да те задржавамо и да трошимо твоје драгоцене време... (ЉС-Х).
- (306) – Мислим да се код тог несрећника, који је однео својим клијентима осам стотина хиљада франака и бацио у очајање неколико породица, извршила ликвидација Шаберове заоставштине (ОБ-ПШ).
- (307) Та женска утвара, која се, према прилици, претварала час у плавушу, час у црнку, час у ружну, час у лепу, навукла је Филипа да се заложи да запослење које није заслуживала добије нека сумњива девојка, последња варошка намигуша, а и умало на једној позоришној представи није открила легендарног јунака, који је, захваљујући само лукавости, у последњем тренутку побегао из сале и тако избегао да га варош коначно упозна (МС-УНВ).
- (308) И управо га је та милост навела да упадне у јарак, да се обогати и тако избегне два велика зла која би га иначе задесила (СБ-ПБ).
- (309) Исто би се могло рећи и за игре Индијанаца из племена Фокс, одржане поводом светковина усвајања, чији је циљ био да се замени један умрли родитељ и тако омогући коначан одлазак покојникове душе (КЈС-ДМ).
- (310) Треба присилити песнике да о таквим њиховим делима или не говоре, или да њих не приказују као децу богова, или им треба забранити да овакве ствари причају и тако покушавају да убеду наше младиће како богови рађају рђаву децу и како хероји нису нимало бољи од осталих људи (Пл-Д).

Из наведених примера се види да је најчешћи конкретизатор оваквог односа заменички прилог *тако* (само у једном примеру (299) употребљен је и *самим тим*), а срећу се и конкретизатори *тима* и *на тај начин*, који су му у овом типу односа по правилу еквивалентни:

- (311) За време целог похода против Беча она је тврдоглаво и насртљиво била „душом на страни великог и несравњивог Корзиканца“ и тиме загорчавала дане и ноћи фон Митереру, који ни у четири зида своје спаваће собе није могао да поднесе неопрезне говоре и коме је свака неумесна реч задавала физички бол (ИА-ТХ).
- (312) Попут доцената које антиципира, он само уображава да може прокријумчарити истину и тиме у некој буђавој књизи заслужити своје скромно место (СБ-ФБ).
- (313) У земљи већ постоји више од 250 хиљада акционара и више од 700 фирми које су у процесу приватизације. Директор Београдске берзе истиче да је важно да се сада коначно покрене трговање тим акцијама и тиме уђе у следећу фазу, а то је покретање тржишта капитала (П, 29. I 2001).

- (314) Пре месец дана сам јој здипио свежањ кључева и на тај начин себи омогућио да излазим на заједнички балкон, а он се пружа око целог спрата, и да тако понекад посетим суседа (МБ-ММ).
- (315) Касније је продала сребрни сервис и купила посуђе од керамике, чиније и кутлаче од легуре и прибор од алпаке, и на тај начин осиромашила ормаре, навикнуте на посуђе из Индије и на чешке кристале. Урсула је покушавала да иде још даље (ГТМ-СГС).
- (316) Овакво нематеријално културно наслеђе, које се преноси с генерације на генерацију, заједнице и групе изнова стварају, у зависности од њиховог окружења, њихове интеракције са природом и њихове историје, пружајући им осећај идентитета и континуитета, и на тај начин промовишући поштовање према културној разноликости и људској креативности (ЗК-НКН).

Конкретизатори *тако* и *на тај начин* чине каузалност посреднијом него конкретизатор *тима*, будући да је за њега карактеристично узрочно-инструментално значење (уп. Ковачевић 2000а: 105). Конкретизатором *тима* обично се обележава посебан тип контекстуализоване интерпретације – онај у ком се садржајем друге клаузе експлицира циљ, сврха која се постиже садржајем С1. То се види по томе што је у претходне две групе примера конкретизатор *тима* добра замена конкретизатора *тако* обично у оним случајевима у којима је несумњиво да С2 није било какав ефекат С1, већ ефекат који вршилац намерава да постигне предузимајући радњу у С1 ((303)–(310)). Није необично што се за ту сврху користи управо облик *тима*, тј. инструментал: ако се начин може разумети као пут од узрока до последице (в. П.1.4.8), средство се може разумети као пут до циља.⁶⁹

Однос контекстуализоване (ре)интерпретације има и своју дискурсну димензију, јер представља врсту генерализације, уопштавања садржаја, док би се обрнути однос могао одредити као егземплификација (уп. Келер 2002).

Преглед различитих употреба везника *и* у епистемичком домену дајемо у следећој табели:

⁶⁹ У вези с тим треба приметити да речници именују *средство* у примарном значењу дефинишу као *начин* (уп. РМС, РСЈ: s.v. *начин*).

Табела 11. Употреба везника и у епистемичком домену

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Имплицитно значење			
$КЛ_1 - и КЛ_2$	Додавање	Ток (логичког) закључивања	На основу С1 закључује се С2 (проспективни појмовни редослед)	<i>дакле, према томе, самим тим, зато, стога, услед тога,</i>	Редослед С1 и С2 одговара редоследу узрока и последице у стварности. $КЛ_2$ често садржи маркере закључивања – епистемичке (<i>можда, вероватно, сигурно</i> и сл.) или евиденцијалне (<i>изгледа, чини се, мора (бити)</i> итд.).	(278)–(291)
$КЛ_1 - и КЛ_2$	Додавање	Ток (логичког) закључивања	На основу С1 закључује се С2 (ретроспективни појмовни редослед)	<i>дакле, према томе, самим тим, зато, стога, услед тога</i>	Редослед С1 и С2 не одговара редоследу узрока и последице у стварности (у стварности је С2 узрок, а С1 последица). $КЛ_2$ често садржи маркере закључивања – епистемичке (<i>можда, вероватно, сигурно</i> и сл.) или евиденцијалне (<i>изгледа, чини се, мора (бити)</i> итд.).	(292)–(295)
$К_1 - и К_2$	Додавање	Ток (логичког) закључивања Иста надређена јединица	$К_2$ следи из $К_1$	<i>самим тим (стога, према томе)</i>		(296), (297)
$КЛ_1 - и КЛ_2$	Додавање	Ток (логичког) закључивања	На основу С1 закључује се С2	<i>тако (на тај начин)</i>		(298)
$КЛ_1 - и КЛ_2$	Додавање	Ток (контекстуализованог) закључивања	За дати контекст је релевантно интерпретирати С1 као С2	<i>тако, тиме, на тај начин, (самим тим)</i>	С2 није друга ситуација, већ само контекстуализована реинтерпретација С1, тј. онај аспект С1 који говорник сматра релевантним у датом контексту. $КЛ_2$ често садржи маркере закључивања – епистемичке (<i>можда, вероватно, сигурно</i> и сл.) или евиденцијалне (<i>изгледа, чини се, мора (бити)</i> итд.).	(299)–(316)

1.6. Домен говорних чинова

1.6.1. Хомофункционалне клаузе

Анализу употребе везника *и* у домену говорних чинова започећемо примерима у којима су њиме координиране независне клаузе којима се реализују говорни чинови истог типа. Погледајмо следећа два примера:

- (317) „Е сад ме стварно изненађујеш!“, рекао је. „Зар не смем да обиђем рођену кућу? Кућевласник мора да обиђе своју кућу, у супротном на шта би то личило? Шта ја могу што твоји мама и тата хоће да ме поздраве баш кад ја обилазим своју кућу?“ Разгледао је по соби. „Кад смо већ код куће“, рекао је, „где ми је торањ? Ко је уништио мој лепо торањ и где је моја ћуфта?“ (АЛ-БК).
- (318) Да ли би међу хоплитима или у неком другом роду оружја могао бити добар ратник онај ко би само узео у руке штит или коју другу убојну справу, и да ли би могао постати савршен борац онај ко нема довољно знања и извезбаности у руковању истим, кад још нико није постао савршен занатлија ако је само узео алат у руке? (Пл-Д).

У оба случаја координиране су две упитне клаузе (у првом примеру реч је о посебним, а у другом о општим питањима). Ако говорни чин експлицирамо перформативним глаголом, добијамо прихватљиве и семантички еквивалентне варијанте изворних примера (*Питам ко је уништио мој торањ и питам где је моја ћуфта; Питам да ли би могао бити добар ратник онај ко би само узео у руке штит... и питам да ли би могао постати савршен борац онај ко нема знања...*). У оваквим случајевима, дакле, везник је употребљен да успостави однос између илокутивне снаге двају исказа, а не између њиховог пропозиционог садржаја. Слично је и у следећим примерима:

- (319) Размисли о свему томе и сети се још и овога: да ли ће светина моћи примити и схватити саму лепоту, а не многе лепе ствари, или било коју ствар по себи, а не многе поједине ствари? (Пл-Д).
- (320) – Зашто онда – рекох – извршење правде не би било успостављање таквог природног реда у души према којем се зна ко влада а ко се покорав; и зашто чињење неправде не би било успостављање оног односа између надређивања и подређивања који је противан природи? (Пл-Д).
- (321) Види то капетан, па га нешто штрећну. Заголица га безобзирна таштина. Први је он човек сад у Гори, у Броду, мора и његово дете у последњој свечаној поворци кроз село бити као кнез. У злату и на хату као валијин син. Иначе зашто се потурчио и зашто да дете сад чини правим Турчином? (ГБ-КП).

Ово, међутим, не значи да у сваком случају координираних клауза које имају исту илокутивну снагу треба говорити о употреби везника *и* у домену говорних чинова.

Осим бројних примера координираних обавештења у ранијим одељцима, то показују и следећи примери:

- (322) Размисли и кажи ми колико је реално да ти платим (П, 9. II 2010).
- (323) Иди и донеси лествице, усправи их и пополни се (АД-45В).
- (324) – Црвени цвет? – рече Могли. – То расте пред колибама у сумрак. Донећу га. – Тако треба да говори човеково младунче – рече Багира поносно. – Запамти да расте у малим лонцима. Брзо донеси један, и чувај га да ти се нађе у невољи (РК-КЦ).
- (325) Таквим особама, којима је „доста тог учмалог живота“ и згрожене су „мрским једноличним поподневима што протичу у варењу ручка и дремежу који је припрема за ноћни сан“, он обећава, напросто, узбуђење и занос: „Изложимо лица усијаном сунцу и нека нас шиба ветар слободе!“ (РЖ-ПМ).
- (326) Желела сам да читам и учим о том свету, а у исто време ми је живот у малом граду постао тесан. Књижевност и његове бесконачне могућности постали су појам живота какав сам желела за себе. Као да су ми те књиге довикивале: „Изађи и живи свој живот!“ (П, 4. IX 2010).
- (327) Упознаћеш многе страхове. Бори се против њих, али немој их замењивати предугим оклевањем. Размисли, одлучи и делуј! (МЛ-АА).
- (328) Спржи у нама ту склоност сагрешењу коју смо спознали и буди уз нас и мотри нас будно јер оне умеју да нас свладају, оне прождеру слабашне голуждравце попут нас, па онда морамо да се правимо ко да се од нас нема шта извући, и зато згули кожу с нас, удове нам одстрани, сачини нас само од костију наших. Амин (НГ-П).
- (329) А Алексеј Иванич сад седи под стражом код мене у магази за жито, а сабља му је под кључем код Василисе Јегоровне. Нека се мало размисли и накаје! (АСП-КК).

За разлику од примера (317)–(321), ови примери имплицирају сукцесивност, и то сукцесивност која постоји између хипотетичких ситуација означених клаузама, а не између изведених говорних чинова, јер је редослед говорних чинова заправо ирелевантан. А ако је сукцесивност која се имплицира сукцесивност између садржаја клауза, а не између илокутивне вредности исказа који се њима реализују, онда је реч о домену садржаја, а не, како сугерише приступ И. Свитсер (1990), о домену говорних чинова (Нот (2001) на сличан начин објашњава да се у оваквим случајевима не ради о употреби у ДГЧ, мада остаје уздржан по питању домена у који би овакве случајеве требало сместити). То заправо значи да о употреби везника *и* у домену говорних чинова можемо говорити онда кад се њима не имплицира неки специфичан (временски, узрочно-последични итд.) однос између означених ситуација (тј. између садржаја клауза), већ између илокутивних дејстава исказа или између садржаја једне клаузе и илокутивног дејства исказа изреченог другом клаузом.

У следећим примерима координирани су различити подтипови независних клауза:

- (330) [...] а ја ћу вас са правом питати, јер сам могао умрети малочас: чиме ћете одредити мерила којима ћете живот најпре измерити? Јер чиме ћете измерити ви вредност мога живота, и чиме ћу га ја мерити, и да ли ће се те две мере поклапати! (РП-ССМ).
- (331) Да ли ће се [васељена] окончати и, ако до тога дође, како ће се то одиграти? Постоје питања која су од интереса за све нас. Али модерна наука постала је тако техничка, да је само веома мали број стручњака кадар да се разабере у математици која се ту користи (СХ-КПВ).
- (332) О Господар-Јевремовом необичном понашању Јован је вероватно био обавештен и пре Милоша, али није предузимао ништа и није питао ништа, ни једног ни другог. Шта да предузима и зашто да пита? (СВЈ-Д).
- (333) Украј, чујеш ти, и нико да ми није ни писнуо! (ЈБС-ППШ)
- (334) Цим заврте главом и рече: – Не можемо, господар – Томе. Матора госпоја кажи „донеси воду и ни с ким зазјавај! [...]“ (МТ-ТС).
- (335) – Алексеју! – викну му издалека отац, опазивши га – још данас пређи к мени сасвим, и јастук и душек донеси, и да ти овде више ни трага не буде! (ФМД-БК).

Иако је у овим примерима реч о различитим подтипovima независних клауза (опште и посебно питање у примерима (330) и (331), опште и посебно делиберативно питање у примеру (332), те заповести и забране у примерима (333)–(335)), везник се не интерпретира у домену говорних чиновa, јер клаузе припадају истом основном типу (обавештајне, упитне, заповедне итд.). Штавише, у примерима (330) и (334) имплицира се одређени временски однос између *ситуација* које су означене клаузама, а не између говорних чиновa – у примеру (330) С3 се смешта у време након што се реализују *догађаји* који се претпостављају у С1 и С2, а не након што се поставе питања која се постављају у С1 и С2; слично томе, у примеру (334) имплицира се симултаност између С2 и испуњавања захтева у С1 (а не између захтева изречених двома клаузама). Другим речима, парафраза са перформативним глаголима и конкретизованим временским односом у овим случајевима нема смисла (уп. ^{??}*Наређујем ти да донесеш воду и притом ти наређујем ти да се не задржаваш с другима : Наређујем ти да донесеш воду и да се притом не задржаваш с другима*).

1.6.2. Координирана питања

У вези с координирањем упитних реченица треба скренути пажњу на један специфичан случај који илуструју следећи примери:

- (336) Одакле потиче Васељена? Како је и зашто почела? (СХ-КПВ).
- (337) У Партији уједињених пензионера Србије кажу да свака повишица пензионерима добро дође, али постављају, како кажу, основно, правно, политичко, па и цивилизацијско питање: Ко, у чије име и када може саопштавати овакве вести (П, 4. XI 2006).

- (338) Шта вам је са ногом? Приликом оног инцидента на принудном раду изгледа да ми је један од оквирних момака разбио цокулом цеваницу. Срећом није дошло до прелома. Имате ли лекарско уверење о тој повреди? Немам. Ко вас је лечио? Господин Јаков Херцог. Где и када сте се упознали са Херцогом? (ДК-П).

Чини се да је у оваквим случајевима једноставније претпоставити да су координиране само упитне речи, а не клаузе. Међутим, такво објашњење подразумевало би хетерофункционалну координацију⁷⁰ која се не би увек могла објаснити: у одговорима на питања из примера (336)–(338) координирање конституената који одговарају упитним речима лако даје проблематичне или неприхватљиве реченице (уп. **Васељена је настала одједном и због ширења простора; ?Вести о повишици може саопштити министар, у име владе и онда када је та одлука извесна; *Са Херцогом сам се упознао у Београду и прошле године*). Стога се као боље решење чини претпоставити елипсу у првој клаузи.⁷¹ У том случају, са становишта семантике/прагматике везника и нема разлике у односу на случајеве о којима смо говорили у претходном одељку.

1.6.3. Хетерофункционалне клаузе

У оним пак случајевима у којима налазимо координиране независне клаузе различитих типова (нпр. обавештајну и упитну, обавештајну и заповедну и сл.), морамо претпоставити да је везник и употребљен у домену говорних чинова. Погледајмо следећа три примера:

- (339) До овога не би дошло да се држава није брзоплето упетљала својим „уласком“ у проширено дејство. Тешко је то сад склонити са стола. Сви полазе од тога да је то на столу, а да ја то нећу да узмем. То је скоро потписано, свеје је и како сад чланство да убедимо да се за тако кратко време толико тога „сломило“ (П, 5. I 2009).
- (340) Свакоме је добро познато да не може постојати љубав између деце рођене из више бракова једног човека; и зашто би он упропастио и себе и њиховог једног малог Харија тиме што би својим полусестрама дао толики новац? (ЦО-РО).
- (341) – Ал ја знам ко би могло да нам каже како је кад имаш само једно око. – Добро, ко? – Наш ти ко. – Богајебо, Алистере, ша сад причаш? Не знам никог да има само једно око. Моја тетка је умрла, и ша сад онда бре причаш, сунцетијебем ударено? (НГ-П).

⁷⁰ Таква анализа подразумевала би да се координирају разнородне прилошке одредбе (као у примерима (336) и (338)) одн. субјекат и одредбе (337).

⁷¹ Структура оваквих, вишеструких питања била је предмет бројних истраживања из перспективе генеративне синтаксе, која су, у различитим фазама развоја генеративне теорије и у полазећи од различитих верзија овог приступа, нудила и различита решења: да је реч о једној клаузи, двома клаузама или хетерогеном феномену, који се не може униформно објаснити (уп. Браун 1972; Грибанова 2009; Цитко / Грачанин Јуксек 2013).

У примеру (339) другом клаузом⁷² износи се констатација о предложеном решењу у предлогу закона о раду (оно је „свеже“, тј. договор о њему је постигнут скоро), док се другом поставља питање. Притом се имплицира нека врста узрочно-последичног односа, али, како је везник употребљен у домену говорних чинова, та веза се може правилно интерпретирати само ако се експлицира говорни чин изведен другом клаузом: *То је свеже и зато **нитам** како да чланство убедимо да се за тако кратко време толико тога „сломило“*. Другим речима, другом клаузом поставља се питање, а обавештајна клауза која јој претходи нема само улогу да саопшти информацију, већ се у датом контексту мора разумети као образложење, експлицирање разлога да се постави питање. Наравно, интерпретација читавог исказа се овде не завршава, јер је питање о коме је реч заправо реторско, па би коначна интерпретација исказа била *’То је свеже и зато се чланство не може убедити да се за тако кратко време толико тога „сломило“*. Но да би се до такве интерпретације дошло, претходно се садржај клауза мора интерпретирати у домену говорних чинова.

Слично томе, и у примеру (340) функција прве клаузе мора се интерпретирати не само као обавештење, већ као разлог да се постави питање саопштено другом клаузом (уп. *Свакоме је добро познато да не може постојати љубав између деце рођене из више бракова једног човека и зато **нитам** зашто би он упропастио и себе и њиховог једног малог Харија тиме што би својим полусестрама дао толики новац*).

У примеру (341) у дијалогу који претходи реплици са напоредном конструкцијом Алистер имплицира да његов саговорник познаје неку особу без ока. Како се саговорник не може сетити ниједне такве особе осим сопствене бабе (која је умрла), он питањем реализованим другом клаузом тражи од Алистера додатна објашњења, а обавештењем у првој клаузи експлицира разлог за то, тј. указује Алистеру на то да не разуме на кога овај мисли. И у овом случају, дакле, прва клауза мора се интерпретирати у светлу илокутивне снаге коју има други део исказа: *Моја тетка је умрла и зато те **нитам** шта сад причаш?*

На сличан начин можемо објаснити и следеће примере, у којима су координиране обавештајне и заповедне клаузе:

(342) Господин Томи су потребне радости и гледајте да му приређујете радости
(ИС-КПК).

⁷² Секвенце *То је потписано* и *свеже је* морају се посматрати као две клаузе у асиндетском напоредном односу, али то на семантичко-прагматичком плану ништа не мења, јер је друга клауза заправо само преформулација прве, па ја анализа иста каква би била и да се комуникативна реченица састоји од само две клаузе и гласи *То је свеже и како сад да убедимо...*

(343) Пилгес се представио и упитао је да ли јој њен информациони систем омогућује да изврши прет[р]агу хитних пријема према професији и типу ране. – То зависи од периода који истражујете – одговорила је. Затим је навела да јој лекарска тајна у сваком случају неће допустити да саопшти информацију, поготову преко телефона [...] Стигао је у Меморијалну болницу једва десет минута касније и нацртао се пред архивом пријемног. – Тражили сте ми да пронађем младу жену у коми која је од вас отета у ноћи између недеље и понедељка и нека ме не гњаве с тим вашим тајнама безвезних доктора[,] иначе прелазим на други случај (МЛ-АА).

(344) – Слушај, ствар је крупна (царско је у питању!) и има да се реши одмах, јер ће високи чиновници, невини људи, погубити главе због вас (ИА-ПА).

У примеру (342) првом клаузом саопштава се одређена информација, али након што се за њом изрекне захтев одн. молба, постаје јасно да није реч о информацији као таквој, већ о информацији која има улогу да образложи захтев одн. молбу која следи. Зато се и овде може перформативним глаголом експлицирати директив изведен другом клаузом, а ако однос између С1 и С2 прецизирамо одговарајућим конкретизатором, види се да је и овде реч о употреби у домену говорних чиновна: *Господин Томи су потребне радости и зато **захтевам / молим вас** да му приређујете радости.*

И у примеру (343) важи исто објашњење, с тим што из садржаја прве клаузе треба извести одговарајућу импликатуру: *Тражили сте да пронађем младу жену која је отета (+> То није могуће ако ми постављате бирократске препреке)⁷³ и зато **захтевам** да ме не гњавите тим вашим тајнама.* И у овом случају, дакле, обавештајном клаузом не саопштава се (само) информација, већ се (и) образлаже захтев који следи.⁷⁴

У основи исти однос посреди је и у примеру (344) (уп. *Ствар је крупна и зато **захтевам** да се реши одмах.*).

Анализираним примерима близак је и следећи:

(345) Говори ваш капетан и зато прекините то што радите и слушајте (УЛ-ЧПШ).

Говорни чин би се и овде могао експлицирати перформативним глаголом, с тим што се, за разлику од примера (342)–(344), овде првом клаузом не експлицира разлог за захтев, већ се говорник легитимише, објављује да има право да постави захтев (уп. *Ја*

⁷³ Прецизно говорећи, да би се извела оваква импликатура, саговорник се не може ослонити само на садржај клаузе, већ се морају узети у обзир околности битне за однос детектива и болничке администрације у овом случају, тј. чињеница да је службеница из различитих процедуралних разлога одбијала да детективу да неопходне информације.

⁷⁴ Треба приметити да је у конкретном примеру захтев додатно оснажен и претњом која следи непосредно за њим. Но то не мења суштину наше анализе, јер би семантичко-прагматичка интерпретација односа између две клаузе координиране напоредним везником *и* била иста и да те претње нема.

сам ваш капетан и зато **захтевам** да прекинете то што радите и слушате).. У овом случају, заправо, првом клаузом се потврђује да су испуњени услови прикладности (Серл 1969) да се изведе говорни чин реализован другом клаузом (о условима прикладности у вези са употребом везника у домену говорних чинова говори и И. Свитсер (1990)).

У примерима који следе прва клауза је заповедна, а друга обавештајна:

(346) – [...] Јеси ли икада чуо да неки алт звучи као Бердов? – Чак ни Бастер Смита. – Па, гледај и видећеш да ће Бердов звук бити нека врста обрасца за алт саксофон, за сваког ко га чује широм света... [...] (ЧМ-БШП).

(347) Занимљива је и чињеница да се у многим медитеранским земљама, али исто тако и на нашим просторима, као права посланица, грождје једе у комбинацији са хлебом. Можда ће вам испрва зазвучати необично. Пробајте и нећете се покајати (П, 3. IX 2008).

У примеру (346) говорни чин изречен првом клаузом има вредност директива – савета. Друга клауза је по облику обавештајна и означава будућу ситуацију која ће наступити ако саговорник послуша савет. Осим тога, то будућа ситуација је и пожељна за саговорника, јер, према говорниковим речима, треба да му донесе ново, и то посебно садржајно искуство у слушању музике. Другим речима, друга клауза не саопштава само информацију, већ је реч о говорниковој гаранцији која треба да делује као додатни подстицај за саговорника да послуша савет изречен првом клаузом (уп. **Саветујем** ти да гледаш, јер ћеш видети да ће Бердов звук бити нека врста обрасца за алт саксофон; или: *Видећеш да ће Бердов звук бити нека врста обрасца за алт саксофон и зато ти саветујем да гледаш*). Слично је и са примером (347) (уп. **Саветујем** вам да пробате и **гарантујем** да се нећете покајати; или: *Гарантујем вам да се нећете покајати и зато вам саветујем да пробате*). Однос обележен везником и у овом случајевима добро илуструје преклапање категорија услова и узрока, јер су у оба случаја могуће и парафразе са условном клаузом (*Ако будеш гледао, гарантујем ти да ћеш видети да ће Бердов звук бити нека врста обрасца за алт саксофон; Ако пробате, гарантујем вам да се нећете покајати*).

Нешто је другачији пример (348):

(348) Знаш и где је глава Цветка Симића. Само ми донесите лаптоп са Гугл претраживачем за мапе и даћу вам тачно место где је закопана [...] (П, 3. VII 2010).

У њему је првом клаузом изречен захтев, а другом обећање, које се не може испунити ако се претходно не испуни захтев изречен првом клаузом. За разлику од прва два примера, где говорникова гаранција о повољном исходу за саговорника

почива на његовом знању, уверењу да ће се прихватање савета показати као повољан избор за саговорника, у овом примеру говорник се сам обавезује на одређени поступак – даје обећање да ће нешто урадити под одређеним условом; стога се као најприближнија парафраза чини она са конкретизатором са условним значењем (уп. **Захтевам да ми донесете лаптоп и**, ако то урадите / у том случају, **обећавам да ћу вам показати тачно место...**), мада је и овде могућа узрочно-последична конкретизација (уп. **Обећавам да ћу вам показати тачно место и зато захтевам да ми донесете лаптоп**).

И у наредном примеру обавештајна клауза са предикатом у футуру има вредност комисиива, и то претње:

(349) – Узимам за сведоке све вас који сте овде – рече Ернотон – да ме недостојно вређају и да се нада мном без разлога чини насиље и према томе (Ернотон хитро исука свој мач), и према томе, забићу овај мач у груди свакоме ко пође корак напред (АД-45В).

Садржајем који претходи везнику говорник заправо констатује да је жртва насиља, а клаузом која следи, иако је по облику обавештајна, заправо се изриче претња (уп. *Нада мном се без разлога чини насиље и зато вас упозоравам да ћу убити сваког ко пође корак напред*).

У следећем примеру прва клауза је обавештајна, а друга жељна:

(350) – А ја идем у Иркутск [sic], где ме чека отац! Носим му последње мајчине речи! Другим речима, брате, ништа ме не може задржати. – Ти си храбра девојка, Нађа, – одговори Михаил Строгов – и нек те бог води! (ЖВ-МС).

Заправо, прва клауза представља не само констатацију већ и вредносни суд (*Ти си храбра девојка* +> *Имам високо мишљење о теби*), па се њоме у датом контексту експлицира разлог за жељу која се изриче другом клаузом. Дакле, и овде везник и функционише у домену говорних чинова, а не у домену садржаја (уп. *Имам високо мишљење о теби и зато желим да те бог води*).

Табела 12. Употреба везника *и* у домену говорних чинова

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Имплицирано значење	
ЗАПКЛ ₁ – <i>и</i> ЗАПКЛ ₂ УПКЛ ₁ – <i>и</i> УПКЛ ₂ ЖЕЉКЛ ₁ – <i>и</i> ЖЕЉКЛ ₂	Додавање	Исти говорник Исти саговорник		(317)–(321)
ОБКЛ – <i>и</i> УПКЛ	Додавање	Исти говорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ) као разлог да постави питање (УПКЛ) (узр.-посл. одн.).	(339)–(341)
ОБКЛ – <i>и</i> ЗАПКЛ	Додавање	Исти говорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ) као разлог за захтев / молбу (ЗАПКЛ) (узр.-посл. одн.).	(342)–(344)
ОБКЛ – <i>и</i> ЗАПКЛ	Додавање	Исти говорник	Говорник експлицира стање ствари (ОБКЛ) које његов захтев чини прикладним (ЗАПКЛ) (усл.-узр. одн.).	(345)
ЗАПКЛ – <i>и</i> ОБКЛ	Додавање	Исти говорник Исти саговорник	Говорник гарантује да испуњење захтева (ЗАПКЛ) води одређеном исходу (ОБКЛ) (условни одн.).	(346), (347)
ЗАПКЛ – <i>и</i> ОБКЛ	Додавање	Исти говорник Исти саговорник	Говорник обећава да ће учинити нешто (ОБКЛ) ако саговорник испуни његов захтев (ЗАПКЛ) (условни одн.).	(348)
ОБКЛ ₁ – <i>и</i> ОБКЛ ₂	Додавање	Исти говорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ ₁) као разлог због ког изриче претњу (ОБКЛ ₂) (узр.-посл. одн.).	(349)
ОБКЛ – <i>и</i> ЖЕЉКЛ	Додавање	Исти говорник Исти саговорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ) као разлог за изрицање жеље (ЖЕЉКЛ) (узр.-посл. одн.).	(350)

1.7. Домен дискурса

1.7.1. Увод

О елементима употребе у домену дискурса већ смо говорили на више места и у претходним одељцима:

- у вези са атемпоралним и симултаним односом, у оним примерима где није могуће променити редослед клауза (в. П.1.4.1.3 и П.1.4.2);
- у вези са односом сукцесивности (в. П.1.4.4);
- у вези са контекстуализованом реинтерпретацијом (в. П.1.5.3);

Ипак, ниједан од ових случајева није издвојен засебно у домен дискурса, јер у сваком од њих *и* функционише и у домену садржаја / епистемичком домену. Излагање у овом одељку започећемо примерима у којима везник *и*, осим што кодира / имплицира неки од односа у доменима о којима смо већ говорили, уједно и сегментира напоредни низ на делове који не чине јединице на плану синтаксичке структуре, већ обухватају више таквих јединица.

1.7.2. Сегментација вишечланог напоредног низа

У досадашњој анализи нисмо се бавили питањем структурираности напоредног низа. Наравно, у случају двочланих напоредних конструкција, које су далеко најчешће, ово питање је беспредметно, јер су у том случају конјункти увек равноправни чланови конструкције. Међутим, у вишечланом координираном низу поједини (нужно суседни) чланови могу чинити уже целине. Погледајмо следећи пример (раније наведен у одељку 1.4.9):

(351) Има у мени нешто грубо и неотесано. Среће немам, тешке бриге водим, радим као надничар, и опет се држим, и оно најгоре заборављам... (ИС-КПК).

Формално посматрано, у овом примеру налазимо пет координираних обавештајних клауза. Ипак, овде није реч о низу од пет равноправних конјунктата, какав, рецимо, налазимо у набрајању; то се одмах уочава по томе што би се у таквом низу везник *и* нашао само између последња два члана (уп. *Спаковао сам мајице, кошуље, ципеле, храну и књиге*), а овде га налазимо између 3. и 4. и између 4. и 5. клаузе. На плану значења, међутим, видимо да се пет клауза у овом примеру групишу на тај начин да формирају две „натклаузалне“ целине. У одељку П.1.4.9 видели смо, наиме, да везник *и* који стоји испред 4. клаузе у овом примеру имплицира посебну врсту опште условљености између садржаја прве три и садржаја последње две клаузе, тзв. менталну

сукцесивност. За разлику од тога, везник *и* употребљен испред последње клаузе повезује само садржаје тих клауза. Другим речима, пуна интерпретација оваквог исказа подразумева да низ од пет клауза у овом примеру није линеаран, већ је структуриран, тако да ситуације које означавају прве три клаузе чине једну целину, а оне које означавају последње две клаузе – другу, што се може представити на следећи начин:

$$(C1 - C2 - C3) - и (C4 - и C5)$$

И у следећим примерима клаузе координиране са *и* чине целину унутар напоредног низа:

(352) Крчећи путеве науци и прогресу, рушио је заблуде и прогонио незнање, жигосао оне који су за туђи ћар подстицали мржњу међу браћом (П-Ф, 2001).

(353) Тада се већ тачно знало за све који погинуше, па се кукало и плакало по свим селима дуж Саве и Дунава (МЦ-С).

У примеру (352) *и* се појављује између прве две клаузе у низу од три, док је између друге и треће зарез, чиме се сигнализира чвршћа веза између прве две клаузе, које, заправо, формулишу исти садржај на два различита начина, док трећа саопштава другачији или бар битно специфичнији садржај, па је овај напоредни низ структуриран на следећи начин: $(C1 - и C2) - C3$. У примеру (353) везник *па* имплицира узрочно-последичну везу између $C1$, с једне стране, и $C2$ и $C3$, с друге: $C1 - па (C2 - и C3)$.

У следећем примеру, као и у примеру (351), налазимо два везника *и* употребљена на два различита нивоа структуре напоредног низа:

(354) А одрастање је схватање да није све онако како су нас учили, да је често баш обрнуто, и да људи живе и трпе оно што се сматра најгрознијим, а Бог само зна какве то последице на њих оставља (МН-СЊС).

Структура овог напоредног низа је следећа: $C1 - C2 - и (C3 - и C4 - а C5)$. У овом случају тешња веза између последње три клаузе сигнализира се пре свега елипсом – тиме што је само у првој од ове три клаузе изречен везник *да*, док је у друге две елидиран. На исти начин показује се тешња веза између друге и треће изричне клаузе у наредном примеру:

(355) Тако је потрајало све до вечери, и он чак није ни приметио како је дуга нестала и како се небо растужило и изгубило сјај, како је шума потавнила (МБ-ММ).

Низ клауза је овде, дакле, структуриран на следећи начин: $C1 - и (C2 - и C3) - C4$.

На основу досадашњих примера можемо издвојити два фактора битна за структурирање напоредног низа. Један је обележје координације: различит ниво у структури низа често се обележава различито; тако су у примеру (351) прве три клаузе,

које су међусобно тешње повезане, координиране асиндетски, док је веза на „натклаузалном“ нивоу обележена везником *и*. У истом примеру, међутим, везник *и* обележава и везу на „клаузалном“ нивоу (између 4. и 5. клаузе). И у примерима (354) и (355) везник *и* појављује се по два пута и у оба случаја једном обележава везу између појединачних клауза, а једном између ширих целина. С друге стране, у примерима (352) и (353) везник *и* обележава тешњу везу између клауза. Комбиновање асиндетске везе и везника *и*, дакле, не одређује недвосмислено структуру напоредног низа, већ постоји само начелна тенденција да, ако је напоредни низ структуриран, везе на различитим нивоима његове структуре буду обележене двама различитим основним типовима координације (асиндетом одн. синдетом).

Други фактор јесте елипса. Кад координирани низ чини више клауза, елидирање идентичног садржаја у групи суседних клауза и неелидирање у другима (а посебно: (не)елидирање субординатора у зависним клаузама, о томе в. Танасић 2012б: 111–126) обично је јасан знак да клаузе са елидираним елементима (заједно са првом непосредно претходном у којој то није случај) чине целину унутар низа, као у примеру (355).

Наравно, да ствар буде компликованија, асиндет, синдет и елипса могу се и комбиновати:

(356) Зато се могло десити да један одред јамака, војничког олоша, предвођен једним побеснелим простаком, збаци таквог султана са престола и да га затвори у Серај, да тако потпуно осујети све његове спасоносне и далековидне планове, и доведе на престо једног плиткоумног и чулног несрећника, окруженог пијаницама, простацима и издајницима од заната (ИА-ТХ).

У примеру (356) прве две клаузе су повезане везником *и*, иако се низ наставља; осим тога, оне саопштавају два непосредно сукцесивна догађаја, па чине ширу целину унутар напоредног низа, иако у другој везник није елидиран. Однос између треће и четврте клаузе је пак сложенији. На плану значења, трећа клауза је контекстуализована интерпретација садржаја прве и друге, док четврта саопштава нови догађај. У том погледу оне би могле представљати равноправне чланове низа, на шта указује и зарез. Међутим, у четвртој клаузи је елидиран везник *да*, што је експлицитан, формални показатељ јаче интегрисаности координираних клауза. Ако искључимо могућност да је зарез у овом примеру омашка, онда је могућа двојака анализа овог напоредног низа: (C1 – *и* C2) – C3 – *и* C4 или (C1 – *и* C2) – (C3 – *и* C4).

1.7.3. Композициона сукцесивност

Следећи пример илуструје однос близак временској сукцесивности:

- (357) Шумахер и Барикело су се на недељној трци у Будимпешти борили за 10. место и чини се да је немачки возач у покушају да спречи Барикела да га претекне, присилио Бразилца да се приближи бетонском зиду (П, 20. VIII 2010).

C1 и C2 нису заиста сукцесивне на временској оси, већ C1 – тркање – обухвата и C2 – тренутак у ком Шумахер притера Барикела уза зид. Ипак, C1 и C2 нису ни типичан пример симултаности – глаголи су различитог вида и клаузе никако не могу заменити места, бар не без битне разлике у значењу. По среди јесте сукцесивност, али је та сукцесивност дискурсна, наративна: C1 је оквир у ком се одиграва C2, па изношењу догађаја C1 мора претходити C2, без обзира на то какав је њихов однос на временској оси.

А наредни примери показују да се оваква, наративна сукцесивност, не мора поклапати са временским следом:

- (358) Пошто сам, у споразуму с Бутеном, одредио правац свога пута, ишао сам на сваку пошту да питам да ли нема које писмо или новца за мене. СТИГОХ тако до Париза, и не нађох нигде ништа (ОБ-ПШ).
- (359) Постоје документи које је Брамерц тражио, а које не можемо да пронађемо у министарству одбране. Спровели смо истрагу, и чини се да су ти документи можда пре много година одстрањени (РТС, 16. II 2009).

У примеру (358) C1 означава крај једног процеса – трагања за пошиљком, а другом клаузом експлицира се исход тог трагања. Стога се не мора говорити о временској сукцесивности C1 и C2, јер се и једна и друга ситуација налазе на крају интервала који одређује трајање путовања, тј. трагања. Да се намерава интерпретација састоји у томе да је говорник најпре стигао до Париза, па затим неко време тамо тражио пошиљку и на крају ту потрагу окончао без успеха, говорили бисмо о (посредној) временској сукцесивности (уп. II.1.4.6.1). Међутим, овде то није случај, већ обе клаузе говоре о *крају* процеса описаног у претходном тексту, с тим што се првом он само смешта у одговарајући просторни оквир, а другом се саопштава суштина исхода. И у примеру (359) првом клаузом означен је завршетак једног процеса, а другом се само експлицира његов резултат.

Иако би наведеним примерима сасвим одговарао и термин *наративна сукцесивности*, овај однос значићемо другим термином, јер се он не појављује само у наравији, већ, како ћемо видети у одељку II.2.7.2, и у дескрипцији. Ови поступци можда би се могли објединити изразом *дискурсна сукцесивност*, али он не би био погодан, јер у домену дискурса постоје и други односи који се такође могу посматрати као проширење сукцесивности у домену дискурса (в. нарочито одељак о употреби

везника *па* у домену дискурса). Како је и у наравији и у дескрипцији реч о одређеном начину грађења, компоновања наративног или дескриптивног текста, однос о коме говоримо у овом одељку означаћемо термином *композициона сукцесивност*.

1.8. Конектор *и*

1.8.1. Надовезивачки везник *и*

Лексеме које се типично користе као напоредни везници обично се могу употребити и тако да немају граматичку улогу координатора и стоје на почетку комуникативне реченице, али на семантичко-прагматичком плану обележавају исте односе као у напоредним конструкцијама.

За анализу су најједноставнији они случајеви у којима би се без икаквих других измена комуникативна реченица која почиње са *и* могла прикључити претходној, формирајући са њом координативну конструкцију. У таквим случајевима говоримо о тзв. надовезивачком везнику *и* (уп. Поповић 2008: 378). У домену садржаја надовезивачки везник *и* обележава исте типове односа као и напоредни везник *и*:

- (360) Као што је дугим корацима премеравао улицу, Муци је, увериће се његов каснији пријатељ, својом мером мерио људе. Није скривао кога воли, а кога не воли. Та врста искључивости Кичићу се допадала. „Волео је Вермера. Као што је волео Партизан. Није признавао друге клубове. **И** волео је немачки фудбал. [...]“ (П, 19. VI 2010).
- (361) Истог дана сретнем другог дечака, заборавио сам му име. **И** њега питам што га нема. Тако – вели он. **И** гледа у ноге (БП-ОПД).
- (362) Она је казала сухо: „Ти си као други.“ **И** његове се усне презриво развукоше (ВМ-Б).
- (363) Чекали су да својим очима виде и да се сами увере. **И** *најпосле*, дошао је и тај дан (ИА-ПВС).
- (364) Није могао да убије тог дечачића. Нико не зна зашто и како, али се прича да је у том тренутку његова моћ ишчилела. **И** *зато* је нестао (ЛНТ-ХМ).
- (365) Било је очигледно да му је пурпурни забранио да прича са мном. **И** ја сам се упитао какву то моћ има пурпурни кад га се Вук Исакович боји више него мене (МН-СЊС).
- (366) Обожавао сам га као играча, а нисам га познавао. Одушевио ме једним поступком: иако је добијао позиве од Милана и Интера[,] није хтео да оде из Фиорентине док је, уз помоћ саиграча, није вратио у Прву лигу. То је прави доказ и његових великих људских вредности. **И** због тога су му у Фиренци подигли – споменик! (П, 11. V 2008).
- (367) Да, али то још није крај, а што значи ни најгоре у свему... – стално је застајао иза реченица. – Слушам. – Аустријанци неће још дуго у Србији. Сви већ знају да ће се Турци вратити. **И** сви већ очекују најгоре. – И? (МН-СЊС).

У примеру (360) надовезивачки везник *и* обележава везу између садржаја који му следи – трајног стања, тј. особине у прошлости – са садржајем који му претходи –

неколико других особина исте особе. Иако су све смештене у прошлост, међусобни однос ових стања је ирелевантан. У питању је, дакле, атемпорални однос. У примеру (361) *и* имплицира симултаност између ситуације „гледати“ и ситуације из претходне реченице. У примеру (362) реч је о сукцесивности. Сукцесивност се имплицира и у примеру (363), с тим што није само временска, већ и наративна, композициона – ситуација кад дан дође представља завршетак претходне ситуације (која траје неодређено дуго) и нови корак у развоју приче. Примери (364)–(367) илуструју узрочно-последични однос, при чему он у примеру (364) подразумева и временску сукцесивност.

У следећем примеру садржај који следи не повезује се са непосредно претходним садржајем, већ са претходним говорниковим репликама, а однос који постоји између два садржаја би се најбоље интерпретирао као концесивност:

- (368) [КОНТЕКСТ: Приведени чланови глумачке трупе покушавају да објасне немачком официру да су само глумци и да је њихово оружје само безбедна позоришна реквизита. Занесењак Филип, члан трупе, огорчено прекореваш своје колеге што, како он то види, потцењују глумачки позив, и тиме их доводи у још неугоднији положај.]
ЈЕЛИСАВЕТА: Немојте да слушате његове фантазије!
ФИЛИП: **И** ви за себе кажете да сте глумци! (ЈС-ППШ).

У овом примеру Филип своју реплику надовезује на закључак који имплицитно следи из његових ранијих реплика, у којима се огорчено противи ставу да глума није стварност, већ само игра, привид стварности, и у којима на тај начин имплицитно прекореваш своје колеге што потцењују моћ глуме. Конектор *и* имплицира менталну сукцесивност – имплицитни претходни садржај на који Филип надовезује своју реплику представља услов, а садржај реплике исход; несагласност између услова и исхода Филип не обележава никаквим конкретизатором, али би у говору она морала бити обележена прозодијским средствима (уп. *И ВИ за себе кажете да сте ГЛУМЦИ!* ’Ви се понижавате, потцењујете глуму и *упркос томе / без обзира на то / ипак* кажете за себе да сте глумци!’). Слично налазимо и у следећем примеру, у ком се неочекиваност и експлицитно сигнализира конкретизатором *ипак*:

- (369) Већина, којој се то није допадало, покушавала је да на све начине забрани те медије, остављајући запослене у њима без посла. Неке и без живота, као, на пример, Славка Турувију. А све то, наводно, у име одбране циљева које су сматрали исправним. **И ипак** их нису одбранили (П, 22. П 2008).

Надовезивачки везник *и* може бити употребљен и у епистемичком домену, када имплицира да садржај који следи треба разумети као закључак који се изводи из

садржаја који му претходи. У примеру (370) појмовни редослед је проспективан, а у примеру (371) ретроспективан:

- (370) Дозволивши им да се већ на почетку и буквално посвађају, она их је потом иритирала својим интервенцијама и инсистирањем на детаљима ван главног тока теме, што зна да буде одлика њеног водитељског стила. Тиме је гледалиште добило врло мало смисленог говора о одабраном наслову. **И стога** се чини да овакве и сличне емисије све више губе смисао, све чешће постају испразне вербалне акробације које, можда, значе нешто онима у студију, али не и онима ван њега (П, 26. IV 2009).
- (371) Дobar парламент се не мери само по томе колико је закона изгласао, како то тврди владајућа коалиција у Србији, него какав је квалитет дебате у парламенту. **И зато** парламент није акционарско друштво (П, 8. II 2010).

Најзад, конектор *и* се може употребити и у домену говорних чинова:

- (372) Молим вас лепо, објасните ви мени сад ко је ко! **И** шта ви заправо хоћете од нас? **И** ко сте ви? (ДК-НМ).
- (373) – Зашто причате са тим оборкапетаном. Тај се напио српске крви. Пљачка за Аустријанце, а још више за себе. **И** зашто га питате да ли воли што је своју земљу ослободио од Турака – казао је Новак, као да до Исаковичевог околишења није дошло због уплитања пурпурног (МН-СЊС).
- (374) Много је одрона дуж Ђердапске и Ибарске магистрале[,] кроз Сићевачку, Грделичку и Дренску клисуру. **И зато** возите опрезно! (РТС, 28. IX 2009).
- (375) Био је врло узбуђен – веома много – толико да је изгледао сасвим друкчије него икад раније. Поред свег осталог, згрануо се кад је њу затекао тако слабу, о чему није имао појма, и по свему судећи то га се много коснуло. – **И** да ли ви одиста верујете да је све то остало у потпуној тајности? (ЦО-Е).
- (376) ЈЕЛИСАВЕТА: То није оружје, то је реквизиата! МИЛУН: Реко сам одложи! Пази, репетирам! **И** руке увис! (ЈС-ППШ).

Говорни чин се може експлицирати перформативним глаголом: **Питам** вас ко је ко, и **питам** вас шта хоћете од нас, и **питам** вас ко сте ви (372). Исто важи и за пример (373), с тим што ту С1 не претходи непосредно С2, већ је изречен раније (**Питам** вас зашто причате са њим и **питам** вас зашто га питате да ли воли...). У примеру (374) за савет који се даје реченицом која почиње са *и* експлициран је разлог у претходној комуникативној реченици (*Много је одрона и зато вам саветујемо да опрезно возите!*). У примеру (375) говорница започиње своју реплику са *и* јер се њено питање надовезује на садржај претходне реплике своје саговорнице имплицирајући да изречени садржај отвара питање које она поставља (уп. *Био је толико узбуђен да је изгледао сасвим друкчије, згрануо се кад ју је затекао тако слабу и то га је коснуло и зато вас питам да ли одиста верујете да је све то остало у потпуној тајности*). На крају, у примеру (376) наредба се конектором *и* надовезује на претходно упозорење (уп. **Упозоравам** вас да репетирам ништољ и **наређујем** да дигнете руке увис!).

1.8.2. Иницијално *и* у дијалогу

Кад се у дијалогу реплика која почиње са *и* надовезује на претходну саговорникову реплику, она по правилу има две функције: да настави (377) одн. допуни ((378), (379)) саговорников исказ или да уведе питање којим се од саговорника тражи да настави или пружи додатне информације (380)–(382):

(377) ВАСИЛИЈЕ: Не знаш ти шта би све могло да стане на једну хоклицу! Цео Сорочински сајам се може представљати на једној бачви! СОФИЈА: **И** цео Стогодишњи рат се може одиграти на једном једином сандуку! Знам те приче! (ЈС-ППШ).

(378) – Не можеш ти мене да превариш. А изгледаш ми као да си у великој невољи. То се не би могло очекивати од ђавола, али познајем те ја. – Ја сам гроф! Насмејао се грохотом и викнуо: – Коња за ђавола! – **И** за слугу – допунио сам ја (МН-СЋС).

(379) ГИНА: Шта смо ово учинили? ДАРА: Треба да упамти како народ суди! ГИНА: Који народ? ДАРА: Нек Богу захвали што је прошла без катрана! ТОМАНИЈА: **И** перја! (ЈС-ППШ).

(380) ЈУСУФ: Ја сам ти рекао да бег вреба неку велику зверку. Дobar камен углавио у темељ! ХАСАНАГА: Нисам га видео... па има, богами, одавно... У ствари, од онда кад смо заједно просили Хасанагинуцу. Значи, више од седам година... Па да. **И** видиш, чеко па дочеко! ЈУСУФ: **И** шта сад мислиш? (ЈС-Х).

(381) ВАСИЛИЈЕ: Желим да помогнем људима да разумеју живот! ФИЛИП: **И** шта још? ВАСИЛИЈЕ: **И** желим да им помогнем да га забораве! (ЈС-ППШ).

(382) СУЉО (у разговору са Ахмедом): Изнесе она купус са овчетином. Ја појдем. Изнесе баклаву. Појдем. Донесе она бадеме, појдем и бадеме. Пита оћеш ли кафу, кажем оћу. Донесе она кафу. Попијем. О оном још ни речи, само је гледам. Погледам је овако, скрозирам је, видим, врућина јој. Погледам је овако, она цепти од зиме. АХМЕД: **И** онда? (ЈС-Х).

У овом другом случају, кад говорник сматра да је јасно шта га може интересовати, не мора се експлицирати питање, већ је уобичајено додатне информације затражити само конектором и упитном интонацијом:

(383) – Да, али то још није крај, а што значи ни најгоре у свему... – стално је застајао иза реченица. – Слушам. – Аустријанци неће још дуго у Србији. Сви већ знају да ће се Турци вратити. **И** сви већ очекују најгоре. – **И**? – А како је у паклу? – поново је питао регент, као да је заборавио малопређашњи разговор (МН-СЋС).

1.9. Полисиндетско *и*

У начелу, полисиндетом би требало сматрати све оне случајеве у којима везник *и* налазимо између свих чланова напоредног низа, при чему би под низом требало подразумевати бар три члана. Притом, ако је напоредни низ структуриран, чланови треба да припадају истом нивоу структуре. Стога примери попут следећег не илуструју полисиндет у правом смислу:

(384) Дакле, стајала сам и посматрала Саву и ушће, и Дунав (МН-СЊС).

Иако је на формалном плану реч о три координиране именице, тај низ се интонацијом (тј. зарезом) сегментира, па се не интерпретира као К1 – и К2 – и К3, него као (К1 – и К2) – и К3, тј. као двочлана целина (чији је први члан сложен, тј. такође двочлан). Насупрот томе, у следећем примеру несумњиво је реч о полисиндету:

(385) Не, не, немају више крви ни снаге ни Травник ни његова чаршија, а и оно мало даха што им је остало троше на шалу и подсмех и лукавство како да надмудре комшију, преваре сељака и од гроша направе два (ИА-ПВС).

За разлику од моносиндета, полисиндетом се, како је већ примећено (уп. Поповић 2008), сваки од чланова напоредног низа посебно истиче. Полисиндет се најчешће среће у набрајању, између неклаузалних конституената, и често је стилски обележен, јер се посебним наглашавањем конјунката израз чини сликовитијим и/или експресивнијим него што би био да је употребљен моносиндет (у примеру (390) напоредни низ је структуриран на четири целине, али се унутар треће може говорити о полисиндету):

(386) Радио сам се у загушљивим, задимљеним собичцима, а по зидовима послгани други урађени ликови. А тек цуга, господе, како сам само насртао на цугу, пиво и вино и вињак и коњак и јабуково вино и ракију и вотку и виски и рум и цин и мартини и шери за кување, ма све, све (НГ-П).

(387) Вера језида једина је исправна и тачна од свих вера на овом свету, а свет је огроман и богат чудима и протеже се у широком лењом луку од небеских бића сатканих од најчистије светлости распоређених у комплексне геометријске фигуре по бескрајним модрим небесима, преко хаотичног и убрзаног света људи у средини па све до чудноватих бића мрака која пузе, усамљена и задовољна, земљином кором или испод ње где, у тишини и тами и влази и хладноћи, вребају жртве (ВА-П).

(388) А по договору о предаји, градски гарнизон и преживели Турци су смели да се иселе у Турску са женама и децом и пртљагом и оружјем што се носи о рамену и паше о бедра (МН-СЊС).

(389) Затекли су, у новој Србији – како су Срем и бачку земљу били назвали – као и у Темишварском Банату, свуд, на обалама Саве и Дунава и Тисе и Мориша и Бегеја, хиљаде и стотине хиљада својих сународника (МЦ-С2).

(390) Она се давала својим дисањем и ноздрвама које се шире, и ћутањем и очима које нешто траже, и ломљењем прстију и којим дрхтајем и трзајем свога тијела, и уснама које су подрхтавале и упијале се једна у другу (ВМ-Б).

У примеру (390) бројност конјунката, али и чињеница да је веза између сваког од њих додатно истакнута понављањем везника, чине укупну слику снажнијом, упечатљивијом. Слично важи и за остале примере.

Нешто су ређи случајеви полисиндетског *и* између клауза, али се и они срећу:

- (391) И он је помишљао, зашто се није раније тргао и оставио школу и дошао да живи у својим пољима [...] (ВМ-Б).
- (392) Постајала је нестрпљива и љубоморна и скретала је на себе пажњу на тај начин што би код Петкутина изазивала свраб на колону. Почешао би се и нокат би исписао слова по кожи и то се могло прочитати (МП-ХР).
- (393) И премда је доктор Грант веома љубазан и добар према мени, премда је заиста господин, и верујем да је исто тако и образован и паметан и да често држи добре проповеди и да је врло честит, ја и поред свега тога видим да је он лењ, себичан *bon vivant*, чији се укусу мора за све питати, који неће ни прстом макнути да би коме другом угодио и који, штавише, ако куварица шта погреша, праска на своју дивну жену (ЦО-МП).

Примери (391) и (392) показују да, кад је реч о односу између садржаја конјунктата, полисиндетско *и* има исти потенцијал као и моносиндетско: *и*-конструкцијом се у наведеним примерима имплицира сукцесивност, као што би био случај и са моносиндетским *и* (в. и напоредни низ у примеру (386) изнад, који би се такође могао интерпретирати као сукцесивност, али у понављању), док је у примеру (393) реч о неутралном, атемпоралном односу. У сва три примера полисиндетом се постиже посебно истицање: у прва два примера сукцесивно низање је испрекидано, а не континуирано (какво би било у случају моносиндета), а у трећем је свака особина доктора Гранта у низу експлицитно издвојена као засебан квалитет, па је ефекат похвале нешто јачи него што би био да је употребљен моносиндет.

1.10. Омнисиндетско *и*

На формалном плану, главна одлика омнисиндетског *и* јесте да се појављује онолико пута колико има чланова напоредне конструкције – у начелу, испред сваког од њих (в. ниже случајеве кад се распоређује унутар, а не испред првог конјункта). Кад је реч о типу јединица које координира, то су по правилу именичке, придевске и прилошке јединице, а знатно ређе глаголске синтагме и клаузе.

На семантичком плану, најважније је истаћи да омнисиндетско *и*, за разлику од моносиндетског и полисиндетског, искључује колективну интерпретацију и дозвољава само дистрибутивну. То се најбоље види у случајевима у којима је могућа само колективна интерпретација и у којима је зато могуће употребити моносиндет, али не и омнисиндет. Овде ћемо то показати на неколико примера које смо већ искористили у одељку 6.6:

- (394) (а) Петар **и** Марија су срећан пар.
 (б) ***И** Петар **и** Марија су срећан пар.
- (395) (а) Капитен Евра **и** тренер Дуверн жестоко су се посвађали.
 (б) ***И** капитен Евра **и** тренер Дуверн жестоко су се посвађали.

- (396) (а) Сходно једнакости масе **и** енергије, ...
 (б) *Сходно једнакости **и** масе **и** енергије, ...
- (397) (а) Седи над столом пуним рачуна, хартија **и** признаница.
 (б) [?]Седи над столом пуним **и** рачуна, **и** хартија, **и** признаница.
- (398) (а) Окупили су се Миша Јанкетић, Даница Максимовић, Соња Кнежевић **и** Владан Гајовић.
 (б) Окупили су се **и** Миша Јанкетић, **и** Даница Максимовић, **и** Соња Кнежевић, **и** Владан Гајовић.

Тамо, дакле, где је интерпретација нужно колективна, омнисиндет је неприхватљив. У примерима (397) и (398) његова употреба, чини се, није неприхватљива, али ни тада није могућа дистрибутивна интерпретација. У ова два примера реч је о томе да се омнисиндетом у набрајању додатно истиче сваки од конјунката, па је он погодан кад говорник жели да истакне бројност онога што набраја и/или да напоредни низ обухвата више чланова него што се у датом контексту очекује или све који се могу очекивати (уп. – *Ко ти је од родитеља био на приредби?* – **И** *мама и тата*). Другим речима, примери (397) и (398) прихватљиви су једино ако се узме у обзир само експресивна компонента семантике омнисиндетског *и*; за тако нешто потребан је одговарајући контекст, а тамо где њега нема, експресивност не може прагматички надвладати дистрибутивну семантику *и*... *и*-конструкције.

У нашем корпусу издваја се неколико типичних употреба омнисиндетског *и*. У неким случајевима она је неутрална: омнисиндетским *и* експлицитно се обележава дистрибутивност, тј. да се садржај који се приписује члановима конструкције приписује сваком посебно, при чему нема експресивности нити се имплицира неки специфичан однос између садржаја конјунката:

- (399) Непостојање апсолутног мировања претпостављало је, дакле, да се, противно Аристотеловом уверењу, не може одредити апсолутни положај у простору неког догађаја. [...] Њутна је веома забрињавало ово одсуство апсолутног положаја, или апсолутног простора, како је био назван, зато што се није слагало са његовом идејом о апсолутном Богу. У ствари, он је одбио да прихвати непостојање апсолутног простора, иако је оно происходило из његових закона. [...] **И** Аристотел **и** Њутн веровали су у апсолутно време (СХ-КПВ).
- (400) – А да ли је приповедање и кад песник преноси речи које су изговорене, и кад описује оно што се десило између тих говора? – Како да није? – А кад песник нешто каже тако као да то говори неко други, зар онда нећемо рећи да он свој говор дотерује према оној особи коју у говору замењује? – Разуме се. – А чинити себе сличним некој другој особи, било гласом или држањем, да ли то значи подражавати је? – Дабогме. Према томе, **и он** [Хомер] **и остали песници**, изгледа, приповедају подражавајући (Пл-Д).
- (401) На овим предавањима је ређе било више од десетак, некад само троје (*tres faciunt collegium*)[,] пред којима је причао згоде из живота старих Дубровчана. Највише о песницима и лепим Дубровчанкама, у које су се они

заљубљивали и опевали их у својим чувеним песмама. **И на испитима и другде** понашао се као дубровачки госпар (П-Ф, 2001).

Треба приметити да контекст, нарочито у примерима (399) и (400), захтева да се посебно истакне да садржај који се приписује члановима напоредне конструкције важи за оба члана, а не само за једног од њих. У примеру (399) објашњавају се разлике између Аристотеловог и Њутновог схватања простора; како у схватању времена таквих разлика нема, аутор то посебно наглашава омнисиндетском конструкцијом. У примеру (400) расправља се о појму подражавања, па се, на крају, закључује да оно што, у том погледу, важи за Хомера, важи и за остале песнике. У примеру (401) *испити* и *другде* представљају две врсте околности, окружења у која се Колендић смешта, али су испити само део његовог професионалног рада, о ком се већ говори, док се о томе како се понашао другде ништа не имплицира, па се омнисиндетском конструкцијом истиче да у тим ситуацијама није било разлике.

Пример (401), притом, илуструје хетерофункционалну координацију: конструкција *на испитима* има значење околности, а прилог *другде* – места. Једини начин да се ова значења прагматички интегришу јесте да се прилог *другде* интерпретира као 'у другим приликама'. Ово олакшава чињеница да значење прилога *другде* није конкретно, тј. апсолутно, већ подразумева постојање деиктичког центра ('на месту различитом од оног које је у конкретном случају оријентир').

Пошто би дистрибутивна интерпретација у већини случајева била могућа и са моносиндетом, омнисиндет је у том погледу експлицитније, обележено средство. Зато није чудно што на прагматичком плану омнисиндет обично имплицира да садржај напоредне конструкције на неки начин превазилази очекивања која из контекста следе, често и да је други конјункт у датом контексту информативнији или мање очекиван (уп. примере (400) и (401)). Ту постоји неколико типичних случајева:

а) чланова конструкције има више него што би се очекивало („све ово, а не само нешто од тога“):

(402) И кад тамо, иза брда, почима да се рађа облак, он у свој поглед меће **и љубав, и молбу, и преклињање**, поздравља га радосно као брата или пријатеља [...] (ВМ-Б).

(403) Деловање Давида зависи ваљда и од стварних димензија кипа; међутим ови црни младићи, обичног човечанскога раста, излазили су из граница човечанских пропорција једино склопом и покретом својих младих тела. [...] Они, као што знамо, припадају засебном племенском реду и истовремено су **и ковачи и свештеници и чувари** фетиша, јер граде оружје, и рукују огњем (РП-А).

(404) Кад је дотакнем, ко да је гуја дотакла... Приђем, она устукне... Пред тим страхом изгубиш и вољу и снагу... (ЈС-Х).

(405) Важио је као велика шаљивчина, и наиван и безазлен и мудар и отресит, као човек који и уме и сме да каже оно што други неће, и да учини оно што други никад не би учинили, а за кога се никад право не зна кад тера шалу са целим светом, а кад пушта да је други са њим терају, кад говори истину кроз шалу, а кад се шали са оним што други зову истином (ИА-ПВС).

б) имплицира се исто што и у групи (а), али и то да је низ исцрпан, свеобухватан, тј. да укључује све чланове који би се у њему могли наћи:

(406) Јавна агенција може истовремено да врши и развојне и стручне и регулаторне послове одређене актом о оснивању јавне агенције сагласно посебном закону (ЗЈА).

(407) Сутрадан, Милану још теже. Лекари су дошли до границе, ништа се не може. Болничар опија умирућег, то је све. Теже је у таквим часовима здравима него оном што се с душом бори. Све један другог заваркујући, дохватају се врата и излазе и доктори и болничари и пријатељи (ИС-КПК).

(408) Поп се онда загледа некуд у даљину и престаде да пије. Смрт, каже, као матерна рука, успаваће и грешника и блудника и убицу (МЦ-С2).

(409) Он са својим доглавницима пређе у хришћанство, а грчком цару посла писмо које се наводи у Ћириловом житију и гласи: „Ти си нам послао, господару, таква човека који нам је објаснио светлост хришћанске вере и речју и делом и уверисмо се да је то права вера и заповедисмо људима да се добровољно крсте...” (МП-ХР).

в) чланови конструкције су разнороднији него што би се очекивало ((410)–(414)), или чак потпуно несагласни ((415)–(416)):

(410) А да ли је приповедање и кад песник преноси речи које су изговорене, и кад описује оно што се десило између тих говора? (Пл-Д).

(411) У низу толиких везира било их је свакојаких: и мудрих и човечних, и немарних и равнодушних, и смешних и порочних, али и тако тешких и опаких да о њима и сама прича прећуткује најгоре и најглавније, као што народ, из сујеверног страха, не воли да помиње болест и зле ствари по имену (ИА-ПВС).⁷⁵

(412) Ето, ја сам веровао у све, у све сам веровао, и у Бога и у ђавола и у добре књиге и у молитву срца (МН-СЊС).

(413) Важио је као велика шаљивчина, и наиван и безазлен и мудар и отресит, као човек који и уме и сме да каже оно што други неће, и да учини оно што други никад не би учинили, а за кога се никад право не зна кад тера шалу са целим светом, а кад пушта да је други са њим терају, кад говори истину кроз шалу, а кад се шали са оним што други зову истином (ИА-ПВС).

(414) Каишеви су са њега висили, и напред и натраг (МЦ-С).

⁷⁵ У овом примеру појављују се и моносиндетско и омнисиндетско *и*. Омнисиндетском везом повезани су парови придева, а унутар сваког пара они су координирани моносиндетским *и*. У схематском приказу можемо омнисиндетско *и* означити верзалом, како би се разликовало од моносиндетског, па би структура тог низа изгледала овако: **И** (К1 – **и** К2) – **И** (К3 – **и** К4) – **И** (К5 – **и** К6).

(415) По паланкама, време има у великој мери ону чудну особину коју му приписује једна загонетка: да је оно што је истовремено **и најдуже и најкраће** (ИС-КПК).

(416) Травничани су **и веровали и нису** (ИА-ПВС).

Оно што је заједничко различитим случајевима употребе омнисиндетског *и* јесте да се њиме истиче посебна информативна релевантност садржаја конструкције у датом контексту. У том смислу, конструкције са омнисиндетским *и* могле би се сматрати посебном врстом градационих конструкција. Тиме се уједно може објаснити и чињеница да садржај конјунката у конструкцији са омнисиндетским *и* може бити међусобно противречан: будући да обележава однос у домену дискурса – растућу информативну релевантност – омнисиндетско *и* дозвољава несагласност у домену садржаја.

2. Везник *na*

2.1. Етимологија

Према Скоку (1971: s.v. *pa*), везник *na* води порекло „од варијанте *пак* (Вук) ’опет, наново, онда, затим’ [...] испуштањем дочетног *-к* због тога што се схватало као факултативна деикса“, док је *пак* настало „од прилога у акузативу синг. неутра *рако*“. Тако етимологију овог везника одређује и Маретић (**pako > pak > pa*), а за изворно значење партикуле **pako* сматра лат. *retro* ’натраг, унатраг’ или *denuo* ’наново, изнова, опет, поново’ (уп. Ђорђевић 1886: s.v. *denuo*; s.v. *retro*). Копечни и сарадници (1980: 536–541, цит. према Павловић 2014а: 14) овај везник доводе у везу с прасловенским кореном **оракo/*оракy, *оракe* ’обрнуто, назад, другачије’.

2.2. Формалне карактеристике *na*-конструкција

Везник *na* је моносиндетски проклитички координатор. Заузима положај између чланова конструкције, тј. на почетку другог члана, пошто, за разлику од *и* и *а*, везује енклитику, и у том смислу, кад координира клаузе, заузима „прво место“ у другој клаузи:

- (1) Пошао је, па се зауставио.

Па типично координира клаузе и глаголске синтагме, а на конституентском нивоу користи се далеко ређе (уп. одељак 1.4.4). Примери полисиндетске употребе нису тако чести, али су могући, док омнисиндетско *na* није могуће.

2.3. Главни типови односа забележени у досадашњој литератури

У граматикама се напоредни везник *na* редовно наводи као један од оних који обележавају саставни однос, али се у анализу његове семантике не улази дубље, осим што се, у неким граматикама, констатује да може означавати сукцесивност, узрочно-последични однос или супротни однос. Тако М. Стевановић (1969: 785–786), између осталих, наводи следеће примере као илустрацију за значење сукцесивности (2), узрочно-последичног односа (3) и супротног односа (4), при чему у овом последњем случају сматра да везничку улогу нема реч *na*, већ везнички израз *na и поред тога*:

- (2) Иступи мало на страну, **па** пође за вајат.
(3) Знали су да је Салко заљубљен у Марту [...], **па** је не спомињаху пред њим.
(4) Савет зна у каквим се тешкоћама налазе отпуштени, **па и поред тога** он не одустаје од своје одлуке.

П. Мразовић (2009: 420, 423) такође препознаје ове три употребе везника *na*, с тим што, за разлику од Стевановића, не сматра да *na* има супротно значење само као део

израза типа *па ипак*, *па и поред тога* и сл., већ да може самостално обележити супротни однос (уп. пример (7)):

- (5) Он седе за сто, **па** узе перо, пак/те написа писмо.
- (6) Сунце је зашло за облаке, **па** је зато одмах захладило.
- (7) Толике године сам провео на селу, **па** нисам никада био на прелу.

Судећи по начину на који су обрађени у граматикама, између ова три значења постоји хијерархија, у том смислу да су значења сукцесивности и узрочно-последичног односа типична, а супротно, тј. концесивно значење маргинално, као и да је значење сукцесивности чешће и типичније него узрочно-последично значење. Тако Стевановић (1969: 786) констатује да је *па* са значењем узастопности „многа чешће“ од узрочно-последичног *па*, док П. Мразовић (2009: 420) најпре каже да *па* повезује реченице код којих „радња друге реченице следи иза радње прве“, а тек потом додаје да се радња друге реченице често „може схватити као последица радње прве“. У *Речнику српског језика* као основна функција везника *па* наводи се да „везује реченице и реченичне делове који изричу оно што се догодило после оног што је речено у главној реченици“ (РСЈ 2007: s.v. *па*). На крају, граматике мањег обима по правилу наводе временско и узрочно-последично значење *па*, а супротно обично изостављају (уп. Поповић 2008: 358–359; Силић/Прањковић 2007: 323; Симић 2001: 216).

2.4. Домен садржаја

2.4.1. Однос временског следа (сукцесивности)

Аналізу ћемо започети од основне, најтипичније употребе везника *па* – оне у којој се њиме обележава сукцесивност. Ево и примера:

- (8) Кад стигоше на обалу, купише мреже пуне рибе **па** се упутише манастиру (РП-БГП).
- (9) Ситни и болешљиви Тосун-ага, терзија, искапи филцан ракије, **па** отхукну оштро [...] (ИА-ПВС).
- (10) И сви, у један мах, са уздахом олакшавања, бацише карте, бришући марамама знојна лица **па** посиједаше око прозора (ВМ-Б).
- (11) Изишла жена [...] а отуд се ваља фил, право на њу. А жена ти испусти ћасу **па** само викну „А-ах!“ и сложи се ко фењер (ИА-ПВС).
- (12) Кад манастирска браћа са мрежама пуним риба стигоше, залупаше врло јако, **па** почекаше (РП-БГП).
- (13) Безазленим природним гласом Аљо им одговори да је пошао ту горе у Халиловиће због неких шљива, **па** се заговорио с неким комшијом, кога је срео уз пут, и у разговору, и не примећујући дошао све до пред Конак (ИА-ПВС).
- (14) Чинило би ми се да су нас сахранили тамо под постеље, **па** сам ја оживео и лутам кроз смрад од ваших трулих груди и ципела (МУ-КРЦ).

- (15) Дође то мени тако понекад. Нарочито кад останем сам и дуго радим па се наједанпут тргнем (МУ-КРЦ).
- (16) Кад десетак мученика подиже се из крви па узме своје главе и однесе их пред олтар, и кад неколико исечених глава запева химну небу, разбојници покрише лице рукама (РП-БГП).

У свим примерима С1 претходи С2, а предикати координираних клауза су свршени глаголи. Садржај клауза је обједињен на тематско-референцијалном плану (у свим примерима *па*-клаузе имају исту информативну тему, а на плану синтаксичке структуре кореферентне субјекте), али и на плану садржаја, јер су С1 и С2 увек суседне тачке на временској оси, тј. делови истог временског следа. Оне по правилу следе непосредно једна за другом, а ако није тако, то се мора експлицирати конкретизатором:

- (17) ДВА ПРОПАЛА ТЕНДЕРА
Агенција за приватизацију организовала је два тендера, како би пронашла већинског купца за компанију ИМТ, али су оба пропала. На први тендер, организован у јулу прошле године, није се нико пријавио, па је касније поновљен (РТС, 5. II 2009).

За разлику од претходних примера, у нареднима је предикат прве клаузе несвршени глагол, тј. С1 је трајна ситуација:

- (18) После и њу снађе: скрши се на поледици. Једни кажу, сама; једни, није, но с њим ишла, па он потурих јој у свађи ногу, побеже. Ни на суду се не размрси (МН-ЗДМ).
- (19) Стражари су га гледали још један тренутак подозриво, па онда онај старији рече омекшалим гласом: – Ајде, пролази (ИА-ПВС).
- (20) Сви наваљују на њега да одговори и на друго питање, а он их дуго гледа својим црним сјајним очима, пркосно и обешењачки, па тек онда им каже тихо: – Шта је најслађе? ... Шта је најслађе? ... Је ли: шта је најслађе? (ИА-ПВС).
- (21) Отворених очију, узбуђен и усхићен, он је гледао из постеље некуд сасвим далеко, па тако и заспа, до последњег момента са отвореним очима, заборављајући да би светлост требало угасити (РП-ССМ).
- (22) Дрен се напокон одлепљује од дотадашњег шестомесечног животарења у азилантском свету од црвене и браон цигле, па храбар и пун изненадног елана, власник новог пасоша, власник слободе, власник свих тих треперавих могућности, лаким кораком полази ка аутобуској станици (ВА-П).
- (23) [...] градски пси су га њушкали па одлазили згрожени а да он ничега није ни био свестан [...] (ВА-П).
- (24) Нешто им је чудно навирало у душу, као човеку који се прашта са својим познаницима, па међу њима угледа каквог пријатеља у кога се преварио, посвађао се са њим [...] (МУ-КРЦ).
- (25) И од тог времена, на то је увек мислила пред спавање, на ту величанствену егзотичну птицу како кружи високо над градом, па се онда обруши код Анфилда, тамо где је Ливерпулов терен, и посере се по читавом Гудисону, где је па Евертонов терен (НГ-П).

С1 траје неко време, па је затим прекида С2, или као у примеру (21), С1 спонтано прелази у С2.

У наредним примерима радње су означене приповедачким презентом несвршених глагола (в. Сладојевић 1966); у примеру (26) реч је о једнократним радњама, а у примерима (27) и (28) о понављаним радњама:

- (26) – Немој мени више, не могу – уморно му каже Биљана, она жена која је пре више од шест сати нашла тело. Човек прескаче трећу чашицу, па устаје и сипа у четврту, попу Ћири који седи за радним столом и ћути (МЂ-ПСС).
- (27) То охрабри и остале и почеше да падају погрде и повици против кадије, везира, Конзулата и, нарочито, Мехмед-Брке. Бојажљиви младићи спремали би се дуго у себи и шапутали као да се преслишавају, па би се онда затрчали, узбуђено дигли главу, као да хоће да запевају, и викнули повик који су дуго смишљали (ИА-ТХ).
- (28) „У цивилизованим друштвима прво се оснивају судови, одређује се њихова врста и надлежност и, на крају, именују судије. А шта се дешава на Космету? УНМИК-ов ’недискриминаторски’ и ’мултиетнички’ правосудни систем је стваран обрнутим редом. Прво се тајно, и без огласа, именују судије и јавни тужиоци, Албанци наравно, па се после тога образују те установе“, објашњава Балиновац (П, 2. X 2000).

Досад је било речи само о случајевима у којима се везником *па* координирају клаузе, независне и зависне. Следећи примери показују да он може означити временски след и када повезује друге синтаксичке јединице – клаузоиде, именичке јединице без предлога или у предлошко-падежним конструкцијама или прилошке јединице:

- (29) Кад сам завршио, ја паднем и пољубим везира у скут и у руку, а он рече нешто једном од пратње, али ја не чух шта, и изгуби се некуд. А мора да је нешто добро рекао, јер ме она двојица изведоше не може бити љепше у ону мрачну собу, па у авлију (ИА-ПВС).
- (30) У један мах болесник отвори очи, показа руком да се отворе прозори, оба, погледа Павла, па оца[,] који је био задремао (ИС-КПК).
- (31) Покушавајући да се постави у седећи положај, Нихил је зачуо оштре мушке гласове и кораке па лупање вратима од ког се читаво возило затресло (ВА-П).
- (32) Мишић је у својој каријери био и дописник из Индије и из Јапана, спољнополитички коментатор, а од 2001. до 2005. био је прво одговорни, па главни и одговорни уредник „Политике” (П, 7. IX 2009).
- (33) [...] на час се уплашиш да ћеш се заувек изгубити у том беспрегледном лавиринту а онда се, све свеснији времена које ипак постоји и одмиче, лагано удаљаваш одатле, скрећеш лево па десно па лево, обилазиш игралиште, онда поново лево и у часу када display твог мобилног телефона показује 12:00 [...] (ВА-П).
- (34) Треба их, с друге стране, излагати напорима, и патњама и борбеним такмичењима, па их при свему томе посматрати (Пл-Д).
- (35) Језичак кандила пред фотографијом мужа добио је ореол око себе, па још један ореол и онда се сасвим расплинуо (МП-С).
- (36) Чула се замутила, човек не зна за себе. Пренеше га прво до лекара, па онда кући (ИС-КПК).

- (37) Свирачи хоће да им оду; они их заустављају најприје лијепим па онда на силу, псују им мајку циганску, нуде им новце и туку их, наизмјенце (ИА-ПАЂ).
- (38) Дарен осмотри накратко то мршаво лице, слабу браду и оборене очи, па онда тај рошави тең, и само одмахне главом. Ништа не мош да му провалиш по изразу (НГ-П).
- (39) После пола сата ропец стаде разређивати своју неуморну уједначеност. Кркљај, па пауза. Кркљај, па пауза (ИС-КПК).
- (40) [...] у сравању с јеврејском расом, ми Словени смо лишени не животне снаге, него животне глади. [...] Јеврејин с глађу и апетитом зарађује новац, негује сина, чува расу. Да, прво та животна глад, па тек онда снаге и потенције... (ИС-КПК).
- (41) Нећу се женити. Камилавку, па у архимандрите (ИС-КПК).
- (42) Како је страховито дуг и сложен процес, у једној породици, док се изради нека мирна надмоћ. Марково страховање од болести, па Стефанова храброст пред смрћу, па Јосифов страх од свега, па Лексин животни отпор, па напоследку њен монашки и скоро светачки мир пред смрћу (ИС-КПК).

Са синтаксичке стране, примери (29)–(38) могу се поделити на две групе: у примерима (29)–(33) везником *па* координирају се конституенти који су структурно везани за глагол (слично би важило и за пример (34), ако се узме да су његове допуне тзв. семифинитни клаузоиди);⁷⁶ у примерима (35)–(38) морало би се претпоставити да је реч о координираним клаузама, с тим што је у другој клаузи предикат елидиран јер је идентичан са предикатом прве клаузе; у примерима (39)–(41) координиране именичке јединице заправо представљају елиптичне реченице (уп. [*Чује се*] *кркљај, па [се чује] пауза; Прво [долази / се задовољава] та животна глад, па тек онда снаге и потенције; [Узећу] камилавку, па [идем / одлазим / ступам] у архимандрите*), с тим што се овде изостављени предикати реконструишу искључиво на основу значења изреченог, док је у примерима (35)–(38) реч о анафорској елипси, која је и граматички условљена. Најзад, пример (42) сличан је примерима (39)–(41), али је ту полисиндетом постигнута експресивност: понављањем везника посебно је наглашена тежина сваког од Лексиних животних искушења. Видимо, дакле, да је у значајном броју ових примера само формално реч о координацији на конституентском нивоу и да њихова интерпретација заправо подразумева да се координирани конституенти развију, прагматички обогате, тако да се добије пропозиција, тј. исказ. Ово је, наравно, последица семантике везника *па*, који је, будући да кодира сукцесивност, семантички специфичнији од везника као што је, на пример, *и*, који подједнако уобичајено координира клаузе као и речи и синтагме.

⁷⁶ У примеру (33) у питању је полисиндет, којим је посебно истакнут сваки од сукцесивних корака.

С друге стране пак, несумњиво је реч о координацији на конституентском нивоу тамо где се *па* користи у набрајању:

- (43) Није више уживала као раније, посматрајући мирно и преко рада како свет пролази улицом. Ципеле, недеља, Ратко, Топчидер, плата, госпођа, па *онет* ципеле и Ратко, нису јој избијали из главе, а зидни часовник је лено избијао секунде, којима је требала читава вечност да саставе пет минута и помакну сказаљку за један број (МУ-КРЦ).

Овде су координиране именичке јединице, и то субјекти. *Па* и овде имплицира сукцесивност, али не само између два суседна конјункта него између дела низа који у му претходи и оног који следи за њим, што значи да уједно и сегментира овај вишечлани низ на две целине које обухватају више координираних чланова. Тиме се употреба везника у овом случају протеже и у домен дискурса, слично као и у примерима (113)–(116) (в. ниже).

Пример (34) из претходне групе показује да се везником *па* може обележити сукцесивност у домену садржаја и на хипотетичком плану, тј. између ситуација које нису реалне. То је случај и у следећим примерима:

- (44) – Донеси однекуд доста светлости и позови брата, и Полемарха и остале у помоћ, па да, ако можемо, видимо где је правичност а где неправичност, у чему се оне разликују, и коју од њих мора стећи било кришом, или пред свим боговима и људима, човек који жели да буде срећан (Пл-Д).
- (45) Ја узимам онда, и не чекам природу, него стављам у реторту и реторту на огањ. И огањ горе. А ако се добије много злата, претворити у тинктуру златну па стећи еликсир живота (РП-БГП).

У примеру (44) прва два захтева претходе трећем не само по редоследу у исказу већ и по томе што се морају извршити пре трећег: везник *па* и овде обележава временску сукцесивност, али сукцесивност између иреалних, претпостављених, а не реалних радњи. Иако би се због заповедног облика координираних клауза на први поглед могло чинити да је реч о домену говорних чинова, то није случај, што се лако може проверити ако се говорни чиновни експлицирају одговарајућим перформативним глаголима (уп. *Предлажем ти да позовеш брата, па ти предлажем да видимо...*, у ком случају се наглашава сукцесивност између говорних чинова, а таква интерпретација је у примеру (44) мало вероватна; (в. и одељке I.6.1 и II.1.6.1).

Употребу напоредног везника *па* са значењем временског следа у домену садржаја систематизујемо у следећој табели:

Табела 13. Употребе везника *на* у домену садржаја са односом временског следа између садржаја конјунката

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Интерпретација			
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂ (свршени глаголи)	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 претходи С2	<i>онда, тек онда, после тога, касније, (затим, потом)</i>		(8)–(17), (35)–(39), (41)–(45)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂ (несврш. гл. у првој клаузи, сврш. у другој)	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 је трајна ситуација која прелази у С2 или је С2 прекида			(18)–(25)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂ (несвршени глаголи)	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 претходи С2			(26)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂ (несвршени глаголи)	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 претходи С2	<i>онда, после тога, опет, (тек онда, касније, затим, потом)</i>	Ситуације се понављају	(27), (28), (40)
К ₁ – <i>на</i> К ₂	Сукцесивност	Исти временски низ Садржај клаузе одн. више јединице	У временском следу који је одређен предикатом или садржајем више јединице, К1 претходи К2		Конјункти су Им, Прид или ПрилЈед, или Глс	(29)–(34)

2.4.2. Између временске и менталне сукцесивности

Следећи пример илуструје случајеве у којима временска сукцесивност подразумева и чвршћу, условну (тачније – намерну, финалну) повезаност између С1 и С2:

- (46) Чинило му се дивно, моћи се сакрити у једну топлу гомилу света која је толико презаузета својим бригама да нема кад да мисли на туђу част, па збијен у углу моћи затворених очију мислити о ономе што живот још има да му донесе (РП-ССМ).

Наравно, како смо већ истакли у одељку П.1.4.6.1. у вези са везником *и* (в. и одељак П.3.5.4. о везнику *те*), тешко је повући јасну границу између сукцесивности и условљености или намере; у примеру (46) сукцесивност је кодирана везником *па*, а о условљеност С1 и С2 закључује се само из садржаја координираних глаголских синтагми.

2.4.3. Каузалност

Употреба везника *па* уобичајено се проширује из сукцесивности у каузалност:

- (47) Шумски људи заграјаше у одушевљењу. Двојица-тројица премоше се преко главе; једноме спаде капа, па му се перчин расплете (РП-БГП).
- (48) Распасао се па му спадају и борају се чакшире, а ионако кратке ноге му изгледају још краће и још дебље; отпасао му се појас од ибришима вишњеве боје па се вуче за њим, поливен ракијом и умрљан пепелом (РП-БГП).
- (49) Са страхом се јави и један спомен, већ готово заборављен, из доба док је била још између детета и шипарице, кад се са сином Драгише рачуноиспитача била сакрила у шупу, мајка ушла случајно за дрва, он побегао мимо мајке, а Милка се саплела у сукње, па није могла, а мајка је тукла, стезала за врат и хтела да удави (МУ-КРЦ).
- (50) У међувремену си због сенилности заборавио латински, све оне деклинације и конјугације, па зато и не знаш значење речи revolutio (СБ-ФБ).
- (51) Климнем још јаче. Проширене вене у езофагусу; проширене вене у грлу од отрова који су у цуги и од напора од повраћања. Прошире се тако од алкохола и на крају и пукну, па онда повраћаш крв (НГ-П).

У свим наведеним примерима између С1 и С2 постоји узрочно-последични однос. Осим тога, свим примерима је заједничко и то да је последица невољна, ненамеравана.⁷⁷ У примерима (47) и (48) реч је о предметима који трпе извесну промену по сили физичких закона, док је у примерима (49)–(51) реч о особама које нешто раде или се у неком стању налазе мимо своје воље. Реч је, дакле, о непосредној и спонтаној каузалности и невољним акцијама или стањима као последицама. Овај тип узрока у основи одговара Ковачевићевом (2012б: 49–50) ефектору.

⁷⁷ То што је последица невољна, аутоматска, не значи нужно и да представља први, најближи корак у низу каузално повезаних догађаја (рецимо, у примеру (48), појас би могао најпре само висити, а тек затим почети да се вуче по земљи).

Што се тиче конкретизатора, типични конкретизатор узрочно-последичног односа – узрочни прилог *зато* – употребљен је у примеру (50). У примеру (51), међутим, као конкретизатор се појављује прилог за време *онда*, који је, како смо већ видели, најчешћи конкретизатор односа временске сукцесивности. Он би се у конкретном примеру могао заменити прилогом *зато*, али би му по значењу били ближи речи, изрази или реченице као што су *тада*, *у том случају*, *кад се то деси* и сл. Употреба прилога *онда* у овом случају заправо је пример временско-условно-узрочног синкретизма о ком смо говорили у одељку I.6.2.1.б: *ако/кад* вене у езофагусу пукну, *онда* човек повраћа крв. С1 и С2 у овом случају нису једнократне радње, већ означавају условљеност која важи увек, тако да се С2 догађа не само због С1 него и *сваки пут* кад се догоди С1. Отуд се као конкретизатор појављује прилог *онда*, који у примерима у којима је реч о једнократној радњи не би могао имплицирати условљеност једне ситуације другом, већ би само експлицирао временску сукцесивност (уп. пример (47), у ком би прилог *онда* само упућивао на тренутак из претходне клаузе и не би био еквивалентан ни са *зато* ни са изразим типа *у том случају*; за разлику од тога, у примеру (50), у ком је С2 трајна ситуација која важи и пре и после времена говорења, *онда* би имплицирало условљеност између С1 и С2).

Везник *па* може, међутим, подразумевати и другачију узрочно-последичну везу:

- (52) Ово га изванредно разнежи, па пође да погледа кроз прозор: Ноћ је била потпуна, ветар је фијукао; ништа се није видело од мраза на прозорима. Потруди се да наложи врло мало ватре да би скувао кафе (РП-БГП).
- (53) Кад су ми дохакали па ме одвели у Бизанс, нису ме штедели, него су ми чупали месо и забадали клинце, и у ноздрве жар. Али онда сам мислио на освету, па сам оклеветао многе (РП-БГП).
- (54) – Мислио сам да не би хтела да учествујеш, па нисам ни предложио (ТХ-НЦ).
- (55) У зло доба опази Милош куда их води пут, па викну: – Не туда, по богу браћо, ударићемо право на Стрика (МУ-КРЦ).
- (56) Гониоци му већ стају врховима ципела на реп. У тој брзини Чарли одлучи да промени тактику, па наједном укочи у месту, као укопан, брзо се окрете према маси својих гонилаца... (АП-СЈЧ).
- (57) Лево и десно од њега, на периферијама сна, Вартоломејич крајичком ока опази погурене прилике у маскирним униформама. „Зар и овде?“ – упита се Јосиф Вартоломејич, али спази да те прилике безуспешно покушавају да се угурају у вишу регију и да им то што их примећује олакшава посао, па престале да обраћа пажњу на њих (СБ-ФБ).
- (58) Али у последње вријеме нису браћа смјела у Сарајево, јер су дочули да је на све тужбе због њихових зулума и испада стигао из Стамбола коначан одговор: да се обојица Морића ухвате и посијеку, па су их сад око Сарајева тражиле заптије и везирове Тоске (ИА-ПАЂ).

У овим примерима С2 је увек вољна и свесна радња коју предузима нека особа (агенс), док је узрок њено унутрашње, емотивно стање, као у примерима (52) и (53), став (54) или, у примерима (55)–(58), спољашњи догађаји који су посредовани опажањем, закључивањем и/или одлучивањем (за сличне примере узрочно-последичног односа у напоредним конструкцијама са везником *и* в. Прањковић 1984: 68). Већ сама чињеница да је реч о вољној акцији чини ову врсту узрочно-последичне везе у начелу посреднијом него у примерима (47)–(51), посебно у оним случајевима у којима неки од посредних корака остају неексплицирани (уп. пример (55), у ком се Милошева одлука да упозори другове подразумева, за разлику од примера (56), у ком се одлука експлицира, па је каузалност непосреднија).

Наравно, ни категорије спонтане и вољне последице не могу се потпуно разграничити, што добро илуструје следећи пример:

- (59) Новчана накнада и социјално осигурање морају да се траже посебним, писменим захтевом. До неспоразума често долази када запослени добије усмени одговор да нема право на новчану накнаду, па услед тога пропусти да поднесе писмени захтев (П, 9. XI 2007).

У начелу, пропуштање у примеру (59) није неминован нити аутоматски исход С1: запослени, и поред усменог одговора, може поднети захтев. С друге стране, кад он то не чини јер уопште није свестан да има такво право да поднесе захтев, не може се говорити о свесном и вољном поступку у оном смислу у ком је то случај у примерима (53)–(58).

Најзад, иако у типичном случају узрочно-последични однос подразумева и временску сукцесивност, то не мора увек бити случај, па се везник *па* може употребити и онда кад узрочно-последични однос постоји између две ситуације, два трајна стања која су временски симултана или свевремена, а не сукцесивна (без обзира на то да ли је последица вољна или невољна радња):

- (60) [...] локално становништво мрко је и ситно па, наспрам свих тих огромних мушкараца у маскирним униформама, делују попут деце [...] (ВА-П).
- (61) Али, ми дајемо право сваком да верује у шта год жели. Језиди имају своју веру и обичаје и држе се њих. Они уједно поштују туђе па ни не причају о свему томе јер ту и нема шта да се каже (ВА-П).
- (62) Тамо није достизала сенка кречњачке планине, па је читаву обалу плавила месечина (МБ-ММ).
- (63) Свестан да ће се поново наћи у положају у коме је био, Журајица није хтео да буде тога свестан сваког тренутка, па је оправљао бравице на већ празним орманима и проналазио још низ малих оправки, запошљавајући тиме и руке и мисли (МП-С).

(64) Ама шта је с тим Павлом? Мени је све заплетенији? [...] Не могу да сам паметан. Или је Павле чудак, или је у њему неки велики дар, па се мучи како ће изаћи на свет... Како ти мислиш? (ИС-КПК).

(65) Прве тапете могли су да приуште само имућни људи. За њихово прављење требало је уложити много труда, па су због тога биле скупе (П, 10. III 2009).

Чињеница да се *па* може употребити и у случајевима кад постоји узрочно-последична веза између две истовремене ситуације показује да се може говорити о две врсте сукцесивности – оној која се остварује на временској оси (С1 дословно претходи С2) – и оној која се остварује као унутрашња веза између два догађаја од којих један *ментално* (али не нужно и временски) *претходи* другом – тако што га условљава, проузрокује, омогућава итд. Другим речима, могуће је разликовати *временску* и *менталну* сукцесивност, при чему ментална сукцесивност може, али не мора бити и временска.

На крају, на основу следећег примера могло би се тврдити да *па* може имплицирати и каузалност на нивоу нижем од клаузе:

(66) – Ако, сада, земљорадник или који други радник донесе своје производе на трг, а на тргу нема човека који би хтео да замени робу за ствари које су њему потребне, хоће ли он беспослен седети на тргу? – Нипошто – рече Адеимант – јер ће се наћи људи који ће то видети, и који ће тај посао преузети на себе; а у добро уређеним државама, то ће по правилу бити они који су телесно најслабији, па стога неспособни за неки други рад (Пл-Д).

Овакви случајеви су ретки – ово је једини пример у нашој грађи, а и у њему би се могла претпоставити елипса (...*који су телесно слабији, па [су] стога неспособни...*), али је могуће посматрати га и као координацију придевских синтагми (уп. *Телесно слабији, па зато / стога / из тог разлога неспособни за рад, преузеће тај посао на себе*) које имају предикативну вредност.

2.4.4. Начински посредована каузалност

У следећим примерима реч је о начински посредованој каузалности (уп. одељак 1.4.8. о везнику *и*):

(67) Дечкова је мати била сирота удовица, сеоска везиља. И дању и ноћу је везла на платну рукаве и огрлице за сељанке, па је тако већ почела и вид да губи (ДМ-ППД).

(68) На исти начин рашчлањује Кандински троугао и квадрат, као и двоструки звук од тачке ка плохи. Настају лирске и драматичне напетости које се, везане за основу, понекад еманципују и претварају у елементе што слободно лебде. Основа делује у врху лако а на дну тешко; глатка је или хрпава, сјајна или без сјаја, па тако или појачава живе напоре уметника или је у опреци са њима (ОБМ-ГМ).

(69) Сада енергију бесомучно расипамо. Рецимо, нико не контролише врсту и квалитет грађевинског материјала, па се тако због лоше изолације греју улице а не станови (П, 3. X 2007).

У примеру (67) дечакова мајка губи вид јер је везла ноћу, у примеру (68) карактер основе одређује начин на који ће деловати на напоре уметника, а у примеру (69) изостанак контроле узрок је губитка енергије. У сва три примера могао се употребити и типични узрочни конкретизатор *зато*, али би се њиме имплицирао и типични, „неутрални“ узрочно-последични однос, без додатних импликација. Конкретизатором *тако* имплицира се пак да је каузалност посредна и тај аспект добија на значају: у примеру (67) потребно је дуготрајно деловање узрока да би се достигла последица, а у примерима (68) и (69) *тако* истиче да се не експлицирају сви кораци у каузалном ланцу – детаљи процеса којим „основа“ делује на рад уметника одн. кораци који, након што изостане контрола грађевинског материјала, на крају доводе до тога да се енергија из станова расипа.

Табела 14. Употреба везника *на* у домену садржаја са имплицирањем каузалности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицирано значење			
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 (претходи и) узрокује С2		С2 наступа као аутоматска последица	(47)–(51)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Сукцесивност	Исти временски низ Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 (претходи и) узрокује С2	<i>зато, стога, због тога, услед тога, онда</i>	Последица је свесна, вољна активност.	(52)–(58), условно и (59)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Сукцесивност	Исто време Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 узрокује С2 (ситуације су истовремене или је бар једна од њих свевремена)			(60)–(64)
ПРИД ₁ – <i>на</i> ПРИД ₂	Сукцесивност	Иста виша јединица Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	Особина коју означава ПРИД ₂ последица је оне коју означава ПРИД ₁			(66)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Сукцесивност	Исти временски низ Иста тема (типично исказана кореф. субјектима) Исти актери	С1 посредно узрокује С2	<i>тако</i>	Каузалност је посредована тиме што између узрока и последице постоји много неексплицитних корака, што је потребно много времена за достизање последице или тиме што је за наступање последице потребно да се стекну и други услови.	(67)–(69)

2.4.5. Општа условљеност: ментална сукцесивност као одбацавање концесивности

За разлику од досад анализираних примера, у следећима се напоредни однос обележен са *па* обично одређује као супротан (уп. Стевановић 1964: 786; Мразовић 2009: 423):

- (70) – [...] Како ћемо испливати... шта ће бити ако отац умре. – Чекајте, Каленићу. [...] Стари ваш је наравно ваш, али он је и стар, и мора бити болестан, и мора и умрети. Баба ваша била суво злато, чоколада једна међу нашим дамама, па оде! (ИС-КПК).
- (71) – Оног часа кад је дошао Котон и ми били комплетни био сам сигуран да имамо тим за успешно играње у оба такмичења. Али затим су се играчи повређивали и преморили. Нећемо жртвовати ни једно такмичење, мада је императив у нашој лиги. Ни 1992. Партизан није био фаворит па је постао првак Европе – закључио је Русо (П, 15. II 2001).
- (72) Уђем у пошту, купим писмо и пошаљем. Написала сам на српском, јер ја енглески нисам учила, да не могу да се запослим, да имам двоје деце... Платила сам по тежини, нешто мање од 300 динара. Али не знам да ли је писмо уопште стигло... У коверат сам ставила писмо и текст из „Политике“, са мојом сликом, јер „Политика“ је већ писала о мом случају. Неколико дана после тога позвала ме је телефоном непозната особа, јако пријатна, из амбасаде. Зашто сам се жалила Обама? И он има тамнопуту боју коже, па води онолику земљурину, а ја која сам жива беда у сопственој држави не могу да добијем крпу и кофу, ништа друго (П, 20. X 2009).

У примерима (70)–(72) однос између две ситуације означене клаузама повезаним са *па* другачији је него у случајевима које смо досад разматрали. У примеру (70) врлине о којима се говори у првој клаузи не асоцирају на смртност, која се констатује у другој. У примерима (71) и (72) садржај друге клаузе не очекује се на основу онога што је саопштено првом. Заправо, несагласност постоји између онога што се првом клаузом имплицира – а то је, у конкретном контексту, да Партизан није могао постати првак одн. да припадник мађине не може доћи на власт и садржаја друге клаузе. Овакав однос обично се одређује као концесивност и, кад је реч о напоредним везницима, типично га имплицира супротни везник *али* (уп. одељак III.2.4.2, о везнику *али*). Штавише, у сваком од три наведена примера могао је бити употребљен конкретизатор – допусна речца *ипак* или неки други израз који би на сличан начин усмеравао интерпретацију, као у следећим примерима:

- (73) Највише га је у свему томе чудила чињеница да није осећао никаквог узбуђења. Мисао му је радила тачно и јасно, он потпуно беше свестан пута који има да пређе. А после тога? Он се осмехну. Ни Колумб није знао шта ће наћи с оне стране царства, па је ипак кренуо (БЋ-ДЦ).
- (74) – Мислим – додадох – да ће тај младић, у погледу неплаћања кирије, одржати реч, зар не? – Господине – викну управник – то још није ништа. Он каже да неће платити, па и неће; али она двојица ништа не говоре, па омет не плаћају. То су, господине Жецки, необични станари! (БП-Л).

(75) Винстонахвати осећање беспомоћности. Старчево памћење није било ништа друго до гомила неважних детаља. Човек би га могао испитивати цео дан, па *опет* не сазнати ништа значајно (О-1984).

У свим случајевима може се говорити о томе да су две ситуације (или две групе особина) о којима је реч повезане неком врстом условљености, али је смер те условљености обрнут у односу на све примере о којима смо сада говорили: овде се С1 појављује као услов да се не догоди С2, али се С2 ипак догађа!⁷⁸ Овакву употребу везника *па* омогућава његово основно значење – сукцесивност. Та сукцесивност, наравно, није нужно временска, већ ментална: ако је ситуација *a* услов да се не догоди нека ситуација *b*, онда *a* претходи *b*, исто као што узрок претходи последици, услов исходу и сл., без обзира на то да ли су догађаји *a* и *b* и временски сукцесивни или наступају истовремено. То би значило да у примерима какви су (70)–(75) *па* имплицира само менталну сукцесивност, однос условљености између С1 и С2, док концесивност проистиче из (дословног и инференцијалног) садржаја клауза и конкретизатора (ако је употребљен). Из тога би, међутим, такође следило да се допринос везника *па* интерпретацији исказа не разликује суштински од других случајева, јер је ментална сукцесивност један од видова *континуитета у дискурсу*, па би и ове случајеве требало сматрати примерима саставног односа.

Традиционални приступ оваквим конструкцијама је другачији: говори се о везничком споју *па ипак* (одн. *па и поред тога* и сл., уп. Стевановић 1969б), који се сматра обележјем супротних односа. Овакво решење сагласно је са чврстом интуицијом да су конструкције са *па ипак*, *па опет*, *па и поред тога* и сл. врло блиске, ако не и у основи еквивалентне са одговарајућим *али*-конструкцијама. То свакако иде у прилог традиционалном решењу, али само под једним условом – да је поменута интуиција заиста тачна. Наше је мишљење, међутим, да она не важи увек и да сви досад наведени примери илуструју управо случајеве у којима се конструкције са *па* (*ипак / опет / и поред тога* и сл.) битно разликују од одговарајућих *али*-конструкција.

⁷⁸ С овим је свакако у вези употреба лексеме *па* у реченицама типа *Није он медвед па да плеше на ваишару*, о којима је писао Љ. Поповић (1977), констатујући да се оваквим реченицама означава нереализованост узрочно-последичне везе. По њему, овакви случајеви налазе се на прелазу између координације и субординације, а везник *па* у њима обележава да се „једним делом свога значења друга реченица односи и на целу прву реченицу“ (уп. Поповић 1977: 382). Ако овакве примере упоредимо са онима које анализирамо у овом одељку, видећемо да, на семантичком плану, постоји извесна сличност – нереализована узрочно-последична веза – али је разлика у томе што се у реченицама типа *Није он медвед па да...* та веза *уопште* не реализује, док се код допусног значења реализује први корак у узрочно-последичном ланцу, али за њим не следи очекивана последица, већ неки други исход (често супротан очекиваној последици). Међутим, у примерима типа *Није он медвед па да плеше на ваишару* клауза којој претходи *па* је зависна, а и само *па* се може изоставити без последица по значење, па се на формалном плану овакви примери битно разликују од оних које анализирамо у овом одељку, као и у овом раду уопште.

Пођимо од примера (70)–(72). Нема сумње да у сваком од њих постоји извесна неочекиваност као компонента односа између С1 и С2. Али ако се у обзир узме шири контекст у коме се исказ са координираним клаузама налази, чини се да неочекиваност исхода, тј. концесивност, није оно што битно опредељује комуникативну вредност исказа. Наиме, у сваком од примера говорник, иако признаје да се на основу С1 у *начелу* не би очекивала С2, заправо такво очекивање не сматра оправданим. У примеру (70) говорник указује саговорнику на неминовност смрти: он признаје да је на извештан начин неправедно (ако не и неочекивано) да и најбољи и најдражи људи једном оду, али истиче да је неизбежност смрти јача од тога (*Баба ваша била право злато, па оде +> То што је неко добар и драг не значи да једном неће умрети*). У примеру (71) тренер је свестан да се од онога ко није фаворит обично не очекује много, али заправо не жели да прихвати такав став – његов исказ има снагу контрааргумента којим се једно конвенционално схватање (да од аутсајдера не треба ништа очекивати) – оспорава (*Ни Партизан није био фаворит, па је постао првак Европе +> Бити фаворит није никакав услов за успех*). У примеру (72) говорница не пориче да се очекује да припадници мађина буду маргинализовани, али оспорава оправданост тог очекивања (*И он је тамнопут, па води онолику земљурину +> Припадници мађина не морају бити маргинализовани*).

У сва три примера, дакле, неочекиваност се релативизује – говорник признаје да она постоји, али у први план истиче да се С2 *остварила*. Овај ефекат, сматрамо, потиче управо од „саставности“ везника *па*. Наиме, у сва три случаја могуће је употребити и везник *али*, но њиме би се имплицирала искључиво неочекиваност, тј. концесивност, *дисконтинуитет* између С1 и С2, а на саговорнику би било да препозна „контрааргументативну“ вредност исказа у датом контексту. У одговарајућим *па*-конструкцијама је слично, али обрнуто: неочекиваност је у другом плану и о њој се закључује на основу садржаја клауза, контекста и позадинског знања, а саставним везником истиче се да између ситуација постоји *континуитет* – из С1 је проистекла С2; концесивност је *надвладана*, тј. имплицира се да изневерено очекивање и није било нарочито оправдано.

Концесивност може бити надвладана чак и кад је експлицитно сигнализирана конкретизатором, као у примерима (73)–(75). У примеру (73) *ипак* упућује на начелну неочекиваност Колумбове одлуке да крене на пут не знајући шта га чека, али тим исказом заправо имплицира да извесност и није неопходан услов да се таква одлука

донесе: континуитетски аспект односа – да је из С1 могла проистећи С2 – важнији је од „дисконтинуитетског“, концесивног. Исто важи и у примерима (74) и (75).

Разлика између *па*-конструкција и *али*-конструкција у оваквим случајевима, као што се види, није очигледна ако се не узме обзир шири контекст и прагматички ефекти употребе исказа са поменутиим конструкцијама у таквом, ширем контексту. То добро илуструје опширност следећих примера, који тек у датом обиму омогућавају да се уочи контрааргументативна, а не чисто концесивна вредност *па*-конструкција:

(76) А Шваби зато све и иде што га српска рука држи и води. Кад Србин некога прихвати, он му даје најбољи залогај... [...] А Срба мој, не може бити друкчије, тргнуће се, прионуће да буде човек и он, и бољи и лепши од онога кепеца... [...] Погледајте их кад заједно иду. Лука, као да га костима храним: није порастао ни појачао од дванаесте године. Блед, ситан, мекће кад говори. Млад, а старац! Да ми оправите зубе, Нено; да ми купите наочари, Нено. Наочари носи од десете године!... Опростите за реч, господин Јоксима: троје су га родили, па *онет* нема ни снаге ни лепоте. Гњецав, сладак, послушан, покоран (ИС-КПК).

(77) ПОРУШЕНО 13 СПОМЕНИКА

Вандали не престају да насрћу на српска гробља, споменике сакралне и културне баштине Срба на подручју источне Славоније, Барање и западног Срема. У ноћи између суботе и недеље порушена је цела десна страна српског војничког гробља у Вуковару, познатијег као Алеја ослободилаца Вуковара. Како се претпоставља, у ноћи између 19.30 у суботу и 8.30 у недељу непознате особе порушиле су тринаест надгробних споменика. Полиција је, како се саопштава, на месту догађаја обавила увиђај и трага за починиоцима (који, успут буди речено, за исте и сличне вандализме до сада никада нису ни пронађени ни кажњени) који ће се, како се саопштава, теретити за кривично дело „повреде мира покојника“. Ово српско војничко гробље у Вуковару је изузетно честа мета вандала, па и поред тога није заштићено, починиоци никада нису спречени при уласку и дивљању нити касније пронађени. С. Б. (П, 20. VI 2001).

(78) Ах, паметан је био Арчибалд Арчибалдович! А и по посматрачком дару можда није био слабији од самих писаца! Арчибалд Арчибалдович се одмах досетио ко су његови посетиоци. А досетивши се, природно, није стао да се с њима расправља. [...] Надмено убадајући кашичицом у млечни сладолед, који се већ отапао, Петракова је незадовољним погледом пратила како се сто испред двојице што су одевени као некакви комедијанти, као неким чаробним штапићем пуни јелима. Листови салате, опрани тако да сијају, већ су штрчали из чиније са свежим кавијаром... тренутак – и појавио се ознојени сребрни бокал на специјалном придодатом засебном сточићу... Тек када се уверио да је све урађено како ваља, тек када је у рукама келнера долетео поклопљени тигањ у коме је нешто цврчало, Арчибалд Арчибалдович је дозволио себи да напусти два загонетна посетиоца, па и онда им је најпре шапнуо: – Извините! (МБ-ММ).

(79) Знаш шта ми је јутрос казао поводом драме Рибарићеве? Вели: Рибарићев разум је добар, али је штета што је техника тога разума само техника разума, а не техника интелигенције... да отера свога јунака у врсту аскезе, он је сматрао неопходним да му у душу метне неку мистику. Не! Разум води и у аксезу! Разум који се служи техником интелигенције, и увиђа све своје границе, тај разум води у резгинације, а резгинације у аскезу. – [...] Јуче сам

у осмом разреду причао о једном младом византиском базилеусу, културном, енергичном, даровитом, па *ипак* промашеном, пресеченом. [...] А ја бодрим моје младиће да код куће још размишљају, и напишу ми нешто о том. А у себи велим: полети, наде, охрабрења, обећања, остварени резултати, и одједаред, дим, дим... (ИС-КПК).

У примеру (76) Госпа Нола супротно оцењује своја два усвојеника, покушавајући да покаже да велика брига о детету не гарантује здрав развој, тј. да предности Лукиног порекла (насупротив Србином) нису онолике коликим би се могле чинити на први поглед: о њему, истина, брину и мајка и отац и жупник, док Срба мајку нема, а отац му је пијаница, али Госпа Нола више очекује од Србе него од Луке (тачније, тако жели да представи ствари господину Јоксиму, с којим разговара).

У примеру (77) постоји неочекиваност између чињенице да је српско војничко гробље мета вандала и тога да није заштићено, али тон текста и остале чињенице на које се у њему указује упућују на то да у датом контексту толерисање вандализма заправо није изненађење.

У примеру (78) Арчибалдовичева претерана брига о служењу непознатих гостију у начелу је неочекивана, претерана, али је заправо у складу са необичном предусретљивошћу коју показује од њиховог доласка у ресторан. У примеру (79) особине младог базилеуса јесу начелно супротстављене, али за говорника оне представљају предвидљив исход скривене зависности: ако разум води у аскезу, онда даровитост може водити у промашеност.

Кад је реч о конкретизаторима, употреба речце *ипак* за означавање концесивности не захтева посебан коментар, али остаје питање како је могуће да се и прилози чије је значење у основи временско, као што су *опет* и *онда*, употребе тако да интерпретација буде мање или више иста као да је употребљена речца *ипак* (уп. примере (74)–(76) и (78)).

Прилог *опет* у основној употреби означава понављање радње, па самим тим подразумева постојање неке претходне радње (била она саговорнику доступна у контексту или позадинском знању или не). У тој, основној употреби, он је синониман са прилозима *поново* и *изнова* или изразом *још једном* (РСЈ: s.v. *опет*), али се у примерима које смо овде навели не може заменити ниједним од ових приближних синонима, те очигледно није реч о понављању у дословном смислу.

И овде треба поћи од тога да *на* обележава сукцесивност између две ситуације – С1 и С2. У овим примерима та сукцесивност је (макар и неоправдано) неочекивана – на основу С1 не очекује се С2. Међутим, претходна ситуација чије постојање имплицира

опет није C1, већ нека друга, алтернативна ситуација, чији би очекивани исход била ситуација C2. То се јасно види у примеру (74): у контексту који непосредно претходи исказу са *па*-клаузама говори се о младићу чије понашање је доследно: он говори да неће платити кирију и не плаћа је – ту је реч о случају у ком је друга ситуација очекиван исход прве (коју бисмо могли означити са C1'). Прилог *опет* може се разумети једино тако да упућује на ту алтернативну прву ситуацију (C1'): *Она двојица ништа не говоре, па опет (= као и они који говоре) ништа не плаћају*. Исто објашњење могуће је и у примерима (75) и (76): у примеру (75) човек би могао испитивати старца цео дан и не сазнати ништа ново, једнако *као и кад би га испитивао сасвим кратко*, а у примеру (78) Лука је слаб *као што би био и да се мање људи бринуло о њему*. За разлику од примера (74), у примерима (75) и (76) C1' није нигде експлицитно изречена, али се њено постојање имплицира управо прилогом *опет*.

На сличан начин може се објаснити и употреба израза *и онда* (76), која је у оваквим случајевима ограничена на прошле или хипотетичне радње (могао би се – у облику *ни онда* – употребити уместо *опет* у примеру (75), али не и у примерима (74) и (74)). Пошто прилог *онда* не означава понављање, већ само временски лоцира неки догађај, у оваквој употреби уз њега мора ићи речца *и*, како би се постигло оно што се постиже и прилогом *опет* – да се имплицира постојање C1', чији би C2 био очекивани исход (*и онда* = 'као и у некој другој (претходној) прилици'). Ова анализа осветљава и суптилну разлику између *опет* и *и онда*, с једне стране, и *ипак*, с друге стране: сви ови конкретизатори сигнализирају допусни однос, тј. да се C2 не очекује на основу C1, али *опет* и *и онда* доносе још једну нијансу – указују саговорнику да у претходном садржају или његовом позадинском знању постоји алтернативна C1 (C1'), из које би C2 очекивано следила.

Дилема *па* + *ипак* или *па ипак* (тј. саставни везник и концесивни конкретизатор или везнички спој, тј. конвенционализовани спој еквивалентан са *али* као посебан координатор) има и формални аспект. Наиме, у анализираним примерима, конструкције са колокацијама *па ипак*, *па и поред тога*, *па опет* итд. не само да нису (чисто) концесивне него је, чини се, и веза између везника и конкретизатора недовољно чврста. То се најпре види по томе што конкретизатор у начелу није неопходан: у примерима (70)–(72) конкретизатора нема, а у примерима (73)–(75) би се могао изоставити. У примерима (76)–(79) изостављање је могуће, али из специфичних разлога. У примерима (76)–(78) без конкретизатора би се имплицирала чвршћа, јача ментална сукцесивност, тј. каузалност, што би водило или другачијој интерпретацији

или би исказе чинило збуњујућим у датом контексту. У примеру (79) реч је о конституентима, па је потребно експлицитније сигнализирати концесивну компоненту њиховог односа, јер би се без њега низ придева могао интерпретирати просто као сегментирано набрајање (уп. одељак П.2.7.1.1.2), што је сиромашнија интерпретација од намераване.

Осим тога, колокација *па ипак* се ни на структурном плану не понаша као формална јединица, јер се енклитика може распоредити и непосредно иза везника *па*, што је и случај у примеру (73).

Из свега што смо досад изнели следи да у анализираним примерима није реч о засебном координатору *па ипак*, тј. о супротном везничком споју, већ о специфичној употреби саставног везника и саставном односу. Али из тога не треба закључити да се о везничком споју *па ипак* не може говорити:

(80) Радило се о томе да је уредник наручио од песника, за наредни број часописа, велику антирелигиозну поему. Ту поему Иван Николајевич је написао, и то за врло кратко време, али, на жалост, није њоме задовољио уредника. Бездомни је главну личност своје поеме, то јест Исуса, приказао у најцрњим бојама, па ипак је читаву поему, по мишљењу уредника, требало писати изнова (МБ-ММ).

(81) Човек је био чист, уредан и смирен. Није пио, није чак ни пушио, није имао никакву родбину за собом која би се појављивала у невреме и сметала, и био је чуваран и скроман. Све што је удовица о њему знала, а био јој је муштерија још од пролећа и разговарала је с њим често, било је добро, па ипак је његов долазак очекивала са зебњом, јер је знала још нешто – да се човек до краја отвори и покаже тек када поживи са неким под истим кровом и да је све дотле непознат (МП-С).

Концесивност у примеру (80) није надвладана: дисконтинуитет између С1 и С2 је кључно обележје односа између две ситуације, а оправданост изневереног очекивања не доводи се у питање. Штавише, спој *па* и *ипак* овде се и на формалном плану понаша другачије: ако покушамо да га разбијемо распоређујући енклитику непосредно иза *па*, добија се исказ неприхватљив у датом контексту (уп. *Бездомни је Исуса приказао у најцрњим бојама, па је читаву поему ипак требало писати изнова*). Такав исказ имао би две теоретски могуће интерпретације: надвладана концесивност (‘Оцрњивање Исуса није баш најбољи начин да се напише антирелигиозна поема, иако се тако можда чини’) или каузалност (‘Поема је одбијена баш зато што оцрњује Исуса’), али ни једна ни друга нису прихватљиве у датом контексту.

У примеру (81) у наставку се нуди објашњење за удовичину бригу, али исказ у коме је употребљена *па ипак*-конструкција долази пре тога и нема улогу контрааргумента, већ илуструје неочекиваност. Ако се у њему енклитика распореди

иза везника (уп. *Све што је удовица о њему знала било је добро, па је његов долазак ипак очекивала са зебњом*), тај исказ захтева другачији контекст: онај у ком би он служио као аргумент за тврдњу да има разлога да се зазире и од људи о којима лепо мислимо, ако их, на пример, површно познајемо, што у примеру (81) није случај.

Семантика оваквих конструкција може се, дакле, објаснити само ако се претпостави да је у њима спој *па ипак* конвенционализован као јединица која обележава супротност, тј. концесивност. Или, како за овакве случајеве каже Ковачевић (2000а: 107), „обавезни конкретизатор, дакле, укида лексичку семантику везника и ’намеће’ читавом споју своју семантику“.

Да закључимо: везник *па*, са допусним конкретизаторима или без њих, може имплицирати посебан тип континуитета у дискурсу, тј. саставног односа, који смо означили као надвладану концесивност. Искази са таквим конструкцијама у ширем контексту имају улогу контрааргумента, тј. релативизују концесивност истичући у први план менталну сукцесивност, а везник и конкретизатор нису формално обједињени, већ синтаксички представљају засебне јединице. За разлику од тога, везнички спој *па ипак* обележава „чисту“ концесивност, а на формалном плану функционише као синтаксичка јединица.

Табела 15. Употреба везника *па* у домену садржаја са имплицирањем менталне сукцесивности којом се надвладава концесивност између садржаја клауза

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицирано значење	
$K_1 - \textit{па} (\textit{ипак} / \textit{и поред тога}) K_2$	Сукцесивност	Унутрашња условљеност	Из C_1 проистекла је C_2 , а уобичајено очекивање да тако не би требало да буде није оправдано.	(70)–(73), (77), (79)
	Сукцесивност	Унутрашња условљеност	Из C_1 проистекла је C_2 , а уобичајено очекивање да је морала проистећи из алтернативне C_1' , (доступне на основу претходног контекста и/или позадинског знања), није оправдано.	(74)–(76), (78)

2.5. Епистемички домен

Употребу везника *па* у епистемичком домену илуструју следећи примери:

- (82) – Додајмо томе, Адеиманте, да ми се чини како је људска природа раздељена на још мање делове, па је стога неспособна не само да подражава више ствари с једнаком успешношћу него није у стању ни да практично дела у свим оним областима које може да подражава (Пл-Д).
- (83) „Ја сам бећар по природи као што знаш, Сузана“, рече он у херојском покушају да је умири, „па живот без жене неће ми бити тако тежак, као што би могао бити људима који су дуго били ожењени. А имам и велико споредно занимање, намерен сам да пишем ’О римским старинама у Весексу’, а то ће ми узети све моје слободно време“ (ТХ-НЦ).
- (84) – И није вам неко удварање. – Истина увек звучи обично и неузвишено. – Пре ће бити да немате духа. – У љубави немам. Када волим, као да изгубим моћ говора, јер права љубав муца, а ниски интереси певају. – То сте тако лепо рекли, па мора бити да су ипак ниски интереси порив за овај разговор (МН-СФС).

Пример (82) речито показује оно што И. Свитсер истиче на више места, а то је да реалну и епистемичку употребу није увек лако разликовати, те да нису тако ретки случајеви у којима су у начелу обе интерпретације могуће. Тако се овај пример може разумети и као каузалност у реалном свету: нејединственост људске природе узрок је њене неспособности да једнако добро подражава више ствари итд. Међутим, како је прва клауза уведена изразом *чини ми се*, могућа је (ако се претпостави да обе клаузе улазе у опсег израза *чини ми се*) и епистемичка интерпретација: неспособност људске природе не износи се као обичан факат, који по природи ствари произлази из њене нејединствености, него као закључак који се логички изводи из претпостављене нејединствености. За разлику, дакле, од последице у реалном свету, која је увек чињеница, нешто што се *зна*, закључак је оно што *се сазнаје*, до чега се долази логичким путем, а не пуким увиђањем факата у стварности. Као тест нам у овом случају може послужити замењивање речцом *дакле*: тамо где *па* можемо заменити са *дакле*, могућа је епистемичка интерпретација (уп. *Људска природа раздељена је на још мање делове. Дакле, она је неспособна да подражава...; Ја сам бећар по природи. Дакле, живот без жене неће ми бити тежак*). И у примеру (83) могућа је и каузална (’Ја сам бећар по природи и због тога ми (извесно) живот без жене неће тешко пасти’) и епистемичка интерпретација (’Ја сам бећар по природи. Дакле, живот без жене ми неће тешко пасти’). Епистемичка интерпретација чини се могућом пре свега зато што се другом клаузом говори о догађајима/стању у будућности, а будуће догађаје је у начелу тешко посматрати као неспорне чињенице. Но о употреби у епистемичком домену у оваквим случајевима би се могло говорити без резерве само да је у другој клаузи употребљено неко додатно обележје закључивања, попут маркера епистемичке

модалности *вероватно*, *сигурно* и сл. Стога се чини да се припадност епистемичком домену мора додатно обележити: везник *на* често није довољан, него је и клауза која следи за њим модализирана⁷⁹ или се односи на будућност (в. Ланг (2000)).

То се види и у примеру (84), у коме модализираност друге клаузе додатно упућује на то да је реч о закључивању. Овај пример је, међутим, занимљив и зато што се у њему линеарни и појмовни узрочно-последични редослед разилазе. Линеарни редослед је, наравно, проспективни, јер, као што смо видели, везник *на* другачији линеарни редослед не дозвољава. Појмовни редослед је пак обрнут, јер оно што је закључак, у стварном свету је узрок: усиљена слаткоречивост мора бити последица ниских интереса, а никако обратно.

Постоји, међутим, један посебан тип епистемичке употребе везника *на* који није тако редак, и у ком није неопходно никакво додатно обележје закључивања (о оваквој употреби в. и Танасић 2013б: 234–237):

- (85) Ништа се на овом свету, **па** ни у овој паланчици не разуме добро (ИС-КПК).
- (86) Земљаци које је Попара одмамио с планине враћали су се један за другим свом старом послу, тежем и опаснијем, али – свом, па и шумској усамљености, опет својој, и зато подношљивијој од градске (МП-С).
- (87) Крајем деведесетих Роберт Аллен умире нагло, од срца, у родном Милвокију, довољно далеко да Циму, свом најуспешнијем клијенту, олакша суочавање с тим губитком. Који, на концу, и није тако страشان како би човек очекивао, јер Боб је одувек мислио на све, па и на могућност сопствене смрти (ВА-П).
- (88) Као и Ти, као и велика већина, готово сви, не одобравам ничије, па ни своје поступке уколико нису у складу с пописом мојих афинитета (СБ-ФБ).
- (89) Другог човека, који је био невероватно налик на првог, срили су код шестог улаза. [...] Трећи, прецизна копија другог, па дакле и првог, дежурао је на одморишту другог спрата (МБ-ММ).
- (90) Не само што нико није био убијен, већ чак ни рањен; сви су, па међу њима и мачак, остали потпуно нетакнути (МБ-ММ).
- (91) „Много бих волела да ти и даље будем од неке помоћи, као ... пријатељ.“ Филотсон се замисли и одговори: „Не, мислим ако ћемо иоле бити одвојени, боље да смо сасвим одвојени. Зато ти нећу убудуће упућивати никаква питања, и нарочито желим да ме не обавештаваш о свом кретању, па ни о својој адреси... (ТХ-НЦ).
- (92) – Исто се тако односи многобројније према малобројнијем, двоструко према половини и све што је томе слично, као и теже према лакшем, брже према споријем, па и топло према хладном и све остало што је томе слично (Пл-Д).

И у овим примерима *на* обележава закључивање, али је овде реч о закључцима који по сили логике неминовно следе из премисе. Треба приметити да у више примера премиса садржи неки универзални или негативни квантификатор: *све* у (87), *ничије* у (88) и *сви*

⁷⁹ У изразу *мора бити* преклапају се, заправо, две блиске категорије – епистемичка модалност и инференцијална евиденцијалност (о маркерима евиденцијалности у српском в. Вимер/Врдољак 2011а; б).

у примеру (90), што закључке у овим случајевима чини логички нужним. И у другим примерима закључци логички нужно следе из премиса: у примеру (85) оно што важи за читав свет мора важити и за паланку као његов део; у примеру (86) живот на планини подразумева и одређену врсту усамљености, а повратак таквом животу нужно значи и повратак усамљености; у примеру (91) обавештавање о адреси је један од елемената/аспеката обавештавања о кретању. И у ова три примера, дакле, врста логичке условљености је иста као и у онима у којима је употребљен неки квантификатор – искључивање/укључивање скупа логички имплицира искључивање/укључивање свих његових чланова (уп. Танасић 2013б: 237, где се овакав однос означава као „копулативно-закључно значење супсумирања“). И у примеру (89) на делу је принцип који се може логички формализовати, и то као релација транзитивности: ако је први једнак другом, а други трећем, онда је нужно и трећи једнак првом. У овом погледу нешто је другачији само пример (92), у ком се закључак изводи по аналогији са сличним случајевима, а не по принципу опште–појединачно, па је у овом случају тешко употребити конкретизатор *самим тим*.

На формалном плану, конјункти су обично конституенти нижи од клаузе: у наведеним примерима то су именичке јединице без предлога (86) или у предлошко-падежним конструкцијама ((85), (87), (91)) или придевске јединице ((88), (89)), док се у примеру (92) мора претпоставити да је реч о (поредбеним) клаузама са елидираним предикатом. Специфичан је пример (90), у ком *па*-сегмент заправо представља уметнуту клаузу (са елидираним предикатом).

Овај тип епистемичког односа, међутим, не издвајамо зато што је директно преводив у логичке релације, већ зато што се и на језичком плану разликује од примера (82)–(84). Наиме, у обе групе примера закључни однос може се конкретизовати речцом *дакле* (у примеру (89) тај је конкретизатор и употребљен), али је у примерима (82)–(84) бар у начелу могуће употребити и општији, узрочни конкретизатор *зато*, док у примерима (85)–(92) то није могуће. Осим конкретизатора *дакле*, у примерима (85)–(91) може се употребити и израз *самим тим*, док у примерима (82)–(84) није једнако прихватљив (у примерима (82) и (83) би био могућ, али у примеру (84) не делује као добро решење), па се чини да је израз *самим тим* карактеристичнији кад је у питању логичка импликација него кад је реч о закључивању у општијем смислу. Поред конкретизатора закључности, део скупа (дефинисаног првим конјунктом) који се издваја другим конјунктом по правилу се истиче речцом *(н)и*. На тај начин се имплицира да је садржај у опсегу речце *и* информативно релевантнији од садржаја

првог конјункта, што је карактеристично за градациони однос, па овакве конструкције имају, дакле, и „дискурсну димензију“, тј. један аспект њихове интерпретације припада домену дискурса.

На крају овог одељка наводимо примере у коме друга клауза представља контекстуализовану интерпретацију садржаја прве, што се експлицира начинским конкретизатором *тако* (овај однос чешће се обележава везником *и*, уп. одељак П.1.5.3):

- (93) – Не може се на Савету владајуће коалиције гласати за, а на скупштинској седници против заједничких предлога. ДС то чини неколико последњих месеци, па је тако показала да нема намеру да учествује у раду градске власти (П, 28. IV 2010).

Употребу везника *па* у епистемичком домену систематизујемо у следећој табели:

Табела 16. Употреба везника *па* у епистемичком домену

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Примери
		Интегративни фактори	Имплицитно значење		
КЛ ₁ – <i>па</i> КЛ ₂	Сукцесивност	Ток (логичког) закључивања	На основу С1 закључује се С2.	<i>стога, дакле</i>	(82)–(84)
К ₁ – <i>па</i> К ₂ (Конјункти су типично Им, Прид или ПрилЕд)		Ток (логичког) закључивања	Из садржаја К ₁ нужно следи садржај К ₂	<i>самим тим, дакле</i>	(85)–(91)
К ₁ – <i>па</i> К ₂ (Конјункти су типично Им, Прид или ПрилЕд)		Ток (логичког) закључивања	Из садржаја К ₁ по аналогiji следи садржај К ₂	<i>дакле, (н)и</i>	(92)
КЛ ₁ – <i>па</i> КЛ ₂		Ток (контекстуализованог) закључивања	С2 је контекстуализована реинтерпретација С1, тј. онај аспект С1 који говорник сматра релевантним у датом контексту.	<i>тако</i>	(93)

2.6. Домен говорних чинова

Следећи примери типични су случајеви употребе везника *па* у домену говорних чинова:

- (94) – Стварно? Шта славите двадесет петог децембра? – Божић. Рођење Исуса Христа. – А ипак, према Библији, Христ је рођен у марту, па зашто бисмо то славили крајем децембра? (ДБ-АД).
- (95) Необичне ситуације пратиле су припрему „Медијума“: ова опера третира тему спиритуалних и оностраних искустава, па да ли сте можда током рада на њој постали сујеверни? (П, 29. III 2009).
- (96) Гирион, Господар Дола, [sic] је мртав и као вук зашао међу овце, ја сам пождрао његове људе па где су синови његових синова који се усуђују да ми се приближе? (ЦТ-Х).

(97) Чак понекада и заустављао би га: – Младене! Нестале ми неке даске, а требају ми, па да ли имате ви? (БС-ГМ).

Реч је о случајевима тзв. хетерофункционалне координације (уп. Поповић 2003), у којима облик клауза упућује на различите типове говорних чинова, тј. управо о оној врсти примера које користи И. Свитсер (1990) да илуструје употребу везника у домену говорних чинова. Сваки од ових примера могао би се преформулисати тако да се говорни чин питања експлицира перформативно употребљеним глаголом *питати* (уп. *Христ је рођен у марту, па **питам** зашто бисмо то славили у децембру; Нестале ми неке даске, а требају ми, па **питам** да ли имате ви?* итд.). То значи да узрочно-последични однос у овим случајевима не постоји између садржаја прве и друге клаузе: у примеру (94) чињеница да је Христ рођен у марту не интерпретира се као разлог за слављење Божића, већ као разлог да се постави питање о слављењу Божића. Садржај прве клаузе разуме се, дакле, не само као обавештење, већ као разлог за извођење говорног чина изреченог другом клаузом. Слично важи и у остала три примера. Пример (97) специфичан је по томе што се клаузом којој претходи *па*, иако има облик питања, изводи (индиректни) говорни чин молбе, али се и овде однос који обележава напоредни везник интерпретира на нивоу говорних чинова: садржај прве две координиране клаузе мора се разумети као повод/разлог за молбу, а не само као обично обавештење; наравно, и у овом примеру *па* обележава везу између садржаја прве две клаузе и илокутивне вредности треће клаузе, која није експлициран, већ се остварује кроз импликатуру (*Нестале ми неке даске, а требају ми, па **питам** да ли имате ви +> Требају ми даске, па вас **молим** да ми их дате*).

Употребу везника *па* у домену говорних чинова налазимо и у следећим случајевима:

(98) – Да ли бисмо некако могли открити правичност, а да се не бавимо истраживањем умерености? – То не знам – одговори он – али не бих ни желео да се она појави пре но што испитамо умереност, па ако желиш да ми учиниш услугу, испитај прво умереност (Пл-Д).

(99) – Не могу да ти саопштим овде на улици – продужи он тужним гласом. – Али боље је да не долазиш у мој стан; па *стоба* хајдемо овамо (ТХ-НЦ).

У овим примерима однос који је обележен везником *па*, у основи узрочно-последични, могао би се, на општем нивоу, одредити као *разлог за извођење говорног чина – говорни чин* (уп. *Не бих желео да се правичност појави пре умерености, па ти **саветујем/налажем** да прво испиташ умереност; Боље је да не долазиш у мој стан, па те **позивам/предлажем** ти да идемо овамо*). У конкретним примерима у оба

случаја реч је о захтеву образложеном садржајем претходне клаузе (или више њих), која по правилу има облик обавештења.

Нешто је другачији следећи пример, у ком је прва клауза заповедна, а друга обавештајна:

(100) А сад буди добар па ћу ти донети играчку (О-1984).

Други конјункт, иако је у питању обавештајна реченица, у оваквом контексту не интерпретира се као обавештење, већ као обећање – клауза „донети“ не изриче се само да би се описала нека будућа ситуација (иако би, у другачијем контексту, могла послужити управо за то), већ да би се саговорнику, кроз обећање, дао подстицај да прихвати захтев изречен првим конјунктом. Као и у претходним случајевима, и говорни чин обећања у овом примеру може се експлицирати одговарајућим перформативним глаголом (*Буди добар, па ти **обећавам** да ћу ти донети играчку; Ако будеш добар, **обећавам** да ћу ти донети играчку*). Сличан је и следећи пример:

(101) Ми не употребљавамо ни злато ни сребро, нама то није допуштено а вама јесте; будите наши савезници у рату па ће сав плен вама припасти (Пл-Д).

Ни овде друга клауза није само обавештење, већ је реч о комисиву, обећању које ће се испунити ако саговорник прихвати захтев изречен првом клаузом (уп. *Будите наши савезници, па вам **обећавамо** да ће сав плен вама припасти; Ако будете наши савезници, **обећавамо** вам да ће сав плен вама припасти*).

И у примеру (102) у првој клаузи употребљен је императив, али је заправо у питању индиректна забрана („претећа забрана“, уп. Поповић 2008: 350):

(102) А ти само гледај да се појавиш у Призрену, пичка ли ти матерна шиптарска, па има да прођеш ко и он! (ВА-П).

У другој клаузи употребљена је конструкција *има да*, којом се у разговорном језику означава снажна увереност или, у директном обраћању, беспоговоран захтев. У овом контексту она се, међутим, мора интерпретирати као претња,⁸⁰ и то претња која саговорника треба додатно да подстакне да поштује забрану изречену првом клаузом. И у овом случају, као и у примерима (100) и (101) прва клауза садржи императив и може се парафразирати одговарајућом условном клаузом. У примерима као што је овај јасно се види да интерпретација координираних клауза није прост збир садржаја појединачних клауза, већ се основно, језички кодирано значење клауза (тзв.

⁸⁰ Глагол *претити* не може се употребити као перформативни глагол (уп. *#Претим ти да ћу те казнити*), па се може експлицирати једино ако се перформативно употреби глагол којим се примарно означава неки други комисив и који се метафорички, у одговарајућем контексту, може разумети и као претња (уп. *Обећавам ти да ћу те казнити; Заричем се да ћу те казнити* итд.). Тако је и наведени пример могуће парафразирати као *Само гледај да се појавиш у Призрену, па ти **гарантујем/обећавам** да ћеш проћи као и он*.

пропозициони садржај) у напоредној конструкцији може значајно променити: у малочас анализираном примеру то се види и по томе што се речца *само*, која је карактеристична за заповедне реченице којима се изриче забрана, може изоставити без битних последица по значење. Међутим, то не би било могуће да нема и друге клаузе: ван контекста реченица *Гледај да се појавиш у Призрену* интерпретирала би се као захтев или савет, али не као претња.⁸¹

Погледајмо сада примере (103)–(106):

- (103) – Због чега сте се растали с њим? – Не постављајте питања, па нећете чути лажи (ТХ-НЦ).
- (104) Дрен не верује сопственим очима, само трепће и не дише и лагано подрхтава у себи – Александерплац – маса људи куља из воза, маса људи улази у воз – дакле Алекс, Алекс, Алекс је ту, пред њим, врева, каква врева, како се то креће, мозак ми испарио, чега ту све нема, умешај се међу друге, па ће све проћи, онда нећеш ништа запазити, момче (ВА-П).
- (105) – Онда сам спреман да прихватим да је оно храброст. – Прихвати је онда – рекох – и као нешто што је одсудно за државу, па ћеш бити правилно упућен (Пл-Д).
- (106) – Па добро – наставих ја – осврни се сада на нашу младу државу, па ћеш у њој открити једно од овог двога [...] (Пл-Д).

Већ на први поглед уочава се да је у овим примерима, кад је реч о облику координираних клауза, редослед обрнут од онога у примерима (98) и (99): тамо је заповедна клауза била на другом месту, а овде је у свим примерима на првом. Наравно, однос је и на плану значења другачији: друга клауза означава будућу ситуацију која ће наступити у случају да саговорник изврши захтев или прихвати савет изречен првом клаузом. Треба приметити да се примери (103)–(106), као и примери (98)–(102) могу парафразирати реченицом са условном клаузом:⁸²

- (107) (Парафразиран пример (103)):
Ако не постављате питања, нећете чути лажи.
- (108) (Парафразиран пример (104)):
Ако се умешаш међу друге, све ће проћи.
- (109) (Парафразиран пример (105)):
Ако прихватиш да је оно храброст, бићеш правилно упућен.
- (110) (Парафразиран пример (106)):
Ако се осврнеш на нашу младу државу, открићеш у њој једно од овог двога.

Међутим, иако су овакве парафразе могуће, постоји једна битна разлика између примера (103)–(106) и њихових парафраза у примерима (107)–(110): примери (107)–

⁸¹ У оваквим примерима би се уместо конструкције са *има да* могао употребити и футур I или презент (уп. *Само гледај да се појавиш у Призрену, па ћеш проћи / пролазиш као он*. Такав исказ био би, међутим, знатно мање експресиван.

⁸² Могуће су и парафразе са намерним реченицама, али се чини да су оне са условним у овим случајевима ближе оригиналном значењу.

(110) у начелу су двозначни: могу се схватити као опис нужне повезаности која се износи као чињеница ('Ствари стоје тако да, кад не постављате питања, не можете чути лажи') или пак као гаранција саговорнику да ће се садржај означен вишом клаузом остварити ако саговорник испуни услов означен условном клаузом ('Ако не постављате питања, гарантујем вам / обећавам вам да нећете чути лажи'). За разлику од примера (107)–(110), у примерима (103)–(106) ова друга интерпретација, а то је, заправо, интерпретација у домену говорних чинова (друга клауза интерпретира се као говорни чин, који се може експлицирати перформативним глаголом – *Не постављајте питања, па вам обећавам да нећете чути лажи*), далеко је вероватнија. Наравно, ако би се примери попут (103)–(106) нашли у контексту у ком је могућа прва интерпретација, то више не би била употреба у домену говорних чинова, већ у домену садржаја (везник *па* успостављао би условни однос са *садржајем* друге клаузе, а не са њеном илокутивном снагом, тј. са говорним чином).

До сада је било речи искључиво о примерима у којима је једна од координираних клауза заповедна. Међутим, то није једини случај у ком везник *па* функционише у домену говорних чинова, што показују следећи примери:

(111) Ех, каже, дође ми да узмем пушку, па кад се примакне моме дућану да му саспем дваес' драма олова у чело, па послѣје нек ме черече на пазару (ИА-ПВС).

(112) Био сам потпуно ван себе од беса, јер уопште нисам био приправан за овакву ситуацију. Схватио сам да апсолутно све знају. Али како и од кога су све то дознали? Зато реших да ћутим, па нека ми узму овако безвредни живот (Д-Ф, 2004).

У примеру (111) друга клауза је заповедна,⁸³ док прва има облик обавештајне. Заправо, обавештајном клаузом саопштава се намера, а заповедном реченицом хипотетична ситуација која би могла наступити као најтежа последица ако се намера испуни. Захтев који се износи заповедном клаузом не схвата се, међутим, дословно, већ се интерпретира у складу са контекстом: императивна конструкција употребљена у њима не служи да се заиста изрекне захтев, већ да говорник експресивно изрази спремност да поднесе консеквенце своје одлуке. То значи да и у овим случајевима битан део интерпретације остаје неексплицитан: након што се успостави интерпретација на нивоу говорних чинова, из ње је потребно извести одговарајуће импликатуре, како би се стигло до намераваног значења (уп. *Хоћу да га убијем, па*

⁸³ Иако је конструкција *нека* + презент обележје и заповедних и жељних реченица, у примерима о којима овде говоримо та конструкција би се, у случају директног обраћања, могла заменити императивом (уп. *Дође ми да га убијем, па ме после черечите!* или *Зато ћу да ћутим, па ми узмите овај безвредни живот!*), па их зато сматрамо заповедним клаузама.

пристајем да ме после черечите на пазару +> 'Желим да га убијем и спреман сам да за то платим највишу цену'; Реших да ћутим, па пристајем да ми узму овај безвредни живот +> 'Решен сам да ћутим и спреман сам да то платим животом').

Систематизацију различитих употреба везника *па* у домену говорних чинова дајемо у следећој табели:

Табела 17. Употреба везника *na* у домену говорних чинова

Форма напредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Имплицитано значење	
ОБКЛ – <i>na</i> УПКЛ	Сукцесивност	Исти говорник Исти саговорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ) као разлог да постави питање (УПКЛ) (узр.-посл. одн.)	(94)–(97)
ОБКЛ – <i>na</i> ЗАПКЛ	Сукцесивност	Исти говорник Исти саговорник	Говорник експлицира одређено стање ствари (ОБКЛ) као разлог за захтев / молбу (ЗАПКЛ) (узр.-посл. одн.)	(98), (99)
ЗАПКЛ – <i>na</i> ОБКЛ	Сукцесивност	Исти говорник Исти саговорник	Говорник поставља захтев или даје савет (ЗАПКЛ), и притом подстиче говорника да га прихвати тако што јамчи извесност неког будућег стања ствари (ОБКЛ) повољног по саговорника. (усл. одн.)	(100), (101), (103)–(106)
ЗАПКЛ ₁ – <i>na</i> ЗАПКЛ ₂ са „има да“ / ОБКЛ	Сукцесивност	Исти говорник Исти саговорник	Говорник изриче претњу (ЗАПКЛ ₂ , са „има да“) која треба да подстакне саговорника да поштује изречену забрану (ЗАПКЛ) (усл. одн.)	(102)
ОБКЛ – <i>na</i> ЗАПКЛ	Сукцесивност	Исти говорник Исти саговорник	Говорник саопштава да је толико чврсто решен да спроведе неку намеру (ОБКЛ) да прихвати и најтеже последице такве решености (ЗАПКЛ) (узр.-посл. одн.)	(111), (112)

2.7. Домен дискурса

2.7.1. Сегментација напоредног низа

2.7.1.1. Сегментација напоредног низа клауза

На крају овог одељка желимо да скренемо пажњу на примере у којима су клаузе повезане са *na* део већег, вишечланог координираног низа:

- (113) Салар Бакси био је човек навике: радио је преко дана, од осам ујутру до шест поподне, после тога би нешто мање од два сата провео у омиљеној чајдиници у крају, у коју је одлазио да се види с пријатељима, проћаска о политици и, уз пресладак чај од нане и мирно пућкање шише, одигра коју партију домина или тавле, па коначно долазио кући на вечеру (ВА-П).
- (114) Други дан одсекао себи бријачицом уво, опрао га пажљиво, очистио, лепо упаковао па однео поштару: – Ево вас поздравио мој пријатељ Гоген; лепо вас поздравио и послао вам ово (РП-БГП).
- (115) Комшија Самал, заједно са старим Афраном, седи на централном месту, на асури испред телевизора. Подвучао је босо стопало десне под бутину леве ноге, у превоје врећастих чакшира спустио читаву шаку печених сланих леблебија па их сад аутоматски приноси устима и једнако аутоматски жваће (ВА-П).
- (116) Дрен је најпре гледа запањено и с неверицом, па је грли и смеје се и радоснији је него икад откад га Лола познаје [...] (ВА-П).

И у овим примерима *na* обележава сукцесивност, али, осим тога, означава и границу између ширих наративних секвенци (које могу садржати и више од једне независне клаузе). У примерима (113)–(115) везник *na* означава прелаз са једног низа догађаја који заједно чине целину у следећу фазу: у примеру (113) завршава се целина коју чине активности које Бакси обавља преко дана, ван куће; у примеру (114) низ догађаја означених клаузама које претходе везнику *na* међусобно су такође сукцесивни, али су тешње повезани, јер сви заједно чине припрему за одлазак код поштара; у примеру (115) радње изложене клаузама које претходе везнику *na* (подвлачење једне ноге под другу и спуштање леблебија у крило) такође су заједно припрема за оно што је саопштено клаузом која му следи (чин јела). У примеру (116) налазимо четири координиране клаузе, од којих последње три нису нужно сукцесивне, већ је много вероватнија интерпретација да је реч о истовременим радњама (Дрен је грли, смеје се и радостан је истовремено). Први догађај им, међутим, свакако временски претходи, па након њега следи везник *na* као јаче, експлицитније обележје сукцесивности него везник *и* (који такође може имплицирати сукцесивност, али, као семантички неутралнији од *na*, може означити и симултаност). Сукцесивност је овде означена и прилогом *најпре* у првој клаузи, али интерпретација би била у основи иста и да он није употребљен. Однос између С1 и С2 у овом примеру има и дискурсни аспект: осим што су временски сукцесивне, С1 и С2 имају и различите наративне улоге – прва представља оквир, а друга главну информацију. Треба приметити да се у примерима (113)–(115) *na* могло заменити са *и* а да се задржи „сукцесивна интерпретација“, али у примеру (116), где је везник *и* употребљен да обележи симултаност три наредне ситуације, то не би било могуће. Ово, наравно, не значи да *na* нужно у сваком вишечланом координираном низу функционише као делимитатор надреченичних наративних целина, али показује да је у односу на, рецимо, везник *и*, јаче, експлицитније средство за обележавање сукцесивности.

2.7.1.2. Сегментација напоредног низа на нивоу нижем од клаузе: *па* у набрајању

У домену дискурса употребљен је везник *па* и у следећим примерима:

- (117) Идуће ноћи, ето ти, скупише се дванаест стотина свирача из свих могућих словенских племена. На плећима им биле велике, мале и средње цитре, па гусле, па свирале и бубњи, и још много разних свирачких справа грађених од дрвета, коже, шкољака и рогова (РП-БГП).
- (118) Релативно мали број дела стоји у несразмери с готово натприродном енергијом Ковалског. Но, објашњење за то није тешко наћи; познато је да је он сматрао да песма или прича није написана једном за свагда, него да се мења као и све остало у историји, па отуда имамо по тридесетак и више верзија неке његове песме или приче; њен прототип, па верзију за зиму, пролеће, лето и јесен; па верзију приче за следећу годину с пратећим варијацијама, итд. (СБ-ФБ).
- (119) Непрестано је присиљавао себе да је види као жену, да је доживи као једноставну жену, удовицу, и тако се понашао [...] стајао је насред собе и осјећао како га обухвата тај њен снажни мирис као пожуда, вече је текло без догађаја, имало је укус вечери кад се сусједи лијено посјеђују и ћаскају, досадних суботњих вечери, јесен, па киша, па поред пећи је топло, па мирни дом, па останите још, па зијевање, уосталом, није то тако ни лоше као што се прича, човјек чита новине и сркуће кафу и то га успављује [...] (РТ-СБ).

У примеру (117) везником *па* структурира се напоредни низ на целине које могу обухватати више конјунката: K1 – *па* K2 – *па* (K3 – *и* K4) – *и* K5.

За разлику од тога, примери (118) и (119) илуструју полисиндет: прелаз са једног на други члан набрајања посебно је истакнут понављањем везника: у примеру (118) таква, експлицитна структурираност, олакшава разумевање, јер су конјункти различите дужине и сложености, а у примеру (119) полисиндет доприноси испрекиданости, фрагментарности исказа, што има своју естетску функцију.

Примерима из овог одељка блиски су примери (39)–(43) из одељка 2.4.1 и (113)–(116) из претходног одељка, с тим што је тамо *па* употребљено и у домену садржаја, а дискурсна функција је само додатна компонента.

2.7.2. Композициона сукцесивност

Следећи примери илуструју однос другачији од оних које смо досад разматрали (раздвајамо их ради прегледности, мада они у тексту о коме је реч следе један за другим):

- (120) Међу гледаоцима урнебес. Једни тару сузе, а други полегли по трави па се само ваљају од смијеха (ИА-ПАЂ).
- (121) Дебели бег из Посавине држи се рукама за трбух и отхукује. И сухи, службени Диздар-ага стао на капију па се смије крезубим устима (ИА-ПАЂ).

Иако би се због свршених глагола у првом конјункту (у оба примера) на први поглед могло помислити да је реч временском следу, то заправо није случај – говорник (приповедач) не саопштава да су гледаоци нужно *прво* полегли по трави, па *тек онда* почели да се смеју, нити да је Диздар-агином смеху морало *претходити* заустављање на капији. То се види по томе што је ове примере могуће преформулисати тако да се у обе клаузе употреби несвршени презент, а и везник *па* могуће је у том случају заменити са *и*:

(122) (Парафразирани пример (120)):

Једни тару сузе, а други *леже* по трави **и** само *се ваљају* од смеха.

(123) (Парафразирани пример (121)):

И Диздар-ага *стоји* на капији **и** *смије се* крезубим устима.

На временском плану реч је, дакле, о симултаности две трајне радње/стања, а не о sukcesивности. Кад је реч о облицима глагола, симултаност није неочекивана интерпретација, јер је у оба примера изворно употребљен крњи перфекат, који имплицира резултативност (*полегли по трави* +> 'и даље су на трави'; *стао на капију* +> 'и даље је на капији'). Остаје, међутим, питање како је у таквим случајевима могуће употребити не само везник *и* него и везник *па*, тј. какву sukcesивност у овим примерима *па* означава. Иако није реч о временском следу између означених ситуација, може се говорити sukcesивности на плану описа. Наиме, приповедач је ситуације међу гледаоцима описао усредсређујући се на четири слике гледалаца који се смеју – две колективне (једни *тару* сузе, други *се ваљају од смеха*) и две појединачне (дебели бег из Посавине *држи се за трбух* и *отхукује*; Диздар-ага *се смије* крезубим зубима). Пет глагола (овде истакнутих курзивом) чини низ којим је тај опис постигнут (како се смеју једни, а како други; како се смеје бег из Посавине, а како Диздар-ага). Две од те четири слике, међутим, утолико су сложеније што се у њима гледаоци – пре него што се саопшти како се смеју – клаузама са крњим перфектом додатно описују: одређује се њихово место и/или положај. У оба случаја приповедач, дакле, клаузама са крњим перфектом прекида основни дескриптивни низ и усредсређује се на појединости које се не тичу смеха и представљају само оквир у ком ће се потом саопштити оно што се саопштава о свим гледаоцима – како се смеју. Тај прелазак са додатног описа, оквира, на стање које је у фокусу приповедачеве пажње, тј. на основни дескриптивни низ, обележен је везником *па*, који се од везника *и* у оваквим случајевима разликује само по томе што овакву, дискурсну sukcesивност обележава експлицитније, док се у случају везника *и* она само имплицира, па је примере у којима се употреби *и* у начелу могуће интерпретирати као да се њима саопштавају две радње, стања или процеса чији

је статус равноправан, док се са *na* експлицитно показује да је реч о стањима која у домену дискурса, тј. на плану књижевног описа, имају различиту улогу. Овај поступак још је очигледнији у следећем примеру:

- (124) Распасао се и ознојио, па сједи међу мјештанском момчаци и ханским гостима, пред њим сир и ракија; они се измјењују, одлазе и долазе, а он без престанка пије, наређује и пјева, криво и ниско, својим тешким и предубоким гласом (ИА-ПАЋ).

У овом случају теже је употребити *и* уместо *na*, јер је *и*, као семантички неутралнији везник, већ употребљен да координира клаузе којима су означене ситуације које, из приповедачеве перспективе, имају исту улогу – чине оквир, позадину за оно што су главни елементи описа – шта ради Ђерзелез у хану. Овај однос аналоган је оном о ком смо говорили у одељку о везнику П.1.7.3 о везнику *и*, с тим што је тамо реч о нарави, а у примерима о којима говоримо овде о дескрипцији.

Могуће је, такође, повући паралелу између овог поступка и оног описаног примерима (113)–(116). Иако су врло слични примерима које овде разматрамо, у примерима (113)–(116) сукцесивност је увек (и) временска, тј. именоване радње заиста у стварности претходе (или су претходиле) једна другој (уп. пример (115): *...у превоје чакишира спустио шаку печених леблебија, **na** их сад аутоматски приноси устима;* (116): *Најпре је запањено гледа, **na** је грли и смеје се*), док је у примерима анализираним овде та сукцесивност искључиво ствар приповедача и начина на који он жели да обликује текст, а не ствар односа између означених ситуација као таквих (уп. (124), где распасивање и знојење ни на који начин у стварности нису морале *претходити* седењу, већ му претходе само у дискурсу, тј. дескриптивном низу, који је формиран тако да се прво оформи оквир, позадина, а онда на њој истакне оно што у опису има централни значај).

Нешто другачији тип композиционе сукцесивности налазимо у следећем примеру:

- (125) После усвајања Устава у ходницима скупштине било је, додуше малобројних, „међустраничких ћаскања“, **na** је тако један демократа рекао једном социјалисти да му није „чудно што је СПС пристао на уставни закон, али што пристадоше ови моји, не знам“ (П, 9. XI 2006).

Овде С1 представља оквир као општа констатација о неком стању, док С2 долази као експликација С1, усредсређујући се на један од догађаја који *илуструју* С1.

2.7.3. Градациони однос као варијанта дискурсне сукцесивности

Ни у примерима који следе *na* не обележава ни временску сукцесивност, ни узрочно-последични однос, нити неку општију условљеност:

- (126) А пошто си се ти већ сагласио с тим да је правичност једно од оних највиших добара која заслужују да буду истражена, не само због користи коју од њих имамо него још више због својстава која она имају по себи, као вид, слух, памет и здравље, па и сва друга добра која су то сама по себи а не по изгледу [...] (Пл-Д).
- (127) Они и даље седе тамо, мутави и пасивни, и пуштају да им дани узалуд пролазе, сви ти Ирачани и Курди и Мароканци и Белоруси и Руси и Украјинци и Јермени и Грузини и којекакви Таџикистанци и Казахстанци и Киргистанци и Кубанци и Корејци и разноразни Југоси – Срби, Хрвати, Македонци, Босанци, Херцеговци па и косовски Албанци [...] (ВА-П).
- (128) Уосталом, Киркук је шарен град, и тешко да има ичег забавнијег од времена проведеног на његовим улицама на којима је увек бучно и живо, на којима се читав свет у свој својој разноврсности судара и мимоилази у сулудом трку: Курди и Туркмени и Арапи, и Јевреји и Јермени, па и они прави странци којих има плавокосих и плавооких и белих [...] (ВА-П).
- (129) Било је млађих, свежијих радника и нико није хтео да проверава његово тврђење да је јак као други, па и јачи. (МП-С)
- (130) Коњи су били заиста леви, али по Јеврему су били најлепши и најбољи запрежни коњи не само у Новој Паланци, већ и у целом срезу, па и много даље (МП-С).
- (131) Завршивши радове у Београду, асфалтери су кренули по унутрашњости. Градови и градићи су се сада низали брже, по три-четири, па и пет годишње, јер се обично сваки од њих ограничавао на уређење главне улице (МП-С).
- (132) Моје речи нису никакве брљотине, као што се ви извољевате изражавати у присуству даме, него низ чврсто повезаних силогизама, чије би квалитете сагледали такви зналци као што су Секст Емпирик, Марцијан Капела, па чак, не лези враже, и сам Аристотел (МБ-ММ).
- (133) [...] Доцније је видела неког другог, али је ипак слепо испунила своје обећање да се венча са мном. – Иако је волела другог? – Да; како изгледа, са чудном, нежном забринутошћу; мада ми је њено тачно осећање према њему загонетка; а и њему, мислим, па, могуће и самој њој (ТХ-НЦ).
- (134) Јер ни оно што смо досад поменули, ни начин живота како смо га ми приказали, па чак ни сам начин њиховог сопственог живота неће неким бити довољан него ће тражити јастуке, столове и друго покућство, и зачине, и помаде, и мирисе, и хетере, и колаче и све то најразличитијих врста (Пл-Д).

Иако су разноврсни, наведене примере обједињује неколико заједничких карактеристика, које се тичу употребе везника *па* и семантичко-прагматичког односа између координираних конституената:

- у свим примерима реч је о координацији на конституентском нивоу: координиране јединице су именичке јединице у зависном падежу или предлошко-падежној конструкцији, придевске или прилошке јединице;
- у већини случајева (изузев у примерима (129) и (131)) налазимо вишечлане напоредне конструкције, при чему везник *па* увек стоји на крају, тј. између претпоследњег и последњег члана низа;
- у свим примерима везник *па* прати и речца (*н*)и;

- може се говорити о градационом односу, у том смислу што је садржај последњег конјункта на одређени начин информативно релевантнији (мање типичан и/или мање очекиван у датом контексту); притом, ова градација може бити двојачко структурирана: (1) градациони контраст може постојати између последњег конјункта и свих претходних конјунката посматраних заједно ((126)–(128), (132)); или (2) сваки од чланова напоредног низа може представљати засебан степен градације ((130), (133), (134)).

Последњу тачку ћемо додатно објаснити. У примерима (126)–(128) последњи конјункт је мање типичан представник групе чији се чланови наводе, док је у примерима (129)–(134) реч о садржају који је, имајући на уму контекст у ком се налази, неочекиван или мање очекиван у поређењу са оним што му претходи: у примеру (129), могућност да је радник јачи од свих осталих мање је вероватна од оне да је јак као и они; у примеру (130), имати најлепше коње и ван среза свакако је теже, па самим тим и мање очекивано него имати најлепше коње у срезу итд. Ова разлика огледа се и у томе што је у примерима (129)–(134) однос *очекивано* : *неочекивано* могуће експлицирати речцом *чак*, али је неочекиваност већ имплицирана садржајем координираних јединица, или се експлицира (и) другим средствима: обележјима градационог односа у примеру (130) или оградом *могуће* у примеру (133). За разлику од тога, у примерима (126)–(128) последњи члан низа није мало вероватан у смислу вероватноће да се нешто оствари, већ је мање типичан или нетипичан представник одређене групе, па речца *чак* као конкретизатор у овим примерима не делује као најбоље решење (било би је могуће употребити у примеру (128), где би се њоме додатно истицала компонента неочекиваности – да је мало вероватно да се у Киркуку сретне „прави странац“, али не и у примерима (126) и (127)).

Што се тиче речце *и* (или њене негиране варијанте *ни*), она се у овим примерима не може изоставити – тачније речено, и тамо где би можда дошло у обзир да се изостави, то би било могуће само кад конјункт који следи иза *па* не би био и последњи конјункт у низу:

- (135) (а) Они и даље седе тамо, сви ти Ирачани и Курди... и различити Југоси – Срби, Хрвати, Македонци, Босанци, Херцеговци, [?] **па** косовски Албанци.
Али:
(б) Они и даље седе тамо, сви ти Ирачани и Курди... и различити Југоси – Срби, Хрвати, Македонци, Босанци, Херцеговци, **па** косовски Албанци, војвођански Мађари, Словаци итд.
- (136) (а) Њихове квалитете сагледали би такви знаци као што су Секст Емпирик, Марцијан Капела, [?] **па** Аристотел.

Али:

(б) Њихове квалитете сагледали би такви зналци као што су Секст Емпирик, Марцијан Капела, **па** Аристотел, Платон и други.

Из ових примера се види да се у варијантама под (б) *и* може изоставити (јер је напоредни низ проширен), но у тим случајевима више не можемо говорити о градационом односу: *па* у примерима под (б) служи само да структурира дужи напоредни низ на веће целине (в. примере из претходног одељка), али се ничим не показује да је однос између тих целина нужно градациони. Овај тест, дакле, показује да би у случају градационог односа какав представљају примери (126)–(134) и речцу *и* требало сматрати његовим обележјем.

Иако другачији од примера композиционе сукцесивности, и у случајевима са градационим односом *па* имплицира сукцесивност која постоји искључиво на плану презентовања информација, које се по правило одвија од познатог и очекиваног ка информативно новом и мање очекиваном. За разлику од тога, и код временског следа, и код каузалности, и код концесивности сукцесивност проистиче из односа који постоје у *стварности*: догађаји који су сукцесивни морали су се у стварности догодити у различитим тренуцима, независно од говорникове перспективе; узрочно-последична веза подразумева да догађај *а* по својој природи, посредно или непосредно, изазива догађај *б*, концесивност подразумева однос супротан каузалности итд. Градациони однос пак не мора уопште одражавати однос који постоји у стварности, независно од говорника и његове перспективе, већ пре свега обележава информативну вредност одређеног конституента у конкретној реченици и конкретном контексту. Стога сматрамо да тај однос не припада домену садржаја, већ домену дискурса.

Посебан случај градационог односа представљају примери (137) и (138):

(137) Сада је истрага овог чудног случаја, који је заударео на потпуно очигледну ђавољу работу, **па** још и с примесом некаквих хипнотизерских покуса, као и на јасне злочине – све разноврсне и збркане догађаје који су се одиграли у разним крајевима Москве морала да стрпа у исти кош (МБ-ММ).

(138) Ма како да је кандило слабо осветљавало Коровјова, Маргарита схвати да се налази у потпуно несагледивој дворани, **па** још са стубовима, мрачној и на први поглед бескрајној (МБ-ММ).

Иако и у оваквим примерима градациони однос постоји (уп. *ова работа је не само очигледно ђавоља него и с примесом некаквих хипнотизерских покуса; Маргарита схвати да се налази у дворани која је не само потпуно несагледива него и са стубовима, мрачна и на први поглед бескрајна*), много је мање извесно какав је категоријални статус речи *па* у њима. Формално, могуће ју је третирати и као

напоредни везник, под условом да се претпостави да је реч о координираним синтагмама са елидираним центром:

(139) (Пример 125):

...који је заударао на потпуно очигледну ђавољу работу, **па још и** [работу] с примесом некаквих хипнотизерских покуса...

(140) (Пример 126):

...у потпуно несагледивој дворани, **па још** [дворани] с примесом некаквих хипнотизерских покуса.

Но, овакво решење се чини сувише сложеним, јер је исти низ са становишта синтаксичке структуре могуће представити и на једноставнији начин: не као низ координираних синтагми, већ као једну синтагму за којом следи низ издвојених конституената са придевском вредношћу – апозитива. У том случају *па* више није могуће третирати као везник, већ се мора сматрати речцом. Та речца, наравно, задржава основну семантику везника *па* – сукцесивност – и у оваквим примерима служи да структурира низ квалификација приписаних неком именичком појму, тј. да обележи прелаз са онога што је основно, подразумевано и/или мање важно, на оно што се жели посебно истаћи.

2.8. Конектор *па*

2.8.1. Надовезивачки везник

Као и други напоредни везници, и везник *па* се може појавити у функцији тзв. надовезивачког везника (Поповић 2008: 378), тј. текстуалног конектора. Иако се његова функција у таквим случајевима мења (више није обележје односа координације), значењски однос између садржаја који га следи и оног који му претходи често може бити исти као и у различитим случајевима које смо већ анализирали у претходним одељцима. Тако примери (141)–(145) илуструју однос временског следа:

(141) Тако неки бесни потоварили се, воловима по 'леб на рогове набили, рузмарином се окитили, свираче воде, па цело чудо пред нашом капијом заустави се, па загалами: „Бабо, изводи девојку да свадбујемо, да лудујемо!“ **Па** удри у поцикивање и пуцњаву (МН-ЗДМ).

(142) У свануће зазвонише звона, црнци (калуђери) усташе са тврдих постеља, умише се. **Па** силазећи низ степенице поздрављаху један другог речима: „Мир с тобом, љубазни брат!“ (РП-БГП).

(143) Нашао је у њој једну мирну доброту која му се допадала. Видио је да јој је још увијек било жао што ју је оставио тако нагло онога дана. **Па** послје разговора, он је опет постајао стари и пуштао се са уживањем својој чами, не трудећи се да даје мислима извјестан правац; мрзило га да се обмањује (ВМ-Б).

(144) Музика се све више претвара у уздржану пратњу, а песма у неки говор и исповест. **Па** се пратња још станчала, а Милану глас попео у грло с пуно грчева (ИС-КПК).

- (145) Сео је у постељу и узео да се забавља. Мислио је о великој екскурзији коју спрема с неколицином ђака, до Рима и старе Лације. Мислио је како ниједан од ученика неће да се одлучи за чисту историју. Мислио: како је тешко писати историјско дело ако човек није истовремено и уметник, песник. – Ако историчар не уме свести једну историску област на три, четири јаке и оригиналне личности, онда бадава прича чињенице, онда ништа од те историје није стварност. – **Па** му пролећу испред очију слике Рима, и он се узбуђује (ИС-КПК).

Надовезивачки везник *па* у основи је у оваквим случајевима еквивалентан са везником *и*, који би такође могао бити употребљен, али је сукцесивност обележена везником *па* експлицитнија, па тиме прелаз са једне на другу ситуацију или са једног на други низ ситуација у приповедању постаје изразитији.

У примерима (146)–(148) садржај који се саопштава комуникативном реченицом која почиње надовезивачким везником *па* представља последицу онога што је претходно саопштено, у домену садржаја (146), (147) или у домену говорних чинова (148):

- (146) – Нећу вас задржавати дуго. Чуо сам да сте недавно видели моју малу пријатељицу Сузану. **Па** због тога желим да говорим с вама. Само желим да вас питам – о њој (ТХ-НЦ).
- (147) Мислила сам да је то разлог што ниси дошао да се састанеш са мном! – **Па** си дошла да ме нађеш и спасеш, као добар анђеол! – **Па** сам, ето, дошла јутарњим возом да покушам да те нађем... у случају... у случају... (ТХ-НЦ).
- (148) Ја волим трку за уживањима, мене опија брзина којом јурим. Ја се држим само површине. Јер сумњам да је живот у својој дубини тако слadak. **Па** нашто онда тражити горчине? Ја тражим задовољства (ВМ-Б).

Као и у претходној групи примера, и овде је уместо *па* могло бити употребљено и *и*, које би такође усмеравало интерпретацију ка каузалности; једина разлика је у том што *па*, будући да кодира сукцесивност, то чини нешто непосредније.

А слично примерима употребе везника *па* у конструкцијама са допусним значењем, и конектор *па* може обележити менталну сукцесивност, која је изненађујућа, супротна очекиваној, као што се види у примеру (149):

- (149) Она се осјећаше сама, сасвим сама, уз неурачунљивог оца, без мајке која се негдје изгубила у свијету и о којој није ништа чула. И прво што је срела у животу, то је била несрећа; прије него што је могла да се нарадује слободи, она је осјетила срце пуно јада. Рекла је Гаври Ђаковићу да ће отпутовати сутрадан с оцем. Он се само зачудио. Рекла му је да је добила мјесто. Он јој је честитао. Она је хтјела да га омрзне у томе тренутку. Није могла. **Па** поред свих спремљених ствари, долажаху јој часови кад не вјероваше да оставља ову кућу и ово мјесто (ВМ-Б).

У овом примеру нема типичних конкретизатора као што су *ипак*, *и онда*, *и поред тога*, али улогу конкретизатора заправо игра предлошко-падежна конструкција *поред свих спремљених ствари*, која експлицитно указује на то да се садржај који следи не би

очекивао на основу оног што му претходи. Кад на нивоу текста треба обележити концесивни однос, за то се најчешће користи речца *ипак*:

- (150) Сви на то аплаудирају, звижде, ударају кашикама по столу, бука је неописива, Лолини образи су зајапурени и сјајни, она тапше очарана, и Дрен тапше, и њега је то узбудило и понело, сав тај силни жар и елоквенција, добар је Макс, без сумње је далеко поткованији и политички образованији од Давида, а и ватренији свакако. **Па ипак**, Дрен би се радије мало прошетао него да седи овде, јер – Берлин је тамо, иза оног зида, и мами га [...] (ВА-П).
- (151) Али после је сваки дан Виолетина и Чарлијева слика била у свим новинама... И у свим новинама су писали само о тим великим весељацима који су засмејали цео град. Тако је мачак Чарли постао славан мачак... А таквог мачка није пре њега никада било! Зато што сад нема ниједног ђака, ниједног основца, ниједног забавиштанца који није чуо за Чарлија, смешног мачка који смешно представља у циркусу на смешној љуљашци. **Па ипак**... Мачак Чарли је био и остао мачак... Као такав, мачак Чарли није много знао о пролазности славе... (АП-СЈЧ).
- (152) У руци јој се клатио цегер... А у цегеру се клатио мачак Чарли... Није Чарлију било баш најугодније унутра, али шта је могао? [...] Продавница женских напуљских шешира није исто што и брод који плови по плавом мору. Зато што у продавници шешира има само шешира и отмених напуљских дама, а нема уопште представљања једног смешног позоришта. **Па ипак**, шта је могао мачак Чарли?... Мачак Чарли није никога познавао у Напуљу... Зато је мачак Чарли морао да се приволи напуљским сестрицама Маргарети и Виолети (АП-СЈЧ).
- (153) Зевса ми – рекох – нисмо изабрали баш лак посао. **Па ипак**, не смемо очајавати док год имамо снаге (Пл-Д).
- (154) – Овакви приговори нас, дакле, неће збунити и неће нас убедити да један предмет у исто време и у истом положају и односу и трпи и чини супротно. – Мене неће. – **Па ипак**[,] да не бисмо били принуђени да разматрамо све овакве приговоре и да код сваког појединачног утврђујемо како нису тачни, што би нас сувише задржало, примићемо ово тако и поћи даље [...] (Пл-Д).
- (155) Треба ли да ради сам за себе и да не даје другима? Адеимант рече: – **Па ипак** је, можда, оно прво лакше него ово друго, Сократе (Пл-Д).
- (156) – Праву лаж, значи, мрзе не само богови него и људи. – Мислим да је мрзе. – **Па ипак**, лаж у речима је каткад потребна и као таква не заслужује мржњу (Пл-Д).

За разлику од напоредних конструкција са допусним значењем, у којима комбинација *па ипак* није увек везнички спој (в. одељак 2.4.5), у примерима наведеним овде ситуација је другачија: *ипак* се не може изоставити без значајних последица по значење. Рецимо, у примеру (150), на основу описане атмосфере и Дреновог расположења и мишљења о Максy никако се не очекује да би он желео да напусти скуп и изађе. Изразом *па ипак* управо се најављује развој догађаја какав се не очекује. Ако се *ипак* изостави и остане само *па*, ова неочекиваност више ничим није обележена и питање је да ли би формулација без *ипак* у конкретном случају уопште била прихватљива, јер сам контекст није довољан да усмери читаоца ка концесивној

интерпретацији. И у примерима (151) и (152) изразом *на ипак* ограничавају се могуће импликатуре из претходног садржаја: у примеру (151) – да је Чарли био изузетан у сваком погледу (па и имун на славу), а у примеру (152) – да ће предузети нешто да се избави из цегера у који су га девојчице затвориле. Ни у овим примерима није могуће изоставити *ипак* без битне промене у значењу. Исто важи и за пример (154), у ком би се изостављањем *ипак* добила сасвим другачија интерпретација – имплицирао би се узрочно-последични однос. На крају, ни у примерима (155)–(156) *ипак* се не може изоставити без последица по значење: у репликама на чијем почетку у овим примерима стоји *на ипак* без *ипак* ни на који начин не би била обележена концесивност и питање је да ли би такве реплике у конкретном контексту уопште биле прихватљиве. Можемо, дакле, закључити да је у примерима као што су (150)–(156) реч о концесивном надовезивачком (конекторском) споју *на ипак*, а не само о колокацији надовезивачког везника *на* и речце *ипак*.

За разлику од супротног координатора (везничког споја) *на ипак*, чији је *на* нужан део из формалних разлога, конектор *на ипак* у наведеним примерима семантички је еквивалентан речци *ипак*. Будући да конектор *на ипак* нема синтаксичку вредност координатора, а да његову семантику одређује семантика речце *ипак*, није необично што се *на* у наведеним примерима може и изоставити без битних последица по значење. На прагматичкој равни, извесна разлика између конектора *на ипак* и *ипак* можда постоји једино у томе што у дијалогу *на ипак* чини почетак реплике спонтанијим, мање формалним (в. ниже одељак П.2.8.2.3 о уводном *на* у дијалогу).

2.8.2. Иницијално *на* у дијалогу

2.8.2.1. Импликативно *на*

У досад анализираним примерима *на* се као текстуални конектор на плану значења не разликује битно од напоредног везника *на*, те би се примери као што су (141)–(147) могли трансформисати тако да се реченица која почиње са *на* прикључи претходној комуникативној реченици и формира напоредну конструкцију са последњом клаузом у њој а да се значење не промени:

(157) (Измењен пример (142)):

У свануће зазвонише звона, црнци (калуђери) усташе са тврдих постеља, умише се, **на** силазећи низ степенице поздрављаху један другог речима: „Мир с тобом, љубазни брат!“

(158) (Измењен пример (146)):

Чуо сам да сте недавно видели моју пријатељицу Сузану, **на** због тога желим да говорим с вама.

Постоје, међутим, бројни примери употребе лексеме *па* на почетку (комуникативне) реченице, типично на почетку реплике у дијалогу, у којима оваква трансформација или уопште није могућа, или је могућа, али тако добијен исказ више нема исте прагматичке импликације:

- (159) – Ми другу кућу немамо. Ми имамо само ову једну малу кућу. Али кућа неће бити тесна ако дружина унутра не буде бесна и много немирна. – **Па** ја ћу онда опет бити најсрећнији мачак на свету ако будем становао у тако веселој кућици на точкићима! – викнуо је Чарли [...] (АП-СЈЧ).
- (160) – Мора бити да ја онда ипак витлам, јер ево ја штапам. – Француски текст опет! **Па** ту ћу ти ја, брате, само сваку трећу разумети; нисам још доста ушао у француски језик... (ИС-КПК).
- (161) Јуче сам у осмом разреду причао о једном младом византиском базилеусу, културном, енергичном, даровитом, па ипак промашеном, пресеченом. Јасно ти је, да је ту било одломака из дневника и мога, и Миланова, и још других. Један ђак скаче: – **Па** то је, господине, неки византиски Хамлет (ИС-КПК).
- (162) – Тек што су стигле из прека! Ниједна ваша другарица не носи их. А ето, вама, – ту реч нагласи, – дајем и ципеле и маст за четрнаест динара. – Али, ја немам више од десет, – оте се са Милкиних усана. – Само десет? **Па** узмите ове друге! (МУ-КРЦ).
- (163) – Поздрављам вас, краљице, и молим да ме извините што сам овако кућно одевен. [...] – Никако, месире – [...] одговори Маргарита [...] Он пружи руку и позва Маргариту к себи. [...] Воланд стави своју руку[...] на Маргаритино раме, привуче је к себи и посади на кревет поред себе. – **Па**, ако сте већ тако чаробно љубазни – рече он – а ја ништа друго нисам ни очекивао, онда се нећемо устезати [...] (МБ-ММ).

У анализи ових примера треба приметити неколико битних чињеница.

- Трансформација какву смо извели у примерима (157) и (158) у овим примерима није могућа. Тачније, и ако је, уз извесна прилагођавања, могућа, тако добијен исказ више неће имати експресивност какву је имала оригинална верзија (уп. нпр. (160): *Ово је француски текст, па ћу ти ту ја тек сваку трећу разумети!* – ако ова варијанта задржава извесну експресивност, она потиче од етичког датива, а не од *па*).
- На синтаксичком плану, битно је приметити да је у оваквој употреби *па* синтаксички издвојено, јер, за разлику од везника *па*, не може за себе везати енклитику (уп. (160): *Француски текст опет! *Па ћу ти ту ја тек сваку трећу разумети...*; или (162): – *Кућа неће бити тесна ако дружина унутра не буде бесна... – Па ћу ја онда опет бити најсрећнији мачак на свету...*; где се „везничком“ употребом *па* губи експресивност коју има изворни пример).
- На семантичко-прагматичком плану, лексема *па* у овим случајевима задржава основно значење сукцесивности, али, такође, обележава ове исказе и као експресивне.

- Оваква употреба *na* карактеристична је за разговорни језик, јер проистиче из природе дијалога, тј. из потребе да се обележи однос онога што се саопштава према претходном садржају.⁸⁴

Несумњиво је да су прве две тачке у блиској вези: да би се добила експресивност какву уочавамо у анализираним примерима, реч *na* мора променити свој граматички статус, тј. изгубити једно битно обележје везника *na* – способност да заузме прво место унутар клаузе, тако да одмах иза њега може стајати енклитика.

Кад је реч о врсти семантичког односа који овде *na* обележава, реч је о преклапању узрочно-последичног, условног и временског значења. Узрочно-последични однос је основни тип менталне сукцесивности и интерпретација сваког од наведених примера подразумева неку врсту каузалности: у прва три примера она се остварује у епистемичком домену, а у друга два у домену говорних чинова. Но, као што смо и раније видели, каузалност се увек може уопштити као однос условљености, што се у оваквој употреби често дешава: као типични конкретизатори односа обележеног са *na* у овим примерима појављују се прилог *онда*, као и условне или узрочне клаузе, или пак зависне клаузе са *кад* које се могу заменити условним или узрочним (*na онда, na ако/кад/пошто је већ тако...*). Да би се разумела улога ових клауза у конкретизовању односа који обележава *na*, важно је приметити да садржај *na* који се у оваквим случајевима надовезује *na* може бити садржај непосредно претходне саговорникове реплике (као у примеру (162)), али је то чешће део говорниковог знања који се не може идентификовати у непосредном језичком контексту: то може бити нешто што је изречено раније у дијалогу или нешто што уопште није експлицитно саопштено, већ се о њему закључује на основу саговорникових исказа или поступака. У примеру (159) реплика која почиње са *na* почива на импликатури изведеној из претходне реплике (*Ми другу кућу немамо. Ми имамо само ову једну малу кућу. Али кућа неће бити тесна ако дружина унутра не буде бесна [...] +> Имамо само ову кућу, али смо спремни да те примимо да станујеш код нас*) и говорник ће ту импликатуру у свом исказу ескплицирати условном клаузом (*...ако будем становао у тако веселој кућици на точковима!*). Улога зависних клауза као конкретизатора односа који обележава

⁸⁴ Ово истраживање није усмерено на питања наставе, али овде, сматрамо, има смисла указати на не тако ретко настојање неких наставника (не нужно наставника језика) да из ђачког говора искорене употребу речи *na* на почетку усменог исказа, обично одговора на (наставничко) питање, као „неправилну“ или чак „непристојну“. За овакво настојање нисмо нашли подлогу ни у једном приручнику или уџбенику, нити било каквом другом штампаном извору, али следећи текстови и дискусије поводом њих на интернету сведоче да је оно раширено: в. Ђорђевић (2007), Станисављевић (2015). Анализа у овом одељку нуди сасвим довољно аргумената за закључак да је ово неписано „правило“ неутемељено.

конектор у оваквим случајевима је, дакле, двојака: оне указују на семантички тип односа (условни/узрочни), али такође и експлицирају садржај на који се реплика непосредно надовезује. Ово је још очигледније у примеру (163), где говорникова реплика представља реакцију не само на вербални садржај који јој је претходи (– *Никако, Месуре*) него и на оно што је саопштено невербалним путем – кроз Маргаритино прихватање Воландовог удварања и пристанак да седне крај њега.

На оваквој употреби почива и могућност да се *па* у дијалогу употреби као питање. Таквим питањем саговорнику се указује на то да треба да да још информација (164)– (167), да последице/импликације онога што је рекао нису довољно јасне (168) или да се од њега очекује да реагује у складу са околностима (тј. да у тренутку кад се реплика изговара његова реакција још увек није у складу са околностима) (169). У примеру (170) ефекат је сличан, иако није реч о дијалогу два саговорника: упитним *па* се имплицира да иза изнесених чињеница нису уследиле очекиване последице (‘Пошто је увек био храбар и срчан, очекивало би се да то покаже и пред стражом, а то се није десило’):

- (164) – Шта се дешава? – упитао је управник. – Француска полиција ноћас трага за двоје бегунаца. – **Па?** – Обоје су управо ушли у нашу банку (ДБ-ДК).
- (165) – Оптуженик из Галилеје? Да ли сте предмет већ слали тетрарху? – Да, прокураторе – одговори секретар. – **Па?** – Он није хтео да закључи предмет и смртну пресуду Синедриона упутио је вама на потврду – објасни секретар (МБ-ММ).
- (166) – А је ли био пријатељ Марко? – Био! – мирно, поуздано одговори. – **Па?** (БС-ГМ).
- (167) КАТА (уплашено, са страхопоштовањем): [...] Нико од нас не сме у то да се меша. Једино он то сме. Што њега не питаш, што њега не замолиш и позовеш?
ТАШАНА (љутито): Звала сам, толико пута сам га звала.
КАТА: **Па?**
ТАШАНА: Неће! Никако не долази. Ето и сад сам га звала, па као увек, само се изговара... (БС-Т).
- (168) – Иди види, бате. Иди да купиш нешто и шацни мало док купујеш. Провали дизајн и то. Ионако си тео да купиш пљуге, а? – Али видеће ми фацу. – **Па?** – Па оно, после ће ме препознати, бате. После ка дођемо да е чукнемо (НГ-П).
- (169) – Понављам: ствар практички зависи једино од ваше самопрегорне иницијативе. Сву организацију, понављам, узимам ја на себе. Никаких материјалних издатака, сем расхода на телеграме. Ћорави муне у ребра своје ратне другове. – **Па?** Шта кажете на то? – упита их (ИП-ДС).
- (170) Увек се истицао својом храброшћу и хвалио се да је срчан за тројицу, за десеторицу, за половину Травника, и то ону срчану половину. Хвалили су га и други. **Па?** Синоћ је био срчан, поред ватре, и сад је, чини му се, исто толико, али где му је била срчаност кад је разговарао са стражом, кад га је

напустило све осим лудог страха и једва му ноге изнеле стражњицу уз брдо?
(ИА-ПВС).

2.8.2.2. Аргументативно *па*

Описаној употреби врло је блиска она у којој се у дијалогу почиње реплика којом говорник износи неслагање:

- (171) – Шта ће ми украс, ја волим блузе! – **Па** имаш већ сто блуза – каже Маргарета (АП-СЈЧ).
- (172) – Поклони? – зачудио се Александар Албрехт. На њих је сасвим заборавио. – Поклоне им можемо послати – предложио је. – Гризла би нас савест, Алек – рекла је жена. – Тати би било жао када бисмо то учинили. Он је то толико волео.– Мислио сам највише због тебе, Мути – објашњавао јој је муж. – То је велики посао. Ручак, долазак, спремање... – **Па** мора се живети, Алек – уздахнула је Мути (МП-С).
- (173) – А како ли ће Павле разговарати у Паризу! [...] Господин Јоксим се као мало зачуди питању: – **Па** научиће Павле француски, госпођо; врло просто (ИС-КПК).
- (174) – Ви, нити сте Француз, нити Јеврејин, зато сте ми далеки. – **Па** нисте ни ви Францускиња. – Заиста нисам, али с а м Јеврејка!... (ИС-КПК).
- (175) – Па куда то идеш, Низа? – А што ти мораш да знаш? – одговори Низа успоравајући корак и надмено погледа Јуду. Тада се у Јудином гласу зачуше некакве детиње интонације, он изгубљено поче да шапуће. – Али како то... **Па** договорили смо се... (МБ-ММ).
- (176) – С мачкама забрањено! – Извињавам се – замекета дугајлија и принесе квргаву руку уз уво, као да је наглув – кажете, мачкама? **Па** где ви то видите мачке? (МБ-ММ).
- (177) – Ти си мила, слободна Сузана Брајдхед, само ти то не знаш! Брак те још није смрвио и сварио у свом огромном желуцу и претворио у атом који више нема никакве индивидуалности. Сузана изгледаше као да је увређена, а затим одговори: – **Па** ни тебе, уколико ја видим! (ТХ-НЦ).
- (178) Али, оно што се даље догађало нисам разумео, а уз то био сам још и повређен. Заправо, заједно са осталим присутним и дететом изашао сам из Цркве. Ту се нађоше и незвани свирачи, поче песма и заиста би весело, али мени закратко. Одједном се нађе свештеник испред мене и онако, пред осталим, обрати ми се речима: – **Па** куме, ти побеже а не приложи ништа храму Божијем (П, 11. III 2001).

И у оваквој употреби *па* је експресивно, синтаксички издвојено (уп. пример (172), у ком није могуће **Па се мора живети*, или (173), где није могуће **Па ће Павле научити француски*). Такође, и овде се веза коју обележава *па* може интерпретирати као ментална (узрочно-последична) сукцесивност у домену говорних чинова (уп. *Спомињете мачке, па вас питам где их видите* (176); *Кажеш ми да ме брак није смрвио, па ти одговарам да није ни тебе* ((177)); *Отишао си из цркве, па те*

опомињем да ниси дао никакав прилог (178)⁸⁵). У примеру (177) могао би се употребити и конектор *a*, којим би се у први план истицала опозиција *ја : ти* (*Брак није смрвио тебе, а није ни мене*, уп. примере у одељку III.1.7.3.2, у којима се конектором *a* експлицира опозиција), а не чињеница да садржај реплике на одређени начин следи из онога што се имплицира.⁸⁶ Наравно, ни овде садржај на који се надовезује *na* није непосредно претходни језички контекст, већ, као и код имплицативног *na*, оно што из претходног садржаја имплицитно следи или оно што се закључује из интеракције вербалног садржаја, понашања саговорника и позадинског знања. У том смислу посебно је илустративан следећи пример:

(179) Твој отац, дечаче, да будем искрен, није више међу нама, декламује тад, лагано и подсмешљиво, с очигледним уживањем. Дреново лице је бледо, образи му подрхтавају. Молим? пита. Твој отац више није међу нама кажем, понавља глас, сада са знатно мање стрпљења. **Па** је л' ти бре разумеш српски, мајку му? (ВА-П).

Употреба *na* у овом случају могла би се парафразирати на следећи начин: *Понашаи се као да ти ништа није јасно, па те питам да ли разумеш српски*. Наравно, први део ове парафразе не само да исказу који почиње са *na* не претходи непосредно него уопште није изречен; о њему се само закључује на основу саговорничког питања, али вероватно и на основу његовог укупног држања.

Остаје питање у чему је разлика између имплицативног и аргументативног *na*: и једно и друго су синтаксички издвојени, експресивни, а семантички однос који имплицирају у основи се може одредити као ментална сукцесивност (каузалност) у домену говорних чинова (у случају експлицативног *na* и у епистемичком домену). На интуитивном нивоу, међутим, осећа се јасна разлика између аргументативног *na*, које имплицира неслагање са саговорником, супротстављање, и имплицативног, код ког те компоненте нема. Да бисмо то објаснили, морамо још једном скренути пажњу на значај имплицитног значења и позадинског знања саговорника. У случају имплицативног *na* садржај на који се надовезује исказ који почиње са *na* представља заједничко знање говорника и саговорника: реч је о скупу импликација из дијалога (а некада и о елементима позадинског знања) које саговорници *деле*. Код аргументативног *na* исказ који се уводи са *na* увек открива несагласност између претпоставки од којих полазе

⁸⁵ Овакви примери леже у основи оне употребе у којој се *na* појављује испред именице у вокативу у специјалним узвичним реченицама којима говорник апелује на саговорника да обрати пажњу на неки аспект говорне ситуације који игнорише: *Па Милице!* (= 'Престани (већ једном) то да радиш!' / 'Одговори ми (већ једном)!') и сл.).

⁸⁶ Ова разлика добро се види на примеру (178), где би се конектор *a* могао употребити само ако се промени ред речи, тако да се истакне опозиција *ја : ти* (уп. *А ти, куме, побеже : ? А куме, ти побеже*).

говорник и саговорник: у примеру (171) Маргарета свом саговорнику скреће пажњу на чињеницу која је део њеног позадинског знања и које би требало да буде свестан и саговорник, али је, из неког разлога, превиђа; у примеру (172) жена указује Алеку на то да тешкоће које ствара слање поклона нису довољан разлог да се од слања одустане; у примеру (173) апотекарка не рачуна с могућношћу да Павле научи француски, а Јоксим јој указује на то итд.

Примери (180) и (181) показују да се на исти начин *па* може употребити у замишљеном дијалогу: у обраћању себи (180), одн. у обраћању замишљеном саговорнику (181):

(180) Афраније поче да прича: у време док се он лично бавио Јудом, јединица тајне страже, којом је руководио његов помоћник, стигла је на брдо када је наступало вече. Једно тело на стубу нису нашли. Пилат задрхта и рече промукло: – Ах, **па** како то нисам предвидео! (МБ-ММ).

(181) Никада зато нисам могао разумети – што се у овој паланчици несрећној непрестано чини – како људи могу стално оговарати и понижавати и презирати своје савременике!... **Па** с ким живиш онда, идиоте, и какав ти је живот, ако је све око тебе гадно, и ниско и смешно! (ИС-КПК).

У вези с употребом описаном у примерима (171)–(181) јесу и они случајеви у којима *па* функционише као ограда, тј. служи говорнику да покаже да његов исказ не треба схватити дословно, одн. да постоје елементи позадинског знања који говорнику нису познати или их у том тренутку не узима у обзир, а без тих елемената говорников исказ се не разуме на исти начин:

(182) [...] Пузила сам наоколо неко време. Нисам имала ни шибице ни батеријску лампу. На концу сам села и чекала зору. Можеш ли замислити како сам се осећала усамљеном? – Јесте ли плакали? – упита Антон и задржа дах. Било му је као да овде, у овоме гробном мраку може да види све што је било невидљиво тада. – **Па** нисам – рече она с осмехом. – Али сам се бојала, веруј ми! Можда чак више тишине него мрака (ХМ-А).

Исказом *Па нисам* говорница даје одричан одговор на постављено питање, али у исто време жели да сигнализира да из њеног исказа не следе импликатуре које би се могле очекивати (*Нисам плакала. +> Није ми било тешко / Нисам се уплашила / Била сам смирена* и сл.) и то постиже помоћу *па*, да би то што *па* сигнализира затим и експлицирала у следећем исказу (в. Јукер 1993: 440–441, за сличну употребу енглеског *well* 'па, онда, дакле').

2.8.2.3. Уводно *па*

Осим имплицативне и аргументативне употребе, конектор *па* се у дијалогу може употребити и на нешто неутралнији начин; у таквим случајевима он у исказ не уноси експресивност, већ само обележава почетак реплике:

- (183) – Ах, ти се сад љутиш на мене! – рече она са изненадним тоном трагедије у свом сребрнастом гласу. – Не бих ти причала да сам знала! – Не, не љутиш се. Реци ми све. – **Па** уложила сам његов новац, сиромах он, у неку лажну спекулацију, и изгубила га (ТХ-НЦ).
- (184) – Читала си више од мене – рече Цуд с уздахом. – Како си дошла на то да читаш непознатије од тих писаца? – **Па**, – рече она замишљено – случајно (ТХ-НЦ).

Разлика између исказа са *па* и без *па* у оваквим случајевима је минимална, али ипак није сасвим занемарљива: чини се да би у оваквим примерима искази без *па* деловали мање спонтано, формално. Зато не чуди што је овакво, уводно *па* сасвим уобичајено и врло раширено у разговорном језику у свакодневним, неформалним ситуацијама.

3. Везник *те*

3.1. Етимологија

По Скоку (1971: s.v. *те*), *те* је прасловенски саставни напоредни везник. Води порекло од „демонстративне прономиналне основе *то*“ (Маретић 1887–1888: XXII, 61); у дијалектима се користи и као односни (*čōāk te se oženil na miraz*) и допунски зависни везник (*Što čekaš te se ne ženiš?*) (Скок 1971: s.v. *те*). Налази се и у старословенском и бугарском. У дијалектима, као и у неким старим текстовима, појављује се и у облицима насталим спајањем са старим партикулама (*тер, тр, тек, текер, тех* и сл., уп. Скок 1971: s.v. *те*).

3.2. Главни типови односа издвојени у досадашњим истраживањима

У Маретићевој грађи *те* најчешће имплицира сукцесивност или каузалност; малобројни примери које Маретић сматра „адверсативном“ употребом данас су сасвим архаични (уп. Маретић 1887–1888: XXII, 64–66). Касније, у својој *Граматници* (Маретић 1963 [1899]: 534), Маретић ће адверсативно значење изоставити, а за везник *те* ће констатовати да „веже глаголе, врло ријетко друге ријечи, и то само кад се која поради веће снаге удваја: *кад види да Срби држе једно те једно*“. Кад повезује реченице, онда је то по Маретићу „тако да му се саставно значење приближава посљедичноме, тј. нити саставно значење сасвим губи нити посљедично сасвим добива“. Добар део примера које Маретић овде наводи (уп. *Ви сте с покојнијем Копитаром највише учинили те су се српске народне пјесме тако разгласила по свој Европи; Која ти је голема невоља те ти ниси свате дочекала?* и сл.) заправо илуструје субординацију, а не координацију (уп. Скокову констатацију на почетку овог пасуса).

Лескин (1900: 2–5) налази да су реченице повезане са *те* најчешће у некој врсти узрочно-последичног односа, али је тај однос није увек синтаксички исти – у неким случајевима је реч о координацији (*Удовица није имала порода, те све имуће својега мужа наслиједила*), у неким је, по Лескину, реченица са *те* блиска зависној намерној реченици (*Оне долазе свако подне овде на језеро, те се купају*, уп. Лескин (1900: 4–5)), а у неким се може заменити односном реченицом (*Приступи близу гроба на унутра погледа, а они, те дубе гроб упита га: што гледаш*, уп. Лескин (1900: 5)).

Мусић у својој расправи о везнику *да* (1900) сматра да су „конјункције“ *те* и *да* „подијелиле своје подручје, тако да је конјункција '*те*' остала више копулативна, а конјункција '*да*' постала више консекутивна“ (Мусић 1900: 6).

Кашић (1962–1963: 112–113) констатује да се везник *те*, исто као и везник *и*, може употребити да означи „копулативни однос у најужем смислу“ (*Писао је есеје, критике, те чланке*), додајући да га у тој употреби користе „само писци из западних крајева наше језичке територије“, док у источној варијанти оно има само значење сукцесивности (Кашић 1962–1963: 117).⁸⁷ Осим копулативног односа у најужем смислу, Кашић налази да *те* може означити и „копулативни однос са назначаванем редоследа у времену“ (Кашић 1962–1963: 113–114). Део примера из ове друге групе заправо илуструје (и) узрочно-последични однос, али Кашић њега не узима у обзир у овом раду. Најзад, он говори и о омнисиндетском *те* (мада, наравно, не користи тај термин), за које наводи само један пример: *Набадају [на виљушку], непрестано и наизменце, те џигерњаче, те комађе прасећег наприкаша*.

Стевановић (1969б: 787) сматра да се реченице између чијих садржаја постоји узрочно-последични однос „најчешће [...] једна с другом везују везником *те*“, али да између реченица повезаних овим везником могу постојати „и друге неке смисаоне нијансе“, пре свега значење намере (*Кад год с пута дође, сјаше с коња и одмах иде те мајку у руку пољуби; Свако јутро виле долазе на језеро те се купају* и др., уп. Стевановић 1969б: 787–788; 848–849). Кад је реч о неутралном саставном односу, Стевановић наводи четири примера (*Много света стоји те гледа; Око ватре поседали укућани те разговарају; И Марија се радовала што је из њене душе нестало сваке бојазни те што ју је закупило угодно чувство безбриге; Осјећаи слани зној тијела те плешеш као фашиник кржави*), али ипак, позивајући се на Кашићев рад, констатује да се *те* „ретко јавља као спољни знак везе између чисто копулативних реченица, и то ређе код српских него код хрватских писаца“.⁸⁸ Као и Лескин и Мусић, и Стевановић (1969б: 887–889) говори о везнику *те* и као о обележју зависних реченица, и то „поредбених реченица за изузетну неједнакост“ (*Нема он времена ни за озбиљне ствари, те ће се сад с тим бахтати; Имам ја и других брига, те ћу сада и на те беспослице мислити; Умиру генералице младе и зелене, те неће Симка*, уп. Стевановић (1969б: 888)).

⁸⁷ За неутрални саставни однос Кашић (1962–1963: 113) не наводи ниједан пример у ком *те* координира клаузе. Постоје, додуше два примера у којима је реч о глаголским јединицама (*Марвинска путница била... излијељена таксеним маркама, те ишарана плавим штампџама; Јела га није ни један пут хтјела посјетити, те упитати да ли је истина*), али се чини да се у другом од та два примера заправо имплицира временски след, а не „копулативни однос у најужем смислу“.

⁸⁸ Следећи приступ који смо применили у овом истраживању, прва два Стевановићева примера не бисмо сматрали неутралним саставним односом, већ композиционом сукцесивношћу. У трећем примеру тешко је порећи узрочно-последичну везу између ситуација означених координираним клаузама, иако је тај однос понављањем везника свакако стављен у други план.

Прањковић (2002: 73) сматра да су структуре са субординираним *те* „данас изразито обиљежене као архаизми и/или регионализми (дијалектизми) те, евентуално, као балканизми“. Он *те*-конструкције дели у три основне групе (уп. Прањковић 2002: 74–75): (1) оне које су регионалног карактера или архаичне; (2) упитне реченице с „*те*-суреченицама“ (*Што ти је те не једеш*) и оне „које су се тумачиле као резултат својеврсне ’семантичке компресије’“ (*Рече им, те се пољубе*) и за које сматра да су у савременом хрватском стандарду ретке; и (3) „посве неутралне и фреквентне“ *те*-конструкције са значењем симултаности, сукцесивности или каузалности.

Више аутора примећује да је, од три главна саставна везника, *те* најмање фреквентан (уп. Кашић 1962–1963: 112–113; Силић/Прањковић 2007: 323). То је вероватно разлог што му неки аутори посвећују врло мало простора. Тако П. Мразовић (2009: 421) о везнику *те* наводи једино да се употребљава „као и конјунктор *па*“. Чак и без анализе наше грађе, само на основу налаза које смо претходно представили, оваква тврдња се мора одбацити.

3.3. Формалне карактеристике *те*-конструкција

Везник *те* је моносиндетски проклитички координатор. Распоређује се између конјунктата, тј. на почетак другог конјункта:

- (1) Појавио се велики народ Хазара из најудаљенијег краја Берзилије, прве Сарматије, те је завладао целом земљом што се простирала од Црног мора... (МП-ХР).

Те увек везује енклитику, осим кад се жели постићи нарочит стилски ефекат:

- (2) Нема више лудовања, нити је смем извести, јер све је уцвељено, а на њу кивно. Али је о хлебу главна брига, те и ја за послом сам и туђим коритом стално (МН-ЗДМ).

Осим моносиндетске, *те* има и омнисиндетску варијанту:

- (3) А онда, да, онда је пукло у мирној Југославији. Те Вуковар, те Сарајево, те Мостар, те Косово, те Тетово – колико ће још градова и села поставити своју кандидатуру за следећу гомилу рушевина и пепела (П, 1. IV 2001).

Везник *те* може координирати све типове јединица и у том погледу је ближи везнику *и* него везнику *па*:

- (4) Под његовом командом је било географско подручје које је обухватало територије неколико општина: Сребренице, Братунца, Власенице, те Зворника у источној Босни (П, 4. VII 2008).
- (5) У Николићима данас причају и о ботаничкој башти, Васовој чесми, капели на сеоском гробљу коју подиже Саво Живковић те посебно о Спомен-музеју који носи име Титовог пролетера и хероја Павла Јакшића[,] који је народ Подграба задужио када му је било најтеже... (П, 5. VIII 2008).

- (6) Текст који следи биће посвећен једном чудесном свету снажних, независних, паметних, духовитих, те стога неодољивих жена (П, 14. I 2007).

3.4. Неутрални саставни однос: домен садржаја и домен дискурса

У неким случајевима, везник *те* може се употребити да обележи саставни однос на начин врло близак везнику *и* ((7)–(10)); ово је посебно карактеристично за језик прописа и других правних докумената ((7), (8)):

- (7) Родитељи имају право и дужност да са дететом развијају однос заснован на љубави, поверењу и узајамном поштовању, те да дете усмеравају ка усвајању и поштовању вредности емоционалног, етичког и националног идентитета своје породице и друштва (ЗП).
- (8) Уређаји за активирање инсталирају се тако да их је и у случају пожара могуће употребити, те да је ризик њиховог отказивања у случају пожара или експлозије у простору који треба заштитити сведен на најмању могућу меру (З-ЕСТ).
- (9) Данас, када би Вишеград због уврштавања моста Мехмед-паше Соколовића на Листу светске баштине Унеска, требало да има и више угоститељско-туристичких садржаја, од свега је остао хотел „Вишеград“, срећом, реновиран, те „Вилина влас“, познати бањско-рекреациони центар (П, 27. X 2008).
- (10) Да би се још боље схватило како Америка излази на крај са толиким бројем религија и култура, те зашто је религија у тој земљи важна, можда је најбоље изнети један пример који је за Америку карактеристичнији него за остале мултирелигиозне земље (П, 23. II 2007).

У овим примерима *те* би се могло заменити везником *и*, али се чини да је веза са *те* ипак за нијансу посреднија, јер *те* експлицитније обележава везу између два конјункта, па би се оно, бар у примерима (9) и (10), једнако добро могло заменити и изразом *као и*. То значи да чак ни у оваквим случајевима саставни однос са *те* није увек сасвим неутралан, већ често има и елементе дискурсне сукцесивности. Такође, чини се да је *те* и у овим и у другим примерима карактеристично пре свега за писани и формални језик; у нашој грађи готово да нема примера из разговорног језика, осим неколико њих у дијалозима из приповедака Момчила Настасијевића и Григорија Божовића, који су углавном дијалекатски обележени и/или архаични.

Слично запажамо и у случајевима кад се *те* нађе на крају напоредног низа који укључује више од два конјункта:

- (11) Тај пријатељ је ментално и политички активан, о велесилама радо збори с флашом пива у руци пред сеоском продавницом, те мисли да је свет зао и мрзи нас зато што смо поносни и храбри Срби (али ме моли да му име не спомињем) (П, 22. VI 2007).

C1, C2 и C3 су три свевремене ситуације: оне нису смештене на неки конкретан одсечак на временској оси, нити се имплицира неки специфичнији однос између њих (условљеност, узрочност итд.). Обједињује их једино кореферентност субјеката, тј.

тематски континуитет. На исти начин у овом примеру могао би бити употребљен и везник *и*. У односу на њега, *те* је мање уобичајено средство, па је зато крај низа нешто истакнутији, експлицитније обележен него што би то био случај да је употребљен везник *и*.

И кад се нађе на крају низа који чине речи или синтагме, везник *те* обележава тај крај експлицитније него *и*; чини се да би се у неким случајевима најближе парафразирао изразима попут *и најзад*, *и уз све то и* и сл. Ово посебно важи за дуже низове (пример (12) већ смо навели раније, као пример (4)):

- (12) Под његовом командом је било географско подручје које је обухватало територије неколико општина: Сребренице, Братунца, Власенице, те Зворника у источној Босни (П, 4. VII 2008).
- (13) Ми обезбеђујемо смештај, исхрану, медицинску, психотерапеутску, те правну помоћ, колико смо у могућности (П, 27. X 2006).⁸⁹
- (14) У болничким условима наставља се поступак дијагностике, пружања хитне помоћи и упоредна процена стања виталних функција, а нарочито дисања, циркулације, елиминације, свести, те невољних покрета (конвулзије) (МСК-УМ).
- (15) Де Андре је био инспирисан француским егзистенцијалистима, који су поносно саопштавали да су „осуђени на слободу“ и очаран филозофско-уметничким кругом, врстом интелектуалног „покрета отпора“ који се окупуо у париском кварту Сен Жермен – Сартром, Бовоаровом, Превером, Жилијет Греко, Елијаром, Пикасом, Камијем, те Борисом Вијаном, чија је песма „Дезертер“ имала велики утицај и на Де Андреа (П, 13. I 2009).

Чини се да везник *те*, као и везник *и*, кодира додавање, али будући да је далеко мање уобичајен, он се нужно доживљава као експлицитније обележје додавања, па чак и тамо где је то додавање неутрално, где не имплицира никакав специфичнији однос између садржаја чланова конструкције, везником *те* се изразитије обележава веза између конјунката него везником *и*. У примерима какве смо навели овде *те* се налази између чланова двочлане или на крају вишечлане конструкције, што су најнеутралнији случајеви. Кад је другачије распоређен, везник *те* по правилу имплицира неки тип дискурсне сукцесивности, о чему ћемо детаљније говорити у одељку 3.8.

3.5. Домен садржаја

3.5.1. Симултаност

Као што су ретки случајеви неутралног додавања у којима нема неке нијансе дискурсне сукцесивности, тако су ретки и случајеви у којима везник *те* имплицира симултаност две ситуације а да његова употреба притом не сигнализира и неку врсту

⁸⁹ Формално, овде би се могло говорити о три координирана придева. Међутим, на плану значења три врсте помоћи само настављају низ набрајања започет именицом *смештај*. Зато је оправдано третирати последња три конјункта као именичке синтагме чији је центар у прва два случаја елидиран и изречен тек на крају.

односа у домену дискурса. Пример (16) једини је у нашој грађи у коме су С1 и С2 симултане, а везником *те* не мора се нужно имплицирати никаква додатна (дискурсна) компонента, што се види по томе што клаузе могу заменити места без последица по интерпретацију:

- (16) „Европски савет снажно осуђује једнострану одлуку Русије да призна независност Абхазије и Јужне Осетије. Та одлука је неприхватљива и ЕУ позива остале државе да не признају ову проглашену независност, те тражи од Комисије да испита могуће практичне последице“, истиче се у документу у који је Тањуг имао увид (П, 8. IX 2002).

3.5.2. Сукцесивност

Слично везнику *па*, и везник *те* може подразумевати сукцесивност између садржаја клауза које повезује:

- (17) Појавио се велики народ Хазара из најудаљенијег краја Берзилије, прве Сарматије, те је завладао целом земљом што се простирала од Црног мора... (МП-ХР).
- (18) Његов јак баритон разлегао се по заспалој води и бистром јутрењем видику, те кад он доврши, Слободан настави: Да га браца, Да га браца чизмом не окаља, чизмом не окаља (МУ-КРЦ).
- (19) Тек што смо почели да расправљамо о томе[,] кад Харис рече да му је доста приче за то вече, те предложи да изађемо и да се мало провеселимо (ЦЦ-ГЧЧ).
- (20) Мимоиђе два дома, прескочи један поток, па крај три сена, па крај једног бунара, па крај једне разваљене воденице дође на гумно: баш један ситан девојчурак одвезује са коца волове што су вршили те их изводи да се мало одморе, баш две шеве запеваше на грани (РП-БГП).
- (21) Кад би пожелела да промени мушкарца, само би посетила неки луксузан бар у Рију или било где, и покупила другог, који није имао ништа против да је допише на своју листу расхода, те би се вратила у Америку или Немачку или Шведску (ПХ-МЖП).

У свим примерима С1 и С2 припадају истом следу догађаја, и то тако да се С2 догађа после С1. У прва четири примера предикати обе клаузе су свршени глаголи, док је у примеру (20) реч о приповедачком презенту несвршених глагола. У примеру (21) глаголи су свршени, али је реч о сукцесивности између понављаних радњи. Осим на временском плану, садржаје клауза по правилу обједињује и иста тема, тј. исти вршилац – међу наведеним примерима само у примеру (18) не наилазимо на кореферентне субјекте, мада присвојна заменица у првој клаузи показује да је реч о истој особи.

Однос сукцесивности није, наравно, ограничен само на независне клаузе. У примерима (22)–(24) налазимо зависне клаузе, а у примеру (25) глаголске синтагме координиране са *те* које означавају сукцесивне ситуације:

- (22) [...] када је Дел Понтеова у књизи „Лов: ратни злочинци и ја“, навела да је око 400 косовских Срба, после окончања сукоба јуна 1999. године, отето, те затим пребачено у Албанију[.] где су убијени након што су им одстрањени витални органи (РТС, 24. IX 2008).
- (23) Када одаберете одговарајућу висину, оквир кревета, узглавље и узножје, те одлучите да ли ће у кревету бити и металних делова или ће сав бити од дрвета – пажњу посветите одабиру матраца (<http://www.bravacasa.rs/spavacasa-soba/page/18/>).
- (24) На рочишту из става 5. овог члана, које се одржава без присуства јавности и о чијем се одржавању саставља записник који потписују странке и остала присутна лица, председник већа ће присутне упознати са планираним, односно будућим током главног претреса, те ће од њих затражити да се изјасне о томе, као и да истакну своје доказне предлоге, а нарочито, да се изјасне о томе да ли су у могућности да се у одређеним данима и у одређеном времену, планираном од стране председника већа, одазову позиву суда и присуствују главном претресу (ЗКП).
- (25) Погодивши да ми његов предлог није по вољи, Мира примети како није лоше прво пребринути вечеру, те онда, уз кафу, кренути у разговор (РК-О).

Кад је реч о координираним зависним клаузама, и овде треба скренути пажњу на тзв. надређену сукцесивност, тј. такав однос временског следа између координираних изричних клауза који не подразумева сукцесивност ситуација које ове клаузе означавају, већ сукцесивност тренутака у којима су изговорена питања чији се садржај овим клаузама преноси (уп. одељак 1.4.5):

- (26) Упитана зар не би било логично тражити и одговор на питање по ком су основу двојица југословенских војника држани у затвору у америчкој бази у Немачкој, те да ли би сама поставила то питање питала, она одговара: „Кога да питам? Американце? Наравно да бих питала, али моје је да пре свега питам нашу државу шта ради да заштити своје грађане“ (П, 5. III 2007).
- (27) Наш покушај да од представника социјалиста сазнамо да ли њихова одлука о формирању републичке владе са листом „За европску Србију“ значи да ће се такав савез формирати и на градском нивоу, као и да ли је на градски одбор СПС-а било притисака из врха странке да пониште споразум са народњацима и радикалима, те да ли би СПС пристао на подршку Либерално-демократске партије за мањинску градску владу са демократама, остао је без резултата, јер Антић пред почетак састанка у ДСС-у није имао времена за разговор (П, 25. VI 2008).
- (28) Покушавали су чланови Савета да сазнају и шта је са налазима о ненаменском трошењу буџета које је налазом Министарства финансија обелодањено 2001. године, те ко је одговоран и да ли су уследиле санкције (Р, бр. 322).

Када обележава временску сукцесивност, везник *те* је врло близак везнику *па*; чини се да би се у наведеним примерима могао заменити везником *па* без последица по значење. Судећи по нашем корпусу, кад је реч о односу временског следа, најочљивија разлика између ова два везника је у томе што је за везник *па* ово типична и најчешћа употреба, док код везника *те* на овакве случајеве отпада релативно мали број примера – не рачунајући конекторску употребу, само сукцесивност се имплицира

у 33 од 208 примера са координираним клаузама, док је код везника *на* тај однос 110/228.

Наравно, кад се у низу који садржи више од две сукцесивне ситуације не комбинују различити везници, *те* ће се по правилу наћи на крају низа:

(29) Срби тако стекоше војну санитарску формацију али само по декору; хируршку војну болницу неспособну да, усред рата, себи допрема рањенике; принуђену да чека да јој сами стижу! што све изгледа неразумљиво... Али, Петровић разапе, одмах, шаторе, опрему распакова, те поче да оперише – киле?! (П, 24. IX 2001).

(30) Али, легавши поред ногу и чак не гледајући у свога господара већ посматрајући врт на који се спуштало вече, пас брзо схвати да је његовога господара сустигла невоља. Због тога он промени позу, устаде, зађе са бока те спусти предње шапе и главу на прокуратово колено, измазавши му пешеве плашта мокрим песком (МБ-ММ).

А у следећем примеру реч је о тзв. посредној сукцесивности – С1 и С2 су сукцесивни, али не непосредно, већ се између њих подразумева дужи период у коме стање означено са С1 траје или се понавља; на ову посредност по правилу се указује конкретизатором *тако* (в. одељак II.1.4.6)

(31) Чак, као у инат њима, а највише својој жени, када се разболео, није хтео да каже, да се потужи, већ једнако лежао горе, на доксату од куће, и само општио са слугама, те га тако једног дана тамо затекли и мртвог (БС-НК).

Употребу везника *те* у домену садржаја са имплицирањем сукцесивности систематизујемо у следећој табели:

Табела 18. Употреба везника *те* у домену садржаја са имплицирањем сукцесивности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицирано значење	
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂ (сврш. глаг.)	Додавање	Исти врем. низ Иста тема Исти актери	С1 претходи С2.	(17)–(19), (22)–(25) (ГЛС у (25)), (29)–(30)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂ (несврш. глаг.)	Додавање	Исти врем. низ Иста тема Исти актери	С1 претходи С2.	(20)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Исто време Исти врем. низ Иста тема Исти актери	С1 претходи С2 (ситуације се понављају).	(21)
ИЗРКЛ ₁ – <i>те</i> ИЗРКЛ ₂	Додавање	Садржај више клаузе Иста тема Исти актери	Сукцесивност између поступака означених глаголом у вишој клаузи (надређена сукцесивност)	(26)–(28)

На крају, указаћемо на једну специфичну употребу везника *те* која је у вези се односом временске сукцесивности:

(32) – Не видим, кажем, Лазарићку на гробљу баш никако, а тако бих волела да се нађемо и поразговарамо. – Махните се, госпа Лела, гробља те гробља; а ако је до разговора, ево ћу сад да вам испричам [...] (ИС-КПК).

Овакве конструкције имају неколико битних одлика:

- конјункти су идентични;
- њихов садржај обично сажима говор или понашање неке особе, истичући неки елемент који је у том говору или понашању константан или се често понавља (конструкција *гробља те гробља* као да сажима исказ који би, на пример, гласио: *Госпа Лела говори о гробљима те говори о гробљима*, о оваквим и сродним случајевима понављања предиката в. Пипер и др. 2005: 329);
- имају експресивну вредност и изражавају негативан однос говорника према том елементу.

Да у основи овакве употребе стоји однос временског следа, види се и по томе што би везник *те* овде могао заменити везником *па*, који кодира сукцесивност, док са везником *и*, чија је семантика знатно апстрактнија, то није случај. На сличан начин вероватно је настао и идиоматизовани израз *једно те исто*, премда он нема идентичне конјункте *и*, као што се види из примера (34), не подразумева увек негативан однос говорника према ономе на шта упућује и није нужно експресиван:

(33) Барем сто пута се бацао низ степенице Дома пионира и увек преживљавао тај лет. Једно време су ишли и гледали га како скаче па им је досадило. Увек једно те исто. Смрт га једноставно није хтела, али га је зато лудило с радошћу дочекало (ДН-П).

(34) Узмем шаку ситног шљунка, седнем тако да ми сенка не пада на реку и полако почнем да на једно те исто место, у правилним размацима, бацам каменчиће (МП-ДК).

3.5.3. Каузалност

Иако може обележити и временски след, у далеко највећем броју случајева везник *те* подразумева један специфичнији тип сукцесивности – узрочно-последични однос. С1 и С2 нису, дакле, сукцесивне само у времену, већ С1 проузрокује С2. У примерима који следе последица у С2 наступа спонтано:

(35) Да би изгледао дебљи, добро је нахрањен те му се трбух надуо (РП-ПБС).

(36) Снага му се ончас некако у камен претворила, а уста завезала као од највеће страве. Преблдео, смутио се, те му још смешније дошле и шалваре и бедна чалмица око главе (ГБ-КП).

(37) Метнула корпу на главу, те јој свилен пешкир, пребачен преко корпе, својим крајевима заклонио целу главу [...] (БС-НК).

- (38) – Таке је! – узвикну дервишина на горанском наречју, те се трговци још више уплашише (ГБ-КП).
- (39) Овај неиспуњени покрет унесе још толико немог очајања у њу, те она заиста још толико више пребледе, и при том још тако нагло учини рукама као да ће их кршити, да Стеван тек тада осети да оно у чему живи његов друг и ова девојка, и све ово што га сад окружује, у основи је једна апсолутна несрећа (РП-БГП).
- (40) Ујак је покуњено одговорио да му се већ у почетку утакмице придремало, па је прилегао на постељу, ту у самој ложи, те је добар део игре преспавао (МС-УНВ).

За разлику од тога, у примерима (41)–(53) последица подразумева свесну, вољну радњу. И у овим примерима С1 и С2 су и временски сукцесивне, при чему последњи пример представља сукцесивност у понављању, док је у осталим случајевима реч о једнократним радњама одн. ситуацијама.

- (41) Принцеца Атех је помогла Исаку Сангарију, хебрејском учеснику у хазарској полемици, на тај начин што је својим разлозима осујетила арапског учесника, те се хазарски каган определио за јеврејску веру (МП-ХР).
- (42) Примети да је себар изгубио свој знак, те потражи исти свуда међу себаркама, али га не нађе, и већ је био заборавио на то (РП-ПБС).
- (43) Зачуди се ономе што му се догоди те запита многе учене калуђере, а и сам стаде лупати главу (РП-ПБС).
- (44) Угледала још издалека свог човека те га пропусти, товар је спустила (РП-ПБС).
- (45) Остале једва дочекаше ту њену раздраганост, те и оне почеше још веселије и бешње, особито чувена и страсна играчица, тетка Паса (БС-НК).
- (46) А стигла је у Нови Сад (возом) по летњем пљуску, који је непоплочани простор пред станицом наквасио у благиште, те је на петама одгацала до најближег хотела, пуног сељака и накупаца на пропутовању (АТ-УЧ).
- (47) Он полази да испрати Веру, но она не креће, остаје молећиво да стоји испред његовог стола, те је он упита шта ће јој некадашњи трговачки посредник (АТ-УЧ).
- (48) Припадање ударној групи попунило је у њему дотле зјапећу празнину, те је престао да било ког вређа или исмева; постао је озбиљан, одређен, скоро доброћудан (АТ-УЧ).
- (49) На по брда, закашља се и изгуби дах, те се ухвати за дирек да се одмори (АТ-УЧ).
- (50) Међутим, чинила му се сувише шашавом сама помисао да би се један такав предмет могао сам од себе покретати, те је коначно самог себе убедио да се преварио у погледу места где га је првобитно оставио (ДА-АВ).
- (51) Преплашено дете одмах затражи да спава, те га мајка положи иза огњишта, па ни речи не говорећи испече мужу каву, једну и другу, и постави му совру да вечера (ГБ-КП).
- (52) Очевидно беше се обрадовао посети, те се стараше да буде и весео и гостољубив (ГБ-КП).
- (53) Писао је очајнички песимистичке песме, те су му их уредници свију листова одбијали, не верујући да се у двадесетим годинама реални живот може приказивати црн као проклетство (МУ-КРЦ).

Као и код везника *и* и *па*, кад сукцесивност није само временска, већ и каузална, други фактори обједињавања клауза, као што је иста тема, имају мањи значај, па су и овде нешто чешћи примери координираних клауза чији субјекти нису кореферентни – у последњој групи примера налазимо четири таква случаја ((41), (48), (51), (53)), а у претходној групи ((36)–(40)) такви су сви примери осим последњег. Када имплицира каузалност, везник *те* је у начелу еквивалентан са везником *па*: у примерима (35)–(53) могао би се заменити њиме без последица по интерпретацију, а исто важи и за остале примере у овом одељку, изузев за пример (64) (в. ниже).

У свим досадашњим примерима узрок и последица биле су изражене по једном клаузом. Није, међутим, необично, да узрочно-последични однос имплициран употребом везника *те* превазилази границе клауза координираних овим везником:

(54) Кад прође неколико месеци, пошље ваљевски муселин неколико заптија у Заблате да му Радоја и Ранка везане дотерају. Радоје дочуо, те их са братом у заседи сачекао и све побио (РП-ПБС).

(55) Кети је рекла Норману како жели да постане болничарка, те јој је он позајмљивао књиге и сатима јој причао о медицини и позиву болничарке (ПХ-МЖП).

У примерима (54) и (55) иза везника *те* следе две клаузе (оба случаја координиране везником *и*) чији се садржај разуме као последица (или низ последица) С1. Иако је на формалном плану у оба случаја реч о три координиране независне клаузе, на плану значења оне се групишу у две целине: С1 – *те* (С2 – *и* С3). Као што смо у вези са сличним примерима већ констатовали у одељцима о употреби у домену дискурса за везнике *и* и *па*, иако у основи припада домену садржаја, јер обележава однос између садржаја клауза, оваква употреба има и елементе дискурсне сукцесивности, о којој ћемо говорити у одељку П.3.8. Исто важи и за пример (56), с тим што је ту реч о зависним реченицама:

(56) Јер стојећи тако на прагу, знала је да је целом том свету дала времена да је већ овако упола довољно виде, те да се после не пренеражују и зачуђују када се она сва к њима окрене (БС-НК).

На крају, иако је у досадашњим примерима однос С1 и С2 подразумевао и узрочно-последичну повезаност и временски след, сасвим су уобичајени примери где је сукцесивност само ментална, узрочно-последична, док је на временском плану реч о ситуацијама чији је временски однос ирелевантан, као у примеру (57), које трају напоредо, као у примерима (58)–(61), или пак С1 представља стање које временски обухвата и С2, као у примеру (63):

- (57) Осећа се да је овде права раскош и слобода за звериње које сву ноћ мора да лута око села, те је Небинге градњу својих домова морао према томе подесити (РП-А).
- (58) Отворена су врата, те отуд бије воњ устајалости (МН-ЗДМ).
- (59) За даровима младожењиним ступају без ритма у круг и таст, и сам младожења. Они су исте старости, истога лика, те их једва разликујем (РП-А).
- (60) Плата од 12 ливара [...] постаће с временом у цепу и већа, али никад толико да стигне помахнитале цене, те ће на тржници стално бити све мања (БП-ЧЈС).
- (61) Срамота ме је да сам узбунио свет са тражењем банана и кокоса а да сам не пијем, те се правим као да је то све било ради окупљене деце (РП-А).
- (62) Тамо се хранили од чивчија, да би се само могао што више Софкином оцу, ефенди-Мити, новац да шаље, те да он што безбрижније живи, учи и што више научи (БС-НК).
- (63) Тог тренутка Котику није било мило да слуша о дерању коже; доста му је било и оно што је видео, те стога узвикну: – Зар не постоји неко место куд би туљани могли да оду, а где људи никада не долазе? (РК-КЦ).

Узрочно-последични однос типичан је за клаузе, јер и су и узрок и последица догађаји, тј. ситуације. Стога су ретки случајеви у којима ову врсту односа налазимо између неглаголских конституената. У начелу, то је могуће ако се координирају глаголске именице или синтагме формиране од њих, којима се кондензује садржај који би типично био исказан клаузом. Ово илуструју наредна два примера. У примеру (64) сукцесивност која се имплицира између падежних атрибута прве синтагме наставља се другом синтагмом, при чему конструкција са *те* подразумева и узрочно-последичну везу. Овај пример специфичан је и по томе што са *па* уместо *те* интерпретација не би нужно била каузална, што није случај са осталим примерима у овом одељку. Пример (65) пак изразито је стилски обележен – низањем глаголских именица уместо глагола постиже се посебно сажет израз, који делује више као низ утисака него као низ ситуација:

- (64) Одузети храну већини тих особа значи одузети им једино задовољство: последица је често стање слично апстиненцијалној кризи: осећање узнемирености, напетости, незадовољства, депресије, те поновно посезање за храном (ВА-ПМ).
- (65) До шест ујутру под мојом собом страховита ларма цаза, котилјона, шампањског напијања, те зато кошмарско спавање (РП-А).

3.5.4. Други типови менталне сукцесивности

3.5.4.1. Условљеност

За клаузе координиране везником *те* карактеристична је још једна врста односа, за коју бисмо могли рећи да се налази на прелазу између сукцесивности и „праве“ каузалности. Пођимо од следећег примера:

(66) У пет сати тата најзад стиже, те смо телефонирали г. Копхесу да сврати до нас још вечерас (ДАФ).

C1 и C2 су сукцесивне, али се чини да интерпретација овог примера подразумева и нешто специфичнији однос, који би се могао означити као општи однос условљености (Ана и њена сестра чекају да отац дође, да би звао г. Копхеса и договорио се да у склониште оду раније него што је првобитно планирано; очев долазак, дакле, не само што претходи телефонирању, него је услов за њега, и то је читаоцу на основу догађаја који претходе наведеном примеру сасвим јасно). Као конкретизатор њиховог односа не би се могао употребити прилог *затим* нити конструкција *после тога*. Могуће би, додуше, било употребити прилог *онда*, али он се, као што смо видели у одељцима 2.4.3, и иначе може употребити уз везник који кодира или имплицира и узрочно-последични, или условни, а не само временски однос. То упућује на закључак да је однос између C1 и C2 специфичнији, чвршћи од „обичне“ временске сукцесивности. С друге стране, он је посреднији, апстрактнији од директне каузалности: зато није могуће употребити типичне узрочно-последичне конкретизаторе, попут *зато* или *стoga*. C1 не проузрокује C2, али је омогућава или ствара услове да се она догоди.

3.5.4.2. Намера: сврховита сукцесивност

У следећим примерима тај однос условљености је непосреднији, у том смислу да C1 представља поступак који је вољно усмерен ка томе да омогући C2:

- (67) Видео је себе с девојком у купеу експреса Арпад који са звиждуком улеће у Источну железничку станицу Будимпеште, видео је себе с њом у таксију који их вози у његов момачки стан, видео је како јој даје своју пиццу из ормана – однекуд је измаштао да је она, кренувши од куће нагло, пропустила да ма шта понесе – те она леже крај њега у постељу у тој за њу превеликој и мушки скројеној хаљи, која јој истиче крхкост и виткоћу и која му, чврсто испеглана шушка под дланом док је привлачи себи (АТ-УЧ).
- (68) – Фотељу – тихо нареди Воланд и истог тренутка, не зна се како ни откудa, нађе се на сцени фотеља, те маг и седе у њу (МБ-ММ).
- (69) Он је, као прво, подигао исправе и пружио их Максимилијану Андрејевичу, те овај узме књижицу беживотном руком (МБ-ММ).
- (70) Доле на реци у општинској судници застао је гомилу уморних и изнемоглих Бавараца. Поклао их за тили часак као јагњад, па свикао жене из села, те их брзо затрпали по потоцима (ГБ-КП).

Слични су и следећи примери, с тим што је у њима субјекат исти, па је веза између C1 као активности и C2 као сврхе ка којој је она усмерена још непосреднија:

- (71) Сада је старац држао конопац левом руком и раменима па се саже те захвати десном руком воду да би спрао остатке делфиновог меса с лица (ЕХ-СМ).
- (72) Ако, дакле, принесеш дар свој жртвенику, и онде се сетиш да брат твој има нешто против тебе, Остави онде дар свој пред жртвеником, и иди те се

најпре помири са братом својим, па онда дођи и принеси дар свој (ПРАВ, бр. 741).

- (73) – Куку мени, што нас овако ојади! – још једанпут хукну несретна жена, па спусти ожег и пресечена у снази приђе те затвори врата (ГБ-КП).
- (74) – Па, управо сам овог момента стигао у Москву – зблануто одговори професор, и пријатељи се тек тада досетише да га ваљано погледају у очи, те се уверише да му је лево, зелено – потпуно безумно, а десно – празно, црно и мртво (МБ-ММ).
- (75) После тога допише вино, а црнци склонише јело са стола, оставивши на њему само воће и крчаге. И прокуратор поново удаљи слуге покретом руке, те остаде у перистилу насамо са својим гостом (МБ-ММ).

Чини се да би се овакав однос могао окарактерисати и као намерни – сви примери могу се преформулисати конструкцијом са намерном реченицом а да значење остане врло блиско оригиналном, с тим што сврховитост С1 у таквој преформулацији постаје очигледнија, експлицитније изражена (уп. *Даје јој тицаму да би легла крај њега; Воланд створи фотељу да би сео у њу; Пружио је књижицу да би је Максимилијан узео; Саже се да захвати воду; Иди да се помириш с братом* итд.).⁹⁰ Овакав однос ближи је каузалности него условљеност, јер се намера, како је већ истицано (уп. одељак I.6.2.1.б), може сматрати само посебном врстом узрочности. Следећи пример илуструје исти овај однос између зависних клауза:

- (76) При стрмим прелазима преко јаркова видео је само напрегнуте сапи и трбухе коња, по којима беху од напора искочиле жиле, да се затим, опет загледа, као из неког сна, у своје слуге, које су равномерно скакале са кола, сад десно, сад лево, да подмећу цепанице под точкове, те да их закоче (МЦ-С).

Иако је везник *те* у оваквој употреби може заменити везником *па*, чини се да би *па* у таквим случајевима више истицало временску сукцесивност, а слабије имплицирало менталну; овоме иде у прилог чињеница да су у нашој грађи знатно чешћи примери у којима се условљеност или намера имплицирају везником *те* него везником *па* (код ког смо, заправо, имали само један пример менталне сукцесивности а да то није ни каузалност ни надвладана концесивност – в. одељак II.2.4.2. о везнику *па*). Такође, ако примере из овог одељка упоредимо са примерима посредне сукцесивности имплициране везником *и* (в. II.1.4.6.1) и примерима „чисте“ сукцесивности на које тамо упућујемо, намеће се закључак да, кад повезује клаузе које означавају сукцесивне

⁹⁰ Ова блискост између намере, тј. делања с одређеном сврхом, и временског следа, очитује се и у постојању тзв. псеудонамерних клауза, тј. у могућности да се финалне клаузе употребе тако да имају вредност обавештења и означавају чисто временску сукцесивност (уп. *До осамнаесте године живео је у Новом Саду, да би се затим преселио у Београд*; о оваквој употреби намерних реченица в. Поповић 1979).

ситуације, везник *те* јаче него везници *и* и *па* усмерава интерпретацију ка менталној сукцесивности – ако је таква интерпретација, наравно, могућа.

У литератури се обично истиче да се, кад је потребно изложити низ дужи од две сукцесивне ситуације, саставни везници комбинују, како би се избегло понављање (уп. Мразовић 2009: 420; Силић/Прањковић 2007: 323; в. и Кашић 1962–1963; Маретић 1963: 535). Примери из наше грађе у којима се у вишечланом напоредном низу везник *те* комбинује са другим саставним везницима ((70), (72)–(74)) показују, међутим, да он ту не имплицира само сукцесивност, већ нешто специфичнији однос, сукцесивност која је недвосмислено мотивисана, усмерена ка остварењу одређеног циља. Будући да појмови намере и циља не означавају односе, већ само различите аспекте односа о коме је реч, овакав однос могао би се означити као сврховитост (о разлици између намере као свесне, вољне активности и сврхе као безличне усмерености говори Ковачевић (1998: 105–106); чини се, ипак, да је могуће ове две категорије посматрати у односу укључивања, тј. посматрати сврху као појам шири од намере, који укључује и намеру).

3.5.4.3. Начински посредована каузалност

На крају овог одељка наводимо примере у којима је каузалност посредована, тј. последица у С2 наступа услед дуготрајног деловања или многоструког понављања узрока из С1

(77) Дуго и мукотрпно је радио да би направио украс од кремена, те је тако постао први уметник у свом племену (ПХ-МЖП).

(78) Да би њихов обавештајни рад био што успешнији војници – чланови Културбунда морали су да буду савесни и дисциплиновани како би лакше добили места у штабу, постали писари, курири, ордонанси, те тако долазили до што вреднијих података (БП-С2СР).

Употребу везника *те* у домену садржаја са имплицирањем различитих типова менталне сукцесивности систематизујемо у следећој табели:

Табела 19. Употреба везника *те* у домену садржаја са имплицирањем менталне сукцесивности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицитано значење			
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Исти каузални низ	С1 (претходи и) узрокује С2		С2 наступа као аутоматска последица	(35)–(40)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Исти каузални низ Исто време	С1 (претходи и) узрокује С2		Последица је свесна, вољна активност.	(41)–(56)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Исти каузални низ	С1 узрокује С2 (ситуације су истовремене или је бар једна од њих свевремена)	<i>зато, стога, због тога, услед тога, онда</i>		(57)–(63)
ГЛИМ ₁ – <i>те</i> ГЛИМ ₂	Додавање	Садржај више јединице	Садржаји ГЛИМ ₁ и ГЛИМ ₂ су у каузалној вези.			(64), (65)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Условљеност	С1 (претходи и) омогућује С2		Може се парафразирати конструкцијом са временском клаузом, али подразумева и условну везу између С1 и С2	(66)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Условљеност	Сврха С1 је да се догоди С2			(67)–(76)
КЛ ₁ – <i>те</i> КЛ ₂	Додавање	Исти каузални низ	С1 посредно узрокује С2	<i>тако</i>	Каузалност је посредована тиме што између узрока и последице постоји више неексплицитаних корака, или је потребно много времена за достизање последице, или је за наступање последице потребно да се стекну и други услови.	(77), (78)

3.6. Епистемички домен

Будући да типично обележава узрочно-последични однос у домену садржаја, везник *те* може обележити овај однос и у епистемичком домену. Како смо видели и досад (уп. одељке I.5.1.1 и II.2.5), ова два односа (каузалност у стварности и логичку каузалност, тј. закључивање) није увек лако разграничити, што показују и следећи примери:

- (79) Најзад, треба рећи да LEXICON COSRI није имао среће ни у Шпанији где је, у маварској исламској средини, „сребрни примерак“ осуђен на забрану читања од 800 година и тај РОК није истекао, те забрана још траје (МП-ХР).
- (80) Ментални универзум функционише по истом катастрофичком правилу: све је отпочетка ту и нема преговарања корак по корак. То је налик правилу неке игре: оно је савршено такво какво је, те је свака замисао напретка и промене бесмислена (ЖБ-СЗ).
- (81) Са друге стране, ако је брзина ракете изнад одређене критичне вредности (око седам миља у секунди)[,] гравитација не би била довољно снажна да је привуче натраг, те би она тако наставила да се заувек удаљава од Земље (СХ-КПВ).

У примеру (79) из чињенице да рок није истекао нужно следи да забрана и даље мора бити на снази и с те стране се однос између С1 и С2 може посматрати као закључни. С друге стране, тачно је да се и С1 и С2 могу посматрати као чињенице у узрочно-последичном односу. Ипак, пошто знање о томе да је забрана снази почива искључиво на томе да рок није истекао, тј. не постоји независно, него се нужно *изводи* из ње, сматрамо да пре припада епистемичком домену него домену садржаја. Слично важи и за пример (80). Пример (81) захтева додатан коментар. Пошто је реч о хипотетичким ситуацијама, С2 се изводи из претпостављеног стања С1. У њему се као конкретизатор појављује прилог *тако*, иначе карактеристичан за различите типове посредоване (временске или менталне) сукцесивности. Овај прилог анафорички упућује на садржај претходне клаузе и најближе би се могао парафразирати изразима попут *у тој ситуацији, у/под таквим околностима* и сл., што значи да се њоме однос С1 и С2 конкретизује, али делимично – као условљеност. Овакву појаву сретали смо и на другим местима, рецимо кад се за узрочно-последични однос употреби конкретизатор који кодира временски след (уп. одељке II.1.4.7 и II.2.4.3). И у овом случају конкретизатор има функцију да укаже на посредност везе С1 и С2 – из С1 следи С2, али под претпоставком да су испуњени сви набројани услови.

У примерима који следе закључност је недвосмислена и, осим у примеру (82), експлицирана конкретизаторима. Кад је реч о типу конституентата, у последња два примера реч је о зависним клаузама, а у осталим о независним:

- (82) Видиш, они морају да гледају оно што се одиграло као на поступак учитеља омладине и да га оцењују по његовом дејству на морал у самом месту: те је, према уобичајеном мишљењу, твој положај неодбрањив (ТХ-НЦ).
- (83) У неко позније време највероватније стање била би прилично једнообразна мешавина молекула кисеоника и азота у обе кутије. Ово стање било би мање сређено, те би стога имало и већу ентропију, од почетног стања две засебне кутије (СХ-КПВ).
- (84) Али веома достојанствено је носио одежду кардинала и Ди Бушаж је налазио да је он леп, отмен, скоро страхан, те је можда осећао према њему више поштовања него што га је имао према своме најстаријем брату (АД-45В).
- (85) Гордана, која не пуши, стиска шаке и мршти лице, па с погледом упртим у сто говори о циљевима социјализма, који се састоје од човекољубља и праведности, те су Вери сигурно блиски, с обзиром на жртве које је поднела (АТ-УЧ).
- (86) Одмах дотрча један црнац да покупи гумени сто који је пукао при додиру с цигаром и сад лежао на земљи као мртав слон; предложио је да донесе други гумени сто прекривен кожом, јер је у питању био нов намештај који се надувава и испушта по жељи, те је, према томе, врло спретан чак и за путовање (ГА-КМ).

Иако су такви случајеви ређи, пример (87) илуструје закључни однос између придевских јединица, при чему се на основу особина које саопштавају прва четири конјункта закључује о оној коју означава пети:

- (87) Текст који следи биће посвећен једном чудесном свету снажних, независних, паметних, духовитих, те стога неодољивих жена (П, 14. I 2007).

Треба приметити и то да је у овом примеру везник *те* боље решење од везника *па*, иако је у претходним примерима у овом одељку *па* у начелу еквивалентно са *те*, тј. имплицирало би закључност на исти начин као и *те*. Како смо то исто констатовали и за пример (64) у одељку о каузалности (П.3.5.3), где је такође реч о координацији на конституентском нивоу, чини се да је *те* обичније од везника *па* као обележје координације између именичких, придевских и прилошких јединица, што свакако има везе с тим што, за разлику од везника *па*, може обележити и неутрално (или приближно неутрално) додавање, па се у начелу чешће појављује као координатор на конституентском нивоу него везник *па*.

Као и у случају употребе везника *па* у епистемичком домену, и везник *те* се, мада ређе, користи између именичких јединица да означи да појављивање првог конјункта нужно подразумева и појављивање другог. Везник *па* је у оваквој употреби обично

праћен конкретизатором *самим тим* и речцом *и*, а уз везник *те* обично долази конкретизатор *тима* и речца *и*:

- (88) Уредба о канцеларијском пословању органа управе 39 („Службени лист Републике Црне Горе“, бр. 61/92) је изузетно важан сегмент правне заштите регистратурског материјала *те тима* и архивске грађе (ЈП-ЗАГ).
- (89) Директор програма за природне ресурсе Канаде Џејкоб Верхоф каже да први подаци показују да се епиконтинентални појас, *те тима* и државне границе, простире даље на север него што се мислило (П, 5. XI 2009).

Најзад, везник *те* може, као и везници *и* и *на*, имплицирати посебан тип закључног односа, који смо назвали контекстуализованом реинтерпретацијом (уп. одељке П.1.5.3 и П.2.5). У тим случајевима обично се појављују конкретизатори (*тако* – (90), (91), (93)); *тима* – (92), (95)), али, као што се види у примеру (94), могу и изостати:

- (90) Он покуша да је узме за руку, али она је отрже. Њихови стари односи узајамног поверења одједном престадоше, *те тако* непријатељства између два пола остадоше без икаквих ублажујућих утицаја (ТХ-НЦ).
- (91) Ако су посреди, са друге стране, само различита подручја једне Васељене, закони науке требало би да буду исти у сваком од њих, зато што се у противном не би могло континуирано кретати из једног подручја у друго. У том случају, једина разлика између подручја биле би њихове почетне конфигурације, *те би се тако* јако антропичко начело свело на слабо (СХ-КПВ).
- (92) Агенције за промет некретнина обављале су услуге промета у готовом ван легалних токова платног промета, *те тима* индиректно утицале на новчане токове земље (ГМ-ИП).
- (93) ЗР Почео сам да се љутим на свог пријатеља што је пао у воду *те ме тако* оставио на цедилу (ЦЦ-ТЧЧ).
- (94) „Буду ли косовски Срби и даље долазили у сукоб са Унмиком и Кфором“, упозорава тај лист, „може се лако десити *да једнога дана међународна заједница затвори на трен оба ока, као што је некад у Хрватској учинила, *те отвори* пут масовном протеривању Срба са Косова*“ (П, 19. III 2008).
- (95) Очекујемо да ће повољније хидролошке прилике у новембру и децембру условити *да пословну годину ипак завршимо позитивно, *те тима* још једном потврдимо да смо најрентабилније предузеће у оквиру „Електропривреде“ Републике Српске* – каже Кнежевић (П, 27. XI 2007).

Употребу везника *те* у епистемичком домену систематизујемо у следећој табели:

Табела 20. Употреба везника *те* у епистемичком домену

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегративни фактори	Имплицитно значење	
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Додавање	Ток (логичког) закључивања	На основу С1 закључује се С2.	(82)–(86)
К ₁ – <i>на</i> К ₂	Додавање	Ток (логичког) закључивања	Из садржаја К ₁ нужно следи садржај К ₂	(88)–(89)
К ₁ – <i>на</i> К ₂	Додавање	Ток (логичког) закључивања	Из садржаја К ₁ по аналогiji следи садржај К ₂	(87)
КЛ ₁ – <i>на</i> КЛ ₂	Додавање	Ток (контексту-ализованог) закључивања	За дати контекст је релевантно интерпретирати С1 као С2	(90)–(95)

3.7. Домен говорних чинова

Кад је реч о употреби везника *те* у домену говорних чинова, у нашем материјалу налазимо само један основни образац – прва од две клаузе је обавештајна, а друга заповедна:

- (96) – Да ли Ваша преузвишеност хоће да каже своје име, или да остане непознато? – запита газда. – Моје им је име зацело потпуно непознато, те им реците просто – прихвати Франц – да сам Француз који путује ради забаве (АД-ГМК).
- (97) Проблеми са гужвом вам се могу десити ако идете преко Крушевца, те размислите којим данима и у ком периоду дана бирате који пут (<http://www.ribarska-banja.rs/kako-stici/>).
- (98) [...] али смо сви још ту, и град је наш и све је наше, осим оних девојака које нису наше нити показују намеру да то постану. Па добро, ако је тако, неће оне бити наше ни негде другде, те седи где си! (ТП-АВБ*).
- (99) „Нисам вешт у ћаскању, бискупе“, рече секретар, „те ми стога допустите да будем директан у вези са разлозима ваше посете.“ [...] „Као што вам је добро познато“, рече секретар, „Ватикан је у последње време био забринут због афера везаних за секту *Opus dei*“ (ДБ-ДК).
- (100) Мали таблети су светски хит ове Божићне сезоне, у нашем случају једна од обавезних ставки у електронским порукама Деда Мразу. У Британији их већ нуде трговачке мреже као сопствени производ (Аргос и Теско), те се немојте зачудити ако се ускоро појаве и у Максију [...] (В*, 29. VII 2014).

У примерима (96) и (97) прва клауза је обавештајна и саопштава чињеницу која је разлог за изрицање савета другом, заповедном клаузом (уп. *Моје им је име зацело непознато, те вам саветујем да им просто кажете...; На путу за Крушевац може бити гужве, те вам саветујемо да размислите којим данима бирате који пут*). Слично је и у примеру (98), с тим што је у том случају реч о захтеву или чак наредби, а

не савету.⁹¹ У примеру (99) захтев је, заправо, само конвенционалан начин да се говорник у формалној ситуацији огради и најави да неће бити онако уздржан или деликатан како је то уобичајено, док се првом, обавештајном клаузом износи разлог за ово одступање. У примеру (100) заповедном клаузом изречена је тврдња, која почива на чињеници саопштеној првом, обавештајном клаузом (уп. *У Британији их већ нуде трговачке мреже као сопствени производ, те тврдим да би се ускоро могле појавити и у Мадриду*). Везник *те* између обавештајне и заповедне клаузе налазимо и у примеру (101):

(101) „Није наше да некога убеђујемо, већ да кажемо истину, те ко има уши нека чује“, нагласио је патријарх (П, 21. XI 2000).

У овом случају обавештајном клаузом саопштен је разлог којим је мотивисан позив изречен заповедном клаузом (уп. *Наше је да кажемо истину, те позивамо све да је чују*).

У оваквој употреби везник *те* је еквивалентан са везником *па* и могао би се заменити њиме без последица по интерпретацију. Везник *па*, међутим, има знатно разгранатију употребу у домену говорних чинова од везника *те* (уп. одељак II.2.6 о везнику *па*).

3.8. Домен дискурса

3.8.1. Сегментација напредног низа

Једна од типичних употреба везника *те* у домену дискурса јесте она у којој се њиме у вишечланом координираном низу обележава граница између ширих целина. Ово је најочигледније кад у набрајању треба по неком критеријуму структурирати низ именичких јединица. Тако је у примеру (102) набројано шест група које су чиниле погребну поворку:

(102) Као и пре много година, на мосту се окупила читава варош да дочека свог прослављеног јунака, мртвог капетана Вука. Напред малишани, па Вукови саборци, угледни мештани, те ученици, радници, остали грађани (МС-УНВ).

Између првог и другог и између трећег и четвртог конјункта употребљен је везник, док је у осталим случајевима веза асиндетска. Тиме се имплицира да набројаних шест група заправо формирају три шире групе мештана: прву чине „малишани“, јер су на челу поворке; осталих пет група налази се иза њих, али су и оне „раслојене“: Вукове саборце и угледне мештане треба посматрати као ширу целину, док иза њих долазе

⁹¹ Пример је специфичан јер није реч о дијалогу у дословном смислу, већ о обраћању самом себи. Ипак, то није од значаја за оно што нас интересује, јер би се овакав пример без икаквих измена лако могао замислити и у правом дијалогу.

„ученици, радници, остали грађани“. Овај шесточлани низ координираних именичких јединица има, дакле, своју унутрашњу структуру, коју бисмо могли представити на следећи начин: *K1 – na (K2 – K3) – me (K4 – K5 – K6)*. Та структура вероватно одражава важност (а не само просторни положај) сваке од ширих група. Везник *me* (као, уосталом, и везник *na*), према томе, и овде обележава сукцесивност, али не временску, узрочну нити условну, већ дискурсну, тј. сегментира напоредни низ, при чему информативна релевантност конјунката опада. То се види и по томе што се ефекат постигнут оваквом сегментацијом не би могао постићи ако везници *na* и *me* замене места, јер би се тада имплицирало да је кључни „пад“ информативне релевантности на прелазу са првог на други конјункт, што би у датом примеру тешко могла бити намеравана интерпретација. Слично налазимо и у следећим примерима:

- (103) На њему се, додуше, препознаје писарница Револуционарног трибунала, у живом се разговору виде чланови Одбора јавног спаса Maximilien de Robespierre и Louis Antoine de Saint-Just, те државни тужилац Fouquier-Tinville, али се у нејасној позадини, међу овлашно скицираним анонимним писарима, ни по чему не може препознати *Popier* [...] (БП-ЧЈС).
- (104) Вече у неком позоришту у Милану, пре десет или двадесет година; мноштво света, сјај, канделабри, ТВ, итд; на позорници група италијанских професора и књижевних критичара, те Стивен и ја – сви смо чланови жирија за неку велику песничку награду (ЈБ-ЕП).
- (105) Др Стојановић је професор Опште књижевности на Филолошком факултету, песник, прозаик и есејист, познат читаоцима по изванредним студијама о Ингардену, Ману, Достојевском, Андрићу, романима Двојез, Злочин и казна, Бензин, Океан, те пародијским причама Светска књижевност, есејима О идили и срећи, Поверење у Богородицу... (П, 19. VIII 2008).
- (106) Аутор је политиколог, али користи социолошки, психолошки, историјски, те на/ј/после културолошки приступ у обради ове теме (П-КД, 2001).
- (107) Као сталан посао у том ланцу корака и поступака намеће се и „култивисање“, тј. „неговање“ тога стандарднога језика [...] У пословима те врсте оруђа су нам, обично: специјализовани часописи и одговарајуће рубрике у новинама, правопис, граматике, речници, те приручници, саветници и реторике разних врста (ЈДАН).

У примеру (103) разговарају Робеспјер, Сен Жист и Фукије Тенвиј, али прва двојица, као познатије и по положају више личности и чланови истог тела чине ужу целину (на ово указује не само везник *me*, него и везник *и* између прва два конјункта; за неутрално, неструктурирано набрајање карактеристичан би био асиндетски однос између свих чланова низа осим између последња два). У примеру (104) говорник (песник Јосиф Бродски) и његов пријатељ (Стивен Спендер) чине ужу целину у односу на остале присутне на позорници, који, иако такође чланови жирија, не припадају

њиховом кругу.⁹² У примеру (105) *те* обележава границу између две групе Стојановићевих дела, при чему су у првој она посебно вредна и обимна, а у другој она мања, мање позната или мање значајна. У примеру (106) низ атрибута, са конкретизатором *најпосле*, могао би одражавати редослед примене различитих приступа, али је вероватније да се ради о значају или заступљености различитих приступа, тј. да културолошки приступ има мањи значај или му је посвећено мање места у студији него осталим набројаним приступима. У примеру (107) првих пет чланова низа представљају доступније и/или основније/општије нормативне приручнике, док се они у другој групи ређе користе или су теже доступни.

У примерима (108) и (109) чланови низа не групишу се по важности, већ по сродности у погледу функције, намене:

(108) Јахта има укупно шест палуба од којих је она на врху комплетно резервисана за власника брода, а на њој се поред осталог налази базен, цакузи, сауна, теретана, те чак пет мањих пловила и глисера за рекреацију гостију, два водена скутера, ронилачка и опрема за спортове на води⁹³ (П, 27. VIII 2008).

(109) Па ипак, у прошлости је доста полагано на штоф, одела и свечану одећу. И у кућама је било доста текстила: завесе, застори, таписерије, те чаршави и постељина, која се чувала у ормарима (ФБ-МЦ2).

Слично је и у наредним примерима: низ Дучићевих песама подељен је везником *те* јер припадају различитим циклусима (110), чланови сваке од две подгрупе Кулићевих примера повезани су међусобно, али не и са члановима друге подгрупе (111), интернет је новије и битно другачије средство комуникације од телефона, телепринтера или телефакса (112), појединачни ликови и мотиви у песми груписани су у две главне теме (112).

(110) Поље, Свитање, Ћук, Шума, Мрак, Сунце, Киша, Оморина, Бор, Ветар, Ноћ, Април, Буква, Мрави, Недеља, те Рефрен, Сунцокрети, Сета, Песма мрака, Чекање, Песма, Међа – то су прјесме канда писане у првим данима стварања свијета, а Дучић је из те Књиге постања пренио тек који курзив (П-КД, 2000).

(111) Када се чини да се и Мишо Кулић поиграва речима, онда, по мени, та игра има смисла. Тако, на стр. 39. игра речи прилик, прилика, слика, лик, док је сличност појам који у истом чува или одржава разлику. У књизи можемо наћи и нове примере: брана, забрана, заборав, избор, те скривање, кривица (П-КД, 2001).

⁹² Овај пример карактеристичан је и по томе што је редослед обрнут од уобичајеног: оно што је (бар из говорникове перспективе) важније долази на крају. Разлог за такав поступак може бити или то што се претпоставља да је говорник и сам учествовао у догађају о коме говори или пак може бити реч о поштовању конвенције да говорник себе наведе на крају низа.

⁹³ Секвенцу *ронилачка и опрема за спортове на води* овде ћемо сматрати двома синтаagmaма, при чему је из прве елидиран центар. Овакве конструкције сматрају се ненормативним (в. Ћупић 1980; Ивић и др. 2004: 164), али постоје и другачија мишљења (уп. Ковачевић 2000б: 263–286).

(112) Као уговори између присутних сматрају се, дакле, и уговори закључени путем телефона, телепринтера или телефакса, те преко интерактивних сајтова на Интернету (МД-УП).

(113) Тих дана изђикала је песма која је говорила о младом јахачу и његовом коњу, те о девојачком немиру и чежњи коју изазива топот белца у топлим, месечним ноћима (МС-УНВ).

У примерима (114) и (115) везник *те* такође обележава дискурсну сукцесивност, с тим што овде није реч о сегментацији вишечланог напоредног низа, већ се граница између две групе својстава (114) одн. две групе учесника скупа (представника држава, с једне стране, и оних који то нису, с друге (115)) поклапа са структурном границом између два конјункта:

(114) Ограничавање на одређене комуникативне ситуације је нужна последица рангирања ситуација на оне више или мање честе и типичне у којима се може наћи странац који борави у нашој земљи, без знатнијих ограничења у погледу година старости, пола, образовања, навика, те без обзира на његов матерњи језик и социокултурну средину (ЈС-ПЗ).

(115) Трендафилов је рекао да су до данас учешће потврдили министри одбране Хрватске, Турске, СР Југославије, Грчке, Румуније, Бугарске, Италије, те представници НАТО и Кфора (П, 5. IV 2001).

У примеру (116) везник *те* налази се испред последњег члана напоредног низа и по томе је близак везнику *и*, који се уобичајено користи на крају набрајања:

(116) Такође, у многим епизодама, Склави и други сценаристи који су после њега стварали стрип за издавачку кућу „Бонели“, баве се низом комплексних тема као што су корени насиља, страх од смрти, бесмисао живота, судбина, самоубиство, те мушко-женски односи, а није искључено да Дилан Дог у америчком филму постане само један у низу суперхероја (П, 10. VIII 2009).

Ипак, треба приметити да је последњи члан низа по садржају битно другачији од осталих: сви претходни подразумевају појаве, стања или проблеме који представљају неку врсту опасности или, у најмању руку, силе којој се појединац не може до краја одупрети; мушко-женски односи, чини се, не подразумевају нужно егзистенцијалне опасности пред којима је човек беспомоћан. У том смислу последњи члан низа као да је другачији од свих осталих који му претходе. То се види и по томе што би се *те* у овом примеру најпре могло заменити неким од израза који уносе нијансу градационог значења, попут *као и*, *па и*, и сл., док би се употребом *и* уместо *те* добило сасвим неутрално набрајање, у ком би се разнородност последњег члана у односу на претходне морала извести искључиво из садржаја тих чланова, а не би била имплицирана и избором координатора.

Ни у примеру (117) нема сегментације напоредног низа, али се везником *те* вероватно имплицира разлика у степену оштећења – да је уместо *те* употребљен

везник *и*, овог ефекта не би било (приближно исти ефекат могао би се постићи везником *па*, а нешто изразитија разлика имплицирала би се изразима типа *а затим* или *а после њих* и сл.):

(117) У Далмацији је, на пример, оштећено и уништено 50 одсто таквих обележја, а у општини Макарска сви. Највише су оштећени споменици српским жртвама усташког терора, те они који говоре о страдању Јевреја и Хрвата антифашиста (П, 1. VI 2009).

И кад координира клаузе, *те* може обележити границе између ширих целина унутар напоредног низа:

(118) „[...] Надамо се да ће откриће покренути даља истраживања како бисмо утврдили различите улоге које упала ткива има, те да бисмо позитивне ефекте употребили, а негативне контролисали“, објаснио је професор Зоу (П, 28. I 2010).

Прва клауза саопштава непосредни циљ, који је предуслов да се постигне оно што је саопштено другом и трећом, које су ближе повезане, што се види и по томе што је у трећој елидиран везник. *Те* овде, осим што сегментира напоредни низ, имплицира временску сукцесивност, па и неку врсту опште условљености, мада би ова друга значењска нијанса била израженија да је иза *те* елидиран везник (уп. ...*како бисмо утврдили различите улоге које упала ткива има, те позитивне ефекте употребили, а негативне контролисали*).

У следећем примеру *те* координира две зависне клаузе које су веома дуге и у себи садрже више субординираних клауза; у таквим случајевима *те* је, као мање уобичајено средство него везник *и* или асиндетска веза, погодније да обележи границу између клауза.

(119) Народна банка Србије доноси решење [...] када [...] и када процени да предложени чланови управе и директор поседују пословни углед који упућује на закључак да ће ваљано обављати послове у друштву за управљање, те да им је финансијски положај такав да се може претпоставити да неће имати негативан утицај на пословање друштва за управљање, као и да ће њиховим избором бити обезбеђена адекватна заштита интереса чланова добровољног пензијског фонда (ЗДПФ).

3.8.2. Композициона сукцесивност

И везником *те* се може имплицирати композициона сукцесивност: перфектом у првој клаузи имплицира се стање које важи у тренутку говора и чини оквир за главну радњу, саопштену другом клаузом; није релевантан временски однос између С1 и С2, већ њихова наративна улога:

(120) Сопственим сазнајним апаратом претварамо у пару трагове свог постојања, цепкамо доказе свог чулног света. Ставили смо се на место Бога

из Омфалоса, те измишљамо једну дефинитивно фиктивну прошлост (ЖБ-СЗ).

Слично је и у следећем примеру, у ком се првом клаузом износи оквир – предмет Ђургус Казимиоровог излагања на поменутом месту у књизи – а другом главна информација:

- (121) Говорећи о стравичном учинку Великог механизма историје на крају столећа и миленијума, о колективним и индивидуалним кривицама, Велимир Ђургус Казимир (1948) на једном месту своје нове књиге огледа „Куће“ помиње магијска и лековита својства ћилибара, те истиче: „Сасвим је могуће да се подигне масивни ћилибарски зид, или мноштво мањих зидова, на местима где су се судбине криваца и жртава испреплетеле кроз векове, па да се додиривањем зидова и погледом кроз њих оживе сва сећања и све сузе проливане над злосрећном судбином људи и народа“ (П-КД, 2001).

Иако би се однос С1 и С2 у овом примеру могао интерпретирати и као временски след, временски однос заправо није релевантан, јер се С1 и С2 могу разумети и као симултане (уп. *...помиње својства ћилибара и, помињући их, истиче...*), али у оба случаја на дискурсном плану илуструју однос *оквир – главна информација*.

Везници *и* и *па* уобичајенија су средства којима се обележава композициона сукцесивност него везник *те*, вероватно зато што везник *те* у домену дискурса типично, као што смо видели у претходном одељку, имплицира мању информативну релевантност садржаја који следи, док је код композиционе сукцесивности тај однос обрнут: главна информација је увек релевантнија од оквира.

3.9. Омнисиндетско *те*

Омнисиндетско *те* ограничено је на специфичну употребу какву налазимо у следећим примерима:

- (122) Светлана-Цеца Ражнатовић, ветеринарски техничар, познатија по певању, бившем мужу и ФК Обилић – не силази са страница жуте штампе. Те има дечка, те нема, те их усликали, те побегла из Србије, те није побегла, те нашли доказе да је 'апсе, па нису нашли доказе, те... И увек је уз такве написе њена слика, или више њих (П, 16. VII 2008).
- (123) Бегови нерадо гледају толико власти у Хасанагиним рукама. Стално га нешто боцкају. Те немој ово, те не смеш оно, те ово није твоја ствар, те о томе треба ми да кажемо, о оном ниси смео без питања (ЈБС-Х).
- (124) – Веровали или не, душу су ми исцедили – дође па или шпијунира као последњи кучкин син, или те пак измучи хировима: те ово му не одговара, те оно му није како треба! (МБ-ММ).
- (125) Све камење и малтер, све је он то сам одвуко горе на колима? Мисим, он и два магарца, то. Ал јебешмиматер, није то мала ствар, па озбиљно: те дај дижи скеле, те дај мешај малтер, те дај слажи оне каменчуге, и све то само једном руком (НГ-П).

- (126) За последњих шес дана, ово ми је први пут да седнем – **Те гледај ово, те гледај оно, те подигни поклопац, помириши, те где сам оно затурила, те да ово случајно не заборавим** (ЈБС-Х).
- (127) А онда, да, онда је пукло у мирној Југославији. **Те Вуковар, те Сарајево, те Мостар, те Косово, те Тетово** – колико ће још градова и села поставити своју кандидатуру за следећу гомилу рушевина и пепела [...] (П, 1. IV 2001).
- (128) Злопатио се (билсја) друг Красиљников свакојако с тим клубом – **те влага, те хладноћа**, за дувачки оркестар нема просторије, а кад се изводе представе за позориште, мука и невоља: господи глумцима се мрзну кости. Пет година тражили кредит за нов клуб, те држ 'овамо, држ 'онамо (ИП-ДС).

Омнисиндетско *те* блиско је експресивном моносиндетском *те*, о ком смо говорили на крају одељка П.3.5.2. За овакве конструкције карактеристичан је емфатички, контрастивни акценат на сваком конјункту одн. једном од његових конституената, а додатна експресивност може се постићи наглашавањем везника. Конјунктима се, кад је реч о клаузама, преносе нечији искази ((122)–(124)) или означавају ситуације ((125), (126)). И у једном и у другом случају, имплицира се временска сукцесивност, између једнократних ((122), (123), (125)) или између понављаних ситуација ((124), (126)). Кад конјункти нису клаузе, они могу имплицирати одговарајуће ситуације, тако да интерпретација подразумева да се они на основу контекста развију у исказе (уп. (127): *Те Вуковар, те Сарајево, те Мостар...* = 'Ратовало се у Вуковару, па се ратовало у Сарајеву, па се ратовало у Мостару...' итд.). Такође, као и експресивно моносиндетско *те*, и омнисиндетско *те* подразумева негативан однос говорника према појави на коју упућују чланови оваквог напоредног низа одн. према особи о чијим речима или понашању говори.

Знатно су ређи случајеви у којима ова конструкција није експресивна, већ је ближа дистрибутивним саставним конструкцијама типа *што... што* (в. Чудомировић 2014), или онима са речју *час* (уп. *час ту, час тамо* и сл.):

- (129) Кромпир истерао, уцветао, кад ето иду они што мере и израчунавају квадратне метре терена. Сава стрепну. А они, **те ближе Сави, те даље од Саве**, погазише мало кромпира, али се извинише, и најзад пободоше мотке и затегоше ланац поштујући оно што Сава, право рећи, није поштовао (ИС-КПК).
- (130) Речено је да ће они ићи чамцем, а ја колима ; наједем се дивне македонске кајгане у којој има више лука... Кад, неко трчи, каже: – Коља идеш и ти у чамац. – Шта ћу сад? – Брзо сам испирао уста, **те кафом, те вискијем...** (НИН, 30. V 2002).

3.10. Конектор *те*

У односу на друга два главна саставна везника – *и* и *па* – конекторска употреба лексеме *те* знатно је сужена.⁹⁴ *Те* се увек употребљава као надовезивачки везник; дакле, везује енклитику и на семантичко-прагматичком плану обележава исте односе као у напоредним конструкцијама: временску сукцесивност ((131)–(132)), каузалност ((132)–(134)), посредовану каузалност (135) и закључивање ((136)–(137)):

- (131) А онај се подругљиво осмехну и рече да фратар који сиромашки живи даје лош пример народу, пошто се овај онда одбија од фратара који тако не живе. И додаде како то придиковање сиромаштва пуни народу главу лошим примислима, јер би овај тада нашао разлога да се поноси својим сиромаштвом, а понос може довести и до многих поносних чинова. **Те најзад**, да би ја требало да знам како – премда ни њему није јасно то замршено расуђивање – проповедати сиромаштво фратара значи бити на царевјој страни, а ово се папи никако не свиђа (УЕ-ИР).
- (132) Тада гост и упуту и онај свој нарочит поглед у прокуратов образ. Али је овај, очима пуним досаде, гледао у даљину, гадљиво се мрштећи и обухватајући део града који му је лежао крај ногу и гасио се у предвечерје. **Те** се угаси и поглед госта, и његови капци се спустише (МБ-ММ).
- (133) Чим се отараси мужа (од прејела прште као стакло), даде се у скитњу жена, па или буде или не буде код куће на конаку. Једном огледа довести драгана, неко змијоглаво момче, али се ја испречи на вратима: „Не дам, велим, да ваше прљање довати дете! Одлазите, лолајте се где и досад!“ **Те** оду посрамљени (МН-ЗДМ).
- (134) Изишла жена, бременита у осмом мјесецу, да плакне ћасу, а таман замахнула да пролије воду, кад јој се нешто даде погледати уз сокак а отуд се ваља фил, право на њу. А жена ти испусти ћасу па само викну: „А-ах!“ и сложи се ко фењер. Одмах, поток од ње. **Те** унесу у кућу и њу и мушко дијете од седам мјесеци (ИА-ПВС).
- (135) Стога се Иван одрекао и те могућности, одлучивши да изабере трећу – да се затвори у гордом ћутању. Није успео да оствари то у потпуности и хтео-не хтео морао је да одговара, па макар и шкрто и смркнуто, на читав низ питања. **Те тако** сазнаше о Ивану апсолутно све што се тицало његовог ранијег живота, укључујући и то како је боловао од шарлаха пре петнаест година (МБ-ММ).
- (136) Она никад није била ничија до твоја, Цуде, у правом смислу. **Те, према томе**, поступио си тако добро. О, тако добро, што си признао ту чињеницу, и узео је себи поново (ТХ-НЦ).
- (137) Следимо пример пророка који вели: одлучио сам, бдећу над својим путем да не бих згрешио језиком својим, брњицу сам ставио на уста своја, онемео сам понижавајући се, уздржао сам се и од зборења о честитим стварима. **Те** ако нас овде пророк учи да би се каткад, за љубав ћутања, ваљало одрећи чак и допуштених разговора, колико онда више треба да се уздржавамо од недопуштених, да не бисмо због тог греха испаштали! (УЕ-ИР).

⁹⁴ Важно је ипак поменути да се речца *та*, која је по пореклу само варијанта везника *те*, користила, а у неким дијалектима се и данас користи у конекторској употреби идентичној оној о којој смо говорили у одељку П.2.8.2: *Кад дође аждаја, стане је баба питати: Та где си, забоба!* (уп. Маретић1887–1888: XXII, 62).

4. Саставни везници и простор дискурсног континуитета

4.1. Континуитет као кључно обележје саставних односа

Резиме анализе саставних везника започећемо одговором на питање да ли постоји обележје које обједињује различите типове саставних односа, тј. различите употребе саставних везника.

Кад је у питању координација клауза, за неутрални (атемпорални) однос и однос симултаности кључни фактори којим се обједињују садржаји клауза јесу предметни и тематски континуитет – кореферентност тематских конституената, чему на плану синтаксичке структуре у највећем броју случајева одговарају кореферентни субјекти. Тамо где клаузе које означавају ситуације у атемпоралном односу нису обједињене истом темом, обједињује их предметни континуитет, тј. чињеница да обе саопштавају нешто о истој широј теми, тј. о појмовном ентитету који функционише као заједнички садржалац за неки већи сегмент дискурса, коме координиране клаузе припадају. Ови фактори – тематски и предметни континуитет – важни су и за интеграцију садржаја клауза у односу симултаности, с тим што ту важну улогу игра још један други, специфичнији фактор – исто место на временској оси. Положај на истој временској оси, али не исти положај, већ суседност на њој, важан је и за однос сукцесивности, који одражава оно што Гивон назива континуитетом радње (уп. одељак I.5.2.3).

Остали односи у домену садржаја – каузалност, условљеност, намера и сл. – семантички су још специфичнији од временског следа и подразумевају чвршћу, унутрашњу везу између ситуација које означавају клаузе – ситуације представљају делове истог низа догађаја, које обједињује континуитет радње, с тим што се тај континуитет не састоји само у временском следу, већ подразумева и да догађаји један други условљавају, омогућавају или посредно или непосредно проузрокују. Ово није неочекивано, јер су временска сукцесивност и каузалност (или, општије, однос условљености између два догађаја) метонимијски повезане: типични примери узроковања на које наилазимо у свакодневном животу заправо су временски сукцесивни догађаји, и то такви да први догађај узрокује други. Чињеница да ни узрочно-последични ни закључни однос не подразумевају нужно сукцесивност у времену указује на то да можемо говорити о дословној, временској сукцесивности и метонимијској, менталној сукцесивности – оној која подразумева да једна ситуација *претходи* другој као услов, узрок, премиса у закључивању итд., иако у стварности могу

бити и истовремене, па чак и у обрнутом временском односу (као у неким примерима употребе у епистемичком домену, уп. одељак II.2.5 о везнику *па*).

Временска сукцесивност је, дакле, с једне стране, блиска неутралном односу и односу симултаности по значају који у сва три односа има тематски континуитет као интегративни фактор. С друге стране пак, временска сукцесивност дели са менталном сукцесивношћу обједињеност континуитетом радње, а из тога произлази да је њихово изражавање напоредним конструкцијама нужно *иконично* – редослед којим се ситуације нижу одражава редослед који постоји у временском следу, узрочно-последичном ланцу или току закључивања.⁹⁵ Отуд за односе који су у нашој схеми лево од временске сукцесивности важи да је инверзија начелно могућа (ако није ограничена дискурским факторима), док код временске сукцесивност и односа десно од ње није.

Тематски континуитет и континуитет радње се као интегративни фактори међусобно допуњују: кад је однос између конјунката неутралан, они одражавају предметни, а обично и тематски континуитет, а што је тај однос семантички специфичнији, тј. што је значајнији континуитет радње, то је мање важан тематски континуитет. Зато није необично што су у нашој грађи координиране клаузе са кореферентним субјектима (који су најчешћи формални израз тематског континуитета) знатно чешће код клауза које су обједињене само на временском плану него код оних између чијих садржаја постоји чвршћа, узрочно-последична, условна, намерна или закључна веза:

Табела 21. Однос између броја клауза са кореферентним субјектима и оних без кореферентних субјеката у различитим типовима односа (са везницима *и*, *па* и *те*)

Тип односа између клауза	Субјекти су кореферентни	Субјекти нису кореферентни
Симултаност и сукцесивност	293	41
Каузалност и други типови менталне сукцесивности у ДС и ЕД	148	168

Кад је у питању координација именичких, придевских и прилошких јединица, ту се о континуитету у дискурсу може говорити пре свега у оним случајевима у којима се може претпоставити да се координираним конјунктима заправо имплицира низ

⁹⁵ О иконичности у синтакси в. Гивон (1985), Хајман (1985а; б). Детаљан и подстицајан преглед развоја идеја о иконичности у језику даје Павловић (2013).

ситуација. Кад се, међутим, везником између конјунката обележава само неутрално додавање, а то је најчешћи случај са везником *и*, онда се садржај конјунката обједињује заједничким садржаоцем, а везником се имплицира да заједнички садржалац постоји и да конјункте треба интерпретирати као егземплификације претпостављеног заједничког садржаоца, што је такође вид континуитета, аналоган постојању заједничког предмета и/или теме код атемпоралног односа између клауза. У типичним случајевима заједнички садржалац се непосредно изводи из значења конјунката и садржаја више јединице, али је у случајевима хетерофункционалне координације потребно идентификовати она потенцијална значења конјунката која су у датом контексту најприкладнија. У начелу, односи који се идентификују између клауза релевантни су и на конституентском нивоу, али постоји и фактор специфичан за тај ниво – колективна и дистрибутивна предикација.

Различитим типовима саставних односа заједничко је, дакле, то да се саставним везником увек истиче да је за интерпретацију односа између садржаја конјунката битан неки од фактора *континуитета у дискурсу*, то јест, да имају исти предмет, исту тему, да су смештени у исти одсечак или суседне одсечке на временској оси или да су повезане као услов и исход, узрок и последица, премиса и закључак, оквир и главна информација у наративи/дескрипцији итд.

4.2. Домени употребе и различити типови односа

Осим метонимијског проширења из домена временске сукцесивности у домен условљености (менталне сукцесивности), наша анализа показала је и да везници проширују своју функцију из домена садржаја у епистемички домен, домен говорних чинова и домен дискурса. Да је оправдано претпоставити да постоје различити домени и да је домен садржаја међу њима основни, изворни, показује и то што се односи у епистемичком домену, домену говорних чинова и домену дискурса могу систематски посматрати као изведени из одговарајућих односа у домену садржаја. Закључивање је тако каузалност пресликана у епистемички домен, а начински/ инструментално посредовано закључивање – посредована каузалност пресликана у епистемички домен. Различити типови употребе везника у домену говорних чинова такође се могу објаснити као пресликавање из домена садржаја у домен говорних чинова. Тамо где се једном од клауза говорник имплицитним обећањем или претњом подстиче да изврши директив изречен другом клаузом или се једном клаузом експлицирају услови прикладности за говорни чин изречен другом клаузом, реч је о пресликавању односа

условљености из домена садржаја у домен говорних чинова. Тамо пак где се једном од клауза образлаже захтев, питање или жеља саопштена другом клаузом, реч је о узрочно-последичном односу у домену говорних чинова. Најзад, односи композиционе сукцесивности и градације у домену дискурса могу се сматрати дискурсном сукцесивношћу, што се најбоље види по томе што се могу имплицирати везником *па*, чија се семантика не може свести на однос једноставнији од временске сукцесивности.

Из досад реченог произлази да се функција везника проширује у две различите димензије: из семантички неспецифичних или мање специфичних у семантички специфичније категорије (неутрално додавање – симултаност, неутрално додавање – временски след, временски след – условљеност / посредована каузалност / намера / каузалност), и из основног, изворног домена садржаја у остале домене. Схематски то приказујемо на следећи начин:

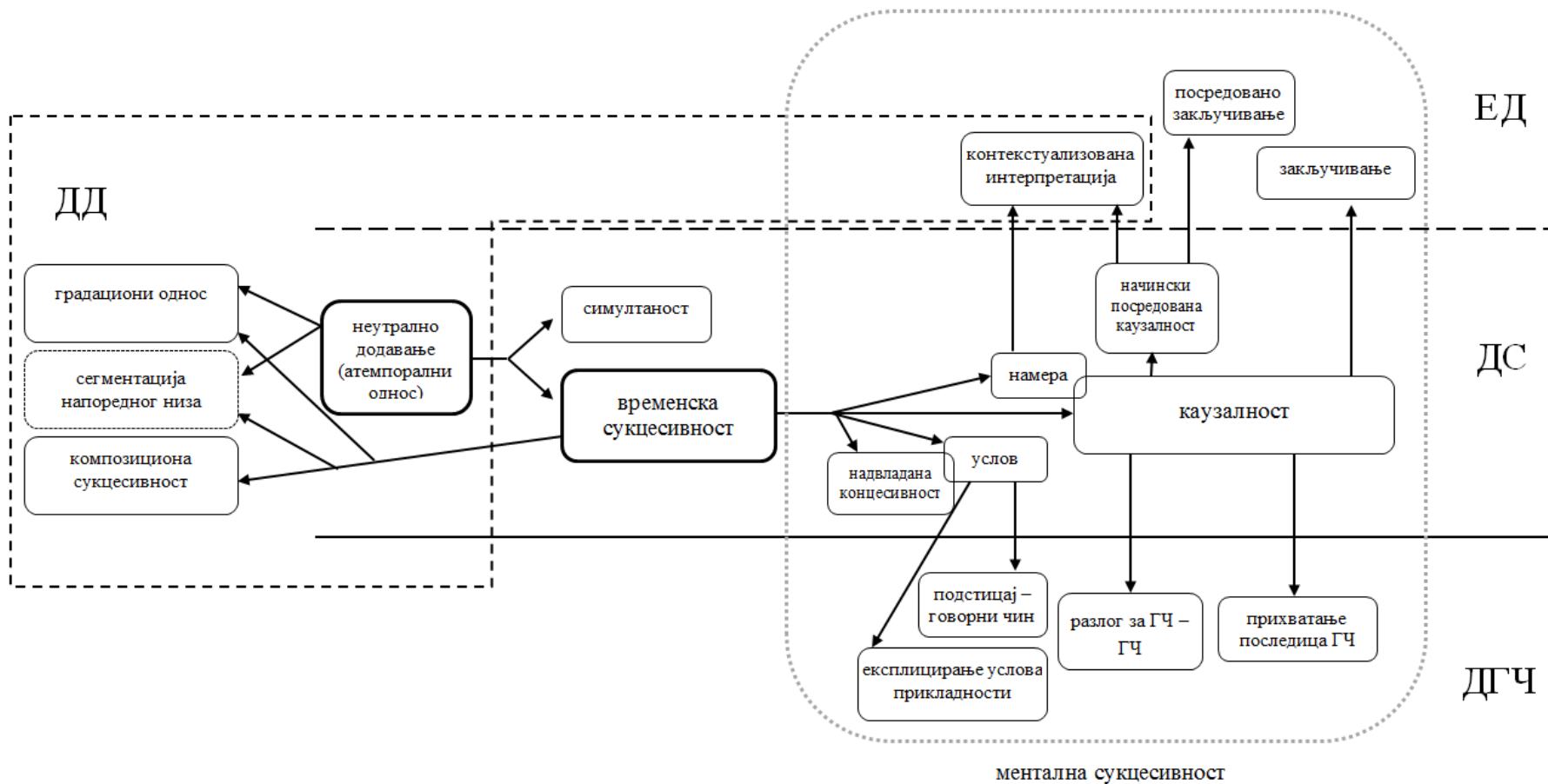

Схема 2. Различити типови саставних односа у простору континуитета. Црне линије без стрелица означавају границе између различитих домена; тамо где те границе није увек могуће јасно повући (као што је случај са границом између домена садржаја и епистемичког домена, или домена дискурса и других домена) линија је испрекидана. Сивом тачкастом линијом уоквирени су различити типови менталне сукцесивности. Дебље су уоквирени основни, семантички најнеспецифичнији за одређене везнике (неутрално додавање за *те* одн. временска сукцесивност за *па*).

Распоред различитих типова односа у домену садржаја одражава растућу семантичку специфичност: неутрално додавање не имплицира неки семантички специфичан однос између садржаја конјунктата. Симултаност и сукцесивност су пак специфичнији односи од неутралног додавања, јер су овремењени, тј. подразумевају конкретан положај на временској оси. Сукцесивност се метонимијски проширује у каузалност. Међутим, као што смо видели, постоји читав низ различитих односа, које смо означили као условљеност, намеру, тј. сврховитост (однос средство–циљ) и посредовану каузалност; ови односи су специфичнији од обичне временске сукцесивности, али не подразумевају тако чврст однос као што је узрочно-последични, па их смештамо између сукцесивности и каузалности. Тако се за начински посредовану каузалност може рећи да је, с једне стране, блиска типичној каузалности, али се, с друге стране конкретизује посредно, изразима са начинским значењем, па се не може изједначити са њом. Категорије услова и намере су, с једне стране, блиске сукцесивности, и у неким случајевима се не могу потпуно одвојити од ње (уп. одељке П.1.4.6, П.2.4.2, П.3.5.4), али су, такође, специфичније од временске сукцесивности. Притом, оне немају типичне конкретизаторе специјализоване само за те односе, а не могу се идентификовати ни парафразама са одговарајућим зависним клаузама (као што је могуће координиране клаузе са имплицираним узрочно-последичним односом парафразирати конструкцијом са узрочном клаузом), јер условне и намерне клаузе по дефиницији означавају хипотетичке ситуације, па нису погодне за такву врсту теста. Зато је ове типове менталне сукцесивности теже издвојити у засебне, јасно препознатљиве категорије као што је каузалност.

Кад је реч о односу између домена, најтешња је веза између домена садржаја и епистемичког домена: као што смо видели на више места у нашој анализи (а на то указује и И. Свитсер (1990)), узрочно-последични однос у стварности и закључивање на основу њега не могу се увек до краја разграничити. За разлику од тога, мање је могућих преклапања између домена говорних чинова и других домена, мада се и о томе може говорити – у одељку П.1.6.1 указали смо на то да је некада случајеве заповедних *и*-клауза у начелу могуће интерпретирати и у ДС и у ДГЧ.

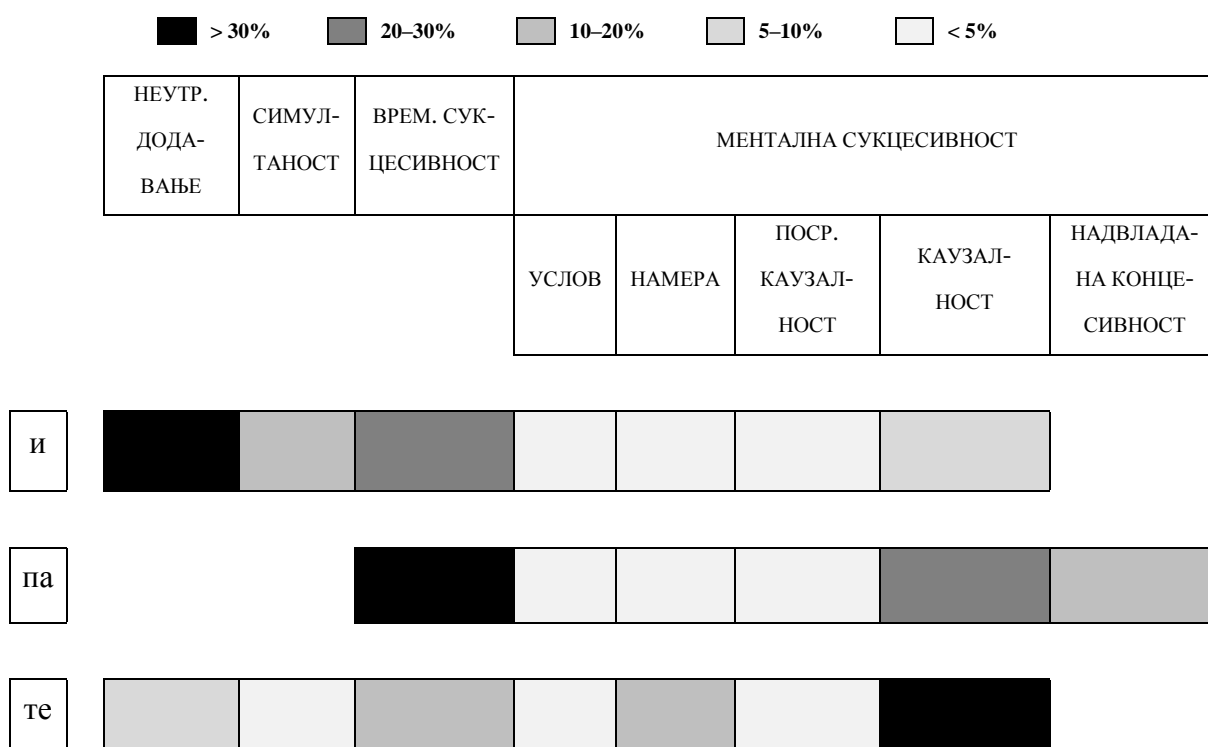
Домен дискурса не треба посматрати као потпуно одвојен домен, већ пре као могућу надградњу, додатни аспект употребе у различитим доменима (то је вероватно у складу и са Ланговим (2000) предлогом, уп. одељак I.5.1.2.2). Као што смо видели у одељцима П.1.5.3, П.2.4.1 или П.3.4, различити типови употребе у домену садржаја имају елементе домена дискурса, тј. сигнализирају односе релевантне на нивоу

дискурса. Ту је пре свега реч о случајевима у којима се везником, поред имплицирања одређеног типа односа у ДС, сегментира напоредни низ на целине које не представљају структурну, синтаксичку целину. Такође, видели смо да је код атемпоралних и симултаних односа редослед, иако начелно променљив, често условљен дискурским факторима (уп. одељак П.1.4.1.3 о везнику *и*). Ипак, поједини односи, као композициона сукцесивност или градациони однос, могу се сматрати засебним типовима односа смештеним у посебан домен, домен дискурса. Зато мислимо да је домен дискурса најбоље представити тако да се преклапа са ДС, ЕД и ДГЧ, али има и сопствену територију, коју не дели са осталима, па смо у схеми 2 тако и урадили.

4.3. Саставни везници у поређењу

У схеми 2 различити типови односа приказани су у простору континуитета. Наравно, не обележавају сви везници све типове односа, нити су подједнако уобичајени у свим типовима. Ове разлике представљамо у табелама 22–25.

Табела 22. Саставни везници *и*, *па* и *те* и односи у домену садржаја који се њима кодирају или имплицирају. Нијансе сиве представљају приближан удео примера за одређени однос у нашој грађи у укупном броју примера у домену садржаја (561 за везник *и*, 246 за *па* и 230 за везник *те*).

Црним рубрикама обележавамо односе који су у нашој грађи најчешћи за одређени везник. За везник *и* то је неутрално додавање (приближно, нешто више од 40% свих примера у нашој грађи одн. близу 60% примера у ДС), за везник *па* временска сукцесивност (близу 40% свих примера у грађи одн. близу 60% примера у ДС), а за везник *те* каузалност (преко 50% свих примера у грађи одн. преко 60% примера у ДС).⁹⁶ Различитим нијансама сиве приближно представљамо заступљеност других типова у грађи (и у овом раду).⁹⁷ Код везника *и* и *па*, најфреквентнији однос је уједно и најједноставнији, семантички најопштији, „најнеспецифичнији“ (у опсегу који употреба тог везника покрива). Стога је сасвим оправдана претпоставка од које смо пошли у анализи: да везник *и* кодира додавање, а везник *па* сукцесивност, док се остали, семантички специфичнији односи прагматички изводе на основу различитих фактора.

Код везника *те* ситуација је компликованија: далеко најчешћи однос који се овим везником обележава – каузалност – налази се на самом крају континуума специфичности. Међутим, *те* обележава и општије односе, па чак и додавање и симултаност, у чему је врло близак везнику *и*. Очигледно, нема много смисла претпоставити да *те* кодира каузалност, јер је тешко објаснити како би израз са семантички специфичним значењем каузалности могао проширити своју употребу дуж читавог континуума, све до сасвим неспецифичног додавања. Зато се као боље решење чини претпоставити да *те* кодира најопштији од односа које обележава, а то је додавање. Остаје, међутим, питање зашто обележавање односа који тај везник кодира није и његова најчешћа употреба, те зашто је најчешћи однос који *те* имплицира на сасвим супротном крају континуума од односа који кодира.

Објашњење ове појаве лежи, чини се, у принципу језичке економије. Додавање кодира и везник *и*, далеко фреквентнији од *те* и семантички најнеутралнији од свих везника. Тиме употреба везника *те* да значи додавање нужно постаје на извештан начин обележена: у анализи смо показали да *те*-конструкције са односима додавања, атемпоралности и симултаности обично имају и неку додатну компоненту у домену

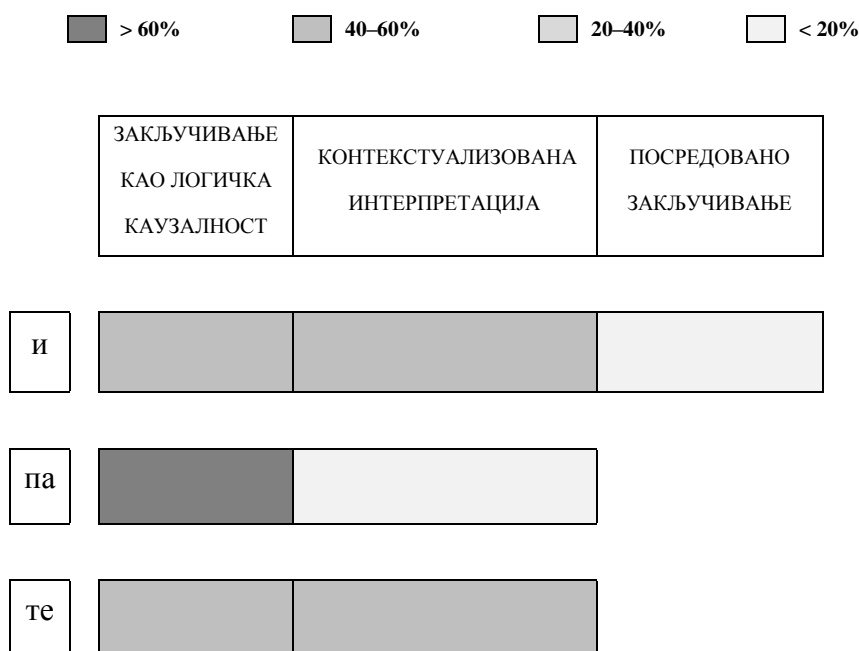
⁹⁶ Будући да смо, приликом ексерпције примера, тежили томе да у корпус укључимо примере различитих употреба, удео најфреквентнијег односа за сваки везник је у нашем корпусу извесно мањи него што би био у случајном узорку. Другим речима, они су реално још фреквентнији него што показују односи у нашем корпусу. Ово посебно важи за везник *те* као обележје каузалности.

⁹⁷ Сврха ове табеле јесте да сажето представи заступљеност различитих типова у овом раду и нашој грађи. Из ње не треба закључити да су односи које приказује једнако заступљени и у реалној употреби (изузев кад је реч о томе који је однос за одређени везник најчешћи, што је очигледно, в. претходну напомену). Тако нешто било би могуће поуздано закључивати само на основу случајног узорка и прецизне квантитативне анализе.

дискурса. На сличан начин однос сукцесивности заузео је везник *па*, такође „јачи“, тј. фреквентнији, уобичајенији од *те*. Зато није необично што између сукцесивних ситуација *те* по правилу имплицира каузалност: ако говорник за обележавање односа који кодира везник *па* не употреби то, већ једно мање уобичајено средство, као што је везник *те*, за саговорника је оправдано да претпостави како обележени однос представља нешто више од обичне сукцесивности (за неограјсовске прагматичаре (уп. одељак I.5.3.2), везник *те* би, у односу на *па*, био тзв. маркирани израз, који се обично не користи ако се исти ефекат може постићи неутралнијим средством; на сличан начин би се из те перспективе посматрао и однос везника *и* и *те*). Такође, анализа појединих примера менталне сукцесивности код различитих везника сугерише да *те* лакше имплицира односе сврховитости/намере или условљености него *па* (уп. нпр. примере (71)–(75) са везником *те*, где замена са *па*, чини се, сугерише интерпретацију која је ближа временској него менталној сукцесивности; в. такође и примере (8), (10) и (16) са везником *па*, где би се замењивањем са *те* сугерисала интерпретација за нијансу ближа менталној сукцесивности, намери, него временском следу).

У табелама 23–25 представљамо односе у епистемичком домену, домену говорних чинова и домену дискурса:

Табела 23. Саставни везници *и*, *па* и *те* и односи у епистемичком домену који се њима имплицирају. Нијансе сиве представљају приближан удео примера којима је одређени однос заступљен у нашем корпусу у укупном броју примера за одређени везник у ЕД (а то је 37 за *и*, 17 за *па* и 16 за *те*)

Табела 24. Саставни везници *и*, *па* и *те* и односи у домену говорних чинова који се њима имплицирају. Нијансе сиве представљају приближан удео примера за одређени однос у укупном броју примера за одређени везник у ДГЧ (а то је 20 за *и*, 15 за *па* и 6 за *те*)

		УСЛОВНИ ОДНОСИ У ДГЧ		УЗРОЧНО-ПОСЛЕДИЧНИ ОДНОСИ У ДГЧ	
ДОДАВАЊЕ У ДГЧ		ПОДСТИЦАЈ – ГОВОРНИ ЧИН	ЕКСПЛИЦИРАЊЕ УСЛОВА ПРИКЛАДНОСТИ	РАЗЛОГ ЗА ГОВОРНИ ЧИН – ГОВОРНИ ЧИН	ГОВОРНИ ЧИН – ПРИХВАТАЊЕ ПОСЛЕДИЦА ГЧ
и	40–60%	< 20%	20–40%	> 60%	
па		> 60%		40–60%	< 20%
те				> 60%	

Табела 25. Саставни везници *и*, *па* и *те* и односи у домену дискурса који се њима имплицирају. Нијансе сиве представљају приближан удео примера за одређени однос у укупном броју примера за одређени везник у ДД (а то је 23 за везник *и*, 25 за *па* и 20 за *те*)

		СЕГМЕНТАЦИЈА НАПОРЕДНОГ НИЗА	ГРАДАЦИОНИ ОДНОС	КОМПОЗИЦИОНА СУКЦЕСИВНОСТ
и		40–60%		< 20%
и (омнисиндетско)			> 60%	
па		20–40%	40–60%	20–40%
те		> 60%		< 20%

Кад је реч о конекторској употреби, сва три саставна везника која смо испитивали употребљавају се као надовезивачки везници, обележавајући исте значењске односе које обележавају и као напоредни везници. На оваквој употреби почива и могућност да се у дијалогу употребе на почетку реплике, када се не морају надовезивати на непосредну претходну, саговорникову реплику, већ и на претходну говорникову реплику, што такође срећемо код сва три везника. Конектор *na* се, међутим, издваја по томе што има разгранату употребу (пре свега у дијалогу) у којој губи битно формално својство везника *na* – не може везати енклитику – и у којој има специфичне функције које се не могу остварити надовезивачким везником *na* (означили смо их као *импликативно*, *аргументативно* и *уводно na*, в. одељак II.2.8.2).

III. Супротни везници

1. Везник *a*

1.1. Етимологија

Према РЈАЗУ (s.v. *a*), везник *a* води порекло од прасловенског узвика *a*, а према ЕРСЈ (s.v. *a*), од прасловенског везника **a*. Ово тумачење прихвата Скок (s.v. *a*): „Из интерјекције развио се везник за противност у значењу фр. *mais*, лат. *sed*, њем. *aber* и копула у значењу лат. *et*“. Маретић (1887–1888: XVIII, 84–85, 92–93) пак мисли да *a* води порекло од заменичке основе *jo* и да му је изворни облик *ja*, „како се доиста кашто налази у бугарском и у хрватско-српском језику“ (Маретић 1887–1888: XVIII, 84). Осим тога, он сматра и да се употреба *a* као узвика може објаснити на основу значења која *a* има као везник (уп. Маретић 1887–1888: XVIII, 86–92), те да стога ове две употребе не само да не треба раздвајати него везничку треба посматрати као примарну, док се „интерјекционална“ развила из ње, а не обрнуто.

1.2. Семантика везника *a*: досадашња тумачења

Према Маретићу (1887–1888: XVIII, 84–88), везник *a* у хрватско-српском може бити само „адверсативан“, и тада означава „противност“, а „копулативан“ може бити у чешком и обе варијанте лужичко-српског, као и у другим западнословенским и источнословенским језицима.⁹⁸ Примери које наводи су следећи (Маретић 1887–1888: XVIII, 85–86):⁹⁹

- (1) Ти носиш једнога, **a** ја троје.
- (2) Они нису могли јабуке сачувати, **a** он је сачува.
- (3) Брада нарасла, **a** памети не донијела.
- (4) Зао чоек с тобом једе и пије, **a** јаму ти копа.
- (5) Дјевер снаси о срамоти ради, **a** брат сестру сестром не дозива.
- (6) Сам отиде пољем крушевачким; **ja** кад био низ широко поље, обзире се ка Крушевцу бијелу.
- (7) Нећеш изић ни изнијет главе, **ja** немоли извести дјевојке.
- (8) Царев син узме голуба те га распори, **a то** у голубу врабац.

⁹⁸ Није, међутим, сасвим јасно где је за Маретића граница између саставног („копулативног“) и супротног („адверсативног“) *a*, јер за саставно значење не даје никакво ближе објашњење, а примери такође не помажу много, пошто су неки примери за саставно *a* врло блиски онима за супротно *a* (уп. нпр. следећа два примера из руског: *Помрутъ и дѣти, a конца пѣсни этой не дождутся* 'Помреће и деца, а крај ваше песме неће дочекати' и *Я всю вселенную изойду, a вамъ невѣсту не найду* 'Сав свет обиђох, а вама невесту не нађох'; по Маретићу, први илуструје саставни, а други супротни однос).

⁹⁹ Примере наводимо ћирилицом и савременим правописом. Истицање полуцрним слогом одговара Маретићевом истицању курзивом.

(9) Ја правим држалицу, **а оно** се начини кијак; ја кијак и волим.¹⁰⁰

Маретић не даје никакав додатни коментар уз ове примере, али касније каже да супротност може бити у блиској вези са категоријама темпоралности, концесивности и каузалности, а примећује и да би се у неким случајевима *a* могло заменити са *кад* или *док* (Маретић 1887–1888: XVIII, 94):

(10) Нађе царицу, **а** она седи сама и сузе рони.

Овове су, по Маретићу, блиски примери које он одређује као „концесивну порабу партикуле *a*“ (Маретић 1887–1888: XVIII, 95):

(11) Закај мени никај не дате круха, кај би јел, **а** ви сте мојега појели?

(12) У соби говори да напољу није зима, **а** јесте.

Иако је на почетку своје анализе о саставном *a* говорио само у вези са источнословенским и западнословенским језицима, Маретић касније наводи и следећи пример и примећује да реченице „које су привезане копулативно, могу бити међу собом у јачој свези него је копулативна, и то у каузалној вези“ (Маретић 1887–1888: XVIII, 95):

(13) Анђео прекрсти штапом, **а** то место воде потече вино.

За следеће примере Маретић (Маретић 1887–1888: XVIII, 100–101) налази да је, осим темпоралности, важан и хипотетички карактер радње у једној или у обе реченице:

(14) Узми ово дијете и одој ми га, **а** ја ћу ти платити.

(15) Ако не можемо како хоћемо, **а** ми ћемо како можемо.

Кад је реч о примерима као што је (15), Маретић (1887–1888: XVIII, 100) овакву употребу објашњава заменичким пореклом („прономиналним демонстративним постањем“) „партикуле *a*“: будући да је по пореклу показна заменица, *a* се у неким случајевима могла употребљавати уместо показних заменица *то*, *тако*, *тјгда* и сл., па тако и у оним случајевима где су се ове заменице употребљавале као корелативи. Због тога, по Маретићу (1887–1888: XVIII, 101), „партикула се *a* налази и иза темпоралнијех реченица“:

(16) Како дође к њима, **а** он легне ничице дјевојци на крило.

Маретић издваја и неколико употреба у којима се *a* појављује на почетку реплике у дијалогу (овде сваку групу илуструјемо по једним примером).¹⁰¹ Једну од њих (овде је илуструје пример (17)) одређује као „адверсативно-копулативну“, али примећује да је

¹⁰⁰ Осим ових, Маретић наводи и следећа три кајкавска примера, прва два на почетку, а трећи између примера које смо овде означили као (5) и (6): *Na jenkrat otpre se štala, a nutri dođu tri ženske, a to su bile Sujenice; Z mastjum im vrat namaži, a s palicum je vudri, pak budu živi; Ne more se nać divojka poštena, a z mlekon.*

¹⁰¹ Маретић је ове три групе примера сместио на сам почетак своје анализе, одмах после типичних примера за супротно и саставно *a*.

адверзативна компонента ипак јача (уп. Маретић 1887–1888: XVIII, 89). У другу групу (18) сврстава примере у којима реплика која почиње са *a* није одговор на питање, а у трећу (19) оне у којима *a* уводи прву реплику у дијалогу:

- (17) А. Очеш при мени служити? Б. А очем, закај не!
- (18) А. Помоз', бог, зла жено! Б. А како сам ти зло учинила?
- (19) А ће си ми, чича Радивоје?

Најзад, Маретић примећује да су саставном односу врло блиски случајеви у којима иза *a* следи *и*: „Адверсативно се *a* кашто здружује с копулативнијем *и* те онда *a* и има адверсативно-копулативно значење“ (од *Скатара а* и од *Солила*, уп. Маретић 1887–1888: XVIII, 120).

РСАНУ (s.v. *a*, 3.a) региструје и раставно *a*:

- (20) Пођи лево **а** десно, све ти је једно.
- (21) Мењао он карте, **а** играо на исте, увек добијаше.

Оваква употреба је данас, чини се, застарела, за разлику од оне коју РСАНУ наводи под 3.б, која је, у примерима као што су (22)–(24) уобичајена, мада вероватно ограничена на разговорни језик. У нашој грађи примера овог типа нема:

- (22) За учитеља не треба да буде разлике: **а** ђак био сиромах, **а** био богат, **а** био туп, **а** био бистар, **а** био леп **а** ружан.
- (23) Вулу је свуда једнако, **а** носио цак на мељаву, **а** копо кукурузе, **а** благодан **а** свагдан.
- (24) **А** давао га на занат, **а** на трговину, све ти је једна мука и невоља.
- (25) Нијесу таковог згодом жалили ни муке ни труда **а** он, **а** честита му друга.

Треба, међутим, приметити да је у оваквим случајевима *a* обавезно наглашено, што иначе са везником *a* није случај.

Стевановић (1969б) разликује два основна типа супротности. Једна је *неподударност* субјеката и/или предиката, одредаба или допуна, или других реченичних делова, коју сматра врстом супротности, иако признаје да код неподударности често нема и „разносмерности садржине двеју напоредних реченица у сложеној“ (Стевановић 1969б: 802):

- (26) Три дана живи, а сва три дана буди човек.
- (27) Ноћна се кандила гасе, а свежи јутарњи зрак прелеће долине мирне.
- (28) У драги се скотрља камен, а мукла тисућострука ломљава затутњи цијелом драгом.
- (29) Седи у башти и оштри бријаче, а певуца кроз зубе.
- (30) То већ прилично дуго траје, а постаје све теже и све заморније.

Стевановић сматра да би „смисао односа“ између реченица „пре захтевао употребу везника *и*“ него *a*, те да је у овим примерима „за означавање саставног карактера напоредних реченица употребљен супротни везник *a*“ (Стевановић 1969б: 802), па

нешто касније закључује да смо „често у ситуацији да његово значење [= значење везника *a*] одређујемо управо из међуреченичног односа, да тј. из смисла двеју напоредних реченица, узетих заједно, утврђујемо које од ова два значења тај везник има“ (Стевановић 1969б: 803). Ово двојство Стевановић анализира на примеру *Ради а прича*:

- (31) У сложеној реченици *Ради а прича* спољну везу везником *a* можемо такође на два начина тумачити – једноставном неподударношћу двају предиката, од којих сваки чини по једну просту реченицу, или могућношћу изражавања праве супротности. Ако се њоме хтело рећи како субјекат ових реченица при раду прича, а претпоставља се да причање омета довољно ефикасан рад, да је наиме причање сметња таквоме раду, онда овде имамо стварно супротан однос двеју напоредних реченица. А није немогуће ни тумачење да се наведеном сложеном реченицом хтело рећи само да се и једна и друга радња истовремено врше, и онда у њој имамо копулативан однос простих напоредних реченица, као и да су везане везником *и* (Стевановић 1969б: 803–804).

Па ипак, иако уверљиво објашњава да неподударност не мора подразумевати супротност у садржају, Стевановић и неподударност сматра неком врстом супротности:

Истинска супротност, дакле, није само у неподударности појединих делова посебних реченица у напоредно-сложеној реченици, него више у смислу онога што се тим реченицама износи [...]

Из овога се може закључити да је права супротност једно, а супротност-неподударност реченичних делова сама по себи – нешто друго. Али је и ова друга супротност, тј. неподударност делова, и сама за себе, нека врста супротности. И ако то узмемо као непобитну чињеницу, онда не можемо порицати да се супротним везником *a* увек означава нека врста супротности. Штавише, можемо рећи да је и најблажу супротност, супротност-неподударност, погрешно назвати привидном супротношћу [...]. Ја мислим да је ради истицања разлике, нарочито тамо где је ту разлику у писању потребно обележити – за потпуну супротност боље узети једноставно термин супротност, а место о привидној супротности говорити о супротности-неподударности или просто – о неподударности (Стевановић 1969б: 804–805).

Кад је реч о другом типу супротности – тзв. правој или потпуној супротности, она је, по Стевановићу, „најизразитија“ у песничким контрастима ((29), (33)), а „очигледна“ у случајевима у којима је предикат једне реченице у потврдном, а друге у одричном облику ((34), (35), уп. Стевановић 1969б: 801):

- (32) Чекамо видјело, а оно ето мрак.
(33) Сунце зађе, а мјесец изађе.
(34) Волови јарам трпе, а не људи.
(35) Чувала је љубоморно ту тајанствену слику, а Филип није никада открио шта показује та слика.

Вероватно због оваквих примера Стевановић сматра да су реченице повезане везником *a* „најизразитије супротне реченице“ (Стевановић 1969б: 799).

Осим оваквих случајева, супротност између *a*-реченица Стевановић (1969б: 800) налази и тамо где се „једном од њих износи нешто супротно од онога што би се очекивало према садржини друге“:

(36) Ти си башта по којој би се путник довека шетао, а да не осети вреле капи тешкога умора.

(37) Одбила је већ давно поноћ, а поворци енглеских коња још није било краја.

(38) Хтео је да буде према свима добар, а сви су викали на њега.

Супротни однос, по Стевановићу (1969б: 808–809), постоји и тамо где су координиране реченице „по смислу исто што и допусне реченице“. Међу обележјима оваквог односа Стевановић не наводи везник *a* сам за себе, већ само изразе који га садрже – *a* и *притом*, *a* *ипак* и *a* *опет*:

(39) Знају да се у новим условима са старим машинама не може радити, а и притом су против било каквих промена у предузећу.

(40) Сви су дани од његове смрти црни, мутни и жалосни, а ипак у овоме дану пламти као црвени пожар.

(41) Била је враг зна чија, а опет постала му некако драга.

Најзад, Стевановић (1969б: 804), као и Маретић, скреће пажњу на примере у којима се означава „и саставност и супротност непосредно узастопних реченица“, тако што се употребе „оба везника“ – *a* и *и*:

(42) Над свом журбом и криком сјало је сунце, а и земља бјелином засењивала.

Кашић (1975: 70) сматра да је за употребе везника *a* карактеристично да означава *неидентичност*, за разлику од везника *али*, код ког се „више инсистира на супростности“.

Према Кунцман-Милеровој (1988: 13), везник *a* је обележје адверзативних конструкција у којима се контраст изводи директно, из садржаја координираних јединица. У типичном случају ове јединице су „строго паралелно структуриране“¹⁰² и могу мењати места а да то не утиче на укупно значење. Контраст почива на различитости субјеката, предиката или других конституената (43), али може, осим тога, проиштити и из супротстављености њихових лексичких значења ((44), (45)):

(43) Он пије чај, **а** ја пијем каву.

(44) Петар је био у затвору, **а** Јован је остао на слободи.

(45) Одсећу приватно с пријатељицом, **а** хранићемо се у хотелу.

Кад је реч о другим типовима контраста, ауторка везник *a* помиње у вези са концесивношћу и наводи, између осталих, следеће примере:

¹⁰² У оригиналу: „Die Konjunkte [...] sind syntaktisch strikt parallel strukturiert, d.h. sie bilden gleichartige Kategorien von Figurationen“.

(46) Муж је млати као стоку, а он (је) кривац.¹⁰³

(47) Нисте више тако млада, а још увијек сте пуни енергије.

Према К. Маури (2008: 88–90), везник *a* покрива значењски континуум чији би се један крај могао одредити као „дисконтинуирана атемпорална комбинација“ (48), а други као опозитивни контраст (49):

(48) Иван путује а и Марија путује.

(49) Ја радим а Петар спава.

Мауријева (не само у вези са везником *a*) сматра да је боље говорити о континууму него о потпуно одвојеним категоријама јер је чврсту границу између њих тешко повући. Дисконтинуитет подразумева промену учесника или радње у две ситуације (уп. Маури 2008: 89, где се цитира и Гивон 1990: 350–351), док се под опозитивним односом обично подразумева некакав контраст, супротност између садржаја. Иако их је тешко разграничити, Мауријева сматра да је ове две категорије потребно разликовати, јер у многим језицима постоје маркери специјализовани за обележавање опозитивног контраста којима се не може означити само дискурсни дисконтинуитет, попут енглеског *while* (Маури 2008: 89). Овоме можемо додати само да стање у српском потврђује да је дистинкција дисконтинуитет : опозитивни контраст утемељена, јер се везник *док* – а то је у српском маркер опозитивног контраста и најближи еквивалент енглеског *while* – у примеру (48) уопште не би могао употребити, док је у примеру (49) то сасвим прихватљиво, иако разлика у нијансама између варијанте са *a* и оне са *док* вероватно постоји.¹⁰⁴

Из налаза К. Маури (в. одељак I.5.2) види се да део простора који покрива *a* у српском – обележаваће дисконтинуитета када између клауза нема супротности – у већини индоевропских језика заузима општи саставни везник, еквивалентен српском *и*. Ово није специфичност српског, већ и неких других словенских језика, с тим што у њима *a* обично има и функције које у српском нема (нпр. у бугарском и руском њиме се обележава и исправљање). Стога није необично што употреба везника *a*, како примећује В. Крајишник (2011: 630–631), представља проблем у учењу српског језика

¹⁰³ У другим примерима у студији Б. Кунцман-Милер (1988) заграде показују да се неки део реченице може елидирати, али овде то сигурно није случај, па је вероватно реч о омашци.

¹⁰⁴ Чини се да *док* нешто директније имплицира извесну супротност (‘Ја сам вредан/одговоран, а Петар лењ, неодговоран’), док *a*, иако може подразумевати исту интерпретацију, оставља простора и за ону неутралнију, у којој се не имплицира супротност, већ само обележава тематски дисконтинуитет (уп. раније цитирану Стевановићеву (1969: 803–804) анализу примера *Ради а прича*, у којој Стевановић одлази још даље, потпуно изједначавајући интерпретацију без супротности са интерпретацијом одговарајуће *и*-конструкције).

као страног: страним студентима „није довољно предочити постојање везника *a* и указати на дефиницију значења“ (Крајишник 2011: 631).

Овај преглед завршићемо закључком до кога долази Арсенијевић, коментаришући амбивалентну, „саставно-супротну“ семантику конструкција са везником *a*:

Зарад термилошке усклађености са литературом у овој области, наставићу да називам *a* *опозитивним везником*, не прихватајући стварни дескриптивни садржај који тај појам носи. У остатку рада под тим ћу подразумевати ВЕЗНИК КОЈИ РАЗДВАЈА ЈЕДИНИЦЕ, ЧИНЕЋИ ИХ МЕЂУСОБНО ПАРАЛЕЛНИМ, а тај однос најбоље би било описати као *растављање (дисјункцију)*, кад тај термин не би био оптерећен дугом традицијом означавања једног другог појма, у математици, логици и лингвистици. Опозитивни ефекат у реченицама са овим везником често постоји јер пропозиције и искази за које се прецизира да су раздвојени, да се не стапају једни с другима, уз контрастивни однос унутар неког пара конституената, теже да поприме нијансу опозитивности; међутим, ова нијанса опозитивности не појављује се у таквим реченицама нужно¹⁰⁵ (Арсенијевић 2011: 181–182).

1.3. Формалне карактеристике *a*-конструкција

Везник *a* је моносиндетски проклитички координатор који, као ни везник *и*, не може везати енклитику за себе, и у том смислу, кад координира клаузе, структурно не припада ниједној од њих (уп. примере (44) и (47) из претходног одељка).

A-конструкције су типично двочлане, али су, иако ретко, могуће и вишечлане (овде понављамо пример (11) из одељка I.3.2):

(50) Никола је читао, Марија је слушала музику, **а** Милан је спавао.

Могуће је и полисиндетско *a*, мада су такве конструкције ретке и обележене као експресивне (о семантици/прагматици оваквих конструкција в. одељак III.1.4.1.1. и у њему анализу примера (62), који овде наводимо, и (63)):

(51) [...] па, дакле, језичка интерпретација не може бити изван морфолошке, а морфолошка изван реченичке, а реченичка изван стилистичке интерпретације! (ДК-ЧА).

Кад је реч о типу јединица који се њиме координирају, везник *a* најчешће везује клаузе. Коментаришући могућност да то буду конституенти нижи од клаузе, Арсенијевић је приметио да је то могуће само ако су у питању придеви у предикативу или нерестриктивни атрибути (уп. Арсенијевић 2011: 187):

(52) (a) – Какву си књигу купио?
– Дугу, а истовремено узбудљиву.

¹⁰⁵ Оригинал: „For sake of terminological compatibility with the literature in the field, I continue to refer to *a* as the *oppositive conjunction*, yet without committing to the actual descriptive content that it bears. In the rest of the paper, it is taken as A CONJUNCTION THAT KEEPS UNITS APART, PARALLEL TO EACH OTHER, and would be best described as a *dis-junction*, were this term not burdened with a long tradition of use for a different notion, in math, logic and linguistics. The *oppositive* effect is often present in sentences involving this conjunction, because propositions and utterances specified to stand apart, without ‘blending’ into one, and with a contrastive relation between a pair of their constituents, tend to receive an *oppositive* flavor; however, this flavor is not obligatorily present in such sentences“.

- (б) – Коју си књигу купио?
– #Дугу, а истовремено узбудљиву (Арсенијевић 2011: 187–188).

1.4. Домен дискурса

1.4.1. А као обележје дисконтинуитета у дискурсу: основни случајеви

1.4.1.1. Тематски дисконтинуитет

Из претходног прегледа видели смо да неки аутори значење супротности виде као основно и типично за конструкције са везником *a*. Други, међутим, супротност сматрају додатном компонентом која се изводи само у одговарајућем контексту (макар такви контексти били и чести), док семантику самог везника *a* одређују нешто неутралније, као *раздвајање* или обележавање *дисконтинуитета*, тј. промене актера, радње или других елемената ситуације. Ми ћемо у даљој анализи прихватити ово друго становиште, и то из два разлога: зато што сматрамо да је појмом *дисконтинуитета* могуће обухватити све употребе везника *a*, и зато што се супротна функција – обележавање континуитета у дискурсу – већ показала као битна у анализи употребе саставних везника.

Иако се битно разликују у томе како виде семантику везника *a* одн. *a*-конструкција, те да ли везник *a* одређују као супротни/адверзативни, опозитивни везник или на неки трећи начин, већина аутора о којима смо говорили у претходном одељку заправо су сагласни око једног важног формалног својства типичних *a*-конструкција, а то је њихова паралелна структура. Неки то експлицитно и кажу (Кунцман-Милер 1988; Силић/Прањковић 2007; Маури 2008; Арсенијевић 2011), док Стевановић не помиње паралелну структуру, али је велики број примера које наводи кад говори о односу „неподударности“ такав (уп. нпр. примере (33), (34) и (35) из претходног одељка).

Поћи ћемо, дакле, од примера паралелно структурираних *a*-клауза:

- (53) Касније, у доба позног детињства, као и у доба девојаштва и момаштва игре се све више деле на мушке и женске. Дечаци и момци играју своје јуначке, витешке игре, а девојчице и девојке своје забавне и драмске игре (ЖТ-ПД).¹⁰⁶
- (54) Неке тврдње које се односе на став према деци толико су општеприхватљиве, да нису дискриминативне. Тако, на пример, тврдњу „Дете је највећа срећа“ прихвата 97% испитаника, а тврдњу „Нема ничег важнијег од деце“ 95% испитаника! (ЖТ-ПД).

¹⁰⁶ Тамо где је паралелна структурираност битно својство конструкције, двоструким одн. испрекиданим подвлачењем истичемо конституенте који заузимају исту позицију у синтаксичкој и/или информативној структури клаузе и формирају опозицију.

Паралелним структурирањем, које у говору обично прати и контрастирано наглашавање одговарајућих конституената (*дечаџи и момџи : девојџиџе и девојке; јуначке и витешке игре : забавне и драмске игре*), успоставља се опозиџија између одговарајућих елемената, тј. читалац/саговорник се упућује да клаузе „раздвоји“ и интерпретира их *једну према другој* (‘Дечаџи овако, а девојџиџе онако’). Разлика између прве и друге клаузе додатно је истакнута тиме што се оно што је клаузама заједничко у другој елидира, остављајући, у случају идентичних предиката, процеп (в. одељак I.3.4).

Под опозиџијом, дакле, подразумевамо да се одговарајући делови *a*-клауза супротстављају структурно (и прозодијски), али не и да између њих постоји несагласност, противречност или неки други облик значењске супротности, иако се у литератури под опозитивношћу обично подразумева и семантичка супротстављеност (уп. Маури 2008; в. и цитат Б. Арсенијевића на крају претходног одељка). Конституенти који се структурно и прозодијски контрастирају, и на тај начин образују опозиџију, не морају имплицирати никакву семантичку супротност. Они се само морају разликовати, а ако су формално идентични, не могу бити кореферентни (уп. пример (54), у ком објекатске синтагме имају исти центар, али нису кореферентне, тј. упућују на различите тврдње).

У примеру (53), осим опозиџије, којом се истиче тематски дисконтинуитет, може се говорити и о супротности, јер конституенти који чине опозиџију нису само структурно паралелни, већ им је и лексичко значење супротно, бар кад је реч о опозиџији *дечаџи и момџи : девојџиџе и девојке*, састављеној од два пара антонима. У другој опозиџији (*јуначке, витешке : забавне драмске*) можда нема антонимије у пуном смислу, али је реч о карактеристикама које се суштински разликују. Стога су две ситуације супротстављене: у С1 деца једног пола играју се на један начин; у С2 деца супротног пола играју се на потпуно другачији начин.

Међутим, у примеру (54) однос између садржаја координираних клауза тешко би било окарактерисати као супротност. Утисак супротстављености потиче само од паралелне структуре клауза, а кад се погледа шири контекст у ком се клаузе налазе, види се да садржаји обе клаузе илуструју исту појаву – да су испитаници у истраживању око неких тврдњи били толико сагласни да се из тога не може ништа закључити о разликама унутар испитиване популације. Ипак, иако нема супротности у садржају, не само да је везник *a* сасвим прикладно решење него у оваквој реченичној конфигураџији ниједан саставни везник, па ни онај семантички најнеутралнији –

везник *и* – не би дошао у обзир. Реч је о томе да између две координиране клаузе у овом примеру постоји дисконтинуитет, али тај дисконтинуитет не произлази из несагласности онога што оне означавају нити из неочекиваности садржаја друге у односу на садржај прве, већ је реч о тематском дисконтинуитету: прва клауза саопштава нешто о тврдњи „Дете је највећа срећа“, а друга о тврдњи „Нема ничег важнијег од деце“. Везник *а* заправо обележава овај дисконтинуитет у домену дискурса (уп. одељак I.5.2.3). Ово се види по томе што би се у оваквом случају везник *и* могао употребити само ако се реченица формулише тако да се полази од оног што је у обе ситуације исто, а то је глагол (уп. *Прихвата се тврдња „Дете је највећа срећа“ и тврдња „Нема ничег важнијег од деце“*) или тако да се разлика у садржају субјеката занемари (*Велика већина испитаника прихвата тврдњу... и тврдњу...*), при чему у оба случаја добијамо једну клаузу са координираним субјектима одн. објектима, а не две клаузе. Слично томе, и у примеру (53) везник *и* би било могуће употребити само ако се пође од (заједничког) предиката, што је у овом случају још теже, јер се вршиоци не могу подразумевати, него би се морали исказати стилски проблематичном агентивном конструкцијом (уп. *Играју се јуначке игре од стране дечака и забавне игре од стране девојчица*). Коначно, ако садржаји конјунката нису довољно различити, координација са *а* је могућа само ако се експлицитно сигнализира додавање:

(55) Замисли да људи живе у некој подземној пећини [...] У тој пећини живе они од детињства и имају окове око бедара [...] Замисли уз то још да поред тог зида људи проносе разне справе, [...], али тако да оне изнад зида штрче, и да при том, као што то обично бива, поједини од њих у пролазу разговарају а други ни речи не говоре. – Твоје је поређење необично – рече он – а необични су и твоји затвореници (Пл-Д).

Везник *а* и овде сигнализира дисконтинуитет у домену дискурса, тј. чињеницу да се у двема клаузама квалификују различити појмови. Међутим, пошто је квалификација идентична (и поређењу и затвореницима се приписује исто својство), није могуће успоставити потпуну опозицију и паралелно структурирати конјункте *а*-конструкције (уп. **Твоје понашање је необично, а твоји затвореници су необични*), већ је везник *а* могуће употребити само ако се речцом *и* експлицитно обележи додавање (в. и Маури 2008: 89; Браун/Алт 2004:70). Овакве „*а и*“ конструкције по правилу упућују на градациону интерпретацију, о чему говоримо у одељку III.1.4.3.

За разлику, дакле, од везника *и*, везник *а* подразумева да се ситуације посматрају из перспективе онога по чему се клаузе одн. пропозиције разликују (уп. Поповић 2008: 360; в. и Пипер/Клајн 2013: 484, где се као битно обележје семантичког односа између *а*-клауза истиче разлика у садржају), и по томе однос који обележава везник *а* у овим

примерима сасвим одговара дефиницији контраста коју дају В. Ман и С. Томпсон (1988: 278); по њима, однос супротности постоји када за две ситуације важи следеће: (а) у многим аспектима су исте; (б) само у неким аспектима се разликују и (в) пореде се према једној или више разлика (а не према сличностима). Овакву дефиницију у начелу прихватају и К. Маури (2008) и Маљчуков (2004), с тим што не инсистирају на томе да су две ситуације сличне у *многим* аспектима и посебно истичу значај трећег елемента у дефиницији Мана и Томпсонове – да се пореде према разликама.

То заправо значи да у примерима као што су (53) и (54) различитост тема заправо представља интегративни фактор – клаузе су обједињене тиме што информације о истом предмету саопштавају из различитих перспектива. На то, чини се, мисли и К. Маури (2008: 122) кад каже да су у односу опозитивног контраста ситуације „унеколико антитетичне у погледу заједничког садржаоца“ („somehow antithetic with respect to the common integrator“), а Јасинска и Зеват (2008; 2009; в. и Јасинска 2010: 442–445) сматрају да клаузе у односу „контрастивног поређења“ дају различите одговоре на двоструко или вишеструко конституентско питање (нпр. *Пера воли фудбал, а Мика кошарку [Ко шта воли?]*). Имајући све ово на уму, заједнички садржалац за клаузе у опозитивном односу морао би се формулисати као антитетичко питање: *Какве игре играју дечаци и момци, а какве девојчице и девојке?* (53); *Колико испитаника прихвата једну, а колико другу тврдњу?* (54).

Везник *a*, дакле, типично обележава тематски дисконтинуитет – различитост појмова о којима се или у вези с којима се одређеном клаузом нешто саопштава – а тај дисконтинуитет истиче паралелним структурирањем конјунктата, тако да контрастирани конституенти образују опозицију. Овај тематски дисконтинуитет може пратити и несагласност или неочекиваност у садржају, али и не мора, као у примеру (54).

И из примера који следе види се да *a* не сигнализира нужно никакву смисаону супротност, већ само промену субјекта одн. теме:

- (56) На најжеженој површини рибњака седи лабуд са покорним вратом невесте и грудима официра. Пужеви цуре преко трња а кртице у мраку срчу глисте (НМ-СД).
- (57) Бувар је посматрао пожар тихо плачући. Очи су му се губиле под надувеним капцима, а цело му је лице било као раширено болом (ГФ-БП).
- (58) И онда му се очи саме отварају и буље некуда у мрак, срце немирно удара и одскаче, а мисао збуњено тражи неки предмет (ВМ-Б).
- (59) Успомене на пријатније дане биле су утекле некуд у даљину и тамо изгледале мале и незнатне, а садашњост му се чинила плитка (ВМ-Б).

- (60) Дакле, сиромашни су сиромашни и они би да отму Куперу-Голужи новац, вешти старци би да га оставе без гађа, а радознали су радознали – а шта би друго и били ? – до те мере да се вајкају и називају нашег јунака подлацем (ДК-ЧА).
- (61) Новинари нису имали никакву шансу да добију изјаве, а фоторепортери и сниматељи испред главног улаза нису могли ништа интересантно да сниме (П, 4. IV 2001).

У наведеним примерима предикати нису идентични, па нема процепа у другој клаузи, а везником *a* обележава се тематски дисконтинуитет: у примеру (56) друга клауза саопштава нешто о кртицама, за разлику од прве, у којој су тема пужеви. И у остала три примера могу се идентификовати субјекатске одн. тематске опозиције: *очи : цело лице* (57), *очи : срце : мисао* (58), *успомене на пријатније дане : садашњост* (59), *сиромашни : вешти старци : радознали* (60). Овај дискурсни дисконтинуитет не значи и супротност у садржају; напротив, кад је реч о садржају, пре би се могло говорити о континуитету: рецимо, у примеру (57) у обе клаузе описује се лице изобличено плакањем и садржај им је међусобно сагласан (*капци надувени, лице раширено*); у примеру (58) пет координираних клауза чине три шире целине (1. и 2. једну, 3. и 4. другу, а 5. трећу), које опису психолошког стања главног јунака – Гавре Ђаковића – доприносе на исти начин: доносећи слике унутрашњег немира и тескобе. Исто важи и за пример (60), где различити актери делују – речено Стевановићевом терминологијом – „истосмерно“, на различите начине угрожавајући г. Голужу, као и за пример (61), где у обе клаузе изостаје жељени циљ – новинари остају без изјава, а фоторепортери без снимака.

У вези с овим примерима треба још приметити да у примерима (58) и (60) налазимо вишечлане координиране низове (четири клаузе у (58), а пет у (60)) у којима се везник *a* налази само испред последњег члана, али имплицира да и везу између претходних чланова низа – ако је она асиндетска – треба интерпретирати као да између њих стоји *a* (в. и одељак I.3.2. и напомену у вези са примером (11) у том одељку). Ако се то *a* експлицира, добијамо обележену, експресивну, полисиндетску конструкцију:

- (62) [...] па, дакле, језичка интерпретација не може бити изван морфолошке, а морфолошка изван реченичке, а реченичка изван стилистичке интерпретације! (ДК-ЧА).
- (63) [...] гледа Уну разливену на уморним и лијеним пличинама, пунима шевара и водених трава [...] кроз воду провиди се шљунак, а над воду избија старо, изглачано камење, а поред њега друго под водом, зарасло топлом и меком маховином (ВМ-Б).

Полисиндетским *a* се паралелност клауза још више истиче. У примеру (62) тиме се додатно појачава полемички тон исказа, а у примеру (63) динамичност у смењивању

слика којима се описује јунаков доживљај Уне. Полисиндетско *a* знатно је ређе него полисиндетско *и*: ово су једина два примера у нашем корпусу.

Однос тематског дисконтинуитета може бити близак саставном односу не само по томе што нема супротности у садржају клауза него и по томе што се у том односу појављује неки од специфичнијих фактора континуитета, као што су каузалност (64), закључност ((65), (66)) или контекстуализована интерпретација (67):

- (64) У зимском периоду и све док због снега Чакор не буде проходан роба из Црне Горе улази у Србију па потом на Космет. Међутим, проблем је што она по правилу није завршавала на Космету него се различитим каналима враћала у остале крајеве Републике Србије. На тај начин [роба из Црне Горе] нелојално је конкурисала роби која је легално увезена, а државна каса је остајала без значајног прихода (П, 22. II 2001).
- (65) Овакве се бесмислице, догодиле се у сну или на јави, не штампају више у цивилизованом свету ни у најгорим петпарачким ревијама за фризерке, а критичари, дакле, не могу о њима говорити (јер се не може говорити о нечем што не постоји), па и кад би се нашао неко раван у овоме Шћепановићу, не би се нашао неко раван Јеремићу, то јест критичар који би се овим и оваквим текстовима бавио као књижевним открићем, а по линији својих декларисаних афинитета (ДК-ЧА).
- (66) [...] док је, велим, у тој краћој верзији глупост била краћа, а муке читалаца стога мање, јер су трајале краће, сад се, у новој и коначној верзији, глупост умножила, па смо тако од мале глупости добили велику глупост у њеном коначном облику! (ДК-ЧА).
- (67) Она неосетно, готово кроз игру, усвајају неопходна знања и вештине, а тиме стичу већи углед и виши положај у породици (ЖТ-ПД).

Дисконтинуитет у домену дискурса, дакле, не искључује континуитет у домену садржаја или епистемичком домену; штавише, тај континуитет се у примерима (65) и (66) и лексички експлицира речцом *дакле* одн. прилогом *стога*. Међутим, избором везника *a* говорник одн. аутор бира тематски дисконтинуитет као перспективу из које ће изложити одређени садржај, што се види по томе што је заједнички садржалац у овим случајевима питање које подразумева антитезу, тј. опозицију (*Шта се, док је Чакор затворен, дешава са робом из Црне Горе, а шта са државном касом?*; *Какав статус у цивилизованом свету имају ове бесмислице, а како се према њима односе критичари?*; *Каква је у краћој верзији била глупост, а какве муке читалаца?*).

Досад смо опозитивни однос илустровали само примерима обавештајних независних *a*-клауза код којих се разликују субјекти (у неким случајевима и предикати). Али исти однос постоји наравно, и између других типова клауза, а носиоци опозиције могу бити и други конституенти, а не само субјекти:

- (68) Генерале, сети се опсаде Карса, а ви, господо, знајте да је моја прича гола истина (ФМД-И).

- (69) Да Бог да ти вазда овце блејале, козе вречале, волови рикали, пчеле ројиле, а невесте младе јунаке родиле! (ЖТ-ПД).
- (70) Циљ југословенских власти, према њеним речима, јесте трајно решавање проблема, како би Србија постала безбедна земља, а цео регион - фактор стабилности (П, 23. II 2001).
- (71) – Биће, дакле, довољно – рекох – ако, као и раније, назовемо први део науком (епистеме), други разумским сазнањем (dianoia), трећи вером (pistis), а четврти сликовитим представљањем (eikasia) (Пл-Д).
- (72) Кад лопти приближих лице, застаде ми дах, а кад јој приближих руку, повуче је ваздух бесно са собом (ММ-КЦН).
- (73) Те вечери напунио је лулу, а ујутру ју је попунио у табору требињског Сабљак паше, који се спремао у поход на Влашку (МП-ХР).
- (74) Петрич је прекјуче тим поводом имао сусрет са председником СРЈ Војиславом Коштуницом, а јуче са шефом Југословенске дипломатије Гораном Свилановићем (П, 22. II 2001).
- (75) Она је свршила сав посао, узалуд га отезала и прегледавала једну исту ствар десет пута, чекајући да јој он нешто каже и одлазила полагаано, кадгод зачуђена, а кадгод ожалосћена (ВМ-Б).

У примерима (68) и (69) налазимо координиране заповедне одн. жељне клаузе; везник *a* сигнализира промену субјекта, што у примеру (68) уједно значи и промену саговорника. И у примеру (70) субјекти су различити, али је реч о зависним клаузама, као и у примерима (71) и (72). Ова последња два разликују се од претходна четири и по томе што носиоци опозиције нису субјекти. У примеру (71) у опозицији су различити објекти, којима се приписују различити предикативи, док су субјекти и предикати исти и елидирају се, а у примеру (72) постављањем временских клауза у опозицију истиче се промена околности у којима се дешава С2 у односу на С1. На промени околности почива и опозиција у примерима (73) и (74), где у обе клаузе на почетку стоје временски адвербијали, док је субјекат исти. Најзад, пример (75) могао би се на формалном плану посматрати као координација две придевске синтагме, али га је могуће интерпретирати и као пример координираних клауза са елидираним предикатима. Без обзира на то, и у њему је реч о дисконтинуитету околности израженом опозицијом између идентичних али некорелативних прилога (*кадгод_i : кадгод_j*).

И дисконтинуитет околности у примерима (72)–(75) може се сматрати тематским дисконтинуитетом, јер конституенти са прилошком вредношћу који су у њима контрастирани означавају околности о којима се у координираним клаузама нешто саопштава (уп. *Шта се десило кад сам лопти приближио лице, а шта кад сам јој приближио руку?*; *Шта је урадио те вечери, а шта ујутру?*; *Шта је Петрич урадио прекјуче, а шта јуче?*; *Каква је била у једним, а каква у другим околностима?*). Гивон (1983: 6) истиче да једна реченица може имати и више тема, што је важно за примере

какав је (74), у ком постоји заједничка, субјекатска тема – *Петрич* – али и секундарне теме, које се разликују и у обе клаузе претходе остатку реченице – *прекјуче* и *јуче*.¹⁰⁷ Чини се да и само учешће у опозицији може „тематизовати“ одређени конституент, као што је случај са прилогом *прво* у следећем примеру, где опозиција *прво* : *онда* намеће перспективу из које се интерпретира читав исказ (*Шта се прво догађа са дететом по доласку на свет, а шта после тога?*):

(76) Пресецањем пупчане врпце оно се прво раздваја од света природе, а онда се уклањају сви нечисти трагови везаности за овај мрачни, демонски свет (ЖТ-ПД).

Као и у примерима (56)–(66), и овде је однос између садржаја клауза тешко окарактерисати као супротност: у примеру (68) говорник обема клаузама саговорнике уверава у истинитост својих речи, у првој имплицитно, а у другој експлицитно; у примеру (69) различито формулисане жеље могу се интерпретирати на исти начин – да се саговорнику жели благостање и плодност у кући и домаћинству. У примеру (70) С1 је само појединачан, конкретан пример општије слике, коју налазимо у С2 (в. одељак III.1.4.2, у ком се говори о тематском дисконтинуитету као развијању или уланчавању тема). У примеру (71) именује се низ претходно дефинисаних појава, а у примерима (72)–(74), осим што су субјекти исти, постоји и временска сукцесивност, тј. С1 и С2 су ситуације суседне на временској оси и између њих нема несагласности нити неочекиваности; штавише, развој догађаја у примеру (73) управо је типичан и очекиван: очекујемо да се лула која се напуни након тога и попуши.

Тематски дисконтинуитет може се додатно истаћи конкретизаторима као што је речца *пак*, израз *што се тиче* (исту функцију имао би и израз *кад је реч о*) или уводним изразима попут *с једне/друге стране*:

(77) Шетња крај извора, реке, мора и језера обнавља организам. Физичари су утврдили да ваздух и вода на овим местима садрже велику количину негативних јона, а биофизичари пак да ови електрони побошљавају функције органа и стварају добро расположење (П-М, 2001).

(78) Не жели Црква, како јој влада пребацује, да створи теократску државу. Али, 98 одсто Грка себе сматра православним, а Црква, пак, да има право да у њихово име говори (П-КД, 2001).

(79) Стога је реално што су креатори економске политике планирали стопу раста од пет одсто друштвеног производа за 2001. годину. Са том стопом раста

¹⁰⁷ В. Катичић (1986: 22), где се и адвербијали у иницијалној позицији који означавају околности у вези с којима се нешто саопштава сматрају темом. Поповић (2004: 72) конституенте са прилошком вредношћу какве налазимо, рецимо, у примеру (73) не назива темама већ *ситуентима*, али за ситуент констатује да „на неки начин компензира одсуство теме као номиналног члана“, те да може имати „паратематску (одн. крипотематску) функцију“ (Поповић 2004: 74).

слажу се и аутори МАП-а, а што се тиче инфлације, очекује се да ће раст цена бити у распону од 30 до 40 одсто (П, 4. IV 2001).

- (80) То, с једне стране, долази отуд што су прави извори социјализације невидљиви, скривени у односу на конкретне вршиоце какви су породица, вршњаци итд., а с друге, отуд што је потребно упознати више различитих култура, и уз то имати способност културне децентрације, да би било могућно схватити да су обрасци социјализације у сопственој култури само један посебан случај међу осталим (ЖТ-ПД).

Речца *пак* истиче постојање опозиције и, како се види из примера (77) и (78), не имплицира нужно и смисаону супротност (в. Марковић 2011: 570–572, где се говори о речци *пак* као „партикули са значењем истосмерности“), док изрази *што се тиче* и *с једне / с друге стране* експлицирају промену теме (в. Силић 1984: 122–123, где се изрази попут *с једне / с друге стране* називају конфронтативним конекторима, а наводе се и примери у којима се овај израз комбинује с речцом *пак*).

Из раније наведених примера (64)–(67) већ смо видели да употреба везника *а* не искључује постојање фактора континуитета у домену садржаја или епистемичком домену. О томе сведоче и примери (72)–(74). У вези с тим треба поменути да неки аутори сматрају да се експлицирањем сукцесивности између *а*-клауза значење везника *а* поништава, а *а*-конструкција постаје еквивалентна саставним конструкцијама. Тако Ковачевић (2000а: 101) наводи, између осталих, и следеће примере:

- (81) Свршила је музичку школу, А ЗАТИМ је отац послао у Беч код Чернија.
(82) Пројахао је кроз сву сарајевску чаршију, А ЗАТИМ је натерао вранца пред отворен Ибрагин дућан.
(83) Скинуо је свој калпак и почаст мртвоме противнику одао, А ОНДА је наредио да се овај сахрани како се владари сахрањују.
(84) Хаџи Духотина је некад туцао со, А ПОСЛИЈЕ се обогатио.

Истичући да се конкретизатори сукцесивности у оваквим примерима не могу изоставити јер би то реченицу учинило неграматичном, Ковачевић (2000а: 101–102) сматра да је овде значење сукцесивности „инконгруентно“ са значењем везника, да конкретизатор „укида основно значење координираног везника (овдје значење супротности) остављајући везнику само улогу граматичког показатеља координације (независности), док је конкретизатор носилац (показатељ) смисаоног односа између координираних клауза“ (уп. Ковачевић 2000а: 102).

Осим што се не можемо сложити да изостављање конкретизатора у оваквим случајевима чини реченице неграматичним (уп. – *Чуо сам да се она и даље бави музиком? – Да, свршила је музичку школу, а отац ју је послао у Беч код Чернија*), већ само оставља временски однос у позадини, сматрамо и да конкретизатор у оваквим примерима ни у ком случају не „укида“ значење везника: везник *а* у овом случају

кодира однос који почива на делимично експлицираној опозицији [*прво / најпре*] : *затим / онда / после*. Ова опозиција заправо изражава околности дисконтинуитет (*Шта је било прво : Шта је било затим / онда / после*), а у примеру (81) и тематски дисконтинуитет у ужем смислу (*Шта је радила она : шта је урадио отац*).¹⁰⁸ Везник *a* обележава управо тај дисконтинуитет, а однос сукцесивности између две ситуације припада домену садржаја. Да везник *a* овде заиста обележава само граматички однос координације, не би било никакве разлике између наведеног примера и одговарајућих реченица са везником *и*, *па* или *те*. Међутим, то није тако: везником *и* (или неким другим саставним везником) имплицирао би се (или кодирао) искључиво континуитет између две ситуације; док се везником *a* активира опозиција *пре : после / прво : затим* и сл. и на тај начин се истиче дискурсни, тематски дисконтинуитет, наглашава се прекид, тј. чињеница да се С1 догађа у једном, а С2 у другим околностима. То, наравно, не искључује континуитет – у овом случају временски след – у домену садржаја.

И на овим примерима потврђује се да постојање неког фактора континуитета у једном домену не искључује постојање фактора дисконтинуитета у неком другом домену. Однос сукцесивности не „укида“ функцију везника *a*, јер је његова функција да раздвоји две ситуације одн. да истакне њихове различите аспекте, а „индиферентан“ је према конкретним односима који постоје између конјунката у домену садржаја, докле год су они довољно различити да се може успоставити опозиција између појединих њихових елемената.

Околности дисконтинуитет често се, како смо већ истакли коментаришући примере (81)–(83), остварује тако што се експлицирају само нове околности, оне које важе у С2 и које су по нечему специјалне, атипичне, док околности у С1 имају статус општег, уобичајеног, па се подразумевају. У оваквим случајевима реч је о имплицитној опозицији, тј. опозицији чији први члан није експлициран, већ се само прагматички реконструише:¹⁰⁹

(85) [...] житељи вароши остадоше незлобива деца. Они ме љубопитљиво гледају, а кад их ословим, радознано запиткују (ММ-КЦН).

Ово је чест случај у правним прописима, кад се првом клаузом изриче норма која важи у општем случају, а другом она која важи у специфичним околностима:

¹⁰⁸ У примеру (84) експлицирана су оба члана опозиције – *некад : послџе*. Притом, у овом примеру постоји и изразит контраст између статуса који Хаџи Духотина има у С1 и С2, који је у конкретном случају бар једнако важан као и однос сукцесивности.

¹⁰⁹ Имплицитану опозицију графички ћемо обележавати тако што ћен експлицирани члан подвлачимо таласастом, а не равном двоструком линијом.

- (86) За време привременог удаљења запосленог са рада у смислу чл. 109. и 110. овог закона, запосленом припада накнада зараде у висини једне четвртине, а ако издржава породицу у висини једне трећине месечне зараде коју је остварио за месец пре привременог удаљења (ЗОР).
- (87) Овлашћени предлагачи утврђују своје предлоге самостално, а ако се један овлашћени предлагач састоји од више правних субјеката, предлог се утврђује споразумно, међусобним усаглашавањем (ЗРДФ).
- (88) До почетка примене закона из става 1. овог члана, заложно право Републике на непокретностима, новчаним средствима на рачуну пореског обвезника, покретним стварима и потраживањима пореског обвезника, установљава се даном уписа у регистар непокретности, односно блокираних рачуна, на покретним стварима – пописом, а на потраживањима пореског обвезника достављањем решења из члана 92. став 2. овог закона дужнику пореског обвезника [...] (ЗППА).

На крају овог одељка поменућемо и случајеве хетерофункционалних независних клауза у којима *a* такође обележава тематски дисконтинуитет:

- (89) У случају да неки од савеза учесника не искористи понуђену квоту ми се можемо надати и накнадном броју улазница, али о томе је за сада рано говорити – напоменуо је Дамјановић. Толико о улазницама, коме је јасно – јасно, а коме није нека се обрати савезу за додатна објашњења, бар кад се ствари мало слегну (П, 23. XII 2005).
- (90) Немам намеру да даље полемишем, а ко је у недоумици нека чита књигу (П, 22. III 2001).

У овим примерима можда би било могуће говорити и о дисконтинуитету у домену говорних чинова, тј. о томе да *a* имплицира промену илокутивне снаге исказа које раздваја, јер се у оба случаја прва клауза може интерпретирати као декларатив, а друга као савет (уп. *Коме је јасно – јасно (+> Објављујем да завршавам са овом темом), а саветујем онима којима није јасно да се обрати савезу; Објављујем да је за мене полемика завршена, а онима који су у недоумици саветујем да читају књигу*). Ипак, чини се да је од овог дисконтинуитета важнији онај у домену дискурса, јер се у оба случаја везником *a* успоставља тематска опозиција (у примеру (89) експлицитна, а у примеру (90) имплицитна): *коме је јасно : коме није јасно* одн. *ја : онај ко је у недоумици*.

1.4.1.2. Дисконтинуитет догађања/стања

У претходном одељку говорили смо о примерима дисконтинуитета као промене актера у две ситуације или промене околности у које је смештен садржај C1 и C2. Овде ћемо прећи на случајеве у којима се дисконтинуитет испољава као дисконтинуитет догађања: на плану информативне структуре клаузе имају исту тему (која се типично, мада не и нужно, реализује као субјекат), али се мења радња, процес одн. стање:

- (91) Папа има свог стратега и свог астролога; мађионичарство се шири на све стране. Све је то дошло са Истока, а зове се васкресеније антике (ММ-КЦН).

- (92) На једној страни тог трга уздиже се нова новцата црква; има два торња, а личи иначе, на четвороспратну палату (ММ-КЦН).
- (93) Политички сукоби и неслагања Милана Милутиновића са Дирекцијом ЈУЛ и Миром Марковић почели су знатно раније, чак пре почетка агресије НАТО на нашу земљу, а односили су се на потезе које држава Србија треба да повуче на Косову и Метохији у борби против албанских сепаратиста (П, 4. IV 2001).

Пошто би се у оваквим случајевима могао употребити и везник *и*, ови примери добро илуструју прагматичку разлику између ова два везника. Везником *и* обележило би се само додавање, а читав исказ интерпретирао би се као континуирани низ информација, о мађионичарству, одређеном рукопису или политичким неслагањима о којима се говори. Будући да обележава дисконтинуитет, везником *а* наглашава се промена перспективе из које се саопштава нешто о заједничкој теми (одакле *је дошло* : како *се зове*, како црква *изгледа* : на шта *подсећа*; ова промена се у примеру (92) и експлицира, конкретизатором *иначе*). Из овога произлази да је заменљивост везника *а* везником *и* у оваквим и другим примерима само привидна – та замена јесте практично *изводљива*, али повлачи прагматичке импликације битне за интерпретацију координиране конструкције, јер *и*, једноставно речено, обједињује конјункте по ономе што им је исто, а *а* – по ономе што се у њима доследно варира.

На дисконтинуитет догађања често наилазимо у административном дискурсу, пре свега у нормативним актима, кад се регулишу различити аспекти неког питања:

- (94) Овај закон ступа на снагу наредног дана од дана објављивања у „Службеном гласнику Републике Србије“, а примењиваће се од 1 . јануара 2002 (ЗППА).
- (95) Програм из става 1. овог члана садржи податке о запосленима који представљају вишак, послове које обављају , квалитативну структуру, године старости, мере којима се стварају услови за њихово запошљавање и рок у коме ће дати отказ, а доноси се у сарадњи са организацијом надлежном за послове запошљавања (ЗОР).
- (96) Средства за посебне резерве предвиђају се финансијским планом, а коначно утврђују годишњим рачуном Народне банке Србије (ЗНБС).
- (97) Овлашћено лице потписује све извештаје и одговорно је за вођење евиденције у вези са извештајима, а на захтев Комисије овлашћено лице може доставити извештаје на увид (ЗФПС).

У последњем примеру дисконтинуитет догађања подразумева и дисконтинуитет околности: првом клаузом се нешто прописује у начелу, а друга се усредсређује на специфичне околности, па се успоставља опозиција која би се могла формулисати као *опште* : *посебно* или *начелно* : *изузетно*. По овоме је овај пример близак односу тематског развијања, о ком говоримо у следећем одељку.

Треба приметити да дисконтинуитет догађања подразумева нешто слабије изражену опозицију него типични случајеви, они у којима је предикат исти, а актери

различити. Ово је последица чињенице да је на синтаксичком плану глагол средиште клаузе, јер је структура клаузе у основи одређена типом глагола. А тамо где се глаголи синтаксички разликују, клаузе није могуће доследно паралелно структурирати.

Посебан случај дисконтинуитета догађања налазимо у примерима у којима се координираним клаузама (обично зависним – условним, односним или изричним) означавају две хипотетичне ситуације које притом (у претпостављеној стварности) заједно важе, било као свевремене или као симултане:

- (98) Послодавац који има у радном односу на неодређено време више од 50 запослених, а намерава да откаже уговор о раду за више од 10% од укупног броја запослених у току календарске године због технолошких, економских или организационих промена, дужан је да донесе програм решавања вишка запослених (ЗОР).
- (99) Ако енергетски субјект из става 1. овог члана послује у систему интегрисаних, односно повезаних енергетских субјеката, чланови његове управе не могу учествовати у управљању матичним предузећем и другим енергетским субјектима која [sic] послују у том систему, а обављају делатности производње, дистрибуције и трговине електричном енергијом (ЗОЕ).
- (100) За председника и чланове Савета не могу се бирати лица правноснажно осуђена за кривична дела против службене дужности, корупције, преваре или за друга кривична дела која их чине неподобним за обављање функције на коју се бирају, а за која су осуђена на казну затвора дуже од шест месеци (ЗОЕ).
- (101) Монографска публикација, у смислу овог закона, јесте публикација у текстуалној или илустративној форми на штампаном или електронском медију, у једном или више делова, чије је издавање унапред утврђено и ограничено, а која има ЦИП запис (Cataloguing in publication), укључујући међународни књижни број ИСБН (International Standard Book Number) као његов саставни део (ЗИПП).
- (102) Лица која немају положен стручни испит, а која на дан ступања на снагу овог закона обављају послове за које је услов положен стручни испит, могу да наставе да раде на тим пословима уколико испуњавају остале прописане услове до полагања стручног испита, а најдуже до две године од дана ступања на снагу овог закона (ЗОЕ).
- (103) Новчаном казном из става 1. овог члана казниће се за прекршај и предузетник који је власник или сувласник апотеке а прописује лек или медицинско средство и поступак супротно члану 46. став 5. и члану 120. став 5. овог закона (ЗЛМС).

Овакве *a*-конструкције семантички су еквивалентне одговарајућим *и*-конструкцијама, а однос две ситуације у оваквим примерима је такав да садржај друге клаузе треба интерпретирати као неку врсту пропратне околности, додатног услова који прати главни услов, саопштен садржајем прве клаузе, што се види по томе што би се у свим случајевима у другој клаузи могли употребити конкретизатори као што су *притом* или *уз то*. Везник *a*, међутим, и овде, као и у другим случајевима, истиче дисконтинуитет, различитост догађања одн. садржаја који се приписује неком појму у

C1 и у C2 (уп. *колико има радника : шта намерава да уради са њима* (98); *где послују : које делатности обављају* (99) итд.), док у одговарајућим *и*-конструкцијама такав ефекат изостаје.

1.4.1.3. Конституентски ниво: дисконтинуитет перспективе/критеријума

У следећим примерима однос описан у претходном одељку налазимо на конституентском нивоу:

- (104) Разговор иде даље. Онај агица једнако прети. Прете и други, само тише и мање одређено, али највише се сашаптавају. Падају и предлози. Многи су мишљења „да се нешто мора учинити“, иако не знају право да кажу шта. Други су за умерена а сигурна средства, а дотле да се чека и трпи (ИА-ПВС).
- (105) Постојеће, а неисправне мерне уређаје купаца енергије који не испуњавају прописане техничке услове енергетски субјект из става 1. овог члана дужан је да замени, и да их као своја средства одржава, баждари и да обезбеђује редовно мерење у складу са чланом 54. овог закона (ЗОЕ).

Иако би се могло чинити проблематичним да се о дискурсном дисконтинуитету говори у односу између контитуената једне клаузе, то заправо није необично, будући да су *а*-конструкције у овим примерима еквивалентне конструкцијама са односним клаузама (уп. *мерне уређаје који постоје / користе се, а (притом) су неисправни енергетски субјект дужан је да...*; *Други су за решења која су умерена, а (притом) сигурна*), тј., како је приметио Арсенијевић (2011: 187), везник *а* може координирати придевске јединице ако имају предикативну вредност, а и као атрибуте, али само ако су нерестриктивни. Везником *а* се, дакле, не имплицира однос између садржаја придева као таквих, већ однос који би постојао између одговарајућих пропозиција. Уместо дисконтинуитета догађања, у оваквим случајевима, будући да је реч о квалификацији одређеног појма, прикладније би било говорити о дисконтинуитету перспективе или критеријума: везником *а* се имплицира да се различитим придевима одређени појам квалификује из различитих перспектива одн. по различитим критеријумима (у примеру (104) средства су *умерена* по снази, а *сигурна* у погледу крајњег исхода до ког доводе; у примеру (105), у погледу формалног статуса, уређаји постоје, тј. вероватно се налазе у некаквој евиденцији и сл., а у погледу функционалности – неисправни су).

Дисконтинуитет перспективе налазимо и у следећим примерима, у којима су координиране именичке јединице:

- (106) кад већ налажаше у проријеђеним косама сиједе власи, осјећајући слабост у тијелу, а безвољност у души, кад је сахранио младост пуну неразумљиве чежње, – јављала се она, та девојка коју је упознао једним обичним и простим случајем (ВМ-Б).

(107) – Ово ти је послала тетка Стоја и молила ме, Бог зна како, да те поздравим: да узмеш и окусиш од те њене пите. Од ње није ни раздавала другима. [...] Мати чисто суревњива на ту лудост те Софкине тетке а своје сестре [...] поче Магду грдити: – А што си јој узимала? (БС-НК).

Дисконтинуитет перспективе у примеру (106) (*Како се осећао физички, а како психички?*) експлициран је опозицијом *у телу* : *у души*. Будући да обе именице означавају одсуство снаге/воље, уместо везника *а* овде је могао бити употребљен и везник *и*, али тада не би била истакнута различитост перспектива из којих се стање јунака квалификује. У примеру (107) пак на промену перспективе указују различити (посесивни) атрибути (*Шта је Стоја Софки, а шта њеној мајци?*).

Употребе везника *а* описане у одељку III.1.4.1 систематизујемо у следећој табели:

Табела 26. Употреба везника *a* у домену дискурса као обележја тематског дисконтинуитета, дисконтинуитета догађања или дисконтинуитета перспективе/критеријума

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација	Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку	
		Интегративни фактор(и)	Имплицитно значење			
Кл1 – <i>a</i> Кл2	Дисконтинуитет	Различитост почетних конституената (типично субјеката)	С1 и С2 немају исту тему: за интерпретацију односа између њих битно је да саопштавају нешто о различитим актерима, појмовима, у вези са различитим околностима и сл.	<i>пак, што се тиче, с једне стране... с друге стране, (кад је реч о)</i>	Клаузе су паралелно структуриране, чиме се формира опозиција између тематских конституената двеју клауза (а обично и између садржаја који им се приписују), а идентичан садржај се обично елидира.	(54), (56)–(61) (64)–(71), (77)–(79), (89), (90) (тематски дисконтинуитет „у ужем смислу“), (72)–(76), (80), (85)–(88) (дисконтинуитет околности)
Кл1 – <i>a</i> Кл2 – ... – <i>a</i> КлN	Дисконтинуитет	Различитост почетних конституената (типично субјеката)	С1 и С2 немају исту тему: за интерпретацију односа између њих битно је да саопштавају нешто о различитим актерима, појмовима, у вези са различитим околностима и сл., и то се посебно, експресивно истиче.	Нема потврда, али би се у начелу могли употребити исти конкретизатори који и иначе сигнализирају тематски дисконтинуитет (в. ред изнад).	Клаузе су паралелно структуриране, чиме се формира опозиција између тематских конституената двеју клауза (а обично и између садржаја који им се приписују), а идентичан садржај се обично елидира.	(62), (63)
Кл1 – <i>a</i> Кл2	Дисконтинуитет	Различитост предиката	С1 и С2 саопштавају нешто о истој теми, али из различитих перспектива („дисконтинуитет догађања“).	Ако се С2 интерпретира као додатни услов уз С1: <i>притом, уз то</i>	Клаузе нису нужно паралелно структуриране.	(91)–(97); симултане или свевремене хипотетичке ситуације: (98)–(103)
К1 – <i>a</i> К2	Дисконтинуитет	Различитост перспективе / критеријума	Критеријуми по којима се (или перспективе из којих се) преко К1 и К2 одређени појам, радња и сл. квалификује нису исти.		К1 и К2 могу се трансформисати у семантички еквивалентне пропозиције које би означавале дисконтинуиране ситуације. Им и ПридЈед имају предикативну или апозитивну вредност и/или су аргументи глагола; ПридЈед не могу бити рестриктивни атрибути.	(104)–(107)

1.4.2. Тематско развијање и уланчавање

1.4.2.1. Тематско развијање

Једна од варијанти опозитивног односа јесте она у којој теме прве и друге клаузе стоје у опозицији, клаузе су у начелу паралелно структуриране, а везником *a* имплицира се тематски дисконтинуитет, али између садржаја клауза нема супротности, а тема друге клаузе је у блиској вези са темом прве, тако што представља други аспект исте појаве (108), упућује на делове претходно именоване целине (109) одн. или конкретизује апстрактни појам (110):

- (108) Пут одрастања у патријархалној култури је строго одређен, једносмеран, а сам процес одрастања је спор и континуиран (ЖТ-ПД).
- (109) Политичка странка има рачун, а организациони облици политичке странке могу имати подрачуна[.] на које се дозначују средства у складу са овим законом (ЗФПС).
- (110) Најлепше осећање које човек може доживети јесте осећање љубави, а најлепши моменат љубави јесте њено буђење: тада се најјаче осећа огромна разлика између дотадашње баналне равнодушности и готово надземаљске узнесености коју доноси рађање овог осећања. – Јеремић, Мисао бр. 335 (ДК-ЧА).

Специфичан начин да се уведе подтема јесте постављање реторског питања које служи да се саопшти садржај једног од конституената клаузе којом се то питање поставља. Погледајмо следећи пример:

- (111) На часовима биологије учили сте о инсективорама, у научним тв-серијама сигурно гледали како ове месождерке спретно хватају бубе у клопке, а да ли сте знали да једна од њих расте и код нас? (П-М, 2001).

Другом клаузом поставља се питање слично реторском, јер онај ко га поставља подразумева одговор, у овом случају негативан, док је облик питања потврдан; ова асиметрија карактеристична је за реторска питања (уп. Бабић 2001; Ковачевић 2007). Међутим, за разлику од типичних реторских питања, код којих је тај подразумевани одговор уједно и интерпретација реторског питања (уп. *Ко може знати шта ће бити сутра?* 'Нико не може знати шта ће бити сутра'), овде се упитна клауза не може заменити обавештајном клаузом попут *Нисте знали да једна од њих расте код нас*, јер функција овог псеудопитања није да констатује то, већ да саопшти оно што је садржај изричне реченице унутар тог питања: *У ТВ серијама сте гледали како ове месождерке спретно лове, а једна од њих живи код нас!*. Овим се постиже посебан прагматички ефекат: информација није саопштена неутралном, обавештајном клаузом, већ на атипичан начин, који захтева сложенију интерпретацију, па се тиме садржају који се

саопштава даје посебан значај. Стога није случајно што се на овај начин тема најављује на почетку текста, тамо где треба привући пажњу читалаца.

1.4.2.2. Тематско уланчавање

Код тематског уланчавања (в. одељак III.1.4.1.3 за тематско уланчавање *и*-клауза) један од конституената прве клаузе (обично онај информативно нов), или читав њен садржај, постаје тема друге клаузе, при чему се ова веза остварује анафорским упућивањем, обично заменицом *тај*:

- (112) Најпре је кагану предочио седам ствари које су створене пре стварања света, а то су: Рај, Тора, Правда, Израел, Престо славе, Јерусалим и Месија, Давидов син (МП-ХР).
- (113) Али постоји још један, по мом мишљењу, изузетно важан разлог за упоредно културно проучавање детета, а тај је: ако не познајемо различите моделе детета (и то, пре свега, „изнутра“) код разних народа и у разним културама и историјским епохама, остаћемо заробљеници једног „природног“, саморазумљивог схватања дечје природе – оног који смо у детињству, или касније институционалним образовањем, некритички усвојили (ЖТ-ПД).
- (114) Коначно, дете одмалена стиче позитиван став према раду и учи се да цени рад, а без поштовања и љубави за рад, патријархална сеоска заједница не може опстати (ЖТ-ПД).
- (115) Јер док су наша или грчка и арапска вера пустиле корена и у другим државама и имају јаку страну заштиту наших једноплеменика и других народа, хазарска вера је једна у држави која нема такву страну заштиту и тако под истим притиском она највише страда, а то значи да ове три јачају на њен рачун (МП-ХР).
- (116) Ако порески обвезник не пријави све касније измене података у пријави за регистрацију [...] Пореска управа решењем одузима пореском обвезнику додељени ПИБ до испуњења обавезе из члана 25. тач. 1) и 3) овог закона , а примерак решења доставља банци (ЗППА).
- (117) Само папуче није могла да трпи, већ ишла без њих, а то све због тих нових чарапа, које су јој ноге и сувише угрејавале (БС-НК).

Иако се тематско развијање и тематско уланчавање не могу потпуно разграничити (уп. пример (110) из претходног одељка, који би се могао разумети и као тематско уланчавање, јер се *љубав* појављује и као конституент прве клаузе и као конституент синтагме која чини тему друге клаузе), код тематског уланчавања нема синтаксичког паралелизма, док је код тематског развијања он бар делимично очуван.

У следећим примерима тематско уланчавање налазимо између хетерофункционалних независних клауза:

- (118) У тој пећини живе они од детињства и имају окове око бедара и вратова тако да се не могу маћи с места, а гледају само напред, јер због окова не могу окретати главе. Светлост им, међутим, долази од ватре која гори изнад њих и далеко иза њихових леђа. Између ватре и окованих води горе пут, а

поред њега замисли да је подигнут зид као ограда какву подижу мађионичари да изнад ње показују своју вештину (Пл-Д).

- (119) Један од најважнијих радова пре почетка сезоне јесте чишћење димњака уз претходну проверу да ли су алтернативни отвори добро затворени, а рад ојачара проверите приношењем запаљене свеће или парчета хартије отвору димњака: уколико пламен улази унутра, значи да димњак добро „вуче“ (П, 28. XI 2006).

У примеру (118) информативно нов појам из прве клаузе постаје тема друге клаузе. По облику, прва клауза је обавештајна, а друга заповедна, али су и једна и друга заправо део ширег описа, који се даје у облику низа упутстава (*Замисли да..., па замисли да...*). У примеру (119) тема друге клаузе (*рад ојачара*) у првој није експлицирана, али се имплицира њеним садржајем (*Један од најважнијих радова јесте чишћење димњака (+> Треба да позовете ојачара да вам очисти димњаке)*).

У следећем примеру садржај прве и друге клаузе представља тему треће, а ова промена се, осим везником *a*, сигнализира и речцом *пак* (за примере сличне употребе речце *пак* у тексту, ван напоредних конструкција, в. Марковић 2011: 570):

- (120) Следи дуг разговор лудака из којег читалац сазнаје да су бојажљиви варошани задивљени одлуком г. Голуже да се убије у њиховом малом мисту, и то јавно, па би стога с пуним правом позвали телевизију да сними читав догађај (јер кад неки сиромашак као г. Голужа хоће да се убије, онда телевизија одмах хита да то сними на лицу места!), а све ће то пак г. Голужи омогућити да се поигра са свима њима! (ДК-ЧА)

Посебан случај тематског уланчавања настаје кад се реченица са *a* уметне у клаузу чији садржај коментарише. Овој појави први је већу пажњу посветио Ковачевић (1998: 24–34; в. и другу литературу која се тамо наводи):¹¹⁰

- (121) Кад најпосле навезу кошуљу звану 'крстови', а то бива између петнаесте и двадесете године, онда се каже да су за удавање (ЖТ-ПД).
- (122) Многе пословице говоре, а то је показало и наше прелиминарно истраживање са скалом фатализма – активизма, да у свакодневној свести народа, један поред другог, стоје фаталистички и активистички став (ЖТ-ПД).

У примеру (121) *то* упућује на садржај конституента уз који стоји (конкретно, на садржај временске клаузе *навести*), а у примеру (122) на садржај читаве клаузе у коју је *a*-клауза уметнута. Уметањем ове клаузе добијају парентетички, апозитивни карактер; за разлику од примера (112)–(117), у којима се коментар садржаја прве клаузе саопштава као нова информација, у примерима (121) и (122) формална неравноправност имплицира функционалну неравноправност – садржај *a*-клауза постаје узредна информација унутар садржаја који коментаришу. Осим тога, уметнута

¹¹⁰ Уметнуте *a*-клаузе истичемо тако што не подвлачимо њих, већ клаузе у коју су уметнуте.

клауза, како је приметио Ковачевић (1998: 29), „комуникативно фокусира дио реченичког садржаја што иза ње слиједи“.

На специфичан тип тематског уланчавања наилазимо у дискурсу правних прописа, кад одређену норму треба додатно прецизирати:

- (123) За сваку календарску годину запослени има право на годишњи одмор у трајању утврђеном општим актом или уговором о раду, а најмање 18 радних дана (ЗОР).
- (124) Запослени не може да ради прековремено дуже од четири часа дневно, а највише 240 часова у календарској години (ЗОР).
- (125) Лица која немају положен стручни испит, а која на дан ступања на снагу овог закона обављају послове за које је услов положен стручни испит, могу да наставе да раде на тим пословима уколико испуњавају остале прописане услове до полагања стручног испита, а најдуже до две године од дана ступања на снагу овог закона (ЗОЕ).
- (126) Предлагач из члана 33. став 3. овог закона, који после ступања на снагу овог закона, поднесе захтев за издавање дозволе за стављање у промет лека, дужан је да нови захтев за добијање дозволе за стављање у промет лека, односно захтев за измену или допуну дозволе (варијације), усклади са чланом 34. ст. 1. и 2, односно чланом 39. став 2. овог закона, као и са прописима донетим за спровођење овог закона, а најкасније у року од једне године од дана ступања на снагу овог закона (ЗЛМС).

За разлику од примера из претходног одељка, овде се на садржај прве клаузе или неког од њених делова не упућује експлицитно, али се то прагматички реконструише (уп. *Има право на одмор у трајању утврђеном законом, а [то је] најмање 18 дана; Запослени не може да ради дуже од четири часа дневно, а [то може бити] највише 240 часова у календарској години* и сл.). Овоме су блиски и следећи примери:

- (127) Енергетски објекти се граде у складу са законом којим се уређује просторно планирање и изградња објеката, техничким и другим прописима, а по претходно прибављеној енергетској дозволи која се издаје у складу са овим законом (ЗОЕ).
- (128) Енергетска дозвола из става 1. овог члана може се издати и квалификованом купцу којем је због техничких или других разлога одбијен приступ преносном, транспортном или дистрибутивном систему, а под условима утврђеним правилима о раду преносног, транспортног или дистрибутивног система (ЗОЕ).
- (129) Висина накнаде за обављање делатности електронских комуникација утврђује се у висини до највише 0,5% од оствареног прихода оператора од обављања делатности електронских комуникација, а према врсти електронске комуникационе мреже или услуге и у складу са финансијским планом Агенције (ЗЕК).

Иако слични, ови примери се разликују од примера (123)–(126), пре свега по томе што би се везник *a* могао изоставити, а подвучене конструкције просто прикључити остатку реченице, без разлике у пропозиционом садржају тако трансформисаних реченица. Отуд, с једне стране, везник *a* у оваквој употреби може деловати сувишно,

редундантно. С друге стране, међутим, он и овде обележава одређену врсту тематског дисконтинуитета између елемената норме: *по којим прописима се објекти планирају и граде : шта је потребно прибавити пре изградње* (127), *коме се издаје енергетска дозвола : под којим условима се то чини* (128), *колика је максимална накнада : према чему се одређује* (129), који би се такође, иако мање очигледно него у претходним примерима, могао интерпретирати кроз дихотомију *опште : посебно*, по чему су ови примери блиски онима из одељка III.1.4.1.2.

Следећи пример показује да се овакве конструкције могу јавити и изван административног дискурса, али у специфичној ситуацији, у којој говорник жели да звучи посебно формално:

- (130) – Сире, – одговори председник са неусиљеним достојанством које су на двору називали хугенотском куртоазијом – ми смо дошли да молимо Ваше Величанство, а према жељи господина од Туа, да поштедите живот осуђеника (АД-45В).

Иако се чини да је ова конструкција стилски обележена као нека врста бирократског манира, она се среће и код добрих стилиста:

- (131) Ту се баш довршавали темељи величанствене цркве Светог Петра, положени од папе Николе V, а на месту где се некад налазила старохришћанска базилика, сазидана од цара Константина (ММ-КЦН).
- (132) Ово је био аксиолошки закључак а на основу досадашње (јеремифевске) књижевнотеоријске демонстрације мање или више дугих монолога (ДК-ЧА).

Употребе везника *a* анализиране у овом одељку (III.1.4.2.2) систематизујемо у следећој табели:

Табела 27. Употреба везника *a* у домену дискурса: тематски дисконтинуитет као тематско развијање или уланчавање

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Имплицитно значење			
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Различитост тематских конституената (типично субјеката)	С1 и С2 немају исту тему: тема С2 је садржај С1 или његов информативни нов део.		Клаузе су паралелно структуриране, чиме се формира опозиција између тематских конституената двеју клауза (а обично и између садржаја који им се приписују), а идентичан садржај се обично елидира.	(108)–(110)
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Различитост тематских конституената (типично субјеката)	С1 и С2 немају исту тему: тема С2 је садржај С1 или његов информативни нов део.	<i>нак</i>	Тема друге клаузе обично је реализована заменицом <i>тај</i> (у ср. р.) која упућује на садржај С1 (или његов информативно нов део) или неком ИМЈЕД која упућује на исти начин.	(112)–(120); уметнуте, апозитивне <i>a</i> -клаузе: (121), (122)
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Различитост тематских конституената (типично субјеката)	С2 прецизира садржај норме коју представља С1	<i>најмање, највише, најдуже, најкасније</i> и сл.	Заменица <i>тај</i> (в. ред изнад) је елидирана и прагматички се реконструише, а експлициран је само део клаузе којим се прецизира С1. У неким случајевима ((127)–(132)) <i>a</i> је могуће изоставити, а остатак клаузе прикључити претходном садржају.	(123)–(132)

1.4.3. Градациони однос као дисконтинуирано додавање

1.4.3.1. Опадајућа градација

Од свих *a*-конструкција, од супротности су најдаље, а саставном односу најближе (уз примере из претходног одељка) оне у којима је однос између конјунката речцом *и* експлицитно обележен као додавање:

(133) Ове социјалне игре значајно доприносе развоју социјалне перцепције, социјалне и емоционалне зрелости, подстичу развој социјалне интелигенције, а доприносе и превазилажењу осећања стида у односу на други пол (ЖТ-ПД).

(134) И молим се Господу, али он неће, па неће да ме узима. А тешко је, Тодоро. Не може се више. Већ и не видим, и не чујем, а и на сметњи сам оним мојима (БС-НК).

Стевановић сматра да се са *a* и обележава и саставност и супротност (в. одељак I.1.2), али то још увек не даје одговор на питање како је могуће обележити неку конструкцију као истовремено саставну и супротну а да то не произведе парадоксалан, семантички неприхватљив исказ.

На ово питање је тешко дати задовољавајући одговор докле год функције везника посматрамо кроз једнодимензионални саставно-супротни континуум. Али зато претпоставка од које смо пошли у овом истраживању – да се употреба везника протеже кроз различите домене и да притом *и* кодира однос у домену садржаја, а везник *a* дисконтинуитет у домену дискурса, отвара простор да се и примери попут (133) и (134) систематски објасне (в. Арсенијевић 2011 за анализу семантике везника *a* чији су закључци на сличном трагу, али у генеративном оквиру).

У „*a* и“ конструкцијама, дакле, *a* и *и* обележавају односе у различитим доменима. (Наравно, у „*a* и“ конструкцијама *и* није маркер координације, па није ни напоредни везник, већ речца, али је његова семантика иста.) Однос додавања у домену садржаја чини их блиским саставним односима, али их од њих разликује дисконтинуитет у домену дискурса који имплицира везник *a*.

У примеру (133) *и* сигнализира да се проширује простор пожељног утицаја социјалних игара одређен у првој клаузи – постоји још нешто што утицај социјалних игара чини позитивним, осим оног што је већ саопштено. Остаје питање у чему је тачно допринос везника *a* интерпретацији исказа. Пошто нема синтаксичког паралелизма, не може се идентификовати никаква опозиција, а тешко је говорити о промени теме, па читалац у оваквом случају мора потражити неки други фактор дисконтинуитета. Једини разлог да се дискурсни континуитет у оваквом случају прекине јесте да се обележи да садржаји клауза нису подједнако информативно

релевантни. Слично је већ приметио Арсенијевић (2011: 181), који, коментаришући пример *Јован побеђује у трци, а освојиће и поене у шампионату*, констатује да контраст између координираних јединица постоји у погледу информативне релевантности, очекиваности или важности. Другим речима, све три клаузе у примеру (133) илуструју значај социјалних игара, али је то што развијају социјалну перцепцију и социјалну и емоционалну зрелост, за аутора ипак нешто важније (или нешто што је лакше претпоставити/очекивати) и заслужује већу пажњу него то што помажу у савладавању стида. Слично је и у примеру (134), с тим што се ту може говорити и о тематском дисконтинуитету, у том смислу што се у првим двама клаузама износе физичке/физиолошке тешкоће, док су оне у трећој другачије природе.

Напоредне конструкције чијим члановима се приписује различита информативна релевантност обично се означавају као градационе, па ћемо и „*a* и“ конструкције означити тако. Додуше, типичне градационе конструкције, оне са *не само... него и*, обично изражавају растућу информативну релевантност и асиметрију типа *познато : ново*, а у основи имају однос исправљања (уп. одељак III.3.4.3), док би се однос обележен са *a* и пре могао окарактерисати као *главно : мање важно, релевантно : мање релевантно* и сл., и притом се не имплицира алтернативност садржаја првог и другог конјункта.

И следећи примери илуструју градациони однос:

- (135) У седмој глави прве књиге свога дела Птолемајос образлаже основну претпоставку свога система да се Земља не креће, а при томе говори и о неким филозофима који су сматрали да је звездано небо непомично, а да се Земља обрће и креће (ММ-КЦН).
- (136) Имао је намеру да пронађе кућу у којој је сликар провео своје последње дане, а и да фотографише његов гроб (М. Капор, *Зое*).
- (137) Јављали смо о победама, а и јесу биле победе, али такве, да их што пре заборавиш (ЈБС-Х).
- (138) У бољевачком срезу, а и неким другим крајевима Србије, деца са четрнаест година већ почињу да обављају све тежачке послове (ЖТ-ПД).
- (139) За све ове фабрике, а и друге, биле су санкције, бомбардовања, али људи су водили рачуна о фирми где раде и сачували су фирму од пропасти (П, 4. IV 2001).
- (140) Из досаде, а и због болова у укрупњеним ногама, одломио сам гранчицу са оближњег багрема и њоме по маховини нацртао нашу сабљу (ЖП-С).
- (141) Такозвана београдска греда, на којој се налазе Булевар краља Александра, Теразије и Калемегдан, а и други висински покренути терени, пружају могућности да се саобраћајни и други садржаји сместе у подземљу, па чак да буду и делимично осветљени природним путем (П-КД, 2002).
- (142) Професор Филозофског факултета у Београду др Милован Митровић је, упозоривши на уобичајену праксу да политичари „одокативно“ доносе важне одлуке с дугорочним, а често и судбинским последицама по више

генерација и државу, указао да је приватизација, као и својевремено подржављење, у суштини колосална прерасподела друштвеног богатства и моћи (П, 4. IV 2001).

У примеру (135) као конкретизатор је, осим *и*, употребљен и израз *при томе*, којим се експлицитно указује на додатност, „узгредност“ садржаја С2 у односу на С1. У примеру (136), реч је о градационом односу између зависних клауза. У преосталих пет примера може се говорити о координацији јединица нижих од клаузе: предлошко-падежних конструкција са прилошком вредношћу ((138)–(140)), именица/именичких синтагми (141) и придева/придевске синтагме (142). Овде треба приметити да оваква координација по правилу није могућа ако се изостави речца *и* (уп. *У бољевачком срезу, а неким другим крајевима Србије...; *За све ове фабрике, а друге... итд.). То посебно важи за примере (138)–(141), јер именичке јединице одн. предлошко-падежне конструкције није могуће координирати везником *а*, осим ако немају предикативну вредност, што у овим примерима није случај. У примеру (142) *и* би се могло изоставити, јер се ту различитим придевима одређују различити аспекти последица (какве су по трајању, а какве по значају), а и чињеница да дугорочност не подразумева нужно и судбински значај; дакле, интерпретација би се проширивала у епистемички домен, а не би се имплицирала различита информативна релевантност конјунктата.

У аргументацији се различита информативна тежина може додатно сигнализирати конкретизаторима попут *пре свега*, *најпре* одн. *осим тога*, *сем тога* и сл., који могу формирати и опозицију (ако се у свакој клаузи употреби одговарајући конкретизатор):

- (143) Хипотезе ће бити, пре свега, формулисане као глобалне везе између група варијабли, а онда и као специфичне везе међу појединим варијаблама између којих се очекује повезаност (ЖТ-ПД).
- (144) Поставља се питање: зашто се неки од ових обичаја трансформишу, а други супституишу новим, трећи своде на елементарни облик, а четврти нестају? Пре свега, нису сви обичаји и веровања у овом комплексу подједнако значајни, а осим тога, и промена начина живота, измењени услови у којима се деца рађају и подижу не погађају подједнако све сегменте система о коме је овде реч (ЖТ-ПД).
- (145) То је добро јер неће бити „скривања“ прихода а осим тога, дажбине ће држави морати да плате и они који су то до сада избегавали (П, 4. IV 2001).
- (146) Оправдања за Милошевићево притварање није било, сматра Ивковић, пошто он није човек који би бежао, а сем тога и нема где да побегне, имајући у виду хашку потерницу (П, 4. IV 2001).

1.4.3.2. Растућа градација

Посебан тип градационих *а*-конструкција представљају оне са речцом *камоли* (*да*) / *некмоли* (*да*), које су, уз конструкције типа *не само... него и* у литератури одавно идентификоване као типичне градационе конструкције (према Ковачевићу (1998: 42), о

реченицама са *a камоли* први говори Лука Зима (1880), а касније је та категорија у различитим граматикама само преузимања):

- (147) Мистерију празног последњег реда разрешила је чим је покушала да се увуче и седне. Ту није било места ни за ноге трогодишњег детета, а камоли целог гледаоца?! (МЋ-ЛФ).
- (148) – Да ли сте ви она коју тражим? Она се окренула као да сам је ударио. – Зависи – шапнула ми је на уво – шта тражите. То је био стари трик. Шапат никад не можете да препознате. Не можете да знате чак ни да ли шапуће мушкарац или жена, а камоли да препознате глас одређене особе (МН-СЋС).
- (149) И стога, питање што су га патетично постављале наше новине [...] мени се чинило, као што ми се и сада чини, заиста вашарским питањем око којег не треба трошити речи и не треба проливати мастило, а камоли жуч и крв, питањем, дакле, сасвим бесмисленим (осим, можда, из етнологског аспекта) и у датом контексту сасвим шупљим као то лицитарско срце, и од исте тестенине, де меме фарине (ДК-ЧА).
- (150) Оптужница нема перспективу и у потпуности сам сигуран у ослобађајућу пресуду. Тужилац је оптужницу писао по диктату. Елемената није било ни за покретање истраге, а камоли подизање оптужнице (П, 4. III 2008).
- (151) Мећава хрупти, разломи планину. [...] Мећава изненади звер – а камоли човека (АИ-Т2).
- (152) Али даље од подђакона није отишао, – није био ни ђакон, а камоли да буде рукоположен за свештеника (ТМ-ЧБ).
- (153) А Борхес, тај знаменити Аргентинац Хорхе Луис, за живота је оставио опоруку да место његовог вечног починка треба да буде Женева; не, дакле, родна Аргентина него Швајцарска, и то само зато што у тој европској држави, како је нагласио, огромна већина света не зна ко им је председник, а камоли да га још и обожавају (П-КД, 2001).

Како примећује Ковачевић (1998: 45), предикати оваквих клауза увек су супротне поларности (уп. *Ту није било места ни за ноге трогодишњег детета, а камоли да је било за целог гледаоца; Не можете да знате чак ни да ли шапуће мушкарац или жена, а камоли да можете да препознате глас одређене особе* итд.), а карактерише их растућа градација: „Могућност (не)реализације првог елемента низа увијек је очекиванија од могућности реализације другог елемента кад се они нађу у суодносу“ (Ковачевић 1998: 48). Пипер (2009: 78) овакве конструкције назива градационим реченицама јаке неједнакости са општим значењем ’још више’ одн. ’још мање’.

Иако се израз *a камоли* традиционално сматра засебним изразом, тј. везничким спојем, сматрамо да је доследније овакве конструкције третирати као посебан тип *a-* конструкција са конкретизатором *камоли* (*некмоли*), пошто се исти семантички ефекат, иако ређе, може постићи и другим изразима:¹¹¹

¹¹¹ Пипер (2009: 80), додуше, одваја овакве конструкције од оних са *a камоли*, али само као „структурно засебан тип компаративног степеновања“, што вероватно значи да их не сматра и семантички битно

- (154) Треће, овај капицибаша био је човек омражен и на рђаву гласу, мелез, без правих пријатеља, који је издавао и лагао свакога, исто као што дише и говори, и кога никад нису ценили ни они који су се њиме служили. Стога његова смрт неће никога много изненадити а још мање ће изазвати огорчење или освету (ИА-ТХ).

У погледу смера градације, конструкције са *a камоли* само су део једне шире групе *a*-конструкција са растућом градацијом, у коју, осим конструкција са *a камоли*, спадају и конструкције у којима се првом клаузом дефинише одређени скуп или тип ситуације, а затим се тај скуп сужава тако што се издваја онај његов део који је по одређеном критеријуму најважнији или најтипичнији представник класе или се типична ситуација конкретизује оном реализацијом која се сматра најтипичнијом или најважнијом. Предикат друге клаузе се елидира, а на важност или типичност издвојеног представника класе указује се конкретизаторима као што су *посебно*, *нарочито* или неком другом речју, типично прилогом, који заправо експлицира критеријум по ком се издваја оно што је посебно битно:

- (155) ЈЕЛИСАВЕТА: Тој Гини све смета, а нарочито уметност! (ЈС-ППШ).
- (156) Нека новија истраживања показују да су и данас веома омиљене међу нашим адолесцентима социјалне традицијске игре, а посебно „игра љубљења“ (ЖТ-ПД).
- (157) И шта значи за једног писца који је доспео и у светску антологију то да неко има неубичајено презиме, уколико ће та прича у свом коначном облику dospети у свет, где ништа није неубичајено, а најмање презиме, јер се ова прича догађа на ничијој земљи, по-map's land-у, па, дакле, такве референце да неко има неубичајено презиме, не значе ништа друго до то да њихов аутор не зна да каже о свом јунаку ништа осим бесмислице и клишеа (ДК-ЧА).
- (158) Тек по које, као задоцнело, чуће се крцање ђерма на бунарима, тек по који бат улицом. Журећи се, ако прође тек по који слуга, чирак, носећи из чаршије што је газда за кућу закуповао, а обично на машине навлачене и испеглане фесове, или готове халине, узете тек сада од кројача (БС-НК).
- (159) Одмах после онога гласника очевог, првога после толиких година, на срећу њихову а највише на изненађење, почеше да стижу и други гласници доносећи од њега поздрав и глас да је здрав (БС-НК).
- (160) И да све то не би било, она, тобож послом, поче једнако шврљати по дворишту, а највише око капије, до које је ипак допирао жагор, који је храбрио (БС-НК).

Различите градационе *a*-конструкције систематизујемо у следећој табели:

различитим, тим пре што кључном семантичком компонентом конструкција са *a камоли* сматра значење типа 'још више' или 'још мање' (в. Пипер 2009: 79).

Табела 28. Употреба везника *a* у домену дискурса: дисконтинуирано додавање (градациони однос)

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Имплицитно значење			
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Информативна релевантност	С1 и С2 нису једнако информативно релевантне: С1 је важнија / релевантнија него С2 (опадајућа градација). Неки аспект односа између С1 и С2 интерпретира се као додавање.	<i>и притом</i> корелативни конкретизатори: <i>пре свега / прво / најпре : осим тога / онда / затим</i>	Друга клауза готово увек садржи неки маркер додавања, по правилу речцу <i>и</i> (или неки други, у датом контексту еквивалентан израз). Речца <i>и</i> распоређује се у другој клаузи уз садржај који се додаје одговарајућем садржају саопштеном у С1.	(133)–(137), (143)–(146)
К1 – <i>a</i> и К2	Дисконтинуитет	Информативна релевантност	Садржај К2 додаје се садржају К1, али је мање важан / релевантан него садржај К1 (опадајућа градација).	<i>и</i> (обавезно)		(138)–(142)
КЛ1 – <i>a</i> <i>камоли</i> / <i>још мање</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Информативна релевантност	С1 је очекиваније од С2 (растућа градација). Немогућност С1 подразумева немогућност С2.	<i>камоли, (некмоли), још мање</i>	Предикати клауза су различите поларности.	(147)–(154)
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2	Дисконтинуитет	Различитост тематских конституената (типично субјеката)	У С2 се издваја најтипичнији представник скупа дефинисаног у С1 или најважнија / најтипичније реализација С1 (растућа релевантност).	<i>посебно, нарочито, обично, најмање, највише</i>		(155)–(160)

1.4.4. Од домена дискурса ка епистемичком домену

1.4.4.1. Дисконтинуиране пропозиције као премисе у закључивању

У следећем примеру тематски дисконтинуиране клаузе представљају премисе у закључивању:

(161) Каснимо, како да не каснимо! Скоро ће пет, а представа почиње у шест! (ЉС-ППШ).

(162) Кренем тим путем, али се заустављам код пекаре. Она је привукла мој поглед, јер ево већ неколико година како нисам окусио белог пецива, а овде је оно изложено у прозору (ММ-КЦН).

У примеру (161) везник *a* обележава тематски дисконтинуитет (колико је сати : када почиње представа). Међутим, контекст у ком се овај пример налази сугерише да се интерпретација не завршава на декодирању информација о тренутном времену и времену представе: у претходном исказу говорник тврди да трупа касни на представу, а исказ који следи за њим треба да понуди доказ за ту тврдњу. Тај доказ почива на више премиса, од којих се једна, она за коју говорник сматра да је свим саговорницима добро позната ('Потребно нам је више од једног сата да се припремимо'), не експлицира, док се друге две изричу *a*-клаузама. Стога прелаз са једне на другу тему уједно представља прелаз са једне на другу премису у закључивању. Везник *a*, дакле, раздваја сегменте дискурса са различитом темом, а тако *раздвојене* пропозиције посматрају се паралелно, једна према другој, да би се из њих извео одговарајући закључак (в. Блејкмор/Карстон 2005 за примере „раздвојених експликатура“ које функционишу као премисе у закључивању).¹¹²

У примеру (162) координираним клаузама прецизира се узрок, али клаузе не представљају узроке свака за себе, већ њихови садржаји представљају премисе на основу којих се закључује да је исход саопштен вишом реченицом (да је пекара привукла приповедачев поглед) био неминован: *Већ неколико година нисам окусио белог пецива; овде је оно изложено. Дакле, изложено пециво ме веома привлачи.* Закључак који се на тај начин изводи из садржаја клауза заправо је непосредни узрок онога што је саопштено у вишој реченици (уп. *Пекара ми је привукла поглед јер ми је веома стало до пецива које је у њој изложено*). Ови примери блиски су примерима

¹¹² Чини се да има извесне аналогije између овога и начина на који се у класичној логици представљају силогизми: премисе се не обједињују, већ се свака исписује *засебно*, једна испод друге, тј. једна *паралелно* са другом, да би се испод њих подвукла црта и извео закључак:

Сви људи су смртни.
Сократ је човек.
Сократ је смртан.

дисконтинуитета догађања које наводимо у одељку Ш.1.4.1.2, али је у тим случајевима закључак већ експлициран, док се овде препушта саговорнику да га изведе.

Однос између садржаја клауза добија, дакле, пуну интерпретацију у епистемичком домену, али је теже доказати да то важи и за сам везник *a*. Као маркер дисконтинуитета, везник *a* би, употребљен у епистемичком домену, морао имплицирати дисконтинуитет у том домену, а то значи неку врсту супротности, несагласности, противречности и сл. (в. следећи одељак), што овде није случај. Као најбоље решење зато се чини претпоставити да везник обележава тематски дисконтинуитет одн. дисконтинуитет догађања, док се, у интеракцији са контекстом и позадинским знањем, из садржаја клауза као премиса изводи одговарајући закључак.

Слично важи и за наредни пример, у ком се везником *a* обележава тематско уланчавање, а развојене пропозиције представљају премисе у закључивању, те се из развојених пропозиција изводи се закључак 'Бајке имају важну улогу у одрастању и сазревању':

- (163) Проживљавајући јунаков одлазак из куће у неизвесну и опасну авантуру, дете које слуша бајку преживљава и уједно савладава сопствени страх од одвајања, а ово афективно одвајање од родитеља представља нужан и веома битан услов одрастања и стицања зрелости (ЖТ-ПД).

Одговарајући однос налазимо и на конституентском нивоу:

- (164) Како је жива четрнаест пута тежа од воде, Торичели је замишљао да се она не може попети више од рифа и по. Та мала висина омогућила му је овај опит који је 1643 извршио уз припомоћ свога пријатеља Вивијанија. Узели су стаклену цев, дугу два рифа, а затворену на једном свом крају, напунили је живом, зачепили и њен други крај, заронили у суд, напуњен живом, па га затим отчепили (ММ-КЦН).
- (165) Фил је пружио сурлу пут његове округле даске на којој су били изложени колачи, али је Вејсил био бржи и измахнуо дрвеним поклопцем да одбије животињу, и слон је заиста повукао сурлу, али је тада онај Филфил, који је био жилав и снажан а дугих руку као мајмун, притрчао и опалио мајстор – Вејсилу такав шамар какав се не памти у Травнику (ИА-ПВС).
- (166) У уши обеси оне материне у родбини наслеђиване златне минђуше са великим дукатом, које су биле спојене златним ситним и дугим ланцем, чија је средина била утврђена за такође златну куку, коју забодете горе по потиљку на шамију, те је половине од тог ланца почеше голицаво а хладно да додирују по врату и леже јој по раменима (БС-НК).

У сва три случаја везником *a* обележава се однос о ком смо говорили у одељку Ш.1.4.1.2 – имплицира се да се придевским ((164), (165)) одн. прилошким (166) јединицама координираним са *a* именички појам одн. радња квалификују из различитих перспектива, по различитим критеријумима (*каква су својства цеви у погледу дужине : каква су у погледу приступа њеној унутрашњости; какав је био*

Филфил по снази : колике су му биле руке; какав је био додир ланца по осећају који је производио : какав је био по топлоти). Осим тога, у контексту какав постоји у овим примерима свака од координираних придевских јединица може се развити у одговарајућу пропозицију које упућују на закључак релевантан у датом контексту. У примеру (164), пошто је из претходног садржаја познато да је Торичели сматрао да се жива неће попети више од једног и по рифа, пропозиције 'Цев је дуга два рифа' и 'Цев је затворена на једном крају' упућују на закључак 'Цев је била сасвим подесна за експеримент'. Слично томе, у примеру (165), пропозиције 'Филфил је био жилав и снажан' и 'Филфил је имао веома дуге руке' упућују на закључак 'Филфил је могао да задаје врло тешке и болне ударце'. У примеру (166) пропозиције 'Половине ланца голицаво су додиривале Софку' и 'Половине ланца хладно су додиривале Софку' упућују на закључак 'Додир ланца на Софкином врату био је врло непријатан'. У сва три случаја у начелу је могао бити употребљен и везник *и*, али би његов допринос био неутралнији – обележио би само додавање. Такође, као саставни везник, *и* не би истицао различитост аспеката на основу којих се конјунктима квалификује појам на који се односе, већ оно што им је заједничко: у случају конструкције *дуга два рифа и затворена на једном крају* заједнички садржалац би се једноставно могао формулисати као *физичка својства цеви*, док се у случају одговарајуће *а*-конструкције он мора формулисати као нека врста антитезе, као што смо и учинили (в. горе).

На сличан начин могуће је анализирати и следећи пример, који је занимљив и зато што илуструје тзв. хетерофункционалну координацију:

- (167) Наиме, идилу дорћолског недељног преподнева (17. 2) пореметила је „свађа“ два дорћолска пса. Свађа је прерасла у борбу, што није ништа необично ако се зна да су оба мушког пола, а на заједничкој територији (П, 22. II 2001).

И овде постоји дисконтинуитет у смислу критеријума квалификације (*ког су пола : где се налазе*). Хетерогеност постоји на синтаксичком и семантичком нивоу (именски : прилошки предикатив, квалитативни генитив : *на* + локатив, тј. особина : место налажења), али не и на прагматичком, јер на основу општег знања једна биолошка особина (мушки пол) и једна тренутна околност (налажење на истој територији) добијају исту функцију – то су кључни елементи премиса у обрасцу закључивања који води најпотпунијој интерпретацији исказа у примеру (167) – да два пса мужјака не могу делити исту територију, па су се морали сукобити.

1.4.4.2. Корективни контраст

Посебну врсту употребе, која делимично припада домену дискурса, а делимично епистемичком домену налазимо у примерима који следе:

- (168) Па онда, пред сам мрак, [...] да и он оде и, за свој новац, купи најбоље и најугојеније јагње, одмах га до капије, испод шамдуда, окачивши омчу од старог неког и масног ужета, ту закоље и одере. Али проливену крв да не почисти, да би се по њој сутра, када гости дођу, видело како је цело јагње заклато а не да је са касапнице на черек куповано (БС-НК).
- (169) А ти, ти си онај који долази у дворану да види нашу представу, а не да глуми (МП-ХР).
- (170) Јер, божје име (Тора) је глагол, а не именица, и тај глагол почиње с Алеф (МП-ХР).
- (171) У њима је главно уживање у самој игри, а не у победи (ЖТ-ПД).
- (172) Усмена књижевност је не само по свом пореклу народна, колективна творевина, већ се и обраћа најширем аудиторијуму, односно њена рецепција има масовни а не елитистички карактер (ЖТ-ПД).
- (173) [...] да би се човек расанио довољно је да испише било коју реч и одмах ће бити потпуно будан, толико је писање само по себи натприродан, божански, а не људски посао (МП-ХР).
- (174) Дакле, био је тако близу, а не, као што су ове мислиле, врло далеко, ко зна у ком граду, у некој вароши чак код мора (БС-НК).
- (175) по томе Коен је закључио да је цели леви зид ходника заправо једно степениште постављено својом бочном страном дупке на под, тако да је било неупотребљиво, јер су газашта степеника стајала усправно, лево од ногу а не под њима (МП-ХР).

Као што се из примера види, садржај другог члана *a*-конструкције у оваквим примерима увек је негиран. У примерима (168) и (169) реч је о координираним клаузама, док су у осталим случајевима то именице (170), предлошко-падежне конструкције (171), придеви ((172) и (173)) и прилошке синтагме ((174) и (175)).¹¹³

На семантичко-прагматичком плану важно је не само да је прва клауза потврдна, а друга одрична, већ да се садржај прве клаузе и оно што се негира у другој клаузи сматрају алтернативама, тј. ситуацијама које се међусобно искључују или бар не могу обе важити (у примеру (168) може се припремити цело јагње или само његов део, у примеру (169) онај ко долази да гледа, не долази да глуми итд.). На прагматичком плану битно је да се негирани садржај на одређени начин очекује: потребно је да као алтернатива садржају прве клаузе буде непосредно доступан у контексту (претходно поменут) или у знању саговорника. Ове карактеристике заправо су битна обележја односа исправљања или корективног односа, који се типично остварује напоредним

¹¹³ Друго решење било би да се сви случајеви сматрају координацијом клауза, што значи да би се, у том случају, у примерима какви су овде (170)–(175) морало говорити о елидирању предиката у другој клаузи, тј. морала би се претпоставити структура сложенија него што је неопходно.

него-конструкцијама. Штавише, како је приметио Поповић (2008: 353), примери (170)–(175) могу се посматрати као инверзије *него*-конструкција:

(176) (Инверзија примера (168)):

Видело се да није са касапнице на черек куповано, **него** је цело јагње заклато.

(177) (Инверзија примера (169)):

Ти си онај који не у дворану долази да глуми, **него** да види нашу представу.

(178) (Инверзија примера (170)):

Јер божје име (Тора) није именица, **него** глагол.

(179) (Инверзија примера (171)):

У њима није главно уживање у победи, **него** у самој игри.

(180) (Инверзија примера (172)):

Њена рецепција нема елитистички, **него** масовни карактер.

(181) (Инверзија примера (173)):

Толико писање само по себи нема људски, **него** натприродан, божански карактер.

(182) (Инверзија примера (174)):

Није био тако близу, као што су ове мислиле, **него** врло далеко.

(183) (Инверзија примера (175)):

Газишта нису стајала под ногама, **него** лево од њих.

У домену дискурса овакве конструкције увек подразумевају да је први конјункт информативно нов, док се негирани садржај другог конјункта мора на одређени начин очекивати, претпостављати, тј. бити доступан у непосредном контексту (в. уводни део о исправљању у одељку о везнику *него*). У овоме је и кључна разлика између *него*-конструкција и корективних *a*-конструкција: у *него*-конструкцијама полази се од онога што је претпостављено, очекивано (и што се не остварује), а затим се саопштава алтернатива (која се реализује), док се код корективних *a*-конструкција полази од оног што се реализује, а затим се саопштава нереализована алтернатива.¹¹⁴

Систематску везу између *него*-конструкција, с једне стране, и *a*-конструкција, с друге, илуструју и следећи примери:

(184) Иако није изричито споменула тврдњу НАТО-а да наводно нема научних доказа о штетности осиромашеног уранијума по људско здравље, Валдстремова је у расправи у Европском парламенту изјавила да се мора истраживати вишеструки, „коктел учинак“ и других чинилаца, а не само да се издвојено испитују последице производње и употребе пројектила са осиромашеним уранијумом (П, 18. I 2001).

(185) Материјал за речник с три речника о хазарском питању Даубманус је добио по свој прилици од неког монаха источног хришћанског обреда, али је Даубманус допуњавао добијени материјал, па се тако он јавља и као редактор ХАЗАРСКОГ РЕЧНИКА, а не само као његов издавач (МП-ХР).

¹¹⁴ РСАНУ (s.v. *a*) за везник *a* под значењем I.ђ. наводи и примере у којима је редослед обрнут, као код *него*-конструкција, и у којима се зато *a* може без икаквих последица по интерпретацију заменити са *него*, али је таква употреба изразито архаична, и у самом речнику је означена квалификатором „ретко“.

(186) Он је преживео и угушио у себи горка разочарања у своје саборце и у близину победе, и он је једини из општег хора хуманиста остао онакав какав је и био – велики борац и велики оптимиста (Јевнина). Раблеов смех има и свог идејног, а не само личног повода и оправдања (ДК-В).

(187) СОФИЈА: Да се ја ноћас нисам сетила Филипа, можда бих изгубила и главу, а не косу! (ЈС-ППШ).

У оваквим случајевима други конјункт је обавезно негиран, док први обично садржи речцу *и* као маркер додавања. Реч је о градационим конструкцијама (уп. Пипер (2009: 82–83), који реченице у овом односу назива „антирестриктивним градационим реченицама са завршном антирестрицијом“), које представљају семантички еквивалентну инверзију одговарајућих градационих *него*-конструкција (уп. *Можда бих изгубила и главу, а не косу* : *Можда бих изгубила не само главу него и косу*). Као и у претходној групи примера, разлика између градационих *а*-конструкција и градационих *него*-конструкција јесте у смеру градације: *него*-конструкције еквивалентне примерима (184)–(187), изражавале би растућу градацију (информативнији би био други конјункт, в. одељак Ш.3.4.3 о градационим *него*-конструкцијама), док је са одговарајућим *а*-конструкцијама обрнуто.

1.4.4.3. Прецизирање конструкцијом са везником *а* и *да*-клаузом

Посебан случај представљају конструкције са везником *а* и *да*-клаузом какве налазимо у примерима (188)–(192), којима се прецизирају поједине околности битне за садржај клаузе која им претходи:

(188) Кад га шинеш, а да те крв све до капе не попрска, ко да га ниси ни шино, је л разумијеш? (ЈС-ППШ).

(189) Наједном је опазила неку промјену, а да није знала шта се је догодило (ВМ-Б).

(190) Најзад, у текућој етнолошкој продукцији веома много се пише о „великим“, „значајним“ променама у обичајима и веровањима, а да се при том нема на располагању ништа од података о томе каква је некада била заступљеност тих истих појава! (ЖТ-ПД).

(191) Није могуће уништити све уређаје а да се, при томе, не уништи читав авион (П, 4. IV 2001).

(192) Нису нам потребни литералисти уобразиље. Они нису у стању да прочитају тело газеле, а да не помисле на цревне паразите, зоолошке вртове и смрад (МЕ-УМ).

Поповић (1972–1973) овакве реченице одређује као зависне начинске реченице са везником (*а*) *да*, и констатује да се њима карактерише нека околност „од које зависи карактер, смисао, значај, домашај и сл. радње управне реченице“ (Поповић 1972–1973: 156), али и да имају карактеристике напоредних супротних реченица, јер се њихова радња „надовезује на неку другу радњу“ и не могу стајати на почетку комуникативне

реченице, а изостајање радње „носи у себи и извесну супротност“ (уп. Поповић 1972–1973: 157–158).

О дисконтинуитету се овде може говорити као о дисконтинуитету догађања (уп. (188): *шта шинеш : шта те попрска*; (189): *шта је опазила : шта је знала*; (190): *о чему се пише : шта се има на располагању* итд.), али се обично имплицира и несагласност садржаја клауза, тј. говорник претпоставља да се садржаји клауза тешко или никако не могу остварити заједно, што значи да се може говорити и о дисконтинуитету у епистемичком домену, тј. о супротности, како, уосталом, примећује и Поповић (1972–1973, в. горе), а не само у домену дискурса.

На околносну семантику оваквих конструкција указује конкретизатор *притом / при томе*, који је употребљен у примерима (190) и (191) (а могао би бити употребљен и у осталима). Осим тога, примери (188), (191) и (192) блиски су и одговарајућим конструкцијама са начинском/последичном клаузом (уп. *Кад га шинеш тако да те крв све до капе не попрска...*; *Није могуће уништити све уређаје тако да се не уништи читав авион*; *Нису у стању да прочитају тело газеле тако да не помисле...*), док у примерима (189) и (190) таква парафраза није добро решење.

Постоје, дакле, добри разлози да се овакве конструкције са *а да* сматрају функционално зависним, а израз *а да* везничким спојем. С друге стране пак, могуће је претпоставити да је реч о напоредној конструкцији, при чему је у другој клаузи елидиран редувант садржај који се обично може формулисати као *а то се догоди / то урадиш тако да...* (уп. *Кад га шинеш, а [то урадиш тако] да те крв све до капе не попрска*; *Наједном је опазила неку промену, а [то се збило тако] да није знала шта се догодило*; *Много се пише о великим променама, а [то се ради тако] да се притом нема на располагању ништа од података*; *Није могуће уништити све уређаје, а [учинити то тако] да се, при томе, не уништи читав авион*; *Домиљали су се како да укажу пажњу везировом слону, а [да то учине тако] да то буде запажено*; *Они нису у стању да прочитају тело газеле, а [да то ураде тако] да не помисле на цревне паразите итд.*).

На то да зависна клауза са *да* овде функционише као засебан конституент, указује то што се на питање о начину/околностима вршења радње у првој клаузи одговара клаузом са *да*, а не са *а да* (уп. – *На који начин не треба да га шинеш? – (Тако) да ме не попрска крв све до капе / *А да ме не попрска крв све до капе*).

Чини се да клаузе за прецизирање са *а да* представљају још један прелазни тип конструкција – функционално су еквивалентне са одређеним субординативним

конструкцијама, али задржавају нека својства координације. Стога није необично што се, како примећује Поповић (1972–1973: 157) и оне могу уметнути унутар претходне/више клаузе, као и неке од клауза о којима смо говорили у одељку Ш.1.4.2.2.

1.5. Епистемички домен

1.5.1. Опозитивни контраст

1.5.1.1. Структурни опозитивни контраст

На почетку одељка Ш.1.4 видели смо да контраст између два конјункта не мора потицати само од тематског дисконтинуитета и паралелне структуре клауза, већ може бити појачан и антонимијом између чланова опозиције, па се може говорити не само о дискурсном дисконтинуитету него и о супротности:

- (193) Истина је прозрочна и не опажа се, а лаж непрозирна, не пропушта светлост ни поглед (МП-ХР).
- (194) Десетак чаршијских људи, али од оних „тањих“, пијуцкају ракију, једни страсно и мирно, а други обазриво и нећкајући се (ИА-ПВС).
- (195) У митскомагијском моделу развој је схваћен као скоковит, квалитативан, неизвесан и драматичан процес, а у световном моделу као непрекидан, претежно квантитативан, спор, али извесан, безбедан процес (ММ-КЦН).
- (196) Застидио се кад је видио ту жену која је препатила сву грозоту смрти синовљеве; Милан је умро једном, мучио се само једном, а она ће да се непрестано мучи, то умирање њу ће вјечно да боли, њезина рана вјечно да крвави, страшније него њему (ВМ-Б).
- (197) Јеврејин је живо оптрчавао дрвени басен са катраном, доказујући неоснованост оптужбе, а Целалудин-ефендија га је само посматрао својим непомичним погледом (ИА-ПВС).

Наравно, vznik *a* и у овим случајевима кодира тематски дисконтинуитет (у примеру (195), прецизније, дисконтинуитет околности), али овде постоји и супротност, која се састоји у томе што се различитим актерима или појмовима приписују својства која се схватају као супротстављени полови на континууму (*прозрачна : непрозирна; страсно : обазриво, мирно : нећкајући се; скоковит : непрекидан, квалитативан : претежно квантитативан, драматичан : спор; једном : непрестано*). Дискурсни дисконтинуитет овде, дакле, постаје и епистемички дисконтинуитет, тј. уз структурну опозицију постоји и супротност. У примеру (193) супротност је појачана тиме што су и субјекти (*истина : лаж*) антоними, мада пре комплементарни него степеновани, а то условно важи и у примерима (194) и (195), ако узмемо да парови *један : други* одн. *митскомагијски : световни модел* у конкретним контекстима функционишу као комплементарни антоними. Комплементарне антониме налазимо и у примерима (198)–(201), а тзв. дирекционе (Херартс 2010) у примерима (202) и (203):

- (198) [...] устане један радник и каже, друже, два месеца има како си дошао, направио си 3–4 пара одела и чизама (наше место мало, па се све зна), један пар задржи, а ресто пошаљи на фронт [...] (АИ-М).
- (199) „Немој мислити“, рече му отац, „да ми је непознато да је католичка црква забранила учење Коперниковог система, но треба разликовати шта је веровање, а шта учење. [...]“ (ММ-КЦН).
- (200) Ако је зарада уговорена делом у новцу, а делом у натури, за време одсуствовања са рада послодавац је дужан да запосленом накнаду зараде исплаћује у новцу (ЗОР).
- (201) Тако једног кишног и замагљеног дана, неки варошанин, наивног лица признаде господину Голужи да је – што намерно а што нехотично – много убио људи и животиња, али још, ето, не зна да ли је због тога навукао на себе грех или је само уобразио којешта! (ДК-ЧА).
- (202) Север је плодан, али сувише хладан; Југ чаробан по својој клими, али неугодан због комараца, а Центар, право речено, нема ничег занимљивог (ГФ-БП).
- (203) – А ако тамо доле буду одредили почаст, похвалу и награду за онога ко је најбоље видео предмете који су пролазили, најбоље запамтио који су од њих обично пролазили први, који последњи, а који истовремено, тако да би најбоље могао унапред рећи који ће од њих сад наићи, мислиш ли да ће он после овога још жудети и завидети онима који тамо код њих уживају моћ и углед? (Пл-Д).

Будући да је антонимија однос који постоји између јединица лексикона, може се поставити питање зашто би се овакви случајеви уопште смештали у епистемички домен, а не у домен садржаја. Најкраћи одговор био би да антонимност чланова опозиције у *a*-конструкцији не значи нужно и супротан однос између садржаја конјунктата. Примере за то наводимо нешто ниже (в. (212)–(218)), а пре тога ћемо се осврнути на случајеве у којима се однос између *C1* и *C2* интерпретира као супротност иако се однос између лексичких значења чланова опозитивног пара не би могао одредити као антонимија.

Тако у примеру (204) предлошко-падежну конструкцију *до сада* интерпретирамо као 'по старим прописима', што значи да се опозитивним паром *до сада : по новој уредби о примени пореза* имплицира антонимија ('стари : нови прописи'). Такође, у пару *неопорезована : скупља за 20 одсто* нема антонимије на нивоу лексичког значења, јер узрок поскупљења не мора увек бити порез, али се у датом контексту ове две придевске јединице интерпретирају као да су у питању антоними, тј. синтагма *скупља 20 одсто* интерпретира се као 'опорезована са 20 одсто'. На ово упућује конструкција *по новој уредби...*, али чак и да ње нема (рецимо, да уместо ње стоји *од сада*), везник *а* и паралелна структура клауза упућивали би саговорника/читаоца да синтагму *скупља од 20 одсто* интерпретира на начин којим се она може супротставити свом опозитивном парњаку из претходне клаузе, придеву *неопорезована*, а у датом

контексту једини или бар далеко најприкладнији начин да се то учини јесте да се дата синтаagma интерпретира као 'опорезована са 20 одсто'. Слично томе, у примеру (205), опозиција *мјесечина : мрак и смрад* интерпретира се као 'унутрашњи спокој : осећање моралне пропасти' или нешто слично томе:

(204) До сада је ова роба била неопорезована, а по новој уредби о примени пореза, скупља је 20 одсто (П, 4. IV 2001).

(205) ДРОБАЦ: Ја и ова жила смо ти као вјенчани! И пред људима, и пред иконама! Не вреди ни кад би руку са њом осјeko! СОФИЈА: Какав је то мрак, господе Боже! ДРОБАЦ: Споља мјесечина, а унутра мрак и смрад (ЈС-Х).

У примерима (206) и (207) координиране конструкције интерпретирају се као супротне у смислу комплементарне антонимије, која се овде мора схватити условно, јер антонимије, наравно, не може бити између имена као таквих, већ се до антонимске интерпретације стиже на основу непосредног контекста и позадинског знања – да су Јанукович и Тимошенкова кандидати са сасвим супротстављеним политичким концепцијама, одн. да су Бјелица и Пантелић супарнички кандидати за председника Фудбалског савеза:

(206) Куда ће се упутити Украјина ако победи Виктор Јанукович, а куда ако победи Јулија Тимошенко? (П, 20. I 2010).

(207) ФС Црне Горе за Бјелицу а против Пантелића (П, 22. II 2001).

О ситуационој, контекстуално условљеној, тзв. несистематској антонимији (уп. Герартс 2010) може се говорити и у примеру (208), у коме координиране јединице представљају апозитиве уз елидирани субјекат реченице „срести се“:

(208) Она Босанка, а он православцац из Текије, срели су се и заволели у Сарајеву, где је Ђорђе служио војску (П, 4. IV 2001).

У следећем примеру није могуће идентификовати антониме, али се ситуације означене клаузама разумевају као врло удаљене или чак екстремне вредности на неком замишљеном континууму: *посматрати [вакуум] кроз стакло* (+> 'изучавати га посредно') и *шћапити[вакуум] руком* (+> 'изучавати га непосредно') представљају две удаљене вредности, супротстављене по томе колико се непосредно приступа проучаваној појави:

(209) Он, школски човек, експериментисао је са стакленим цевчицама, а ви, инжењер, правим машинама. Торичели је вакуум, који се у његовој цевчици изненада појавио, могао да посматра само кроз стакло, а ви сте га шћапили својом руком (ММ-КЦН).

О опозитивном контрасту може се говорити и у примерима (210) и (211) – различите околности у С1 и С2 схватају се као искључујуће алтернативе:

(210) – Чуј, Еумеје, ако се Одисеј врати, обећај да ћеш ми дати нове хаљине, а ако сам те преварио, позови пастире и баците ме с врха стене у море, како убудуће разне скитнице не би смеле да измишљају чега није било (Н. А. Кун, *Легенде и митови старе Грчке*).

(211) Јер главни јунак мора да буде главни (као Гари Купер), па дакле да наручи, када уђе у saloon, double scotch, а ако већ није у салуну, него у главној варошкој кафани, онда мора да наручи (по аналогiji са вестерном) double gulasch или дупли гулаш! (ДК-ЧА).

У примеру (210) захтев из прве клаузе важи под једним околностима, а предлози из друге и треће под другим; притом, околности исказане условним клаузама међусобно се искључују – ако се Одисеј врати, говорник није варалица, и обрнуто, тј. клауза *ако сам те преварио* интерпретира се као 'ако се Одисеј не врати', јер везник *а* и паралелна структура клауза упућују на то да условна клауза из друге реченице стоји у опозицији са условном клаузом из прве. Околности су, дакле, не само различите него и алтернативне: реализује се *или* једна *или* друга.¹¹⁵ Слично је и у примеру (211): иронично поредећи г. Голужу са јунаком вестерна, Киш у две координиране реченице супротставља два окружења: салун и варошку кафану. Овде супротстављене околности нису међусобно искључујуће, али јесу несагласне, неспојиве: салун има посебан статус у популарној култури, као један од типичних топоса у вестернима; у односу на то, варошка кафана је тривијална, па се супротстављањем оваквих окружења добија јак иронијски ефекат.

Опозитивном контрасту су блиски и случајеви у којима исти актери мењају улоге ((212), (213)) или размењују реплике у дијалогу ((214), (215)). У њима уопште не мора бити лексичке антонимије, као у примеру (212):

(212) Важио је као велика шаљивчина, и наиван и безазлен и мудар и отресит, као човек који и уме и сме да каже оно што други неће, и да учини оно што други никад не би учинили, а за кога се никад право не зна кад тера шалу са целим светом, а кад пушта да је други са њим терају, кад говори истину кроз шалу, а кад се шали са оним што други зову истином. Као млад човек ишао је некад с војском, под Сулејман-пашом, на Црну Гору, где се истакао својом храброшћу колико и својом шалом. Још Аљо није ни сео, а они га дочекују с питањима (ИА-ПВС).

(213) – Уман човек ће се, међутим – наставих ја – сетити да очи двапут отказују послушност и да то чине из два разлога: једном, кад из светлости улазимо у мрак, а други пут, кад из мрака излазимо на светлост (Пл-Д).

(214) [...] један је насртљиви мислилац питао Андрића шта мисли о његовим Мислима и Максимама, а Андрић му је одговорио – да су слова крупна! (ДК-ЧА).

(215) Када се ученик сложио с мишљењем учитеља, учитељ је узео штап и разбио ћуп. Дечак га је запањено упитао зашто чини штету, а учитељ је

¹¹⁵ За потпуну интерпретацију овог примера потребно је искорачити у домен говорних чинова, па ћемо се на овај пример вратити у одељку 3.5.

узвратио: – Штета би била да сам ти рекао чему служи, па га разбио (МП-ХР).

У примерима (214) и (215) С1 и С2 су непосредно сукцесивне, па је могуће употребити и везник *и*, али би се, као и у другим случајевима у којима смо коментарисали привидну заменљивост *а* са *и*, везником *и* обележавао континуитет, док се везником *а* обележава дисконтинуитет у домену дискурса, а имплицира се и опозитивни контраст у епистемичком домену. У примерима као што је (213) супротност између садржаја координираних клауза не потиче само од антонимије, већ и од тога што у њима простори мрака и светлости замењују улоге. Заправо, од два антонимска пара у овом примеру, само пар *улазимо : излазимо* чини две ситуације супротнима. Лексеме *мрак* и *светлост*, наравно, јесу антоними, али супротност између клауза не почива на њима, што се види по томе што би ефекат супротности постојао и кад бисмо те лексеме заменили некима које нису типичан пример антонимије (уп. нпр. *једном, кад с терасе улазимо у кухињу, а други пут, кад из кухиње излазимо на терасу*). Ова чињеница наводи на закључак да антонимија као лексички однос чланова опозитивног пара не значи нужно и супротност у садржају клауза. То добро показују следећи примери:

(216) СОФИЈА: У мраку пред овом завесом мудраци надбудалише будале, а будале надмудрише мудраце! (ЈБС-ППШ).

(217) У многим етички обојеним пословицама које деца слушају од малих ногу као вредност уздиже се истинољубивост, а као мана жигосе се лажљивост (ЖТ-ПД).

(218) Запослени који ради дуже од четири, а краће од шест часова дневно има право на одмор у току рада у трајању од најмање 15 минута (ЗОР).

У примеру (216) налазимо две антонимске опозиције (*мудраци : будале, надбудалити : надмудрити*), али С1 и С2 представљају, заправо, две стране исте ситуације. Супротност је у овом примеру искључиво на лексичком нивоу, док се између означених ситуација не имплицира никаква супротност, већ само тематски дисконтинуитет. Исто је и у примеру (217): уздизање истинољубивости подразумева и жигосање лажљивости; иако постоје чак три антонимска пара (*вредност : мана, уздизати : жигосати, истинољубивост : лажљивост*), на нивоу садржаја клауза не може се говорити о супротности, већ само о тематском дисконтинуитету (шта раде будале, а шта мудраци; шта је вредност, а шта мана). Пример (218) показује да је дистинкција између лексичког значења конституената и интерпретације конструкције коју ти конституенти чине важна и на синтагматском плану: у овом примеру из супротстављености лексичких значења центара две придевске синтагме (*дуг : кратак*) не следи супротности у значењу синтагми; напротив, ове синтагме дефинишу два

временска интервала који се преклапају, а семантика читаве напоредне конструкције ('између четири и шест сати') управо се своди на тај пресек, тј. оно што је у семантици појединачних синтагми заједничко. То се види и по томе што је оваква синтаagma у основи еквивалентна са синтагмом *дуже од четири и краће од шест часова дневно*. Везник *а* уноси разлику на прагматичком нивоу: њиме се сигнализира промена перспективе, тј. критеријума, граничне тачке на основу које се одређени интервал дефинише, а везником *и* би се обележило само додавање, док се на промену перспективе не би ничим указивало.

Овој чињеници – да антонимија не значи нужно и супротност између садржаја клауза – у литератури о напоредним односима обележеним везником *а* не поклања се увек довољно пажње: рецимо, у Маретићевом примеру *Дјевер снаси о срамоти ради, а брат сестру сестром не дозива* (в. пример (5)) може се говорити о релационој антонимији *дјевер : снаха, брат : сестра*, али између садржаја клауза постоји сагласност, а не супротност. Из тога, као и из претходних примера и коментара, може се закључити да се супротност, како су већ истицали различити аутори (уп. одељак I.5), увек закључује, прагматички изводи из одређеног садржаја у одређеном контексту, па сматрамо да нужно припада епистемичком домену.

1.5.1.2. Епистемички опозитивни контраст

У одељку III.1.4.4 говорили смо о примерима у којима везник *а* обележава тематски дисконтинуитет, а садржаји клауза разумеју се као пропозиције, из којих се изводи одговарајући закључак.

За разлику од таквих случајева, дисконтинуиране премисе могу бити контрадикторне, водити супротним закључцима или онемогућавати закључак који би почивао на обема премисама. Такав опозитивни контраст одређујемо као епистемички. Опозиција у њему не мора бити структурна, већ се може само имплицирати, као контрадикција између импликација двеју клауза, а као и опозитивни контраст, и овај однос је симетричан:

(219) ЈЕЛИСАВЕТА: Били у боци, или не били, сутра нам треба путовати!
Треба путовати, а не знамо куда! (ЈС-ППШ).

(220) ЈЕЛИСАВЕТА: Зубе чува у чаши, а оће да уједа! (ЈС-ППШ).

(221) Запосленом престаје радни однос независно од његове воље и воље послодавца: [...] 2) ако му је, по одредбама закона, односно правоснажној одлуци суда или другог органа забрањено да обавља одређене послове, а не може да му се обезбеди обављање других послова – даном достављања правоснажне одлуке [...] (ЗОР).

Под симетричношћу подразумевамо да чланови напоредне конструкције могу заменити места без битних последица по интерпретацију. (У примеру (219), додуше, варијанта са обрнутим редоследом клауза можда не делује као једнако добро решење, али то нема везе са везником *a* нити са природом супротности, већ са информативном актуализацијом – клауза *Треба путовати* нужно има статус информативно познатог, јер је то говорница већ саопштила претходним исказом.)

Дисконтинуитет који овде обележава *a* у извесном смислу постоји и у домену дискурса, као дисконтинуитет догађања, али је он у датом контексту много мање битан за интерпретацију исказа од несугласности на плану нашег знања о свету и резонувања о импликацијама *C1* и *C2* у примеру (219)–(221), а то значи да овде кључну улогу има дисконтинуитет у епистемичком домену: из датих премиса није могуће извести закључак који би уважио обе премисе.

И на семантичко-прагматичком плану могло би се говорити о симетричности, у том смислу да се везником *a* ниједном од чланова конструкције не даје посебна тежина; поједностављено речено, садржај прве клаузе противречи садржају друге једнако колико и садржај друге садржају прве: оно што треба остварити, мора бити могуће (да би се остварило), а оно што није могуће, не може се остварити. Слично важи и за остале примере: онај ко зубе чува у чаши, вероватно нема намеру да уједа, а онај који хоће да уједа, има спремне зубе, а не држи их у чаши; и у примеру (221), две ситуације означене условним клаузама међусобно се искључују: радник мора или радити свој посао или бити распоређен на неки други, али не може важити и једно и друго. У овоме је и једна од разлика између симетричног контраста, какав овде имплицира *a*, и концесивности, у којој се нужно садржајем једне клаузе на неки начин релативизује интерпретација друге, али не и обрнуто.

Да је обележавање дисконтинуитета важан корак у имплицирању епистемичког контраста види се по томе што би у два од ова три примера ((220) и (221)) могао бити употребљен и везник *и*, али би супротност тада била слабија, јер би проистицала само из садржаја клауза, док би везник обележавао само неутрално додавање, а не би могао имплицирати супротстављеност *C1* и *C2*. Штавише, кад се у примеру (220) *a* замени са *и*, постаје лакше замислити (мало вероватан, али начелно могућ) контекст у коме супротности нема (уп. *Зубе чува у чаши и оће да уједа!* 'Штеди зубе, да би могао да уједа кад за то дође тренутак').

Слични су и следећи примери:

(222) Знамо шта једе *филов везир*, али не знамо чим се храни везиров фил, а да му знамо нарав, послали бисмо што треба (ИА-ПВС).

(223) ЈЕЛИСАВЕТА: Нисам ја, значи, била без разлога онако узнемирена! Пакујемо оне ствари, а мени нешто не да мира, не да мира, просто ме тера на улицу! (ЈБС-ППШ).

У примеру (222) С1 и С2 су супротстављене, јер С1 онемогућава испуњење жеље које се саопштава у С2, и обрнуто, жеља у С2 захтева стање супротно од онога у С1. У примеру (223) тежња о којој се говори у другој клаузи (и онима које следе за њом) у супротности је са активношћу саопштеном у првој клаузи, јер се та активност мора прекинути да би се удовољило тежњи из друге клаузе (*Пакујемо се, а мене нешто тера на улицу (хтела бих да прекинем с паковањем)*).

Сличан је и пример (224), с тим што у њему налазимо хетерофункционалну координацију – у напоредном односу су обавештајна и упитна клауза:

(224) Ускоро ћу морати да оправљам кров, а где да нађем материјал за то, јер цена слами толико скаче да ће ускоро бити јевтиније покрити кућу порцеланским тањирима (ТХ-НЦ).

Упитном клаузом заправо се не поставља питање, већ се подразумева одговор 'Не могу да нађем материјал', који у датом контексту имплицира 'Нећу моћи да оправљам кров'. Овако интерпретирана друга клауза контрадикторна је са садржајем прве, па две синтаксички хетерофункционалне клаузе постају прагматички, интерпретацијом у епистемичком домену, хомофункционалне, имају улогу контрадикторних премиса. Овакав образац нарочито је чест у дијалозима и о њему говоримо у одељку 1.5.1.3.

Епистемички контраст налазимо и на нивоу нижем од клаузе, као у примеру (225), где су координиране придевске јединице:

(225) Али најгоре јој је досађивао онај тесан а сувише отворен јелек (БС-НК).

Дисконтинуитет се овде најпре састоји у перспективи из које се јелек квалификује: то што је *тесан* тиче се Софкиног осећаја, а то што је *сувише отворен* тиче се физичког изгледа и друштвених конвенција у вези с њим. Тај дисконтинуитет се, међутим, проширује и у епистемички домен, јер две квалификације производе контрадикторне импликатуре – ('Софка је желела да попусти јелек' : 'Софка није смела да попусти јелек').

И следећи примери илуструју епистемички контраст, с тим што би се однос у њима могао интерпретирати и као концесивност:

(226) ВАСИЛИЈЕ (*Софији*): Помози јој да потражи! Мора да су у неком од оних сандука! [...] СИМКА (*Приђе столу*): Траже мачеве, а они на асталу! (ЈБС-ППШ).

- (227) Шестодневно изнајмљивање чамца коштало нас је тридесет и пет шилинга, а исти такав смо могли да купимо за четири и по шилинга где год се продаје дрво које је река избацила на обалу (ЦЦ-ТЧЧ).
- (228) Они га туку, а он им ћути ко кап! (ЈС-ППШ).
- (229) Упита ме нешто, ама ја, онако збуњен, слушам а не чујем (ИА-ПВС).
- (230) Скоро ће јесен, а ви са ципела још нисте очистили пролетње блато! (ЈС-ППШ).
- (231) Писмо датирано 14. марта прошле године гласи овако: „Ближи сам него што сам икада желео томе да жртвујем себе да бих помогао вама, а добио сам ћутање [...] (П, 22. II 2001).
- (232) Оно што Карпов никада неће заборавити јесте 1984. година, када је водио против њега са 5:0, а није добио шесту партију, у историјском мечу који је прекинут при резултату 5:3 (П, 22. II 2001).
- (233) Мојсије је на гори стајао у оном белом пламену који не жеже а светли [...] (МП-ХР).

У овим примерима између означених ситуација може се препознати неостварена каузалност или условљеност: једна од ситуација представља неделотворан узрок или онемогућујући услов, а друга неочекивану последицу одн. неонемогућени исход. Тако у примеру (226) садржај клауза *Они [=мачеви] [су] на асталу* супротстављен услову који мора бити испуњен да би се мачеви уопште тражили, што можемо представити на следећи начин:

- (234) Траже мачеве [у сандуцима] (+> Мачеви су у сандуцима), а они на асталу.

Везником *а* истиче се контраст, тензија између две контрадикторне премисе. Слично је и у примеру (227), где је претпостављени услов С1 у супротности са садржајем С2 – *Платили смо 35* (+> *Нисмо могли платити мање*), *а могли смо платити и 4*. У примеру (228) контраст постоји између сврхе С1 и садржаја С2: *Они га туку* (+> *Он попустиа, проговара*), *а он им ћути!*, као и у примеру (229): *Слушам* (+> *чујем*), *а не чујем*. У примеру (230) између импликатуре С1 (уп. *Скоро ће јесен* (+> *Од пролећа сте много пута очистили ципеле*), *а ви са ципела још нисте очистили пролетње блато!*) и садржаја С2. Исти је однос и у примеру (232), где је реч о координацији зависних клауза, као и у примеру (231), с тим што се ту из садржаја друге клаузе мора извести одговарајућа импликатура: *Спреман сам да се жртвујем за вас* (+> *ви то поштујете*), *а добио сам ћутање* (+> *ви то не поштујете*). За разлику од тога, у примеру (233) садржај прве клаузе контрастиран је са вероватном последицом друге: *Не жеже, а светли* (+> *Жеже*).

Притом, важно је приметити да ове интерпретације не зависе од редоследа клауза: и ове *а*-конструкције су симетричне, тј. варијанте са обрнутим редоследом клауза су семантички и прагматички еквивалентне (уп. *Мачеви су на асталу, а они их траже* [у сандуцима] (+> *Мачеви су у сандуцима*); *Могли смо га платити четири и по, а платили смо 35* (+>

Нисмо могли платити мање); *Ђути им, а они га туку* (+> Он попустила, проговара); *Још нисте очистили ципеле, а скоро ће јесен* (+> Од пролећа сте много пута очистили ципеле) итд.). У томе је битна разлика између везника *а* и *али* у оваквим примерима: одговарајуће *али*-конструкције нису неосетљиве на редослед клауза, већ промена редоследа производи промену у интерпретацији (о томе в. у одељку Ш.2.4.2 о везнику *али*; слично се закључује у Блејкмор/Карстон 2005: 580–581 о симетричности/асиметричности конструкција са *and* 'и' и *but* 'али' у енглеском), а у неким случајевима је инверзија проблематична, ако не и неприхватљива (уп. нпр. ²*Ви још нисте очистили блато са ципела, али ће скоро јесен*).

Стога се чини да се везником *а*, који ове конструкције чини симетричним, интерпретација не упућује непосредно ка концесивности. Концесивност је по дефиницији асиметричан однос (као и условљеност, каузалност и сл.) и почива на очекивању одређеног развоја догађаја, који у неком тренутку скреће са очекиваног пута и одлази у другом смеру, ка неочекиваном исходу. Концесивност управо подразумева реконструкцију тог неоствареног очекивања, док је контраст између оствареног и неоствареног у другом плану, иако нужно постоји; везником *а* потенцира се управо контраст, тензија, супротстављеност између потенцијалних алтернатива, без обзира на то да ли се оне остварују или не и да ли су у складу са очекивањима или не; нагласак је на конфликту, контрадикцији, независно од тога на чему та контрадикција почива и да ли се разрешава. Из пропозиционог садржаја клауза, импликатура које из њих у датом контексту следе и позадинског знања може се извести и концесивна интерпретација, али се везником *а* на такву интерпретацију не упућује непосредно.¹¹⁶

Као контраст је обликована и концесивност у следећем примеру координираних придевских јединица:

- (235) Знам људе што се диче титулама, школама и факултетима које су завршили – њима цитирам Муџија Драшкића[,] који је умео да каже: „Штета, образован, а глуп“ [...] (П, 17. I 2009).

Као и у другим случајевима координирања придевских јединица везником *а*, и овде се имплицира дисконтинуитет перспективе (*Какав је у погледу знања : какав је у погледу интелигенције*), али се тај однос проширује у епистемички контраст (*образован* (+> *папетан*), *а глуп*), који се може додатно интерпретирати и као концесивност (уп. *Упркос*

¹¹⁶ На овом трагу је, чини се, и Кашићево (1975) запажање да се „реченицом у којој је присутан везник *а* износи само обична констатација“, док „реченице са *али* садрже у себи увек дозу изненађења (неке врсте) или на неки други начин изражавају емотивну заинтересованост (говорног) лица за садржину информације“ (Кашић 1975: 70). На другом месту, додуше, Кашић ће и семантику/прагматику везника *а* одредити уз помоћ појма (не)очекиваног (в. Кашић 1975: 69).

томе што је образован, глуп је). Ипак, везник *a* у први план истиче само контраст између претпостављене памети и стварне глупости, док се чињеница да садржај другог конјункта упућује на то да се у интерпретацији првог нешто елиминише, изводи на основу општег знања и других елемената контекста, па је стога могућа и инверзија без битних последица по интерпретацију (уп. *Штета, глуп, а образован*), док са везником *али* то не би било могуће (уп. ² *Штета, глуп, али образован*).¹¹⁷

Зато сматрамо да овакве конструкције нису потпуно еквивалентне са одговарајућим *али*-конструкцијама. *A*-конструкције са концесивном интерпретацијом још су ближе одговарајућим *али*-конструкцијама тамо где је садржај конјункта такав да и сам, независно од тога који је везник употребљен, недвосмислено упућује на концесивну интерпретацију. То је најизразитије у случајевима у којима је концесивност експлицирана конкретизаторима – речцом *ипак*, прилогом *опет* или предлошко-падежном конструкцијом *упркос томе*:

(236) – Доста, доста, Софкице! – прекидала је и заустављала Софку, а *ипак* видело се како јој мило што јој одело тако лепо стоји (БС-НК).

(237) Хтели су село које би било право село, не држећи много до тога да предео буде живописан, али их је скучени видик жалостио. Нису хтели да буду у суседству настањених места, а *ипак* се бојали усамљености (ГФ-БП).

(238) Зар ниси приметио како оштро посматра ниска душа оних које називамо поквареним, али и мудрим, и како благодарјећи својој способности гледања прозире све чему се обрати, а *ипак* мора да служи пороку, те, уколико оштрије види, утолико више зла ствара? (Пл-Д).

(239) На пример, Розалија никад не чита књиге а *опет* све зна (МЂ-ЗС или сама жена у транзицији).

(240) За већину земаља у Европи, па и за Србију, чланство у ЕУ представља логичан избор, иако није на одмет знати оно што је Рупел сметнуо с ума, а то је да постоји и алтернатива; Норвешка, Исланд и Швајцарска су три државе које се због различитих националних интереса нису прикључиле Унији а *упркос томе* фино напредују (П, 27. I 2008).

Међутим, чак и у овим случајевима могуће је идентификовати разлику, у складу са објашњењем које смо претходно дали: *a*-конструкцијом додатно се истиче контрастивни аспект интерпретације, док са *али*-конструкцијом то не би био случај. У неким контекстима та разлика можда не мора бити посебно релевантна, па се везници *a* и *али* могу учинити међусобно заменљивим у датом случају, али то не чини интерпретације идентичним нити укида јасну разлику између функција ова два везника.

¹¹⁷ Оваква инверзија била би могућа једино тако да се имплицира компензативност (‘глуп, али зато образован’), при чему би се вредносна оцена која се експлицира са *штета* односила само на први конјункт, а не на читаву напоредну конструкцију.

Концесивности су блиски и следећи случајеви, у којима епистемички контраст почива на различитом евиденцијалном статусу пропозиција:

- (241) Ситуација Срба на Косову и Албанаца на југу Србије само је, значи, на први поглед слична, а *заправо* је потпуно различита (П, 10. II 2001).
- (242) Значи да су сви путеви *само привидно* ишли напред, а у *ствари* водили уокруг, као варљиви лавиринти из источњачких прича, и тако га, уморног и малодушног, ево, довели на ово место, међу поцепане хартије и испретуране копије, на тачку са које опет почиње круг, као са сваке друге тачке у кругу (ИА-ТХ).
- (243) Најаву Шешељевог „налога“ за поништавање онога што је Томислав Николић постигао на неки начин дале су Наташа Јовановић и Вјерица Радета, које су са скупштинске говорнице *наизглед* клеле само Тадића, а *заправо* одапињале отровне стрелице према Томиславу Николићу (П, 7. IX 2008).
- (244) Софки се овако саопштава ко јој је младожења, одакле је, какав је: тетка – „као што је ред и обичај“ – уопште се њој не обраћа, него позива још једну рођаку да *тобоже* у кухињи заједно спремају вечеру, а *заправо* да у гласном разговору кажу све што Софка чак у другој соби треба да чује (НП-ДСР).

У сва четири примера првом клаузом саопштава се информација чији је извор одн. тип извора (перцепција у примеру (242), закључивање на основу перцепције у примерима (241) и (243), информација из друге руке, тзв. рапортивна евиденцијалност у примеру (244)) обележен одговарајућим маркером евиденцијалности. Међутим, тај садржај се и тим маркером и конкретизаторима *заправо* одн. у *ствари* у другој клаузи обележава као неверодостојан: стварност није оно што се дознаје / тврди / опажа / закључује, већ нешто друго. Овакав однос може се интерпретирати и као концесивност: *иако* се може очекивати да је оно што опажамо или сазнајемо од других обично тачно, то не мора бити случај. Та концесивност је, међутим, као и у примерима из претходног одељка, обликована као контраст успостављањем (експлицитне или имплицитне) опозиције између два типа евиденцијалних маркера – оних којима се сигнализира тип извора и оних којима се сигнализира не само тип извора него и његова неверодостојност. Овај однос налазимо и унутар клаузе:

- (245) [...] онда му сад више не преостаје ништа друго него да се послужи парадигмом, да своју теоријски замршену и компликовану (а *заправо* испразну) теорију и филозофију поткрепи примером [...] (ДК-ЧА).

Нешто је компликованији следећи случај, у ком неверодостојност није експлицитно обележена, али је имплицирана придевом *слаткоречив*: *слаткоречив, а препреден* +> 'привидно добронамеран, а заправо опасан':

- (246) „Трапезунциус! – Ти си га, пречасни оче, лично познавао?“ „Врло добро. Слаткоречив, а препреден. Био је родом са Крита, али је то тајио, знајући да су Крићани код нас на рђавом гласу (ММ-КЦН).

1.5.1.3. Епистемички контраст и хетерофункционалне клаузе

Координирање разнородних типова независних клауза – обавештајних и упитних, обавештајних и заповедних итд. – обично је, како смо већ видели у одељцима П.1.7, П.2.6, П.3.7, сигнал да допринос везника интерпретацији припада домену говорних чинова. Међутим, у случају везника *a*, највећи број случајева хетерофункционалних независних *a*-клауза мора се интерпретирати у епистемичком домену. Погледајмо следеће примере:

(247) Скрстивши руке, она хода горедоле по соби, туробна, бледа, чисто занета, неки пут чак заборави и да сам ја ту, код ње. А кад би нам се погледи случајно сусрели (јер она је сад чак и моје погледе избегавала), одмах би се нестрпљива јеткост исписала на њеном лицу, па би се брзо окренула од мене. Осећао сам да је она сама смишљала, можда, неки свој план о блиском, предстојећем растанку, а да ли је могла без бола, без горчине о томе размишљати? (ФМД-ПУ).

(248) На питање пуномоћника породице Ражнатовић да ли је одлазио по Сколета на мађарску границу, Драшковић је рекао: „Јесам, а да ли је забрањено да ја одем по некога?“ (П, 5. IV 2001).

(249) Проблема из модерне историје, с обзиром на документе, требало би да буде мање. Поготову ако писци историје Балкана буду извучени из домена текуће политике. – На истом смо простору, а да ли се знамо? Кивни смо једни на друге и суревњиви, што се не може забашурити (П, 7. IX 2000).

У примеру (247) обавештајна клауза координирана је са упитном. Покушај да их интерпретирамо у домену говорних чинова не даје никакав смислен резултат (уп. *Саопштавам да је смишљала свој план, а питам да ли је могла без бола о томе размишљати*). Очигледно, промена на плану говорних чинова овде није релевантна. Међутим, упитна реченица у овом примеру заправо је реторско питање – на основу општег знања и контекста јасно је да је одговор на постављено питање нужно одричан. Стога се клауза *Да ли је могла без бола о томе размишљати* интерпретира као 'Није могла без бола о томе размишљати'. Овако интерпретирана друга клауза и садржај прве клаузе могли би се посматрати као две информације о релевантној теми, али у датом контексту оне су више од тога. Читава комуникативна реченица коју ове две клаузе образују надовезује се на опис јеткости која се видела на лицу јунакиње и нуде нараторово објашњење порекла те јеткости. Координиране клаузе, дакле, доносе две кључне премисе у закључивању: 'Она је сама смишљала неки свој план о растанку' и 'Она о томе није могла размишљати без бола'; закључак који следи из датих премиса ('Пошто ју је размишљање о растанку испуњавало горчином, није могла разговарати без јеткости') објашњава јеткост коју је аутор приметио. Везник *a*, дакле, у овом

случају сигнализира прелаз са једне на другу премису, из којих након тога треба извући закључак релевантан за контекст у коме се реченице налазе.

Исти образац налазимо и у примерима (248) и (249). У примеру (248) оптужени својим одговором упућује на закључак да није прекршио закон (уп. *Одлазио сам по Сколета, а то није забрањено; дакле, нисам прекршио закон*), а говорник у примеру (249) сам експлицира последицу (*Кивни смо једни на друге...*) стања саопштеног координираним клаузама, али би се, и да није експлицирана, о њој могао извести закључак, јер је говорник понудио потребне премисе и формулисао их координирањем обавештења и реторског питања (*На истом смо простору, а не знамо се, па смо зато кивни једни на друге и суревњиви*). Исто важи и за пример (224) у претходном одељку, као и за следећи пример (*Има места за тебе, а нема места за уџбенике; дакле, овде се не може учити*):

(250) Како можеш да учиш лекције, овде? Та, једва има места за тебе, а где би још стали уџбеници? (ЛК-АЗЧ).

Додуше, речом *једва* у првој клаузи имплицира се да пропозициони садржај прве клаузе није сасвим тачан, тј. да би чак и прва премиса била довољна да се изведе имплицирани закључак.

У примеру (251) у закључивању је неопходна још једна премиса – да нема разлога да се говорник и његови саговорници разликују од Фани – која се не експлицира, будући да је сви саговорници вероватно деле:

(251) Ја бих зацело много више волео да је брод остао у луци, тако да могу на миру провести још који час с вама, али како је чамац у пристаништу, боље ће бити да одмах пођем, јер друге ми нема. [...] Али свеједно – Фани седи у гостинској соби, а зашто бисмо ми стајали у ходнику? (ЦО-МП).

Уз ту, имплицирану премису, може се извести одговарајући закључак: *Фани седи у соби, а нема разлога да ми стојимо о ходнику; дакле, будући не треба да буде разлике између нас и Фани, треба и ми да идемо у собу.*

У примеру (252) координиране су обавештајна и заповедна клауза, али се заповедном клаузом заправо саопштава се једна од премиса нужних за закључак који се имплицира:

(252) У тексту се говори о прикупљању пореза у Војводини[,] што апсолутно није у складу са законом о пореском систему Србије, говори да Војводина оснива своја представништва у иностранству, а сетите се да је тако кренула и Црна Гора (П, 20. IX 2008).

Овај пример можда би се могао интерпретирати и у домену говорних чинова, али таква интерпретација не би била потпуна: смисао читавог исказа није у томе да се нешто саопшти, а да се затим саговорник на нешто подсети, већ да се тиме упути на одређени

закључак. У том закључивању једна премиса се изводи из садржаја првих двеју координираних клауза ('Војводина добија атрибуте државности'), друга се саопштава формално заповедном клаузом која се интерпретира као обавештење ('Црна Гора је на исти добијала атрибуте државности'), трећа се сматра довољно познатом да се не мора експлицирати ('Црна Гора се отцепила'), а имплицира се закључак 'Војводина ће се (као и Црна Гора) отцепити'.

У следећим примерима првом клаузом саопштава се једна од премиса, а формално заповедна клауза заправо имплицира закључак, на основу премисе саопштене првом клаузом и неког елемента општег знања који се не мора експлицирати:

(253) О Мајлсу Дејвису Скофилд каже да је веома тешко причати јер је био генијални уметник који је увек гледао испред себе: – Не треба трошити речи о томе ко је био Мајлс Дејвис, а замислите тек како је било радити са њим (П, 25. X 2006).

(254) Мој је живот тежак, а замислите какав ли је живог оног који је отишао ван своје земље (П-КД, 2007).

Везник *a* овде обележава тематски дисконтинуитет (*какав је био Мајлс Дејвис : како је било радити с њим; какав је мој живот : какав је живот некога ко је отишао из земље*), али се другом клаузом формално ништа не саопштава, већ се саговорник позива да обави одређену когнитивну операцију (у овом случају реч је о глаголу *замислити*, али би се могли употребити и *запитати се*, *претпоставити*, *закључити* и сл.). Међутим, премисе које су саговорнику већ доступне, од којих је једну експлицирао говорник ('Мајлс Дејвис је био изузетан' у примеру (253) одн. 'Мој живот је био тежак' у примеру (254)), а друга се активира као елемент општег знања и искуства ('Радити са изузетним људима је посебно искуство' одн. 'Ван своје земље је теже него у њој'), унапред одређују резултат привидно захтеване когнитивне операције: говорник на основу онога што му је предочено и без замишљања може констатовати да је рад са Мајлсом Дејвисом био посебно искуство одн. да је ономе ко је отишао из земље још теже него говорнику. Интерпретација ових примера има и градациону компоненту, јер у оба случаја за говорника већи значај има оно што се саопштава другом клаузом, која је, другим речима, нужно информативно релевантнија.

У следећим примерима однос између формално хетерогених координираних клауза могао би се интерпретирати као епистемички контраст. Погледајмо најпре пример (255):

(255) Њихови преци су освојили половину земаљске кугле, изградили најнапредније градове, а погледај их данас! Узмем им њихово царство, они се слажу. Узмем им њихову престоницу, они се сматрају срећнима, обасипају ме поклонима, а Вођа верника ми каже: „Све земље које ми је Бог

дао, дајем теби, све вернике чију ми је судбину поверио, стављам у твоје руке.“ Преклиње ме да његову палату, његову личност, његов харем ставим под моје заштитничко окриље (АМ-С).

Друга клауза има заповедни облик и могла би се разумети као захтев, али потпуна интерпретација, чини се, подразумева нешто друго. Оно на шта говорник указује саговорнику заправо је познато и очигледно и говорник то експлицира у наставку исказа. Али чак и да те експликације нема, било би јасно да *Погледај их данас!* имплицира нешто попут 'Они су понизни / покорни / безначајни'. Овакав, имплицирани садржај друге клаузе, заједно са садржајем прве клаузе упућује на закључак 'Они нису достојни својих славних предака'.

У примеру (256) говорник не захтева од саговорника да заиста посматра ноћне лептире, јер је за њега оцена њихове интелигенције очигледна и неспорна:

(256) Тако је много писано о изванредном инстинкту животиња, а погледај само ове глупе ноћне лептире... (ПМ-МР).

Заправо, координираним клаузама имплицира се епистемички контраст: на основу бројних написа о изванредном инстинкту код животиња могло би се закључити да супротних примера заиста нема, но имплицираним садржајем друге клаузе ('Ови ноћни лептири су веома глупи') ова се претпоставка поништава (*Много је писано о изванредном инстинкту код животиња* (+> *Све животиње имају изванредан инстинкт*), а ови ноћни лептири су тако глупи! (+> *Немају све животиње имају изванредан инстинкт*)).

Употребу везника *a* у епистемичком домену систематизујемо у следећој табели:

Табела 29. Употреба везника *a* у епистемичком домену

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација	Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку	
		Интегративни фактор(и)	Интерпретација			
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали	С1 и С2 представљају супротне вредности на замишљеном континууму.	Клаузе су паралелно структуриране, а носиоци опозиције стоје у односу антонимије.	(198)–(203)	
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали	С1 и С2 представљају супротне вредности на замишљеном континууму.	Клаузе су паралелно структуриране, а између чланова не постоји антонимија на плану лексичког значења, већ је „антонимска интерпретација“ контекстуално условљена.	(204)–(211)	
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали	Исти актери имају обрнуте улоге у С1 и С2.		(212)–(215)	
К1 – <i>a</i> К2	Дисконтинуитет	Положај ситуација на замишљеном континууму / скали Ток закључивања	С1 и С2 представљају противречне премисе у закључивању.	Ако је реч о координацији на конституентском нивоу, садржаји конјунката могу се развити у противречне пропозиције.	(219)–(225)	
КЛ1 – <i>a</i> КЛ2		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали Ток закључивања	С1 и С2 имају контрадикторне импликације.	<i>ипак, опет, упркос томе (и поред тога)</i>	Осим опозитивног контраста, између ситуација се, на основу садржаја клауза и конкретизатора имплицира концесивност.	(226)–(240)
К1 – <i>a</i> К2		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали Ток закључивања	С1 и С2 имају контрадикторне импликације.	У К1: <i>на први поглед, наизглед, привидно, тобоже, (као, наводно, кажу, прича се и сл.);</i> У К2: <i>конјункту: заправо, у ствари</i>	Евиденцијалним конкретизаторима једна од ситуација обележена је као неверодостојна („евиденцијални контраст“).	(241)–(245)
КЛ1 (обав.) – <i>a</i> КЛ2 (упитна или запов.)		Положај ситуација на замишљеном континууму / скали Ток закључивања	С1 и С2 имплицирају премисе из којих треба извести одговарајући закључак.		Друга клауза је или реторско питање (а само формално је упитна, (247)–(251)) или привидни захтев којим се имплицира одређена тврдња ((63)–(256)).	(247)–(256)

1.6. Домен говорних чинова

У поређењу са доменом дискурса и епистемичким доменом, за употребу везника *a* домен говорних чинова има сасвим маргиналну улогу. Примери координирања хетерофункционалних независних клауза, који су обично сигнал да је везник употребљен у домену говорних чинова, у случају везника *a* чешће се интерпретирају у домену дискурса (уп. примере (89)–(90) и (118)–(119) у одељку III.1.4) или епистемичком домену (в. одељак III.1.5.1.3) него у домену говорних чинова.

У нашој грађи само је у једном случају нужно претпоставити да је везник *a* употребљен у домену говорних чинова:

(257) Тачан одговор је а), а ви проверите слободно све опције ако нам не верујете (II, 7. XII 2009).

Прва клауза је обавештајна, а друга заповедна, а везник *a* упућује читаоца да идентификује „илокутивни дисконтинуитет“ између њих (уп. *Обавештавамо вас да је тачан одговор под а), а саветујемо да проверите све опције ако нам не верујете*).

1.7. Конектор *a*

1.7.1. Надовезивачки везник *a*

Као надовезивачки везник, *a* нема граматичку функцију обележавања напоредног односа, али би се јединица коју уводи могла прикључити претходној реченици и тада би *a* обележавало напоредни однос. У оваквим случајевима надовезивачки везник *a* обележава исте типове односа као и напоредни везник *a*. Тако у примеру (258) *a* обележава тематски дисконтинуитет (*шта обележавају белине : шта обележавају црна слова између њих*):

(258) Јер, белине ХАЗАРСКОГ РЕЧНИКА обележавају прозрачна места божанске истине и имена (Адама Кадмона). А црна слова између белина места где наши погледи не продиру дубље од површине... (МП-ХР).

Реченице су паралелно структуриране, а у оној коју уводи *a* чак постоји и процеп: предикат је елидиран, јер је идентичан предикату претходне реченице. У примеру (259) синтаксички паралелизам није сасвим доследан, јер се подразумева иста уводна одредба места, а предикат је у првој реченици распоређен испред субјекта, што је један од начина да се субјекатски појам уведе у приповедање (уп. Поповић 2008: 370), али се као носилац тематског дисконтинуитета појављује опозиција *мајстори : каменорезац* (*Шта над Целалудиновим гробом раде мајстори, а шта каменоресци?*):

(259) Над Целалудиновим гробом зидају мајстори турбе. А каменорезац урезује натпис на везировом башлику од меког камена и већ је исписао прву реченицу (ИА-ПВС).

У примерима (260) и (261) налазимо различите варијанте градационог односа. У примеру (260) реч је о дисконтинуитету у погледу информативне релевантности, тј. о опозицији *важно : мање важно, битно : узредно*, док је у примеру (261) реч о растућој градацији типа *начелно : конкретно* (в. одељак 1.4.3).

(260) ДРОБАЦ: То ти је рунолист. СОФИЈА: Како их познајеш и разликујеш по мраку? ДРОБАЦ: Па по мирису! СОФИЈА: Не мирише сваки. ДРОБАЦ: Чини ти се. **А** и видно је, видиш колика је мјесечина! (ЈС-ППШ).

(261) СИМКА: Секула је, напротив, диван младић! И ја сам сигурна да он није у стању ни на кога да пуца! **А** *позову* на жену! (ЈС-ППШ).

У примеру (262) улога надовезивачког везника *a* интерпретира се, као и улога напоредног везника *a*, у епистемичком домену, па се између две ситуације имплицира епистемички опозитивни контраст, а конкретизатором *ипак* упућује се и на концесивну интерпретацију:

(262) Зато сам и постао краљ. Да бих се уздигао изнад просечности. **А** *ипак* сам остао просечан (СБ-ФБ).

Као и напоредни везник, и надовезивачки везник *a* је неутралан у погледу појмовног редоследа, јер је пример (262) у начелу могао гласити и овако: *Ипак сам остао просечан. А постао сам краљ да бих се уздигао изнад просечности.*

Сличан однос налазимо и у следећем примеру, с тим што на концесивну интерпретацију упућује *опет*:

(263) Знала је да ни од какве трговине и његове зараде то не може бити. **А** *опет*, знајући да је он готов на свашта, и да, ако се он реши на нешто, ма то било и најгоре и најстрашније, она има само да се покори томе и слуша, она од слутње, страха, готово се разболе (БС-НК).

1.7.2. Конектор *a* у тексту

У текстовима, приповедачким и другим, конектор *a* типично обележава промену предмета. Промену предмета могу обележити и конектори *али* и *него*, али они притом увек имплицирају и порицање очекиваног одн. исправљање (уп. одељке Ш.2.7.2 и Ш.3.6.2), док је *a* у том погледу неутралније средство.¹¹⁸ Тако у примеру (264) *a* сигнализира завршетак једног предмета – шта се све о везировом слону и његовом путу причало – и почетак другог – како је његов пут заиста изгледао:

(264) Пре слона стигла је у Травник прича о њему. Све се однекуд сазнавало: како је путовао, како је чуван и негован од пратње, и како је дочекиван, превожен и храњен од народа и власти. И већ су га прозвали „фил“, што на турском језику значи слон. **А** фил је путовао споро и тешко иако је био још

¹¹⁸ Промену предмета може обележити и речца *елем* (в. Чудомировић 2009), али се и њоме имплицира више од саме промене – сигнализира се не само да се прелази на други предмет већ и да је то заправо повратак претходно започети предмет који је дигресијом привремено напуштен.

младунче, не веће од доброг босанског вола. Та ћудљива слоновска беба стварала је својим пратиоцима стотине тешкоћа (ИА-ПВС).

На исти начин у примеру (265) са начина на који везир у самоћи ужива у својој колекцији писаљки прелази се на расположење људи у Босни и њихова размишљања о везиру:

(265) У великој соби, у којој је било тихо као у гробници, није се сатима чуло друго до шуштање хартије и звецкање тих калема у везировим рукама; он их је мерио и упоређивао једне с другима; писао је њима стилизована слова и крупније иницијале мастилима разних боја, затим их је отирао и чистио нарочитим сунђерима и стављао натраг на њихово место у великој збирци. У томе му је пролазило дуго травничко време. А док је тако везир проводио сате над својим калемима, сав утонуо у тај невини посао, свуда по Босни људи су се са притајеним страном и непризнаваном бригом питали: шта ли ради и снује везир? (ИА-ПВС).

У примеру (266) мења се приповедачка перспектива – са низања догађаја и дијалога прелази се на унутрашње стање ликова:

(266) Он је, једнако чистећи се, загледао око куће и упознавајући кроз мрак поједине предмете, шамдуд до капије, степенице, испод њих врата подрумска, као самом себи говорио: – А а... још је то ту! Када приспе до Софке, она, узимајући својом ознојеном руком његову суву, хладну руку и љубећи га, ослови га: – Добро дошао, тато! Он као устукну. Али се прибра. И као не знајући до тада колико је већ она порасла и колико лепа, те дивећи јој се и загледајући је, само је потапша по образу и пољубивши је по коси, рече: – Како си ми, чедо? И уђоше унутра. А свима је било мучно и тешко (БС-НК).

Конектор *a* на исти начин може сигнализирати и промену предмета у разговору, и то промену која не подразумева и преузимање речи, већ коју говорник спроводи сам, унутар исте реплике:

(267) Ову науку дакле, задржавамо – рекох. А *сад* да видимо хоће ли нам у нечему користити она друга што је са тим у вези. – Која? Да не мислиш на геометрију? – запита он. – Управо на њу – рекох (Пл-Д).

У примеру (267) ова промена се додатно истиче конкретизатором *сад*. На тај начин прелаз са једног на други предмет постаје израженији, јер се оно што следи унапред разуме као нешто другачије од оног што му је претходило, пошто је конектором *a* и прилогом *сад* говорник успоставио опозицију на временском плану ('Досад једно, а сад нешто друго'). Исти конкретизатор употребљен је и у примеру (268), с тим што ту није реч о приповедачком тексту, а крај претходног предмета јасно је означен претходном реченицом, у којој се резимира садржај текста који се тим предметом бавио:

(268) Ово је био аксиолошки закључак а на основу досадашње (јеремићевске) књижевнотеоријске демонстрације мање или више дугих монолога. А *сад* нешто и о филозофској димензији, јер – ... треба свакако нешто рећи и о извесној њеној филозофској димензији (ДК-ЧА).

Осим прилога *сад*, као конкретизатор промене предмета уз конектор *а* може се употребити презентатив *ево*, кад је на нов предмет потребно посебно скренути пажњу (269), док се изразима *што се тиче* + ген. (270) и *кад је реч о* + лок. (271) уводи нов предмет чије појављивање се очекује јер је на неки начин претходно најављен:

(269) Тако смо добили – у ствари – видовитог г. Голужу, јер су жене – у ствари – пронеле гласине да је г. Голужа – у ствари – видовит, мада видовитом човеку нису потребне кафене шољице да би прорицао судбину, а то је понајмање потребно Голужи, с обзиром на то да је, смазавши дупли гулаш, постао права мушкарчина, и тако се од стидљивка с почетка приче претворио – одједном и без икакве мотивације – у пастува и врачару истовремено. **А ево** како он те ствари ради: И он је то заиста чинио, по општем мишљењу, веома стручно и прилежно: са сваком од тих напасница остајао је дуго закључан у соби (ДК-ЧА).

(270) – Он ће мислити да су та дела изведена на најбољи могући начин, и да је небески творац (*demiourgos*) то саставио као и све друго што је на небу. **А што се тиче** односа ноћи према дану, ових према месецу, месеца према години, и других звезда према тој раздеоби времена, као и међусобног односа звезда у том смислу – тај прави астроном, мислим, неће сматрати чудним онога ко држи да се то догађа на исти начин и да у томе нема никада никаквог одступања, иако је ту реч о телесним и видљивим стварима, као што неће сматрати чудним све оне напоре да се о томе схвати истина? (Пл-Д).

(271) За Ботера грчка уметност као да је изашла из исте породице скулптора који су идеализовали фигуре па тако готово све имају исте носеве, главе, као да је позирао један исти модел! За њега је само покрет узбудљив и равнотеже у диспропорцијама и обиљу. Своју естетику Ботеро описује као нешто сасвим интимно и лично, нешто што долази из његове прошлости, онога сто воли и што је живео, и мисли да је уметност манифестација његовог духа и искуства. **А кад је реч о** скулптури, Ботеро сматра да само добар цртач може да буде и добар скулптор (П, 4. V 2006).

1.7.3. Иницијално *а* у дијалогу

У нашем корпусу издвајају се две типичне функције иницијалног *а* у дијалогу – обележавање промене предмета и експлицирање опозиције.

1.7.3.1. Промена предмета

У примеру (272) Софија се распитује о Дропчевом познавању биља, да би затим променила предмет и поставила питање о животу у Сињевцу. Ова промена сигнализира се конектором *а*:

(272) ДРОБАЦ: Нисам ја травар! СОФИЈА: Откуд онда знаш сва та имена?
ДРОБАЦ: А откуд ти знаш? СОФИЈА: И откуд знаш шта се чиме лечи? Где си све то научио? ДРОБАЦ: Па то ти знаде свако дјете у Сињевцу!
СОФИЈА: А јесте ли ви у том вашем Сињевцу пекли тикве? (ЈС-ППШ).

Да реплику није започела са *а*, говорница не би ничим сигнализирала да прелази на нови предмет, што би од саговорника захтевало додатан интерпретативни напор. Сигнализирањем промене тај напор се штеди, а дијалог је бржи, динамичнији. И у

следећем примеру *a* сигнализира тематски/предметни дисконтинуитет, најпре као иницијално *a* у Софијиној реплици, а затим као надовезивачки везник унутар Дропчеве реплике:

(273) СОФИЈА: Боже! Што ово лепо мирише! ДРОБАЦ: То ти је чубар. Дobar је против реуме. СОФИЈА: А ово? ДРОБАЦ: Спориш. Спориш је света трава против крстобоље! А то, то ти је жалфија, против грипа! (ЈС-ППШ).

У примеру (274) клаузе које чине две реплике имају кореферентне субјекте:

(274) БЛАГОЈЕ: Стегни је! Држи јој руку! ДАРА: Не могу кад се отима! БЛАГОЈЕ: А ти је шини! (ЈС-ППШ).

Међутим, Благоје иницијалним *a* успоставља опозицију између садржаја своје реплике и фокализованог дела Дарине реплике (*кад се отима*), па се такође може говорити о тематском дисконтинуитету (*Она се отима, а ти је шини!*).

У следећем примеру промена предмета уједно значи и одбацивање предмета који је покушала да уведе саговорница:

(275) Ево га и Душан. Изађе из собе. Не гледа у Белку. Делује срдито. Седе на треножац поред огњишта, извади дуван и папирѝ, па ћутећи лагано завија цигару. Влажним уснама пређе преко крајева танког папира, па не гледајући ни лево ни десно, поче да врти и премеће цигару коју никако не пали. Белка се узвртела. – „Кад полазите на Плевља?“, скоро прошапутала девојка. – „А где си ти до сад?“ (СБ-ТМД).

1.7.3.2. Експлицирање опозиције

У следећем примеру конектор *a* мора се интерпретирати у епистемичком домену:

(276) МИЛУН: Шта си све овде, богати, натрпала? ГИНА: Само оно најнужније! МИЛУН: А казала си само ћебе и леб! (ЈС-ППШ).

Започињући реплику са *a*, Милун имплицира да оно што изговара стоји у опозицији са нечим што је непосредно доступно у контексту, а то је претходна, Гинина реплика, па се његов исказ може интерпретирати на следећи начин: *Спаковала си само оно најнужније (што уопште није мало), а казала си да ћеш спаковати само ћебе и леб!* Опозиција се остварује као епистемички контраст, јер Милун Гину, подсећајући је на оно што је раније рекла, суочава са несагласношћу између онога што чини и онога што говори.

У следећим примерима битну улогу у успостављању опозиције у епистемичком домену имају различите врсте имплицираног садржаја. У примеру (277) Јелисавета узвраћа на Софијину увреду, при чему конектором *a* сигнализира промену теме, тј. да се, за разлику од Софијине реплике, која се тичала Јелисавете, њена, Јелисаветина реплика, тиче Софије:

(277) СОФИЈА: Немој да будеш смешна! ЈЕЛИСАВЕТА: А ти немој да будеш тако безобразна! (ЈС-ППШ).

На тај начин Јелисавета успоставља опозицију између Софијине и своје реплике (*Ја сам смешна, а ти си безобразна*), којом не одбацује оптужбу/увреду на свој рачун, већ суочава своју саговорницу са тим да постоје ствари које се и њој могу замерити.

У основи исто важи и за следећи пример, с тим што ту *а* уводи реторско питање и опозиција се успоставља са садржајем реплике која није директно упућена саговорници која на њу одговара:

(278) ГИНА: Зар морамо и да се ругамо? БЛАГОЈЕ: А да ти можда нећеш да је браниш? Батинашку полегушу! ГИНА: А шта је она теби одједном скривила? БЛАГОЈЕ: Пушта се да је поваљује крвави Дробац! ГИНА: А ти мислиш да си бољи од Дропца? Ово би и он исто овако урадио (ЈС-ППШ).

Гинина реплика почиње реторским питањем, које се интерпретира као тврдња ('Ти ниси ништа бољи од Дропца'), из чега са види да се њоме не успоставља опозиција са Благојевим исказом као таквим, већ само са једном од претпоставки (тачније – пресупозицијом) на којима он почива (*Дробац је крвав, а ти ниси бољи од њега*).

Образац из претходног примера је врло чест у расправама: *а* уводи реторско питање које имплицира епистемички контраст са садржајем саговорникове реплике, као у примеру (279):

(279) ГИНА: Шта да умесим? БЛАГОЈЕ: Шта било... питу од јабука! ГИНА: А кад да развијем коре? (ЈС-ППШ).

Овде би се опозиција могла формулисати на следећи начин: *Треба да умесим питу од јабука, а немам кад да развијем коре (+> Не могу то да урадим)*.

Такође чест образац јесте онај у ком се реторским питањем саговорнику указује на то да његови ставови почивају на погрешним претпоставкама:

(280) ФИЛИП: Ти ниси Ричард! БЛАГОЈЕ: А ко је рекао да јесам? (ЈС-ППШ).

(281) ЈЕЛИСАВЕТА: Ред је да пустите и њега нешто да каже! ВАСИЛИЈЕ: А ко му брани? (ЈС-ППШ).

(282) ГИНА: Мени је данас ухапшен син! БЛАГОЈЕ: Њој је ухапшен син! А мени није? (ЈС-ППШ).

У примеру (280) реторско питање *А ко је рекао да јесам?* интерпретира се као 'Нико није рекао да јесам', а њиме Благоје указује Филипу да овај пориче тврдњу коју нико није изрекао (*Претпостављаш да је неко рекао да сам Ричард, а није*). Слично важи и за примере (281) (*Претпостављаш да му неко брани да говори, а нико му не брани*) и (282) (*Говориш као да мени није ухапшен син, а јесте*). Кад се, дакле, експлицирају пресупозиције на којима почивају *а*-реплике, види се да оно имплицира противречност, тј. контраст у епистемичком домену. Из перспективе теорије говорних чинова, говорник у оваквим случајевима упућује саговорника на закључак да за говорни чин

који изводи нису испуњени услови прикладности (в. Серл 1969). Из тога би се могло закључити да овакви примери припадају домену говорних чинова, али то није случај: возник *a* овде не обележава дисконтинуитет између говорних чинова, што се види по томе што експлицирање перформативног глагола у реплици коју уводи ни на који начин не олакшава интерпретацију. То је очекивано, јер ова реторска питања заправо представљају тврдње, па на плану илокутивне снаге двеју реплика и нема никакве разлике. Контраст се, као што смо показали, састоји у логичкој несагласности пресупозиције једне реплике са имплицираним значењем друге.

Кад у дијалогу питање које уводи *a* није реторско, оно такође, у основи, експлицира неку опозицију имплицирану саговорниковом репликом, али конфронтативни ефекат изостаје, а ако постоји, не проистиче из опозиције коју *a* успоставља као такве, већ се сигнализира на други начин (у примеру (283) говорник није претпостављао да латински преводи нису довољни и тиме је изненађен, али на то пре свега указује речца *зар*, а не конектор *a*):

(283) „[...] И наш славни Региомонтанус, каснији бискуп регенсбуршки, беше његов ученик.“ „И ја бих то радо био!“ „Зар и ти, синовче?“ „Да бих се усавршио у грчком језику толико, да могу читати грчка дела у оригиналу.“ „А зар ти њихови латински преводи нису довољни?“ (ММ-КЦН).

(284) – Колики су унуци, колико их имаш? – Троје их је: најстаријем је већ осма година, девојчици је пет пуних, а овом најмлађем је само три; откад су почеле врућине, свакодневно су код мене, доводи их отац, мој зет. – **А** њихова мајка, твоја кћерка, зашто их она не доводи? – питам тихо, најпре са нејасном стрепњом од одговора, а потом са осећајем да ме је саговорник – на неки необјашњиво мутан начин, и против своје воље – навео да, и о томе, причамо (П-КД, 2000).

(285) „Насељивачи Анареса? Да. Били су то романтични људи, претпостављам.“ „А ви нисте?“ „Нисмо. Ми смо веома прагматични“ (КС-ТС).

У сваком од ова три примера репликом која претходи *a*-реплици имплицира се информација за коју говорник *a*-репликом тражи додатно објашњење или експлицитну потврду тако што поставља питање за онај члан опозиције који саговорник није експлицирао, већ се из његовог исказа изводи као импликатура, на основу претпоставке да саговорник неће прећутати информације које су битне за интерпретацију (уп. *Грчка дела у оригиналу су довољна (+> a латински преводи нису); Децу доводи отац (+> a не доводи их мајка); Насељивачи Анареса су били романтични људи (+> a ми нисмо)*).

На крају, треба поменути и могућност да се иницијалним *a* не успоставља опозиција са садржајем саговорникове реплике, већ са чиниоцима ванјезичког контекста који нису експлицирани:

(286) Кад свршисмо са ручком, мој нови познаник ми рече узнемирено: „А мог оца још увек нема! Сам Бог зна када ће доћи. Кад оде у царске дворе, чекам га често сатима“ (ММ-КЦН).

Чак и ако је познаниковој реплици у примеру (286) претходила нека реплика коју приповедач изоставља, познаников исказ може се интерпретирати и без ње, тј. и под претпоставком да је није било. Може се, наиме, лако замислити да саговорници разговарају о сасвим другом предмету, закључе га, заврше ручак и затим познаник, настави разговор *a*-репликом, као у примеру. Изразом *још увек* он имплицира да оно што констатује више не би требало да буде случај, да не би требало да и даље траје, а иницијалним *a* сигнализира да је у контексту непосредно доступно сазнање чија експликација образује опозицију са његовим исказом. Будући да његовој реплици није непосредно претходила саговорникова реплика, саговорнику је јасно да опозицију не треба тражити у језичком, већ у ванјезичком контексту, у елементима говорне ситуације релевантним за разумевање познаниковог исказа, а од тих елемената најважнији је тренутно време, односно време које је протекло од неког тренутка који се може сматрати референтним. Кад успостави такву опозицију, саговорник долази до пуне интерпретације познаниковог исказа: *Толико времена је прошло (од када смо овде / од када је обећао да ће доћи и сл.), а мог оца још увек нема.*

2. Везник *али*

2.1. Етимологија

Према Маретићу (1887–1888: XXI, 108–119) и Скоку (1971: s.v. *li*), везник *али* настао је као спој везника *a* и речце *ли*, која је и сама могла имати „адверсативно значење“ (Маретић 1887–1888: XXI, 116; уп. Арсенијевић 2011, где се, из синхронијске перспективе, семантика везника *али* разлаже на семантику везника *a* и речце *ли*). Исто се тврди и у РЈАЗУ (s.v. *ali*), као и у ЕРСЈ (s.v. *ali*).

2.2. Формалне карактеристике *али*-конструкција

Везник *али* је моносиндетски проклитички координатор. Конструкције са везником *али* су двочлане. Наизглед вишечлане *али*-конструкције обично су двочлане конструкције које су линеарно суседне, али припадају различитим нивоима структуре, као у следећем примеру:

- (1) Водили су ме у ОЕБС на детектор лажи и тамо кажу: „[[Ти немаш везе са овим убиством] **али** [[знаш ко је пуцао у Џемаља Адемија], **али** [нећеш да кажеш]], што иначе није истина]“ (П, 24. IX 2000).

Сасвим су специфичне привидно полисиндетске *али*-конструкције у примерима (2) и (3) – срећу се врло ретко, а и тада су на ивици прихватљивости и изразито експресивно обележене. Стога није необично што су ово једина два примера *али*-конструкција са понављањем везника у нашој грађи и што потичу из истог извора – превода Достојевског; осим тога, у оба случаја у питању је дијалог, а говорник је узбуђен – у првом случају посебно срдчан, а у другом понесен жаром дискусије:

- (2) Придружуй се нама, седи, кафица – посна је, **али** врела, **али** дивна! (ФМД-БК).
- (3) – Лажеш! Циљ је твоје појаве да ме увериш да ти постојиш. – Јесте. **Али** колебања, **али** неспокојство, **али** борба вере и неверовања – то је неки пут таква мука за савесна човека, као што си ето ти, да је боље обесити се (ФМД-БК).

Као и везници *па*, *те*, *него*, *већ* и др., и *али* у начелу, при неутралном реду речи, везује енклитике за себе (4), али, за разлику од поменутих везника, не мора то учинити, посебно ако се неки од елемената друге клаузе распоређивањем иза везника може додатно истаћи, као у примеру (5):

- (4) Ја сам му се поново успротивила, **али** ме није слушао.
- (5) Ја сам му се поново успротивила, **али** није ме слушао.

2.3. Семантика и прагматика везника *али*: досадашњи налази

За Маретића је *али* адверсативно ((6), (7)), и онда кад између конјунката „није толико противности, колико ненаданости“ (8); у неким другим случајевима пак

„адверсативна партикула *али* готово је сасвијем адвербијална“ (9), јер би уместо ње могло стајати *само* (Маретић 1887–1888: XXI, 116):

- (6) Почне га тихо молити, да бјежи, док се није змај пробудио, **али** овај не шћедне.
- (7) Бог је спор, **али** је достижан.
- (8) Мало време постоји, **ал’** ето ти једне госпе по воду.
- (9) Све му паше на диван дођоше, **ал’** не дође паша Сеидиме.

У својој *Граматници* Маретић ће за везник *али* рећи да се од *а* разликује по томе што се „њим изриче јача супротност“ (Маретић 1963: 536).¹¹⁹

По Стевановићу (1969б: 807), везником *али*, као и свим другим супротним везницима изузев *а*, не може се обележити неподударност, већ само супротност. У његовом излагању о реченицама у супротном односу можемо издвојити неколико различитих функција везника *али*:

а) *Али* обележава „сметњу ономе што се казује претходном реченицом или ометање циља с којим се врши радња претходне реченице:

- (10) Ненад зажеље да однесе шљива, *али га је увијек некакав пречи посао спречавао* (Стевановић 1969б: 808).

б) *Али* уводи реченице „у којима се тврди или пориче да се врши (или изврши) нешто што је супротно констатацији изнетој у претходној реченици“ или „да се нешто врши и поред тога што се констатује у првој“, додајући да су у оба случаја реченице које уводи *али* по смислу „исто што и допусне реченице“ (Стевановић 1969б: 808):

- (11) Очекивала је да ће се први јавити или доћи, *али се није збило ни једно ни друго*.
- (12) Он упорно тражаше предмет за разговор, *али га не нађе*. (Стевановић 1969б: 808)

в) *Али* има исту функцију коју врше супротне партикуле *међутим* и *пак*:

- (13) Није се видело, *али се чуло како се доле у селу отварају врата на кућама*.
- (14) Он слете низ дрвене степенице, појури на терасу, *али ту застаде као укопан*.
- (15) Искрцао се јеси, *али се укрцати нећеш*.

Стевановић не објашњава ближе у чему су значењске специфичности оваквог односа, али додаје да се у таквој функцији употребљава и речца *само*:

- (16) Носила је црнину и водила и даље хан, *само је довела у кућу сестру удовицу с мушким дететом да није сама*.
- (17) Омрче као што и освану, *само с том разликом што се подвече сва врата на граду затварају*.

¹¹⁹ И у својој студији о везницима (Маретић 1887–1888: XXI, 108–119) и у *Граматници* (Маретић 1963: 539, 552) Маретић говори о још две, битно другачије функције везника *али* – раставној и упитној, но то овде изостављамо, будући да је реч о архаичним и изразито дијалекатски обележеним појавама.

г) *Али*, употребљено с „везничким прилогом“ *зато*, означава да се у другој реченици „износи нешто насупрот ономе што се казује у првој“:

(18) Била је ружнија, *али* је *зато* била највреднија¹²⁰ (Стевановић 1969б: 812–813).

П. Мразовић (2009: 421) констатује да „конјунктором *а* изражавамо само чисту супротност коју једноставно констатујемо, док конјунктором *али* ту супротност посебно истичемо“.

Поповић (2008: 358) сматра да је *али* најтипичнији супротни везник и издваја два односа које овај везник обележава – концесивни (19) и компензативни (20):

(19) Тања се није осећала добро, *али* је (*ипак*) отишла у школу.

(20) Никола је чекао у реду два сата, *али* је (*зато*) добио одлична места.

По Б. Кунцман-Милер (1988), *али* типично обележава следеће врсте супротности: „контраст²“, концесивност, „контраст³“, „контраст⁴“ и „контраст⁵“¹²¹. За контраст II синтаксички паралелизам није битна одлика (за разлику од контраста I, типичног за *а*-конструкције), а на семантичком плану карактерише га то да се садржајем другог конјункта противречи закључку који се, на основу знања, свакодневног искуства и сл., изводи из садржаја првог конјункта (уп. Кунцман-Милер 1988: 33–35):

(21) Обећао је да ће доћи, **али** није дошао.

У конкретном случају, општи принцип на основу ког се изводи закључак ауторка формулише на следећи начин: „Онај ко да обећање, одржи га“ (уп. Кунцман-Милер 1988: 35). Ауторка издваја неколико подтипова контраста II (уп. Кунцман-Милер 1988: 37–44): (1) противречи се закључку изведеном на основу принципа који гласи „Онај ко жели да нешто уради, то ће и урадити“ (22); (2) другим конјунктом негира се извршење / наставак вршења радње о чијем започињању се говори у првом конјункту (23); (3) контраст почива на аспектској опозицији (24); (4) постоји интеракција аспектуалности и темпоралности (25):

(22) Ову карту сам хтједа још из О. да ти пошаљем, **али** нисам стигла.

(23) Почео је скупљати плоче, **али** није наставио.

(24) Градили су кућу, **али** је нису саградили.

(25) Примамо сву вашу пошту, **али** ово писмо нисмо примили.

¹²⁰ Стевановић најпре наводи овај и још један пример без везника *али* (*Он је претерано мали, чак је и прилично слаб, зато најбољи у целој својој класи; Његова најмлађа кћи била је много ружнија од својих старијих сеестара, зато највреднија од свих*), да би затим констатовао да се без *али* овакви примери осећају као непотпуни и да се много чешће употребљавају са тим везником (уп. Стевановић 1969: 812–813).

¹²¹ Да ознаке у експоненту не би збуњивале, надаље ћемо ове типове контраста идентификовати римским бројевима (контраст II, контраст III итд.).

У концесивност Б. Кунцман-Милер (1988: 47–52) убраја оне случајеве који се без промене значења могу преформулисати конструкцијом са допусном клаузом:

(26) Уморио се од далеког пута, **али** (ипак) не може спавати.

(27) Ослабио је од учења, **али** се врло добро физички осећа.

Контраст III на плану значења подразумева да се конјунктима приписују различите вредности у погледу важности, на основу знања о свету, свакодневног искуства, карактеристика конкретне ситуације и сл. (уп. Кунцман-Милер 1988: 71–85). Овај однос одговара ономе што Поповић (2008: 358) назива компензативним односом (в. пример (25)):

(28) Она је згодна / љепотица, **али** глупа.

(29) Дневни боравак није велик, **али** је (зато) врло угодан.

У контраст IV спадају случајеви у којима се контраст „не изводи из значења реченица, већ из значења исказа или из комуникативног смисла“¹²² (уп. Кунцман-Милер 1988: 86):

(30) Положила је испит, **али** хоће ли јој то заиста користити?

(31) Опрости, **али** те нисам препознала.

(32) Знам да то није било поштено, немојте ми пребацивати, **али** понекад је потребно да прибегнемо стварима којих се у обичном животу гнушамо.

(33) Захваљујем се, **али** морам кренути.

На крају, контраст V обухвата случајеве у којима се *али* појављује као конектор, било у дијалогу или у тексту (уп. Кунцман-Милер 1988: 93–96).

2.4. Епистемички домен

2.4.1. Порицање очекиваног као однос у епистемичком домену

Према налазима К. Маури (2008: 150), *али* покрива онај тип супротности који се одређује као порицање очекиваног (енг. *denial of expectation*): другим чланом *али*-конструкције одбацује се претпоставка коју имплицира први сегмент (уп. одељак I.5.2.4.4). Зато је порицање очекиваног по природи ствари прагматичка релација: очекивања често почивају на односима који постоје независно од нашег поимања тих односа (као што је нпр. каузалност), али сама очекивања нису објективно својство неке ситуације, већ се нужно формирају тек кроз инференцијалне процесе, кроз резонување као део интерпретације исказа, па не припадају домену садржаја, већ епистемичком домену (в. одељке I.5.1.1 и I.5.2.4).

¹²² У оригиналу: „[...] der Kontrast in den Konstruktionen, die Untergruppen zu diesem Typ bilden, nicht aus der Satzbedeutung, sondern aus der Äußerungsbedeutung oder aus dem kommunikativen Sinn hergeleitet“.

2.4.2. Порицање очекиваног као концесивност

2.4.2.1. Нереализована каузалност

Анализу ћемо започети од примера у којима очекивање које се пориче другим чланом *али*-конструкције представља вероватну последицу С1:

- (34) У рукама му остаде бич, с њим је успео да скочи са саоница. Псујући, дуго се шибао по леђима, али није болело – штитила је штављена бунда, а да је скида ради тога, чинило му се бесмислено (МШ-ТД).

Очекивана, практично аутоматска последица шибања требао би да буде бол, али та последица у овом случају, услед специфичних околности, изостаје, што се може додатно сигнализирати употребом речце *ипак* или изразима попут *упркос томе, и поред тога* и сл. Овакав однос, као што је у литератури већ примећено (уп. Стевановић 1969б: 808; Кунцман-Милер 1988: 47–52; Поповић 2008: 358) семантички је еквивалентан односу између садржаја концесивне клаузе и више реченице (уп. *Иако се, псујући, дуго шибао по леђима, није га болело*), с тим што су напоредне клаузе у начелу једнако проминентне, док је код субординације садржај зависне клаузе – у типичном случају – у другом плану, као једна од околности онога што се саопштава вишом реченицом. Такође, конструкција са зависном клаузом слободна је у погледу линеарног редоследа, док *али*-конструкција из примера (34) дозвољава инверзију само у специфичном контексту – оном у ком се доводи у питање да ли је неделотворни узрок уопште наступио (будући да је његова очекивана последица изостала): – *Ако није јаукао, можда се уопште није шибао? – Није га болело, али се јесте шибао*. Али без таквог контекста (па, дакле, и у примеру (34)), редувантност је неприхватљива, па би се у примеру (34) инверзијом добио неприхватљив исказ. За прагматички аспект интерпретације исказа у (34) важно је и то да очекивана последица С1 представља импликатуру која се поништава садржајем друге клаузе. Интерпретацију читавог исказа у том правцу усмерава управо везник *али*, који сигнализира да из интерпретације прве клаузе треба уклонити онај сегмент који је противречан садржају друге клаузе, што можемо обележити на следећи начин: (*Дуго се шибао по леђима* (+> *га је болело*), **али** *није болело*) (уп. одељак I.5.3.2. и одређења функције енглеског везника *but* 'али' у теорији релевантности). Слично важи и у следећим примерима, с тим што је имплицирана последица посреднија него у примеру (34):

- (35) Русиња Ана Курњикова, својевремено осма на свету појединачно и прва у дублу, с 25 лета је најмлађа тениска пензионерка. Није више на ранг-листи (+> Јавност више није заинтересована за њу), **али** и даље привлачи пажњу (П, 11. VII 2006).
- (36) Не само да сам могла да ходам, могла сам и да трчим. И трчала сам савијена, кичма ми је пуцала (+> Престала сам да трчим), **али** сам трчала (МН-СНБС).

- (37) Да не помињемо плагијате производа са називима који упућују на познате марке производа, што је кажњиво (+> Не ради се) **али се то ради** (П, 10. VII 2001).
- (38) Европа је можда највише у свету улагала у увођење најсавршениј[и]х технологија за одсумпоравање у термоелектранама (+> Термоелектране су производеле мање сумпора +> ~~Зарађење се смањило~~) **али се нису значајно смањиле емисије опасних материја** (П, 12. II 2001).
- (39) Ловци не улове сваки дан (+> Немају увек хране +> ~~Не могу преживети~~), **али ипак живе**, и баш зато су вешти и опрезни да им не промакне лов, кад се појави... (ИС-КПК).
- (40) Реч је о ендемској болести која се сваке године јавља на Косову и то последњих деценија. Косовска Митровица није ендемско жариште (+> ~~Заражени не могу доћи одатле~~), **али због промета стоке или кретања људи, могуће је да болесник стигне из тог подручја** (П, 10. VII 2001).
- (41) При читању ми, као нејасан шум из даљине, смета говор ових око мене (+> Све ми је теже да читам +> ~~Желим да престанем са читањем~~), **али ја читам упорно даље** (ИА-Ј).
- (42) Рибери се после дуплог паса пробио до ивице казног простора и, притешњен двојицом противничких играча, шутирао шпицем по земљи. Буфон је био немоћан (+> ~~Лопта је завршила у голу~~), **али је лопта прохујала тик поред стативе у гол-аут** (П, 10. VII 2006).

С формалне стране, и овде је реч о координацији независних клауза, осим у примеру (37), где су оне зависне.

Што се семантичко-прагматичког аспекта тиче, у наведеним примерима очекиване последице не наступају тренутно и спонтано, а у неким случајевима, као у примерима (38) и (39), лако се може идентификовати и више корака у претпостављеном каузалном ланцу. И у овим примерима, као и у примеру (34), појмовни редослед је проспективан, тј. С1 је неделотворни узрок, а С2 неочекивани исход. За разлику од примера (34), овде је инверзија могућа (уп. *Ана Курњикова и даље привлачи пажњу, али није више на ранг-листи; То се ради, али је кажњиво; Емисије се [у Европи] нису значајно смањиле, али Европа је највише улагала у технологије за одсумпоравање* итд.), али се променом линеарног редоследа мења и појмовни редослед (постаје ретроспективан), па се другом клаузом не поништава вероватна последица С1, него један од могућих закључака о узроку С1 или условима који је чине могућом. Овакав појмовни редослед је ређи, али се среће:¹²³

- (43) Лекари и особље, који су примили болесницу из Косовске Митровице, под сумњом да је реч о хеморагијској, „кримско-конго“ грозници, и која је, на жалост умрла, стављени су само под појачани надзор, односно – у изолацију. Изолација је у оваквим случајевима стандардна и законска мера предострожности, саопштено је на јучерашњој конференцији за новинаре, са које су лекари апеловали на медије да не шире панику, а грађанству су поручили да не постоје разлози за узнемиреност. Пре два дана, један од лекара из те дежурне екипе добио је температуру, али је у сасвим добром

¹²³ И код саставних везника у епистемичком домену, проспективни појмовни редослед знатно је обичнији од ретроспективног.

стању. Он прима превентивну терапију, иако, понављам, осим повишене температуре, нема других знакова болести (П, 10. VII 2001).

(44) СИМКА: Моја кућа можда и јесте мало запуштена, можда у њој и може да се нађе паучине и прашине, али ја је не запуштам зато што сам лења, него зато што сам у дубокој жалости! (ЈБС-ППШ).

(45) Ја матер врло волим, али је то чудна и тешка жена (ИС-КПК).

У примеру (43) садржајем друге клаузе поништава се импликатура која би представљала закључак о (највероватнијем, најочекиванијем) узроку С1 (*Један од лекара добио је температуру* (+> ~~И он је заражен хеморагијском грозницом~~), *али је у добром стању*).¹²⁴ У примеру (44) налазимо четири координиране клаузе: прве две чине једну сложена премису, која упућује на одређени закључак о могућем узроку такве ситуације (*Моја кућа је запуштена* (+> ~~Не одржавам кућу~~ => ~~Ја сам лења~~)); садржајем треће клаузе Симка тај закључак одбацује, да би затим понудила друго објашњење: *У жалости сам* (+> ~~Не могу да радим~~ => ~~Не могу да одржавам кућу~~). У примеру (45) садржајем друге клаузе не поништава се претпостављени узрок С1, већ се експлицира услов који би у начелу могао да спречи С1 или је учини мање вероватном: овакав однос близак је оном којим се бавимо у одељку III.2.4.3).

Неостварена каузалност као позадина односа битног за интерпретацију али-конструкције још је посреднија тамо где се импликатура која следи из садржаја прве клаузе не поништава директно, већ је и из садржаја друге клаузе потребно извести одговарајућу импликатуру:

(46) СИМКА: Знате ли шта се то јутрос стварно десило? МИЛУН: Нисте чули?

СИМКА: Чули смо (+> ~~Знамо шта се десило~~), **али свака прича друкчије** (+> Постоји више верзија (а ми не знамо која је тачна) => Не знамо шта се десило) (ЈБС-ППШ).

Следећи пример специфичан је по томе што у њему налазимо координиране независне клаузе, али се везником *али* обележава однос битан за интерпретацију изричних клауза унутар ових независних:

(47) Тужилац је најавио да ће пред судије током доказног поступка извести више „инсајдера“, гадашњих припадника ВЈ и МУП Србије (+> ~~Они ће изнети важне податке у прилог оптужнице~~), **али је напоменуо да ће они сведочити „невољно“ зато што би у Србији „могли бити проглашени издајницима“ или због „сопственог учешћа у заједничком злочиначком подухвату“** (+> Настојаће да изнесу што мање података у прилог оптужнице) (П, 11. VII 2006).

Иако су координиране независне клаузе, неочекиваност не постоји између чињенице да је тужилац нешто најавио и чињенице да је затим нешто напоменуо, нити између онога што би ти поступци имплицирали, већ између садржаја двеју изричних клауза, које се

¹²⁴ Овај пример можда би се могао интерпретирати и на други начин, као да је у питању проспективни појмовни редослед: *Један од лекара добио је температуру* (+> ~~Добре се осећа~~), *али је у сасвим добром стању* (+> ~~Добро се осећа~~), али је таква интерпретација мање вероватна.

појављују као допуне глаголима говорења *најавити* и *напоменути*, тј. између имплицатуре која се изводи из прве клаузе – да ће сведочење бивших припадника ВЈ и МУП донети значајне доказе у прилог оптужби – и оне која се изводи из друге – да их неће изнети.

Иако је за изражавање односа као што су каузалност или закључност (без обзира на то да ли се остварују или се очекивани след не догађа) обично потребно да конјункти означавају ситуације, то јест, на синтаксичком плану, да буду клаузе или глаголске синтагме, у следећим примерима *али* координира прилошке јединице (48), придевске јединице ((49), (50)) одн. придев са именичком синтагмом која има прилошку вредност (51):

(48) Пре него што је болесник, понова [sic], заспао, трже опет своју леву руку и промрмља, полугласно, **али чујно** (МЦ-С2).

(49) Око њих је, као летња јара око воћних плодова, трептао неоивичен ореол моћног али једва видљивог сјаја, и губио се на крајевима у покренутом и житном пределу који брзина вожње носи, кида и расипа у очима путника (ИА-Ј).

(50) Ђенова је ипак успевала да кроз векове решава проблем свакодневног снабдевања (изузев у време кратких али болних криза) (ФБ-МЦЗ).

(51) Ходали смо згрбљени, али уобичајеном брзином [...] (МН-СЂС).

У примеру (48) последица полугласног мрмљања може бити да се оно и не чује, а у примеру (49) последица снаге сјаја требало да буде и његова видљивост, али то није случај. У примеру (50) садржајем другог конјункта елиминише се могућа импликатура да кризе, пошто су трајале кратко, нису могле бити тешке. У примеру (51) специфичан положај – згрбљеност – требао би да утиче на брзину хода, али се то у овом случају не догађа. Као и у случају везника *на* (уп. одељак Ш.2.4.1), пуна интерпретација подразумева две пропозиције (’Били смо згрбљени, али смо ходали уобичајеном брзином’). Прагматички ниво је у овом случају важан и зато што се тек на њему остварује хомофункционалност конструкције: на синтаксичко-семантичком плану, први конјункт је придев којим се квалификује именички појам (елидирани субјекат), а други именичка синтагма са прилошком (начинском) вредношћу, којом се квалификује радња. Ова несагласност разрешава се на прагматичком плану: придев *згрбљен* интерпретира се тако да квалификује не само вршиоца радње, него читаву радњу, тј. заједнички садржалац проналази се у начинском прилошком значењу (*Како смо ходали?*).

Координација придевских јединица може имплицирати и обрнут однос – другим конјунктом елиминише се претпостављени услов или узрок онога што означава први конјункт; реч је, дакле, о ретроспективном појмовном редоследу:

- (52) Калину, ћерку домаћина погинулог официра, извукли су онесвешћену али неповређену из рушевина (СК-К).
- (53) Та ме је мисао стално пратила, као мукла музика испод свих гласова живота око мене, као невидљива али увек присутна сенка у пуној светлости сунчаног поднева (ИА-Ј).
- (54) Да, ту је сада Јелена, у углу мог ока, на крају широког видика који се топи, креће и руши у брзацима и слаповима – непомична и нема, али већ жива и стварна (ИА-Ј).
- (55) Овде спада и његова краткотрајна али жарка љубав с Елидом (МК-И).

У примеру (39) као конкретизатор неостварене каузалности употребљена је речца *ипак*. Она је свакако најтипичнији конкретизатор овог односа (уп. (56)–(59)), мада се срећу и други: *упркос томе* (60), *без обзира на то* (61), и *пored тога* (62):

- (56) Владала је дубока помрчина (+> Ништа се није могло видети), **али су ипак** Алија и гроф, први захваљујући својој дивљој природи, а други захваљујући некој стеченој способности, били у стању да у тој мрачној наћи разазнају и најслабије њихање грања у дворишту (АД-ГМК).
- (57) Неспоразум је изазвало једно писмо принцезино које никада није послала (+> Нико га није могао добити), **али** које је ипак стигло кагану у руке (МП-ХР).
- (58) Мел Гибсон[,] познати глумац[,] имао је антисемитске испаде у алкохолисаном стању (+> Схватио је да треба да се лечи +> Обратио се лекарима / +> Она му је популарност), **али ипак** није отишао на лечење како је обећао, нити му је због тога пала популарност (П, 11. I 2008).
- (59) Иако је изгледао изгубљен, поносити град светог Марка је уз прегор успео да преокрене ситуацију: у јуну 1380. Ветор Пизани заузима Кјођу и уништава Ђеновску флоту. Мировни уговор, склопљен идуће године у Торину, није давао никакве формалне предности Венецији (+> Венеција није имала користи од овог уговора), **али је ипак** значио почетак повлачења Ђеновезана – који се никад више неће појавити у Јадрану – као и установљења превласти Венеције, која ће остати неоспорна (ФБ-МЦЗ).
- (60) [...] рекао је Швајцер. Његова уверења дели и Стајн Ерик Велан, председник Савета страних инвеститора, признајући да је ситуација у Србији тешка (+> Неки инвеститори ће морати да напусте Србију), **али ће** *упркос томе* свих 150 чланова савета ипак остати у земљи (П, 7. III 2008).
- (61) На сву срећу, наш банкарски систем није инвестирао у областима које су изазвале кризу (+> Нећемо осетити последице кризе), **али без обзира на то** бићемо највише погођени у индустријско-грађевинском сектору и туризму (П, 25. II 2009).
- (62) Бразилцима ова победа није била потребна (+> Није се посебно трудили), **али су и** *пored тога* пружили максимум, заслужено победили и помогли „плавима“ да остану у трци за прво место и велику новчану награду (П, 28. VI 2001).

Важно је приметити да је у свих шест примера реч о проспективном појмовном редоследу. Ако у наведеним примерима клаузе замене места, ствари се мењају: у примерима (56)–(59) конкретизатор *ипак* могао би стајати у другој клаузи само ако је

њен садржај у контексту већ доступан као нека врста претпоставке, иначе не (уп. *Писмо је стигло кагану, али га принцеза ипак никада није послала – ипак* би било прихватљиво у контексту у ком се преиспитује да ли је принцеза послала писмо или не; у другим контекстима његова употреба би исказ чинила проблематичним, ако не и неприхватљивим). Под сличним условима речца *ипак* би као конкретизатор била прихватљива и у инверзијама примера (60)–(62) (уп. *Сви инвеститори ће остати у Србији, али је ситуација у земљи ипак тешка – ипак* је оправдано ако се исказ појављује као аргумент за оцену ситуације у Србији), што важи и за конкретизатор *упркос томе* у примеру (60), док конкретизатори *без обзира на то* одн. *и поред тога* у инверзијама примера (61) и (62) не делују као добро решење. И у раније наведеним примерима (43)–(45), који такође илуструју ретроспективни појмовни редослед, речца *ипак* у сва три случаја делује као боље решење него остали конкретизатори, што упућује на закључак да је за њих типичнији проспективни него ретроспективни појмовни редослед.

На крају овог одељка скренућемо пажњу на могуће преклапање неостварене каузалности, тј. концесивности, са једним другим типом односа:

- (63) Јован Илић није песник првога реда (~~+~~ Не заузима значајно место у историји српског романтизма), **али** заузима лепо место у историји српскога романтизма. Он је једини успео у ономе што су романтичари поставили као идеал: певати како народ пева (ЈС-ИСК).

Пример (63) још један је пример порицања очекиваног: једна од могућих импликатура С1 јесте да Илић, будући да није међу најбољим песницима српског романтизма, у историји тог периода не заузима важније место (као што видимо, за извођење такве импликатуре потребно је да читалац има одговарајуће позадинско знање: да је Јован Илић српски песник, и то из периода романтизма). Друга клауза доноси садржај којим се та импликатура поништава. У другој клаузи би се као конкретизатор могла употребити речца *ипак* или, рецимо, израз *и поред тога*, а ако клаузама заменимо места (*Јован Илић заузима лепо место у историји српског романтизма, али није песник првога реда*), добијамо обрнут појмовни редослед: садржајем друге клаузе не пориче се очекивана или могућа последица С1, већ њен претпостављени разлог.

Међутим, интерпретација исказа из примера (63) могла би имати и додатни ниво: за говорника најважнији аспект односа између С1 и С2 не мора бити то што С2 поништава могућу последицу С1, већ што представља чињеницу која у вредносном погледу представља противтежу С1: чињеница да није песник првога реда Илићу, тј. његовом књижевном значају, не иде у прилог, али се у укупној процени његовог

књижевног значаја тај недостатак на пољу уметничке вредности његових дела бар делимично надокнађује доприносом на ширем, књижевноисторијском и културноисторијском пољу. Оваква интерпретација обично се назива компензативном и може се експлицирати конкретизатором *зато*. О компензативном односу детаљно говоримо у одељку Ш.2.4.4.

2.4.2.2. Концесивност као неиспуњена намера

О концесивности се може говорити и у оним случајевима у којима у другом конјункту изостаје испуњење намере о којој се саопштава првим конјунктом или која се њиме имплицира:

- (64) Знао сам да још има доста до свитања и покушавао сам да поново заспим, али нисам могао (+> Нисам заспао) (МН-СЊС).
- (65) А тако бих од свег срца хтео да живим једноставно, као мој отац, али не умем (+> Не живим једноставно), не бих умео и, шта би рекла мати... (ИС-КПК).
- (66) Жалбу из разлога прописаног у члану 394. став 2. жалилац може уложити само ако у жалби учини извесним да за доказе на којима заснива жалбу није знао у време одржавања главног претреса, или да је на главном претресу одмах чим је сазнао за одређени доказ, предложио његово извођење (+> Желео је да се и ти докази узму у обзир), али је председник већа то одбио (+> Докази нису узети у обзир) (ЗКП).
- (67) Беше наумио оним путељком који силази до Аранђелове цркве у коју је понекад одлазио на јутрење, али се обрну и изби на цесту баш кад мало и пуну (+> Није пошао путељком) (МК-И).

За разлику од примера из претходног одељка, овде се не поништава претпостављена последица, већ само остварење циља означеног садржајем (или делом садржаја) прве клаузе. У том смислу је овај однос (намера – неостварени циљ) нешто посреднији од неостварене каузалности, али је, без обзира на то, као и неостварена каузалност, у основи еквивалентан одговарајућим конструкцијама са допусном клаузом (уп. *Иако сам покушавао да заспим, нисам могао; Иако желим да живим једноставно, не умем* итд.).

Однос намера – неостварени циљ налазимо и у следећим примерима:

- (68) Французи су врло брзо показали да не одустају од напада. Поново је Анри био у шеснаестерцу, створио је простор за шут, али је Буфон поново показао да је најбољи голман на свету (П, 10. VII 2006).
- (69) Пуцао је са око 30 метара, пребацио је живи зид, али је лопта поред саме стативе отишла у гол-аут (П, 10. VII 2006).
- (70) Французи су и даље углавном нападали, али без изразитих прилика (П, 10. VII 2006).

У овим примерима, за разлику од примера (64)–(67), садржајем прве (односно, у примеру (69), прве две) клаузе одговарајућа намера се не саопштава експлицитно, већ се имплицира, (у сва три случаја импликатура би се могла формулисати као „... да би

постигао / постигли гол“), док садржај друге клаузе имплицира нежељени исход (уп. ’Буфон је показао да је најбољи голман’ +> ’Буфон је одбранио Анријев шут’ +> ’Анри није постигао гол’; ’Лопта је отишла у гол-аут’ +> ’Француска није постигла гол’ итд.).

На формалном плану овде је специфичан пример (70), у ком се о координацији може говорити само ако се претпостави елипса (уп. *Французи су углавном нападали, али [су нападали / се то завршавало] без изразитих прилика*).¹²⁵

Посредну везу која се може интерпретирати као намера – неостварени циљ налазимо и у следећем примеру:

(71) – Ја знам како можемо да уђемо у град – јавио се Новак. Фон Хаузбург га је мрко погледао, али ништа није рекао (МН-СНС).

Овде се изневерено очекивање не може објаснити као у претходном случају – мрк поглед свакако не представља ни довољан ни потребан услов да се нешто каже, али код говорника ствара одговарајућа очекивања (*Фон Хаузбург га је мрко погледао (+> Био је љут +> Намеравао је да га (вербално) прекори*).¹²⁶ Заправо, неостварена намера у овом случају јесте намера коју је говорник приписао Фон Хаузбургу. Ако је само намеравао да Новака прекори, Фон Хаузбург своју намеру јесте остварио, али не на начин који је говорник очекивао (није ништа рекао, већ је прекор упутио невербално).

Сви досадашњи примери илустровали су проспективни појмовни редослед, а инверзија је у њима могућа ако не производи редувантан исказ, као у примерима (66) и (68)–(70). Ретроспективни редослед је ређи, али се среће:

(72) Сматрао сам да је моја дужност да посведочим о томе какав је ирачки народ и да не треба да буде бомбардован. За само два месеца написао сам о томе књигу, и појавио сам се на телевизији, иако не волим телевизију, и прихватио сам све новинске и радијске интервјуе. Превео сам књигу на енглески, немачки и француски и ставио је на свој сајт. Можда нисам могао да спречим рат, јер нисам толико моћан, али сам се својски трудио (П, 21. X 2008).

2.4.2.3. Концесивност као неискоришћен услов

У следећим примерима С1 омогућава одређени исход, али се у С2 он не остварује. У оба случаја садржај другог конјункта показује да је услов из С1 само потребан, али не и довољан. У примерима (73) и (74) изостаје воља онога ко је иначе способан да нешто учини, док у примерима (75) и (76) С2 представља објективне препреке исходу за који су у С1 обезбеђени (неки) услови:

¹²⁵ Овај пример могао би се интерпретирати и као прецизирање (в. одељак 2.4.3.1).

¹²⁶ Овакви примери иду у прилог теорији релевантности, која сматра да и чиновни невербалне комуникације по дефиницији производе импликатуре (уп. Кларк 2013: 217).

- (73) Што се тиче узраста, чешће се кажњавају батинама старија деца, која могу да схвате заповест, али неће да послушају (ЖТ-ПД).
- (74) Могу да кривим медије, али не желим, јер велики број политичара прихвата ту игру (П, 27. IV 2006).
- (75) Коментаришући оснивање нове домаће авиокомпаније, Миљковић је одговорио да за то постоје услови, али да је потребно сачекати неколико месеци и примену одговарајућих споразума (РТС, 30. III 2010).
- (76) Беспарица је притисла конзорцијум од седам домаћих инвеститора, које предводи НИС „Југопетрол“, па су сада све очи упрте у добростојећи „Хајат“ и његово ангажовање да за наставак градње пронађе инвеститоре и донаторе у свету. Већ је постигнут договор са немачком фирмом „Сименс“, која се обавезала да за ово велико градилиште обезбеди опрему вредну 25 милиона долара, али за потпун завршетак свих радова потребно је да се обезбеди још толико новца (П, 10. III 2001).

У неким случајевима однос између С1 и С2 је посреднији и подразумева више неексплицитних корака, као у примеру (77):

- (77) Та љубав мужевљева коју сад има, није велика. Нема велике љубави на свету! Њена љубов ће се наставити у деци и живот се наставља у деци, али њену љубов према мужу пресече велика печал. Имала је надежду, али је разочарана и биће разочарана, до смрти (МЦ-С2).

Може се претпоставити да С1 и С2 представљају тачке у низу ментално сукцесивних догађаја (на пример: *она и муж су се волели – добили су децу – надала се да ће заувек бити срећни – он се променио – њихови односи су захладнели – није срећна – разочарана је*); између две означене ситуације не може се успоставити однос који би се идентификовао као условни, намерни или узрочно-последични, али се може препознати неиспуњено очекивање: С1 припада оном делу овог имплицативног низа у ком се претпоставља другачији развој догађаја од оног који налазимо у С2. Заправо, С1 имплицира да су за наду постојали добри разлози, тј. да су, посматрано из тадашње перспективе, постојали услови да Ана има срећан живот, док С2 имплицира да се то ипак није догодило.

Порицање очекиваног налазимо и у следећим примерима:

- (78) Свако од нас овде изашао је зато што је морао . Као што је свако од нас и дошао у Београд зато што је морао. Ја сам му се поново успротивила, али ме није слушао (МН-СЊС).
- (79) Леон Диприје поставља та питања, али нажалост на њих нема одговора (ФБ-МЦ3).

Овде је тешко говорити о непосредном условљавању, али је реч о томе да у конкретном контексту С1 ствара очекивање да ће уследити одговарајућа реакција. У примеру (78) она проистиче из знања о томе како треба да изгледа дијалог: када један говорник нешто каже (а нарочито ако се успротиви), очекује се да ће други реаговати. У примеру (79) није реч о дијалогу, већ о научној студији, али је објашњење слично:

Бродел се позива на аутора који је пре њега поставио питање о природи економске кризе 70-их, а затим констатује да научна заједница на то питање није понудила никакав одговор.

Употребе везника *али* анализирани у овом одељку систематизујемо у следећој табели:

Табела 30. Употреба везника *али* у епистемичком домену са имплицирањем нереализоване каузалности, закључности, намере или условљености

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Интерпретација			
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 пориче претпостављену (имплицирану) последицу С1.	<i>ипак, упркос томе, без обзира на то, и поред тога</i>		(35)–(42), (46), (47), (63); конст. ниво: (48)–(51)
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 пориче претпостављени (имплицирани) узрок или услов С1.	<i>ипак</i>		(43)–(45); конст. ниво: (52)–(55)
Кл1 – али Кл2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 имплицира да се не остварује намера која је (експлицитно или имплицитно) саопштена у С1.			(64)–(71)
Кл1 – али Кл2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 саопштава намеру чије би постојање садржајем С1 могло бити имплицитно оспорено.	У грађи нема таквих примера, али би се и ови односи могли конкретизовати речцом <i>ипак</i> .		(72)
Кл1 – али Кл2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	У С2 изостаје развој догађаја који омогућава С1 одн. који се типично очекује у условима какве представља С1.			(73)–(79)

2.4.3. Порицање очекиваног као прецизирање неочекиваног

2.4.3.1. Прецизирање нетипичне реализације

У следећим примерима није реч о изостанку очекиване последице или вероватног услова за С1, већ С2 доноси додатне информације о С1:

(80) Јулица и Срба се венчали. Без параде и чашћења. Паланка је поштедела госпа Нолу од стрелица; а није много ни занимљива млада која по трећи пут отпочиње исто. Само је господин Јоксим пропратио случај, али међ мушкарцима, за кафанским столом (ИС-КПК).

(81) Јасно је да обоје знају и поштују одређену конвенцију, али се баба притворно понаша као да за њу не мари, те да унук према личном нахођењу полаже рачун (НП-ДСР).

(82) Мени све иде од руке, али све некако на парче (ИС-КПК).

У свим примерима садржаји оба конјункта односе се на исту ситуацију (то јест, у примеру (81), на исти тип ситуације); тачније, првим конјунктом означава се нека ситуација, а другим само одређени аспект те ситуације. Притом, тај накнадно саопштени аспект по правилу је такав да се, бар из говорникове/ауторове перспективе, не може претпоставити, тј. да не би могао бити део типичне интерпретације С1 у датом контексту: у примеру (80), након што се констатује да је паланка поштедела госпа Нолу непријатног и злонамерног оговарања, клауза *Само је господин Јоксим пропратио случај* интерпретирала би се као изузетак од претходно реченог (нпр. 'Јоксим је, за разлику од других, ипак ширио по чаршији низ заједљивих коментара („стрелица“ на Нолин рачун'). Садржајем другог конјункта, међутим, доноси се додатна информација, којом се претпостављена интерпретација ограничава: то што је Јоксим пропратио случај не треба да значи да је ипак било стрелица на госпа Нолин рачун, бар не таквих које би се прошириле изван врло уског круга људи.

Слично важи и у примеру (81), у ком се изневерава један типичан сценарио: знати и поштовати одређену конвенцију типично не подразумева претварање у вези с том чињеницом, стога се тај аспект ситуације мора експлицирати садржајем друге клаузе, како би интерпретација била потпуна. У примеру (82) претпостављена интерпретација првог конјункта ('Све што радим, радим с лакоћом и успешно / веома добро') садржајем другог конјункта се мења ('Све што радим, радим с лакоћом, али површно / непотпуно'). У овом случају супротност је јача и може се говорити о контрадикцији, јер се не елиминише имплицирани део интерпретације првог конјункта, већ се релативизује, мења његов пропозициони садржај: на основу садржаја другог конјункта закључује се да садржај првог није сасвим тачан – ако некоме све иде „некако на

парче“, онда се тешко може рећи да му заиста све иде од руке. У овом случају, другим конјунктом се не поништава импликатура, већ логичка импликација (енг. *entailment*) која следи из садржаја првог конјункта.

Према класичном, грајсовском приступу, говорник у сва три случаја, свестан тога да садржај првог конјункта није довољан за исправну интерпретацију, поштујући сараднички принцип, обезбеђује додатне информације. Тиме, међутим, још увек није објашњена улога везника *али*: да је ствар само у обезбеђивању додатне информације, у овим примерима могао би се уместо *али* употребити, рецимо, израз *и то* (или, у примеру (81), *и то тако да* или *и притом*). Такви изрази, међутим, у датим примерима не би били добро решење, јер би, будући да садрже саставни везник *и*, сигнализирани континуитет, тј. не би ничим указивали на то да је додатна информација на изврстан начин несагласна са очекиваном интерпретацијом првог конјункта, тј. да се њоме део претпостављене интерпретације елиминише и замењује другим.

Треба приметити да је и примере (80)–(82) могуће парафразирати конструкцијом са концесивном клаузом (*Иако је г. Јоксим пропратио случај, било је то међу мушкарцима; Иако је јасно да знају и поштују одређену конвенцију, баба се понаша као да за њу не мари; Иако ми све иде од руке, то је све некако на парче*). Међутим, то не значи да се овакви примери могу изједначити са онима из претходног одељка, већ само да и концесивне конструкције могу покривати различите варијанте односа који уопштено називамо порицање очекиваног – не само неостварену каузалност, неиспуњену намеру и сл., већ и односе какве налазимо у примерима (80)–(82).

Будући да се у оваквим случајевима другим конјунктом не означава друга ситуација, већ се само прецизира одређени (неочекивани) аспект већ означене ситуације, на формалном плану овакве *али*-клаузе често подразумевају елипсу у другој клаузи: од три досад анализирана примера, у првом и трећем је из друге клаузе елидиран садржај подударан са првом (уп. *Само је господин Јоксим пропратио случај, али [га је пропратио] међ мушкарцима, за кафанским столом* (80); *Мени све иде од руке, али [ми иде] некако на парче* (82)), а само у другом такве елипсе нема (јер нема ни подударног садржаја).

И у следећим примерима другим конјунктом се прецизира неки неочекивано битан, непретпостављен аспект С1. Други конјункт типично садржи речи, изразе или конструкције са начинским, условним, временским или мерним значењем, или пак имплицира такво значење. У погледу врсте значења које се прецизира (и изрази којима се то чини) може се издвојити неколико типичних случајева:

а) Изрази са основним начинским значењем: поредбена конструкција са речцом *као* (83), показне заменице и заменички прилози као корелативи зависних реченица ((84)–(87)) или прилози за начин и изрази са начинским значењем који се могу преформулисати са *тако да / такав да* ((88)–(90)):

- (83) Код њега је стајала кеса са новцем, он је по својој вољи располагао заједничким новцем, плаћајући разне издатке, прирезе и сл., али је добар домаћин за све крупније издатке полагао рачун осталим задугарима. Дакле, домаћин има суверену власт да тргује али искључиво као опуномоћеник чланова задруге чије интересе он мора да заступа и брани (ЖТ-ПД).
- (84) Не постављају се за лежење јаја снесена истог дана, ни старија од две недеље. Постављају се у косом положају, али тако да вршни делови буду окренути надоле (П-М, 2001).
- (85) Бег излази. Светлост се гаси, али тако да непомичне силуете Хасанагинице и мајке Пинторовића остану видљиве (ЈС-Х).
- (86) Очигледности ради, дајемо поређење са једним могућим поступком у филмској уметности: замислимо да се почетна секвенца филма понавља и као његова завршна секвенца, али се при томе сцене у завршној секвенци монтирају тако да догађаји који су у њима приказани теку обрнутим редом (НП-ДСР).
- (87) Процес дистрибуције хране може да варира зависно од врсте[,] али треба да буде такав да задовољи физиолошке потребе животиње (ЗПМК).
- (88) Мандат чланова Савета траје пет година, осим за чланове по положају. Изборни чланови Савета могу бити поново бирани, али не узастопно (ЗВСС).
- (89) Уговорна страна ће обезбедити, ако пријава („накнадна пријава“) којом се захтева, или би могло да се захтева, право првенства раније пријаве има датум подношења који је каснији од датума на који је истекао рок првенства, али унутар рока који је прописан Правилником, да завод обнови право првенства, ако: [...] (ЗВСС).
- (90) – Волим да путујем! – рекао је одједном, неочекивано и тихо, један младић, али са осмехом у којем је било нешто од пригушеног кликтања и радосног поласка. Узбудио ме је тај младићки осмејак и подстакао да и ја кажем нешто о путовању, али у себи (ИА-Ј).

б) Предлошко-падежна конструкција уз + акузатив, која у овим примерима представља преклапање начинског и условног значења (може се парафразирати и са *тако да / тако што* и конструкцијом *под условом да / у случају да*):

- (91) Што се, Војводине тиче, он је рекао да његова партија остаје при ставу да је неопходна регионализација Србије, али уз уважавање свакојакх особености, којих има у нашој држави (П, 10. VII 2001).
- (92) Тамо, где се не могу држати у паровима, кавези би требало да буду постављени тако да животиње могу видети једна другу, али уз могућност да се то спречи када је потребно (ЗКЗК).
- (93) По речима Гојка Зечара, директора београдске фирме „Југодрво“, највећи проблем када су у питању извозници јесте нереални курс динара у односу на марку. Он може бити и нижи, али не уз постојеће банкарске камате које се крећу од четири до дванаест одсто на месечном нивоу (П, 11. VII 2001).

в) Условне клаузе или изрази типа *под условом да, у случају да* и сл.; услов који се њима означава обавезно важи, што се обично додатно истиче речцама *само, искључиво* или *једино*:

- (94) Кад бисмо морали да се одлучимо за једно од ова два тумачења, ипак бисмо радије изабрали Контово, али под условом да га најпре ослободимо паралогизма на коме се заснива (КЈС-ДМ).
- (95) У изјави за Спортски журнал, репрезентативац Србије и играч Ливерпула, Милан Јовановић рекао је да је уверен да Партизан може да добије Арсенал, али само у случају да црно-бели пруже максимум и превазиђу сами себе (РТС, 26. IX 2010).
- (96) – Али не треба – рече он – лепим и добрим људима наређивати, јер много тога што би се прописивало законом, они ће лако сами открити. – Тако је, пријатељу – рекох – али само ако им неко божанство сачува законе које смо малопре претресли (Пл-Д).
- (97) Драматичан и изазован изглед постиже се брзо, али једино ако су трепавице добро намештене (РТС, 11. IV 2010).
- (98) Страни држављани, који живе у Црној Гори, црногорско држављанство могу стећи пријемом, али искључиво ако се одрекну матичног (П, 12. XI 2008).

И у наведеним примерима по правилу наилазимо на елипсу у другом конјункту (у свим примерима изузев (85)) – први конјункт је по правилу независна (или, ређе, зависна) клауза, а у другом конјункту је експлицирана само предлошко-падежна конструкција (или зависна клауза, ако је први конјункт независна клауза), док је остатак садржаја (најчешће: идентични субјекат и предикат) елидиран.

Како су овакве конструкције релативно честе, није необично што се њихов други сегмент (укључујући ту и везник *али*) може појавити у контекстима који се формално тешко могу сматрати координацијом. Другим речима, овакви, прецизирајући *али*-сегменти могу се, уместо као други члан напоредне конструкције, употребити као парентетичке, уметнуте конструкције (о уметнутим *и*- и *а*-конструкцијама већ смо говорили у одељцима II.1.4.1.3 у поглављу и III.1.4.2.2 у овом поглављу), као у следећем примеру, у ком се прецизира услов/време под којим / у ком једино важи оно што се саопштава:

- (99) Обвезницама се могу плаћати трошкови лечења, лекови, куповати акције предузећа у процесу приватизације, акције банака, државна имовина намењена за ове сврхе. Такође, али само у роковима доспећа, обвезницама се могу плаћати порез на промет, акцизе, порез на имовину, на доходак грађана и добит корпорације (П, 10. VII 2001).

Тиме што је ограничење саопштено пре него што је изречен садржај на који се односи, услов који се саопштава *али*-сегментом добио је на значају, истакнут је више него што би био да се налази на крају реченице, иза дугог набрајања.

г) Изрази са временским значењем (или садржај који имплицира неко друго време уместо оног које би се иначе претпоставило):

- (100) Из истраживања Азизе Хазана знамо да се инфлација у Европи у XVI веку одразила чак и у Индији, али са двадесетак година закашњења (ФБ-МЦЗ).
- (101) Драган Стојковић (36) и Дејан Савићевић (35) ће у нашем фудбалу највероватније опет бити један уз другог, али тек после изборне Скупштине ФС Југославије (П, 10. VII 2001).
- (102) Пројекат, за који је потребно око шест и по милиона динара, урађен је и захтев је крајем претходне године предат на конкурс министарства. Иако им се идеја свидела, разговор о томе одложен је за септембар – објаснио је директор Кнежевић. Владимир Илић, помоћник министра за рад, запошљавање и социјалну политику, објаснио је да је пројекат добар, да ће бити реализован, али да на претходном конкурсима није одобрен због нерешених имовинско-правних односа. Марија се ипак нада да ће до почетка зиме добити неку помоћ и да се прошлогодишње смрзавање и слабашно грејање уз кварцну пећ неће поновити (П, 11. VII 2006).

У примерима (100) и (101) читалац би, ако означени догађаји не би били експлицитно временски лоцирани, претпоставио највероватнију, најдоступнију интерпретацију (следећи, у грајсовској терминологији, максимуму релевантности) – да се инфлација у Индији појавила непосредно након европске одн. да ће Стојковић и Савићевић почети да сарађују као функционери у Фудбалском савезу у блиској будућности након објављивања вести (рецимо, у потоњим недељама), а не два и по месеца касније (изборна скупштина била је заказана за 30. IX 2001). Да је време кад њихова сарадња може почети у нескладу са оним што би се могло претпоставити у случају да се никакво време не експлицира указује и речца *тек* (уп. Чудомировић 2013: 164–165). У примеру (102) нема израза са временским значењем, али у конкретном контексту садржај друге клаузе производи низ импликатура које би се могле формулисати као 'Може бити одобрен на наредном конкурсима' +> 'Може бити реализован тек после следећег конкурса').

д) Изрази са значењем мере или количине, или садржај којим се такво значење имплицира:

- (103) Народни посланик који остварује плату у Народној скупштини има право на накнаду плате по престанку посланичке функције у висини плате коју је имао на дан престанка функције, а најдуже шест месеци. Ово право се може продужити до стицања права на пензију, али не дуже од шест месеци (ЗНС).
- (104) Без обзира на одредбе подстава (б) ако, на било ком заседању, број заступљених држава износи мање од једне половине, али је једнак или већи од једне трећине држава чланица Скупштине, Скупштина може доносити одлуке, али све такве одлуке уз изузетак одлука које се тичу њене сопствене процедуре, ступају на снагу само ако се испуне услови даље наведени (ЗУПП).

(105) Да, она моја плата да ми се шаље на минут тачно, ни пара више али ни пара мање! (ИС-КПК)

(106) – Састав нам је доста промењен. Радимо један месец и нешто смо урадили, али има још посла, – истакао је Слободан Бошкан на кога ће пасти огроман терет (П, 11. VII 2006).

У сва три примера може се говорити о тзв. (Хорновим) скалама, при чему се првим конјунктом означава одређени опсег на скали, док се другим конјунктом тај опсег смањује, тј. неке вредности на њему се искључују. У примеру (103) израз *до стицања права на пензију* може означавати било који интервал између једног дана и, у екстремним случајевима, више десетина година, а садржајем другог конјункта тај се опсег значајно смањује. На исти начин се у примерима (104) и (105) скале које дословно означавају изрази *мање од једне половине* ('било који број између нуле (укључујући и нулу) и „половине чланова мање један“') и *ни пара више* ('било који износ једнак плати или мањи од ње') сужавају искључивањем одређених вредности „одоздо“. Управо овај аспект интерпретације (искључивање, поништавање неких елемената очекиване интерпретације првог конјункта) сигнализира се везником *али*.

Нешто је другачији пример (106), у ком се другом клаузом, тј. инференцијом до које се на основу њеног садржаја долази (*Има још посла* +>'Нисмо све урадили'), поништава се, тј. предупређује могући закључак да је обављен сав посао. Међутим, инференција 'Нисмо све урадили' доступна је већ и на основу садржаја прве клаузе, као скаларна импликатура која се из њега изводи. Чињеницу да се садржајем друге клаузе имплицира садржај који већ следи из садржаја прве, тј. да говорник тај елемент интерпретације ('Није урађен сав посао', тј. 'Има још посла') посебно истиче, могуће је, чини се, интерпретирати само тако да говорник жели да имплицира да је преостали посао, по количини, тежини и сл., значајан, захтеван (вероватно бар приближно једнак, ако не и обимнији / тежи од оног што је урађено).

Примери (103) и (104) блиски су *a*-конструкцијама којима се, нарочито у прописима и другим правним актима, ограничава скала дефинисана садржајем првог конјункта (уп. одељак III.1.4.2.2), али разлика између *a*- и *али*-конструкција у оваквим случајевима јасна: везником *али* недвосмислено се имплицира да ограничење које доноси други конјункт елиминише вероватни елемент интерпретације првог конјункта, док у случају одговарајућих *a*-конструкција такве импликатуре нема.

ђ) Претходној групи блиски су случајеви у којима други конјункт не садржи нужно изразе са значењем мере или количине, али се у оба конјункта могу идентификовати изрази који се интерпретирају као различите вредности на

претпостављеној скали (ове вредности експлицирамо у угластим заградама на крају сваког примера):

- (107) Дакле, у више наврата, међународна заједница је, при томе мислим на Европску унију и на Сједињене Америчке Државе, и на Руску Федерацију и на друге велике утицајне земље у свету, подржавала један овакав облик преуређења заједничке државе, наравно не у појединостима, али јесте основни правац у којем би се, уз редефинисање односа у федерацији, тежило томе да постоји један међународно правни субјективитет, кад је реч о Југославији, или тачније речено, да Југославија има једно представништво, а не два у Уједињеним нацијама (П, 11. VII 2001). [Није подржавала *све аспекте, али јесте кључне аспекте.*]
- (108) Мерама из ст. 1. до 3. овог члана окривљени се током њиховог трајања не сме лишити права да живи у стану на коме он, његов супружник или друго лице са којим заједно живи има право државине, да се несметено виђа са члановима породице, блиским сродницима и својим браниоцем, као и да обавља своју професионалну делатност, али му се и та права у разумној мери, а у непосредној вези са сврхом мера из ст. 1. до 3. овог члана, могу ограничити (ЗКП). [Не сме се лишити права *потпуно*, али сме *делимично*.]
- (109) Брисањем два зареза – оба пута испред изричне реч[е]нице која није у инверзији – само је делимично пригушен нарочит ритам реченице, али није измењен (НП-ДСР). [Измењена су нека, *споредна* својства ритма, али нису она *кључна*.]
- (110) У сваком је лику, могло би се казати, до извесне мере присутан и писац, али се ниједан лик не може поистоветити с писцем, чак и кад је хотимично рађен аутобиографски (НП-ДСР). [Сваки лик је донекле *сличан* писцу, али није *идентичан*.]
- (111) Дакле, економска клима у Венецији је особена. Интензивна трговачка делатност града је издељена на мноштво ситних послова. *Compagnia*, или трајније удружење ту некад и настаје, али горостасна предузећа по фирентинском узору не развијају се у Венецији (ФБ-МЦЗ). [Настајала су *трговачка удружења*, али не *велика предузећа*.]
- (112) У том дугом процесу зрења, градови, наравно, имају главне улоге, али нису сами (ФБ-МЦЗ). [Припада им *велики*, али не *сав* значај.]
- (113) За спровођење помоћи на основу ИПА у Републици Србији, важиће правило децентрализованог система управљања, што подразумева да Комисија преноси на Корисника управљање одређеним поступцима, али задржава укупну одговорност за управљање општим буџетом у складу са чланом 53 в Финансијске уредбе и одговарајућим одредбама Споразума ЕЗ (ЗСПС). [Комисија преноси не корисника нека, *мања* овлашћења, али задржава она *највећа*.]
- (114) Наш тим је тек на почетку припрема. Светска лига јесте значајно такмичење, али је ипак главно Светско првенство у новембру у Јапану. Због тога све што се дешава, и добро и лоше, треба да се гледа из тог угла (П, 11. VII 2006). [Јесте *значајно*, али није *најзначајније*.]
- (115) Заборавите Била Гејтса, али ретке су имућне породице чији преци немају неки путер на глави. Власт је спремна да их толерише – јер нема капитализма без капиталиста – али под условом да се поштују правила игре. А правила одређује власт. Први аксиом је: не пачај се у политику. Нека то раде твоји потомци, али немој ти (П, 25. I 2006). [Нека то раде *људи блиски теби*, али немој *ти лично*.]

- (116) Изгледаће вам необично. Али и она и сви они који живе добар део свог живота затворени у фантазије које граде да би побегли од правог живота и знају и не знају шта раде. Граница им се на периоде изгуби, а затим поново појављује. Хоћу да кажем, понекад знају, а понекад не знају шта раде. Ово је мој савет: не покушавајте да је натерате да прихвати стварност. Помозите јој, али немојте да је обавезујете, не пожурите је (МВЉ-НД).

2.4.3.2. Прецизирање као комбинација поништавања и исправљања

У већини примера интерпретација првог сегмента ограничава се тако што се другим сегментом експлицира онај елемент интерпретације који се сматра битним. Другу могућност налазимо у примерима (88) и (93), у којима се интерпретација првог конјункта ограничава негативно, тако што се из ње искључује онај елемент који би се иначе могао очекивати. Ове две стратегије могу се и комбиновати, тако што се најпре елиминише непожељан елемент интерпретације, а затим се корективном конструкцијом (са везником *него*, *већ* или *a*-конструкцијом са негираним другим конјунктом) експлицира онај који је потребан (а говорник претпоставља да би могао изостати). Тада добијамо трочлане напоредне конструкције (К1 – *али не* К2 – *него* /*већ* / *а не* К3), попут оних у следећа три примера:

- (117) Мислим да су му заиграле сузе у очима, готово описале круг и кануле, али не оно кад човек заплаче већ кад се изложи ветру и студени, а преко укоченог, стврдног лица пође суза или се само с трепавице откине (МК-И).
- (118) Оно што је битно за нас јесте да већина банака инсистира да ти кредити буду наменски употребљени, али никако за дивљу већ за организовану, планску градњу, а за то је једини гарант задруга, те се уговори склапају између банака и задруга – каже Сташевић, изражавајући наду да ће убрзо бити обезбеђени дугорочнији кредити за стамбену изградњу (П, 10. VII 2001).
- (119) Борбеност и ратничке врлине веома се много цене у патријархалној култури, али не саме по себи, већ повезане са вишим друштвеним циљевима и у служби националног задатка (ЖТ-ПД).
- (120) Опицала сам ваздух изнад себе кад сам подигла руку и са олакшањем открила да је тунел довољно висок да могу да ходам. Погурена, али ипак на стопалима а не на коленима (МН-СЊС).

2.4.3.3. Спецификовање лексичког значења (прагматичко сужавање и ширење)

И у примерима који следе може се говорити о ограничавању на имплицираној скали, с тим што је овде реч о спецификовању подспецификованог лексичког значења:

- (121) Прави назив за новоуређену државу Црне Горе и Србије је минимална, али функционална федерација (П, 11. VII 2001).
- (122) Можда је управо та чињеница нешто што ће утицати – и уверен сам да ће утицати – да то што је у овом тренутку већинско, али веома ограничено већинско расположење у Црној Гори у прилог претварању Савезне Републике Југославије у савез суверених држава једноставно, устукне пред

једним решењем које је, дугорочно гледано, боље, прихватљивије [...] (П, 11. VII 2001).

У примеру (121) *минимална* федерација могла би подразумевати било какву федерацију са релативно малим скупом овлашћења, па, дакле, и са најмањим могућим. Говорнику је зато стало да ову „скалу минималности“ ограничи, тј. да искључи оне вредности које су тако мале да федерација са тако малобројним (или мало важним) овлашћењима више не би могла бити функционална. У примеру (122) лексичко значење придева *већински* („онај који односи на већину (који припада већини, који зависи од већине гласова“, при чему је већина „већи број, већи део неке целине“ (уп. РСАНУ: s.v. *већински*; *већина*) спецификује се другим конјунктом, у ком се придев *већински* модификује прилошком синтагмом *веома ограничено*: на тај начин говорник искључује већину могућих вредности придева *већински* и прецизира да га треба интерпретирати као ’онај иза кога стоји врло танка већина, који једва да подржава већина’, што без прецизирања сигурно не би била највероватнија интерпретација.

И у следећим примерима другим чланом *али*-конструкције прецизира се лексичко значење првог конјункта (или једног његовог дела). Погледајмо следеће примере:

(123) Паула је некако ухватила корен у нашој кући: зна нам све тајне, и сва чуда, и некако нам је постала *тутор*, **али** *врло услужан тутор* (ИС-КПК).

У примеру (123) говорник је свестан да његов исказ неће бити довољно добро интерпретиран ако се ослони на општу представу о томе шта је *тутор*, тј. на примарно лексичко значење именице *тутор* (уп. дефиницију у РМС: „1а. лице коме је власт поверила бригу и старање о малолетним, умоболним и сл. особама; старалац, старатељ“¹²⁷), па стога истиче ону Паулину особину која је одређује као *тутора посебне врсте*: *тутор*, **али** [*не било какав, већ*] *врло услужан тутор*. Из прагматичке перспективе, у примерима (123) и (122) реч је о (прагматичком) појмовном сужавању (в. одељак I.5.3.2), и то сужавању које експлицитно обавља сам говорник: свестан да је намеравано значење само подскуп лексичког значења израза који је употребио, а претпостављајући да контекст не нуди довољно информација да саговорник до тог подскупа и сам дође, говорник везником *али* сигнализира да садржај који следи елиминише неке елементе које иначе значење употребљеног израза обухвата.

Сужавање лексичког значења илуструју и следећи случајеви:

(124) Хасанагу су исцрпили последњи бојеви. Јављали смо о победама, а и јесу биле *победе*, **али** *такве, да их што пре заборавиш*. Много крви, много мртвих и рањених (ЈС-Х).

¹²⁷ Игром случаја, значење 1.б. у РМС („онај који се о некоме или нечему брине, стара, скрбник, старатељ уопште“) илустровано је управо овим примером из *Кронике паланачког гробља*.

- (125) Отварам очи, опет будан, и у тами видим пругасту светлост која продире кроз размакнута ребра на ролетни мога прозора. И то изгледа као писмо са густим, правилним редовима. Писмо, али нечитљиво (ИА-Ј).
- (126) Био је строг, али то је она врста строгости којој се покоравимо а не опиремо (МК-И).
- (127) А овамо по кући све жене, особито млађе, биле су тако лепо обучене, све у стајаћа али већином танка, свилена провидна одела (БС-НК).

У примеру (124) садржајем другог конјункта показује се да именица *победа* („успех, повољан резултат у некој борби“, уп. РСАНУ) у датом случају треба интерпретирати на сасвим конкретан, специфичан и нетипичан начин – као „Пирову победу“, борбу у којој противник јесте надјачан, али уз велике губитке. У примеру (125) писмо нема једно од својстава која се типично очекују – не може се читати. У примеру (126) друга клауза служи само томе да омеђи онај део потенцијалног значења придева *строг* који одговара намераваној интерпретацији, тј. да искључи могуће негативне конотације појма строгости. У примеру (127) појам *стајаћег одела* („празнично одело које се не носи обичним, радним даном“, уп. РСЈ: s.v. *стајаћу*) сужава се на стајаћа одела која су свилена и танка (типично традиционално стајаће одело било је такође квалитетно, али од грубљих и јефтинијих материјала – чоје, сукна и сл., уп. Ђорђевић 1983 [1922]: 48–56).

У следећем примеру пак налазимо специфичан случај прагматичког ширења:

- (128) Вечера је била кратка, али нико није ништа јео (ИС-КПК).

Иако су у питању две координиране клаузе, садржај друге усмерен је на реинтерпретацију само једног конституента прве клаузе – именице *вечера*. Притом, за разлику од досадашњих случајева, овде се не елиминише само неки од елемената лексичког значења те именице, нити се прецизира садржај који припада некој мање типичној представи о томе шта је вечера, већ се из садржаја овог појма елиминише његов конститутивни део – да је вечера оброк, узимање хране (уп. РМС: „**вечера** ж *вечерњи оброк јела*“; РСЈ: „**вечера** ж *обед, оброк који се узима увече; јело спремљено за тај оброк*“).

И у следећим примерима могло би се говорити о прагматичком ширењу:

- (129) Све се свршило добро, у смеху, у вици, у тупом удару копита о земљу, која је летела увис, под заузданим коњма, помешана снегом. У општој веселости, на трибини, и око трибине, чуо се глас Костјуринов, да су господа, сад, видела једног лудака, али чија је команда одлична и који заслужује да му се да један чин више (МЦ-С2).
- (130) Као сенка је почивала на мом рамену, али сенка која има своју немерљиво малу па ипак стварну тежину и исто такву мекоћу и тврдину (ИА-Ј).
- (131) – Волим да путујем! – рекао је одједном, неочекивано и тихо, један младић, али са осмехом у којем је било нешто од пригушеног кликтања и

радосног поласка. Узбудио ме је тај младићки осмејак и подстакао да и ја кажем нешто о путовању, али у себи (ИА-Ј).

- (132) Костјурин је тада био почео да стари. Павле помисли да му може бити шездесет година. Падале су у очи, његове, праве, танке, ноге, у раскошној, францеској чизми, и белим, кожним, утегнутим, чакширама. Корачао је лако, али круто, као да су му ноге, држалице на пуковској застави, која се уздиже и високо носи (МЦ-С2).

У примеру (129) значење именице *лудак* (РСАНУ: „ментално поремећен, луд човек, умоболник; настран, неуравнотежен, ненормалан човек, манијак“) проширује се на тај начин што се садржајем другог конјункта имплицира да *лудак* у конкретном контексту треба интерпретирати метафорички, као ’необично, изузетно смео, неустрашив човек’, а не у дословном значењу. У примеру (130) појам сенке као искључиво визуелног феномена проширује се тако да се тој појави припишу и својства која лексичком значењу именице *сенка* не припадају – тежина, тврдоћа и мекоћа. У примеру (131) значење глагола *казати* (РСАНУ: „усмено саопштити, рећи; јавити, испричати, исприповедати“) метафорички се проширује тако да означи унутрашњи говор. У примеру (132) појам *лаког* хода треба проширити тако да обухвати својство које му иначе не припада – крутост.

На формалном плану, и у овим примерима, као и у примерима из одељка Ш.2.4.3.1, уочљива је тежња ка елипси у другом конјункту. У примерима (124), (125) и (129) о координацији се може говорити само ако претпоставимо да је други конјункт синтагма са центром који је, будући идентичан са првим конјунктом (одн. његовим центром), елидиран (уп. *победе, али такве [победе] да их што пре заборавиш; писмо, али нечитљиво [писмо]; једног лудака, али [лудака] чија је команда...*), док се у примеру (131) мора претпоставити елидирање предиката, субјекта (који ни у првом конјункту није експлицитан) и одговарајућег везника (...*да кажем, али [да кажем] у себи*). У примеру (130) *али*-сегмент не стоји уз именицу *сенка*, чија се интерпретација њиме модификује, па се о координацији може говорити само ако се претпостави да је реч о координираним клаузама, при чему је у другој клаузи елидиран предикат (*Као сенка је почивала на мом рамену, али [је почивала] као сенка која има...*), иначе би се *али*-конструкција морала сматрати парентетичком, издвојеном конструкцијом, слично примеру (99).

Употребе везника *али* анализирани у овом одељку систематизујемо у следећој табели:

Табела 31. Везник *али* у епистемичком домену као обележје прецизирања неочекиваног

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација	Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Интерпретација		
Кл1 – али Кл2 /	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 прецизира начин на који се С1 реализује и/или услов под којим важи. Прецизирани начин или услов другачији је од оног који би био претпостављен да С2 није експлицирана.	<i>као, тако / такав да, тако да / што, уз+акуз., у случају / под условом да, само / искључиво / једино</i>	начин: (80)–(90), (117)–(120); начин/услов: (91)–(93); нужан услов: (94)–(98), уметнута <i>али</i> -конструкција: (99);
Кл1 – али Кл2 /	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 прецизира време у ком се С1 реализује. Прецизирано време је другачије од оног које би било претпостављено да С2 није експлицирана.		(100)–(102)
Кл1 – али Кл2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	С2 сужава опсег вредности на скали која се имплицира у С1		(103)–(116)
К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	К2 спецификује лексички подспецификовано значење К1, при чему К2 одступа од претпостављене представе о К1 у датом контексту.		(121), (122)
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	У С2 се сужава претпостављено (лексичко) значење неког израза употребљеног у С1 (клаузе). К2 сужава претпостављено (лексичко) значење К1 (конст. ниво).		(123)–(127)
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	У С2 се проширује претпостављено (лексичко) значење неког израза употребљеног у С1.		(129)–(132)

2.4.4. Порицање очекиваног као компензација

2.4.4.1. Компензативност и ментална сукцесивност

У следећем примеру између две ситуације означене клаузама у *али*-конструкцији постоји узрочно-последична веза:

(133) Пуштањем у рад овог водосистема средином осамдесетих, након шест година градње, јесте потопљен део села Врутци кроз који је водила уска „ћирина“ пруга (жители су исељени), али је обезбеђено дугорочно и поуздано водоснабдевање Ужица и ближе околине (П, 8. IX 2008).

Овакав тип *али*-конструкција уочава Стевановић (1969), Поповић га издваја као један од важнијих и назива *компензативним* (Поповић 2008), а тај термин користе и други аутори (Ковачевић 1998; Пипер и Клајн 2013; уп. одељак I.4 овог рада). Ова веза најближе би се могла парафразирати конструкцијом са намерном реченицом (уп. *Пуштањем водосистема потопљен је део села да би се обезбедило водоснабдевање Ужица*), а у другој реченици као конкретизатор би се могао употребити узрочни прилог *зато*. Ово на први поглед делује парадоксално, јер каузалност подразумева континуитет, уобичајену, очекивану имплицативност, тј. менталну сукцесивност, па се чини контрадикторним да такав однос између две ситуације буде обележен везником *али*. Штавише, у одељку III.2.4.2. видели смо да *али* обележава управо супротан однос – изневеравање очекиване имплицативности, тј. неиспуњену, а не реализовану намеру! Да би се оваква употреба везника *али* објаснила, очигледно је потребно додатно објашњење – такво које би идентификовало елементе могуће, претпостављене интерпретације првог конјункта који се садржајем или импликатурама које се изводе из другог конјункта елиминишу.

Б. Кунцман Милер (1988: 71) истиче да је за овај тип употребе (који она класификује као контраст III, уп. одељак III.2.3) битно да се супротност успоставља као опозиција на вредносној основи, на основу процене информација садржаних у значењу конјунктата. Анализирајући примере попут *Пут је био дуг, али интересантан* и *Она је згодна / лепотица, али глупа*, Кунцман-Милерова (1988: 74) закључује да се у таквим конструкцијама садржај једног конјункта у конкретном контексту увек разуме као позитивна особина, предност („positives Merkmal, Vorteil“), а другог као негативна особина, мана („negatives Merkmal, Nachteil“), и да је управо та перспектива кључна за интерпретацију (в. Кунцман-Милер 1988: 74–77)

Ако то применимо на анализу примера (133), можемо рећи да се садржајем првог конјункта означава, дакле, одређена ситуација, али да један њен елемент, такође,

имплицира и одређену врсту процене одн. вредносне оцене: потапање села и исељавање његових житеља је догађај који подразумева низ штетних последица: људи су приморани да напусте куће у којима су годинама живели без могућности да то одбију, неповратно се уништава велика имовина, обрадиво земљиште итд. Једна од импликатура, тј. низова импликатура које се изводе из првог конјункта је, дакле, 'Пуштање у рад водосистема произвело је бројне лоше последице' +> 'Пуштање у рад водосистема је изузетно штетан поступак'. Посматрајући интерпретацију из ове перспективе, видимо да се другим конјунктом не имплицира само да је С2 циљ, сврха С1, већ се имплицира и супротна вредносна процена: обезбедити дугорочно и поуздано водоснабдевање великог града свакако је важан и вредан резултат. Оваква процена уравнотежава и, штавише, надјачава вредносну оцену имплицирану садржајем првог конјункта, и имплицира да остварени резултат, бар из перспективе аутора текста, оправдава штету начињену да би се он постигао. (При интерпретацији другог конјункта треба претпоставити елипсу уводне одредбе средства/узрока *пуштањем у рад овог водосистема*). Ово уједно значи да, како је већ приметила Б. Кунцман-Милер (1988: 72–73), ни компензативне али-конструкције нису симетричне: обрнут редослед подразумева и другачије вредновање; конкретно, у исказу који би настао инверзијом конјунктата из примера (133) имплицирало би се да је начињена штета већа од постигнуте користи, а не обрнуто. На питање асиметричности компензативних али-конструкција вратићемо се у одељку III.2.4.4.3.

Везник али, дакле, и овде сигнализира да се интерпретацијом другог конјункта – тачније, импликатуром која би се могла формулисати као 'Пуштање водосистема у рад било је веома користан поступак', мења део интерпретације првог (модификује се вредносна оцена поступка о коме је реч). Овакви случајеви убедљиво илуструју оправданост претпоставке о различитим доменима: ако се полази од претпоставке да везници нужно обележавају однос између (дословног, пропозиционог) садржаја клауза, овакве случајеве не би било могуће објаснити, јер на нивоу садржаја пример (133) представља однос који се (у случају координације) типично обележава саставним везницима, па се не би могло објаснити како је могуће да се један такав однос, однос континуитета, обележава супротним везником. Одговор је, наравно, у томе да се и не обележава однос у домену садржаја, већ однос у епистемичком домену: не пориче се развој догађаја у стварности, већ очекивања која он производи, и то не очекивања о претпостављеном и вероватном развоју догађаја (што је случај са концесивношћу), већ место које одређени догађај – у овом случају пуштање водосистема у рад – треба да

заузме на замишљеној вредносној скали, чији су полови – опет у овом случају – (друштвено) штетно и (друштвено) корисно.

Сличан однос налазимо и у следећим примерима:

(134) Синдикат железничара одустао је и од захтева за изједначавање плата у јавним предузећима. ЖТП је по висини плата на последњем месту, али је влада крајем прошле недеље пристала да коригује мајске зараде и повећа квоте за накнаде (П, 11. VII 2001).

(135) БРЗ, АЛИ СКУП КЕШ¹²⁸

[...] Кеш на руке, брза исплата, мало докумената, ексклузивност су коју ваља платити – високом каматом. А ако баш морате да узмете такву позајмицу, прво се добро распитајте где је најповољнија (П, 18. VI 2007).

У примеру (134) између С1 и С2 може се претпоставити узрочно-последични однос (ниске плате у ЖТП вероватно су бар делимични узрок Владине одлуке да повећа зараде), но за допринос везника *али* укупној интерпретацији кључне су импликатуре које се тичу оцене положаја радника у ЖТП, јер се из контекста у коме се овај исказ налази види да се њиме образлаже одлука синдиката да одустане од својих захтева. Садржај првог конјункта производи вредносно негативне импликатуре овог типа (*Плате у ЖТП су на последњем месту међу јавним предузећима* (+> Железничари имају веома мале плате +> Положај железничара је веома лош +> Железничари имају разлога да буду веома незадовољни)), а садржај другог вредносно позитивне (*Влада је кориговала зараде и повећала квоте за накнаде* (+> Железничари ће убудуће имати веће плате +> Положај железничара се поправља +> Железничари имају разлога за задовољство)), којима се значај негативне оцене ублажава (поништава се последња од три вредносно негативне импликатуре које смо изнад издвојили). У примеру (135) такође се може говорити и о каузалности (кредит је скуп јер се брзо добија), али се везником *али* имплицира компензативност: готовински кредити процењују се као неповољни (што се види и из текста самог чланка), јер је првим конјунктом означена особина која се схвата као предност – кредити се лако добијају – а другом она која се схвата као мана – скупи су: *брз* (+> *повољан*), *али скуп* (+> *неповољан*) *кеш*.

И у следећем примеру постоји каузалност између С1 и С2, али се везником *али* имплицира компензативност:

(136) Динкић је рекао да је свестан да ће онима који остану без посла бити тешко да нађу нови, али је додао да постоји читав низ програма за запошљавање које припрема Министарство рада, као и други финансијски подстицаји којима се тим људима помаже да дођу до до посла (П, 10. VII 2006).

Овде је важно приметити да *али* обележава однос између оних елемената прве и друге клаузе на којима је информативно тежиште (а то су изричне реченице *да ће онима који*

¹²⁸ Верзалом сигнализирамо да је реч о наслову.

остану...у првој и да постоји читав низ... у другој клаузи; о оваквим случајевима већ је било речи у вези са примером (47)).

У наредном примеру каузалност је логичка: о С2 се може закључити на основу С1, али је тежиште на компензативној интерпретацији – бибер који продаје Венеција нема само недостатак него и важну предност у поређењу са бибером који продаје Лисабон:

(137) Али пре свега, Венеција узвраћа ударац. Бибер који она увози с Леванта скупљи је него онај који продаје Лисабон (+> Лисабонски бибер привлачиће више купаца +> Венецијански бибер слабије ће се продавати него лисабонски +> Венеција ће у трговини бибером бити на губитку), али је бољег квалитета (+> Венецијански бибер привући ће оне купце којима је важан квалитет и могу да плате више +> Венеција може да профитира у трговини бибером) [...] (ФБ-МЦЗ).

А да постојање односа типа сврховита акција – циљ, узрок – последица или премиса – закључак није од пресудног значаја за компензативну интерпретацију у епистемичком домену показује следећи пример:

(138) Ибн Акшани је и сам био веома вешт свирач. Записан је његов прстOMET за једну песму, па се тако зна да је при свирању користио више од десет прстију. [...] Своја схватања о смрти није хтео да објави људима, али их је преносио посредно, причајући приче, упућујући их да читају снове, или да, преко ловаца на снове дођу до сазнања о смрти. Њему се приписују две изреке: 1) смрт је презимењак сну, само то презиме није нам познато; 2) сан је свакодневни крај живота, мала вежба смрти, која му је сестра, али сваки брат није подједнако близак сестри (МП-ХР).

Однос који овде постоји између С1 и С2 најпре се може одредити као концесивност – ако Ибн Акшани није желео да своја схватања учини општепознатим, очекивало би се да своја учења није преносио.¹²⁹ Али ова неостварена каузалност – која би се могла конкретизовати речцом *ипак* – није кључни елемент интерпретације овог исказа; од ње је важнија супротстављеност две ситуације из другог угла: чињеница да своја схватања није хтео да објави неповољна је из перспективе интересовања аутора за Ибн Акшанија као мислиоца (исказ је део речничке одреднице о Ибн Акшанију), док је чињеница да их је ипак преносио посредно повољна, јер имплицира да нам је бар нешто од његових схватања ипак остало доступно. На компензативну интерпретацију указује и то што се у другој клаузи може употребити конкретизатор *зато*. Притом је важно приметити да се концесивна и компензативна интерпретација не искључују, што се види по томе што је могуће употребити оба конкретизатора заједно: *Своја схватања није хтео да објави људима, али их је зато ипак преносио посредно*. Штавише, концесивност се лако проширује у компензативност, при чему може остати истакнута, као у малочас конструисаном примеру, или бити у другом плану, као у наредним примерима:

¹²⁹ Овде је у начелу могуће је замислити и узрочно-последичну интерпретацију (‘Ибн Акшани је своја схватања преносио посредно *зато што* није желео да то чини отворено, директно’), али је она мало вероватна.

- (139) Много се више, Исакович, чудно лепоти коња, који су прескакали препоне тог дана. Били су то Арапи, какве није био видео нигде, до тада. Нарочито је био запазио једног, огромног, црног, пастува. И једну снажну кобилу, која више није била млада, али је била лака (МЦ-С2).
- (140) он је у српском народу видео две главне силе : једну, тако рећи, центрифугалну, на периферији српскога народа, међу исељеницима српским у Угарској и Хрватској, где је материјална и општа духовна култура била виша, али где је чисти народни дух клонуо и где су карактеристичне народне особине слабиле ; с друге стране, у југозападним крајевима српским, у Србији, Босни, Херцеговини и Црној Гори, где је срж српскога народа, видео је центрипеталну силу, мању културу али живљи народни дух, чистију народну душу, већу етничку и духовну свежину (ЈС-ИСК).
- (141) Искрице су мала књига, али богата садржајем, пуна јаких мисли и благородних осећања (ЈС-ИСК).

У свим примерима компензативни однос може се конкретизовати прилогом *зато*, који је боље решење него *ипак* јер упућује саговорника/читаоца да потражи интерпретацију у којој други конјункт доноси вредносну процену која се разуме као противтежа вредносној процени коју имплицира садржај првог конјункта: једна особина непожељна за официрског коња добија своју вредносну противтежу у једној пожељној (139), одн. не нарочито пожељан низак квантитет компензује се високим квалитетом ((140), (141)). *Ипак* би се у овим примерима могло употребити, али би у први план истицало концесивну компоненту односа између С1 и С2, тј. чињеницу да С2, имајући у виду С1, није очекивани исход. У сва три примера, међутим, из контекста је јасно да *али*-конструкције треба, пре свега, да имплицирају супротну оцену повољности или пожељности означених особина или околности из одређене перспективе, док је концесивни однос у другом плану (уп. и Кунцман-Милер 1988: 76, која примећује да концесивност може постојати независно од начина на који се вреднују садржаји првог и другог конјункта).

2.4.4.2. Компензативност без менталне сукцесивности

Остаје још да покажемо да је компензативна интерпретација могућа и тамо где нема никакве менталне сукцесивности, тј. ни узрока, ни намере, ни логичке каузалности, ни концесивности. Такви примери уопште нису ретки:

- (142) Никад нико није израчунао колико је сунчаних сати природа ускратила овоме граду, али је извесно да се сунце овде доцније рађа и раније залази него у ма којој од босанских многобројних вароши и варошица. То не поричу ни Травничани (+> Травничани се слажу да је у њиховом граду мало сунца +> Травничани се слажу да је положај њиховог града лош), али зато тврде да сунце, док сја, нигде не сја тако као над њиховим градом (+> Травничани мисле да положај њиховог града има велику предност (у погледу лепоте сунчевог сјаја)) (ИА-ТХ).
- (143) Па онда, већ око саме матуре почињу препоне. Питања се више не постављају него извлаче; државни изасланик је један од најстрожијих; ако неко падне, остаће сам као птица селица која никада неће стићи своје

- другове. Ђаци су сад „господа кандидати“ (+> Ђацима се у новом начину полагања матуре указује више (формалног) поштовања +> За ђаке је нови начин полагања матуре бољи), али зато шаптања више нема, и извина више нема (+> Матуру је по новом начину теже положити +> Нови начин полагања матуре за ђаке је лошији) (ИС-КПК).
- (144) Католички краљ, као и сви владари, плаћа своје трошкове из дана у дан и мора да пребацује велике своте по пространој шаховској табли Европе: прима новац у Севиљи (+> Послови католичком краљу доносе велико богатство), али мора да га исплаћује у Антверпену или у Милану (+> Послови католичком краљу не доносе велико богатство) (ФБ-МЦЗ).
- (145) У првој верзији, знамо, Станковић је као подлогу узео сећање главног лика (тј. Софке) исто онако као што је то чинио у више својих приповедака. Само што се Коста (или Миле) у приповеткама функционално удваја на приповедача и јунака, а Софка не, будући да улогу приповедача у роману преузима аутор. Овако оштро повучена разлика скрива, међутим, једну веома важну појединост: Софка није стварни (+> Софкина перспектива у *Нечистој крви* није толико важна у обликовању романа), али је зато латентни приповедач (+> Софкина перспектива јесте веома важна у обликовању романа) (НП-ДСР).
- (146) – Ви сте између чекића и наковања – говорио је официр из штаба. – Тешко је (+> Имате врло слабе шансе), али сте челик (+> Веома сте издржљиви +> Шансе вам нису тако лоше), па ћете издржати... (СК-К).
- (147) ВАСИЛИЈЕ: Шта се сад правите луди, какву дозволу! Дозволу за представе, коју сам вам дао пред овим људима! МИЛУН: Ти мени дао? ВАСИЛИЈЕ: А ви сте је поцепали и појели! МИЛУН: Ја? Шта ти то говориш? Имаш ти неки доказ за то што говориш? ВАСИЛИЈЕ: Доказ сте појели (+> Немам доказ +> Не могу да оправдам своје тврдње), али имам ове сведоке! (+> Могу да оправдам своје тврдње) (ЈБС-ППШ).
- (148) Лако се запажа, уосталом, да су Сеобе прекривене мрежом разноврсних понављања (+> Анализа понављања у *Сеобама* је лак задатак за истраживача), али је нешто теже открити у чему је њихов значај и улога (+> Анализа понављања у *Сеобама* није лак задатак за истраживача) (НП-ДСР).
- (149) – Ипак – рекох ја – у тој суровости је она природна жестина која се, ако добије исправно васпитање, показује као храброст (+> Та природна жестина је пожељна особина); али, која ће, ако је прекомерна и усмерена на оно што не треба, по свој прилици, постати окрутна и зла (+> Та природна жестина није пожељна особина) (Пл-Д).
- (150) Са жаљењем изговарам речи да ни сада у Србији однос државе према свим сегментима културе, где спадају и књижевни ствараоци, није какав би требало да буде да би се развиле и искористиле све њене могућности и благотворности у савременом свету. За то има објашњења (+> Држава није крива што је положај уметника лош), али нема оправдања (+> Држава је крива што је положај уметника лош) (П, 4. IX 2008).
- (151) А да је Цветан леп, леп је! – попуштао је чисти. – А да је мио, мио је! И да је опасан, опасан је! Са другога краја вароши оду код њега по хлеб, одличан хлеб, и јесте одличан! – Можда има и нешто друго – вели тихо један чаршиски Грк. – Ванбрачна деца? то мислиш? – Ти одмах у грчки специјалитет, иако младић, кажеш, није Грк... Не знам ништа о ванбрачном детету (+> Не знам ништа компромитујуће по Цветана), али слутим ванбрачне жене, ванбрачне, рецимо, тастове, и можда временом и неку ванбрачну касу (+> Знам доста тога што је компромитујуће по Цветана)... и од свега тога, више у вашој Римској, него код нас, а, хоће л' тако бити? (ИС-КПК).
- (152) Обично у таквим приликама узмем да читам књигу, али тада нисам имала књигу, нити је било светла уз које бих могла да читам. Јесте, месец је био блистав (+> Било је светла (напољу) +> Могла сам читати), али су сељаци и мали прозор затворили крпом (+> Није било светла (у колиби) +> Нисам могла читати) (МН-СФС).

Као што се види из примера (142), (143) и (145), конкретизатор *зато* једнако је прихватљив и у оваквим случајевима, иако између С1 и С2 у њима нема узрочно-последичне везе. Стога сматрамо да његова употреба као конкретизатора компензативности и не почива на стварној каузалности, узрочно-последичној вези између ситуација, већ у томе да је *сврха* с којом се износи садржај другог конјункта у томе да се поткрепи одговарајућа процена: први конјункт не имплицира вредност која је у складу с том проценом, већ има увек супротан смер, па се *зато* – да би се имплицирана предност/мана релативизовала и подржала супротна процена – саопштава С2.

Компензативну интерпретацију могу, као што смо већ видели у примерима (135) и (139)–(141), имати и *али*-конструкције састављене од придевских, прилошких и именичких јединица:

- (153) Грађен из јаких али противречних тежњи, између чула и воље, осећања и дужности, Софкин је лик захваљујући управо томе и добио на психолошкој дубини (НП-ДСР).
- (154) Његова главна мисао је постала: песник, у чијим грудима букти свети пламен поезије, треба да буде другачији од осталих људи. Као и западни епигони великих романтичарских песника, он је поставио себи за правило да треба да буде генијално оригиналан у животу, неуредан, пуст, забораван, са ногама на земљи али главом, са дугом и разбарушеном косом, у облацима. У књижевности он је одвећ слободно схватио и одвећ самовољно примењивао опасно начело да романтизам значи неограничену слободу у уметности (ЈС-ИСК).
- (155) Полазак брода значи почетак сарадње неколико трговаца, која се прекида после његовог повратка. Тада све почиње изнова. Венецијанци, дакле, предузимају велика улагања али на кратак рок (ФБ-МЦЗ).
- (156) – Ух, како је страшно јакнуо... Убица се сећа убијеног. Убијени је непријатељ, а убица јунак. Прорезани шињел и пробијене груди. – А, а... – био је јекнуо онај. Крик је био прост али страхан (СК-К).
- (157) Каже да се љубав према виноградарству родила изненада и да је вино производио тек за властите потребе. Касније, уз помоћ литературе али и стручњака бањалучког Универзитета усавршава овај мали, али вредан хоби који, признаје, тражи и велика одрицања (П, 22. VI 2008).
- (158) Кад дечак ово чу, изиће [sic] журно из стаје и оде у коњушницу. Она је била мала, али лепа и чиста (СЛ-НХ).
- (159) У односу према својој чељади, добар домаћин је строг али правичан, разборит, ваљан организатор посла и поштен непристрасни судија у међусобним споровима чланова задруге (ЖТ-ПД).
- (160) Да, сведочења се намножила као песак морски! Григориј остаје при свом. Григориј је поштен, али будала (ФМД-БК).

У примеру (153) јаке тежње саме по себи нису морале посебно допринети дубини књижевног лика, али чињеница да су биле противречне битно мења значај тих тежњи за оцену Софкиног лика. У примеру (154) могло би се чинити да је у питању обична

концесивност (*Физички је исти као и други људи* (+> и *духом је исти*), али је *духом посебан*), али је читаоцу из непосредног контекста (а још више на основу знања о Костићевој поетици и Скерлићевим књижевним погледима) јасно да за аутора овде постоји и додатна, вредносна компонента интерпретације: бити „на земљи“ је пожељно и похвално, а бити „у облацима“ непожељно и лоше, па други сегмент релативизује позитивну оцену која би се могла имплицирати првим сегментом и ставља тежиште на негативну оцену. У примеру (155) Бродел објашњава специфичност венецијанског предузетничког модела у односу на ђеновски и фирентински. Између великог обима и краткорочности улагања не мора бити никакве неочекиваности, али она постоји између импликација које те особине имају из перспективе исправности (претпостављене) тезе да је венецијански предузетнички модел истог типа као и ђеновски и фирентински: по обиму улагања он им јесте сличан, али Бродел показује да из тога не треба закључити да је реч о моделу истог типа, јер постоји и његова битна специфичност – краткорочност тих улагања, што значи да претпостављена теза и истоврсности ових модела није одржива. У примеру (156) крик који је *прост* вероватно не би заслуживао да буде посебно поменут, али чињеница да је био *страшан* доноси му посебно место у војничком сећању. Ни овде, дакле, није реч о концесивности која се успоставља између својстава крика као таквих, већ о порицању очекиваног у погледу значаја коју те особине имају из перспективе говорничког сећања. У примерима (157) и (158) придев *мали* из вредносне перспективе не представља предност, али је укупна оцена хобија одн. коњушнице позитивна. У примеру (159) *строгост*, из перспективе оних који су у подређеном положају, није пожељна особина, али зато *правичност* јесте. Најзад, у примеру (160), супротстављене су једна позитивна, поштовања вредна, и једна негативна особина; формално, ова конструкција могла би се сматрати примером хетерофункционалне координације, али се именица *будала* интерпретира као квалификација (а не идентификација) особе на које су односи.

Осим прилога *зато*, као конкретизатори компензативног односа могу се појавити прилошки изрази са значењем једнакости, као што је *исто тако* у примеру (161), ако је потребно нагласити да су две супротне процене имају једнаку тежину:

(161) У нашем народу је стопа наталитета била висока, али исто тако многа тек рођена деца умирала су највише управо у току првих месец дана (ЖТ-ПД).

А изразима као што је *с једне / друге стране* указује се на то да се супротстављене оцене дају из различитих углова, да се тичу различитих аспеката неке појаве:

- (162) Када дорасте до девојке, она, с једне стране, има веће обавезе него мушко дете а мање слободе, али, с друге, тада је релативно заштићена у свом породичном кругу и има лакши живот него што ће имати као супруга (ЖТ-ПД).

2.4.4.3. Компензативност, опозитивни контраст и симетричност

У вези с компензативним односом треба скренути пажњу на то да су управо примери тог односа они којима се у литератури често илуструје могућност да везник *али* обележи однос опозитивног контраста (или „семантичке опозиције“), а негде се и експлицитно говори о „синонимичности“ везника *а* и *али*.

Тако Михајловић (1979; 1983) наводи следеће примере, тврдећи да *али* у њима означава „семантичку опозицију“ и да се стога може сматрати приближним синонимом са везником *а*:

- (163) Оловка је зелена, али перо је плаво.
(164) Овај тркач је брз, али онај је спор (Михајловић 1983: 192–193).

П. Мразовић (2009) наводи више примера у којима везнике *а* и *али* сматра међусобно заменљивим, али не нуди јасну интерпретацију те појаве (уз примере (165) и (166) каже се да је то могуће кад је реч о „јачој супротности“, а уз примере (167) и (168) кад је реч о „слабијој супротности“, уп. Мразовић 2009: 421–422):

- (165) Иво је висок, **а/али** Петар је мали.
(166) Марија је паметна **а/али** лења.
(167) Увече родитељи иду у биоскоп, **а/али** деца остају код куће.
(168) Захладило је, **али/а** они су ипак остали у башти.

Примери попут (163)–(167) заиста делују блиски примерима опозитивног контраста. Међутим, тај утисак почива пре свега на синтаксичком паралелизму и опозицији која се захваљујући томе формира (*оловка* : *перо*, *зелена* : *плаво*; *овај* : *онај*, *брз* : *спор*; *Иво* : *Петар*, *висок* : *мали*; *паметна* : *лења*; *родитељи* : *деца*, *иду у биоскоп* : *остају код куће*), а не и на интерпретацији исказа. Потпуна интерпретација заправо није ни могућа, јер су примери дати без икаквог контекста. Ако пак покушамо да конструишемо одговарајући контекст, видећемо да се он разликује у зависности од везника који је употребљен. Везник *али* био би прикладнији у контексту у ком се супротстављени садржаји виде као предности и мане из одговарајуће перспективе:

- (169) – Треба ми неки плав детаљ који добро иде уз ову кошуљу, можда она твоја оловка?
– Оловка је зелена, **али** / ?**а** перо је плаво
(170) – Овај отвор је толико узак да ни деца не би могла да се провуку кроз њега.
– Нисам сигурна. Иво је висок, **али** / ?**а** Петар је мали.

За разлику од тога, везник *a* био би прикладнији тамо где се просто саопштавају информације о различитим стварима/особама (тематски дисконтинуитет), при чему се може имплицирати и контраст, али не и компензативност:

- (171) – Какве ти је боје прибор за писање?
– Оловка је зелена, **a** / ?**али** перо је плаво.
- (172) – Дужина кравате зависи од висине, па бих морао бар приближно да знам колико су високи ваши синови.
– Иво је висок, **a** / ?**али** Петар је мали.

Ако би говорник у овим примерима ипак употребио везник *али*, што се свакако не може искључити, он би тиме нужно имплицирао више од опозитивног контраста; тачније, имплицирао би да садржај конјунката процењује из неке специфичне перспективе из које садржај једног од конјунката има вредност повољног, пожељног, а други неповољног, непожељног (нпр. омиљена боја му је зелена, па је из те перспективе боја пера мање „пожељна“, или, у примеру (172), говорник претпоставља да би се за Иву у радњи могла наћи и готова кравата, али би за Петра морала специјално да се прави, што је можда скупље, тражи више времена итд.). Осим тога, у примеру (171), како у вези са оваквим случајевима примећује Д. Блејкмор (уп. одељак I.5.3.2; на слично, мада на нешто другачији начин, указује и К. Маури (2008: 125), позивајући се на Ланга (2000: 245–246)), маркером порицања очекиваног одбацивала би се импликатура која произлази из питања – да постоји јединствен одговор на постављено питање.

Друга привидна сличност компензативног односа са опозитивним контрастом јесте његова (наводна) симетричност, тј. могућност инверзије редоследа конјунката без последица по интерпретацију. Ковачевић (1998: 16) овакву могућност код *али*-конструкција илуструје следећим примерима:

- (173) Има бакра, *али* олово још није стигло.
- (174) Мали сам човек по угледу и по иметку, *али* нисам мали по вери својој и по страху божјем.

Контекст у ком се налази пример (173) (из *Романа о Обилићу* Д. Ненадића) јесте следећи: *Ништа кнезу Лазару не иде од јутрос како би требало [...] Милаш Радославић, ливац бомбарди, рече да су му пола возара у војску узели и да обећање које је дао, да ће излити још две бомбарде и начинити тридесет самострела, никако не може испунити. **Има бакра, али олово још није стигло**, калај остао на пола пута...* Чак и ако се занемари наставак реченице, јасно је да у датом контексту промена у редоследу клауза значи и битну промену у интерпретацији. Исказ који је употребљен имплицира негативну оцену – *Има бакра* (+> Постоји материјал за оружје +> Могу да направим оружје +>

Могу да испуним обећано), *али олово још није стигло* (+> Нема олова +> Нема свег потребног материјала за оружје +> Не могу да направим оружје +> Не могу да испуним обећано), *док би исказ са обрнутим редоследом клауза имплицирао позитивну оцену: ...има бакра* (+> ... +> Могу да испуним обећано). Пример (174) узет је из Андрићеве *Проклете авлије*: реч је о реплици коју отац, Грк, изговара противећи се томе да се његова ћерка уда за Турчина (Ћамила). Ово питање отац, као и цела грчка заједница, види као ствар националне части (уп. шири контекст: *Ширећи руке као да га разапнују, он је викао пред својим сународницима: „Мали сам човек по угледу и по иметку, али нисам мали по вери својој и по страху божјем. И волим живот свој изгубити, и кћер, која ми је јединица, у море послати, него је дати за неверника.“*). Кад се разматра у контексту у ком је употребљен, постаје јасно да ни пример (174) ни у ком случају не дозвољава инверзију без промене интерпретације: *снага вере* и *страх божји* морају се наћи у другом конјункту јер девојчин отац те вредности претпоставља угледу и иметку. Исказ са обрнутим редоследом конјунктата подразумевао би и обрнуту вредносну оцену (‘Недостојан сам, немоћан, не могу се супротставити јачима’), која у датом контексту више не би имала смисла.

Треба рећи да се могу замислити контексти у којима би се примери какви су, рецимо, (170) и (173), могли употребити а да прагматичке импликације редоследа конјунктата у њима не производе битне разлике. У нашој грађи нема примера којим би се ово могло убедљиво показати, али ћемо зато конструисати један, сматрамо, сасвим уобичајен пример *али*-конструкције у разговорном језику, употребљене у једној свакодневној ситуацији:

(175) [А и Б су се договорили да Б купи хлеб и новине. Б се враћа из куповине.]

А: Јеси купио?

Б: (i) Хлеб јесам, **али** новине нисам.

(ii) Новине нисам, **али** хлеб јесам.

У начелу, између варијаната (i) и (ii) могуће је идентификовати разлику на исти начин као и у другим компензативним конструкцијама. Варијантом (i) куповина се процењује као непотпуна, неуспешна (‘Нисам купио све што је требало’), а варијантом (ii) као успешна (‘Купио сам нешто од онога што је требало’). У конкретном контексту, међутим, та разлика не мора бити релевантна (рецимо, саговорницима ни хлеб ни новине нису неопходни, па исход куповине не мења ништа у њиховим тренутним активностима и плановима), па се варијанте (i) и (ii) могу чинити не само семантички него и прагматички потпуно еквивалентним. То, међутим, није тако зато што између

њих заиста нема разлика, него само зато што су специфичности дате говорне ситуације такве да те разлике не производе битне последице.

У нашој грађи оваквим случајевима су најближи они у којима, као и у примеру (175), конјункти *али*-конструкције представљају потврдан и одричан одговор на постављено или имплицирано питање:

(176) МИЛУН: Овај каже да се зове Василије. А овај му се обраћа са Стефане!
ВАСИЛИЈЕ: Ја сам Стефан у једној представи (+> Филип не лаже кад ми се обраћа са „Стефане“ +> Ја јесам Стефан +> Лажно се представљам), **али сам у приватном животу Василије** (+> Не представљам се лажно)! (ЈБС-ППШ).

У примеру (176) Василије на саслушању у полицији одговара на оптужбу да се лажно представља, тј. објашњава да ли се зове Василије или Стефан (како му се пред жандаром обратио Филип). Прва клауза доноси објашњење за то што му се Филип обраћа са „Стефане“, али је Василије свестан да би за ограниченог човека какав је жандар Милун то могло бити равно признању да се заиста зове Стефан, па везником *али* сигнализира да таква интерпретација није тачна. Стога је дати редослед конјунктата у конкретном контексту ипак прикладнији, иако би и обрнут редослед начелно био могућ.

Употребе везника анализирани у овом одељку систематизујемо у следећој табели:

Табела 32. Употреба везника *али* у епистемичком домену са имплицирањем компензативности

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Интерпретација			
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2				<i>зато</i>	Између С1 и С2 постоји каузалност или неки други тип менталне сукцесивности.	(134)–(137)
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток	Вредносна оцена коју имплицира С1 / К1 релативизује се вредносном оценом коју имплицира С2/К2; за говорник већу важност имају импликације С2 / К2 него С1/ К1.	<i>зато</i>	Између С1 / К1 и С2 / К2 постоји концесивност, али је компензативна димензија интерпретације кључна.	(138)–(141)
Кл1 – али Кл2 / К1 – али К2				<i>зато, исто тако; (с једне / друге стране)</i>	Између С1 / К1 и С2 / К2 нема каузалности.	(142)–(152), (161), (162) (клаузе); (153)–(160) (конст. ниво)

2.5. Домен говорних чинова

Везник *али* и у домену говорних чинова може имплицирати односе које смо описали у одељку о употреби у епистемичком домену, с тим што се, наравно, ти односи успостављају на нивоу илокуционе снаге исказа.

У следећем примеру може се говорити о концесивности у домену говорних чинова: првим двама клаузама бег Пинторовић Хасанагиници дозвољава да говори и мисли како жели, али јој трећом наређује да поступа онако како он хоће:

- (177) ХАСАНАГИНИЦА: Ти и твоја политика! Али кажи ми шта ти мислиш да чиниш судњег дана, кад и зрно горушичино донесу да буде измерено? [...]
БЕГ ПИНТОРОВИЋ: Прво: немо ти мени да узимаш меру! А друго: мисли ти и причај како год оћеш, али ћеш чинити како ти се каже! (ЈБС-Х).

Иако формално обавештајна, друга клауза се интерпретира као наређење, не само зато што је координирана са двама заповедним клаузама, већ и зато што је то једини начин да допринос везника *али* буде одговарајући: њиме се поништава могућа импликација двеју дозвола – да Пинторовић, допуштајући сестри да мисли и говори шта жели, нема намеру да ограничава њене поступке.

У следећем примеру Сократово слагање са Глауконовим објашњењем имплицира да он потврђује раније дато обећање; захтевом који следи иза *али* такав закључак се ограничава – он остаје при томе да ће истраживати проблем, али не и при томе да ће то радити сам (уп. *Обећавам да ћу то учинити, али захтевам да ми и ви помогнете*):

- (178) – Не, не – рече Глаукон. – Ти си обећао да ћеш то сам истраживати, јер је безбожно не заложити се свим силама за правичност. – Ти се добро сећаш и тако треба учинити, али ми морате и ви помоћи (Пл-Д).

И у следећем примеру другим конјунктом ограничава се могуће дејство говорног чина изведеног првим конјунктом:

- (179) – Желите да будем на телефонима или на терену? – На терену. Иди на железничку станицу и управљај екипом. Узде су у твојим рукама, али немој учинити ниједан корак а да се не консултујеш са мном (ДБ-ДК).

Прва клауза је обавештајна, али будући да је координирана са заповедном клаузом, саговорник ће потражити интерпретацију којом се остварује хомофункционалност. Говорник је у претходном исказу већ наредио саговорнику да управља екипом на терену. Таква интерпретација је или она којом се обе клаузе интерпретирају као обавештења или она којом се обе клаузе интерпретирају као директиви одн. као говорни чинов који очекују да саговорник поступи у складу с оним што говорник од њега очекује. Ако се не интерпретира као обавештење, клауза *Узде су у твојим рукама*

најпре би се могла разумети као декларатив: саговорник добија посебан статус – статус заповедника полицијске екипе у одређеној акцији. У конкретним околностима таквим декларативом се постиже исти ефекат као и наређењем које је говорник упутио саговорнику у претходној реплици: саговорник је дужан да управља екипом. Другом клаузом говорник, међутим, изриче забрану која ограничава дејство оваквог декларатива: саговорник ће управљати екипом искључиво по упутствима претпостављеног, а никако самостално. И у овом примеру може се говорити о концесивности (уп. *Упркос томе што тражим да управљаш екипом, наређујем ти да не чиниш ништа а да се не консултујеш са мном*), али и о прецизирању (уп. *Управљај екипом, али тако да се о свему консултујеш са мном*).

О прецизирању се може говорити и у следећем примеру:

(180) „Спремили смо пакет од више од 50 милиона евра, у коме би била и значајна помоћ (македонском) буџету, али само уколико се постигне и примени политички договор“, прецизирао је Патен у говору пред Међународном кризном групом (П, 11. VII 2001).

Прва клауза је по облику обавештајна, али се њоме у датом контексту имплицира обећање, док се другим конјунктом (који се може сматрати независном клаузом само ако се претпостави да је њен први део елидиран: ... *у коме би била и значајна помоћ...*, али [*ћете ту помоћ добити*] *само уколико...*) прецизирају услови под којима важи садржај прве клаузе, па се њоме, заправо, имплицира захтев чије испуњење представља услов да се дато обећање испуни (уп. ***Обећавамо да ћемо помоћи македонском буџету, али захтевамо да се постигне и примени политички договор***).

У следећем примеру однос који у домену говорних чинова имплицира *али* треба интерпретирати као компензативност:

(181) Оженио бих се, говорио је у себи, као да се правда, али ми нису дали, шта ја могу, нису ми дали. Он на допушену цигарету упали нову. Ослонивши се једном ногом на лествице, скочи доле. – Знате ли шта, Бурмазу, сасвим другарски, ви видите да се не отимам, татици за вољу идем куда хоће, још ћу и испите да положим, али ми кажите како је то дошло до њега. – *Cherchez la femme!* – Узвикну Бурмаз шеретски, дигнувши прст, али се одједном уозбиљи (БЋ-ПП).

Обавештајне клаузе којима говорник описује своје лојално понашање немају сврху да саговорника о томе информишу (њему је то, по свему судећи, познато, уп. ...*ви видите да се не отимам...*), већ да говорника учине кредибилним – онај ко је кооперативан, лојалан, има право да нешто тражи заузврат. Из перспективе теорије говорних чинова, говорник у примеру (181) првим двама клаузама покушава да обезбеди услове прикладности за захтев који следи након *али*. Наравно, контраст овде не постоји

између услова прикладности и илокутивне снаге говорног чина – они морају бити у складу једни с другима – већ у (не)повољности говорниковог положаја: своје лојално понашање он види као неповољно по себе, као жртву која подразумева напор и одрицање, а захтев као чин који треба да обезбеди компензацију за жртву – информацију о томе ко му је покварио планове за веридбу.

Као компензативност у домену говорних чинова у основи се може одредити и однос између чланова *али*-конструкције какав налазимо у следећем примеру:

- (182) [...] рекао је госпа Ноли [...] да је дошао да моли за повећу суму новаца [...] – Ја ћу постепено зарађивати више и више, и вратити вам поштено позајмљен новац, али сада без тога новца не смем натраг (ИС-КПК).

Првим двома клаузама изриче се обећање, док се друга мора разумети као захтев, а не као обавештење (*Сада без тог новца не смем натраг* +> *Молим вас да ми позајмите новац*). Овај однос најбоље се може интерпретирати помоћу теорије учтивости (Браун/Левинсон 1978; 1987): говорник се обавезује да испуни обећање, које нуди као одштету за (неизричит) чин који прети саговорниковом образу – захтев за велику позајмицу.

У следећем примеру говорник, из перспективе теорије учтивости, даје одштету за свој захтев тако што садржајем прве клаузе истиче саговорникову слободу да сам одлучи о његовом предлогу:

- (183) Да се нагодимо? Гудало ћете узети на отплату. – Шалите се? – узвратио сам не пристајући више на његове игре и хтео да изађем. – Не, не шалим се. Предлажем нагодбу. Не морате прихватити, али је чујте (МП-ХР).

У примеру (184) Симка глумцима који пробају у њеном дворишту забрањује да то надаље чине. Будући да је такав чин снажна претња њиховом негативном образу (ограничава им се слобода), она најпре нуди одштету у виду оградe од свог захтева, а затим и сам захтев формулише као индиректну забрану (*Плашим се да...*), ублажавајући га еуфемизмом (*...није згодно...*):

- (184) СИМКА: Видим, имали сте пробу. ВАСИЛИЈЕ: Морали смо још једном да прођемо сцену између грофа и Амалије, ту Јелисавета има неке техничке тешкоће са улогом... ЈЕЛИСАВЕТА: Добро си се сетио, „техничке“... СИМКА: Немојте, молим вас, да ме погрешно схватите... али се плашим да више није згодно да пробате овде... (ЈС-ППШ).

Слично томе, у примеру (185) Хасанагин саборац Јусуф се извињава и тиме даје одштету за то што износи тврдњу која је за Хасанагу непријатна:

- (185) Једва чекају да ово одбијеш, да кажу: осоран, тврд, неосетљив, себичан, не види даље од носа. Није тај ни за шта. Извини, али тако ће казати. То није моје мишљење, ја само цитирам (ЈС-Х).

Најзад, у примеру (186) мајка Пинторовића у обраћању сину експлицитно даје до знања да не нуди никакву одштету, али упркос томе не одустаје од захтева и формулише га грубо изричито:

(186) БЕГ ПИНТОРОВИЋ: Она је полудела! Направиће ми сцену! МАЈКА ПИНТОРОВИЋА: Сад све може и сме, тешко њој! Учини како је казала, нек види дете! Не знам како ћеш, не питај ме, али снађи се како знаш и умеш! (ЈС-Х).

У овом случају, дакле, за разлику од претходних, није реч о односу одштета–ЧПО, већ о концесивности: захтев се изриче упркос томе што се ускраћује одштета.

Везник *али* употребљава се у домену говорних чинова и да означи однос који бисмо могли одредити као ограда–тврдња:

(187) СОФИЈА: Могао би неко казати да се шалим, али ово је за мене било заиста пријатно, као најлепша гозба! (ЈС-ППШ).

(188) Наравно, није нам ни на крај памети намера да минимизирамо опасност од дроге, али будимо реални: овај порок је широм планете у тој мери узео маха да је за толики број људи на малом простору заплењена количина просто нормална појава овог времена и било би неразумно да на „Егзит“ због тога буде бачен и трачак сенке (П, 11. VII 2006).

У примеру (187) Софија садржајем прве клаузе показује да зна да њен коментар, изречен другом клаузом, неке може звучати неуверљиво. По Грајсу, она својом оградом саговорницима даје до знања да је свесна максиме квалитета, те да стога њену тврдњу треба прихватити као искрену, без обзира на то што то може деловати невероватно. Пример (188) специфичан је са формалне стране: други конјункт садржи израз *будимо реални*, који служи да се у расправи тврдња која се износи означи као неспорна, као чињеница чију тачност не вреди доводити у питање, и који би се могао парафразирати као *Нема никакве сумње да..., Потпуно је очигледно да...* и сл. На семантичко-прагматичком плану пак, овде прва клауза има улогу ограде којом се предупређује могућност да говорникова тврдња буде схваћена као занемаривање опасности коју представља друга (уп. *Не умањујем опасност од дроге, али **тврдим** да Егзит због заплењене дроге не треба представити у лошем светлу*).

Употребу везника *али* у домену говорних чинова систематизујемо у следећој табели:

Табела 33. Употреба везника *али* у домену говорних чинова

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегра- тивни фактор(и)	Интерпретација	
Кл1 – <i>али</i> Кл2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток, илокутивна снага исказа	Садржајем друге клаузе ограничава се дејство говорног чина реализованог првом клаузом (концесивност и/или прецизирање у ДГЧ).	(177)–(180), (186)
Кл1 – <i>али</i> Кл2			Садржајем прве клаузе говорник наглашава да испуњава услове прикладности – представља себе као лојалног, корисног и сл. – да постави захтев који изриче другом клаузом (компензативност у ДГЧ).	(181)
Кл1 – <i>али</i> Кл2			Првом клаузом говорник нуди одштету за захтев који изриче другом клаузом (компензативност у ДГЧ).	Говорник даје одштету тако што: обећава (182), истиче саговорнику слободу (183), ограђује се (184), извињава се (185).
Кл1 – <i>али</i> Кл2			Говорник другом клаузом изриче тврдњу након што се садржајем прве клаузе ограддио, показујући да је свестан могућих сумњи у веродостојност онога што говори или у намере с којима то чини. (концесивност у ДГЧ).	(187), (188)

2.6. Домен дискурса

У домену дискурса *али* имплицира другачији тип неочекиваности него у епистемичком домену. У епистемичком домену садржајем или импликатурама које проистичу из садржаја другог конјункта мењала се интерпретација првог конјункта. У домену дискурса имплицира се неочекиваност на плану информативне релевантности: садржај првог конјункта је познат, очекиван, претпостављен, а садржај другог информативно нов, па се може говорити о градационом односу. Прецизније, везником *али* у оваквим случајевима одбацује се имплицитна претпоставка да је садржај првог конјункта једино што у датом контексту важи или једино битно што треба саопштити, а однос између конјунката додатно је, речцом *и*, обележен (и) као додавање:

- (189) Чак и случајан додир – најовлашнији у простору и најкраћи у времену – код Црњанског може послужити за развијање паралелног описа. [...] Касније ће данима и недељама тело госпоже Дафине умирати поред прозора изнад воде, и из њега ће нестајати, отицати живот (из њега је „отичала крв и никакве јој бабице не помогоше“) паралелно са отицањем широке и жуте

реке. Опис заснован на паралелизму доминира по значају, али му је и учесталост велика (НП-ДСР).

- (190) Залиха новца у граду је недовољна за обим трансакција, па је потребно пронаћи некакав папирни новац који би олакшао обављање послова, али и одговарао стварној залихи готовог новца (ФБ-МЦЗ).

У примеру (189) значај паралелизма у описима код Црњанског већ је очигледан из претходног садржаја, док о његовој учесталости није било речи, па је та информација, у поређењу са његовом доминантношћу по значају, нова, а из претходног садржаја се не може претпоставити. У примеру (190) чињеница да би папирни новац олакшао обављање послова следи непосредно из претходног садржаја, док је друга функција коју би папирни новац требао да испуни теже доступна и у том смислу неочекивана. Додавање је у оваквим случајевима битан фактор, јер се његовим изостанком мења интерпретација: без *и* би се у примеру (189) имплицирало да то што опис заснован на паралелизму доминира по значају отежава могућност да буде и фреквентан, а у примеру (190) да новац који олакшава пословање не може лако одговорати залихама готовог новца, што ни у првом ни у другом случају није намеравана интерпретација. Однос у анализираним примерима могао би се чинити еквивалентним односу који имплицирају одговарајуће *a*-конструкције, али између *али-* и *a*-конструкција у оваквим случајевима постоји разлика: са *али и* елиминише се претпостављено очекивање да садржај другог конјункта не важи, што са *a и* конструкцијама није случај.

Овакав однос обично срећемо између реченичних конституената, и то најчешће именичких јединица, без предлога или у предлошко-падежним конструкцијама:

- (191) Тако, дакле, и индонезијско острво Суматра симболизује у истоименој песми, али и у Дневнику, „далеку непознату земљу”; представља име утопијског простора, око ког се језгре симболичке слике, прозачне и лаке како то у српској лирици може бити ваљда само код Црњанског (НП-ДСР).

- (192) Грчки извори Хазаре називају: хасари али и: скирси (МП-ХР).

У примеру (191) аутор претпоставља да је чињеница да се Суматра као одређена врста симбола појављује у истоименој песми М. Црњанског познатија од чињенице да се на исти начин појављује и у *Дневнику о Чарнојевићу*. У примеру (192) назив *хасари* је само једна од варијаната домаћег назива за овај народ, док је назив *скирси* из те перспективе информативнији и без одговарајућег знања се не би могао претпоставити.

У следећој групи примера оно што се означава првим конјунктом у датом контексту је обичније или типичније од оног што се означава другим:

- (193) На мети обесних разбијача овај пут су били један индијски ресторан и бензинска пумпа у власништву досељеника са азијског континента, али и бар чији је власник белац (П, 10. VII 2001).

- (194) Фестивалу у Карловим Варима представљена је корејска кинематографија у оквиру посебног програма ретроспективе. На фестивал је стога стигла велика корејска филмска делегација чији чланови здушно раде на промоцији кинематографије своје земље али и на продаји ових филмова западноевропским дистрибутерима (П, 10. VII 2001).
- (195) Веома је индикативно да иста реч „отрок“ у старом српском (али и руском, словеначком) означава дете, али истовремено и припадника социјално и правно најниже класе у средњовековној Србији – кмета (роба) (ЖТ-ПД).
- (196) Мој репертоар су углавном епске народне песме, посвећене Косовском боју, тој живој и још незацељеној српској рани, али и песме које сам сам написао и сакупио у народу – каже Новак (П, 10. VII 2001).

У примеру (193) реч је о новинској весту о нередима у енглеском граду Бредфорду. На основу знања о томе да су жртве вандала често припадници мањинских група, као и о томе какве све етничке групе чине становништво Енглеске, читалац може очекивати да се на мети изгредника нађу имигранти и њихова имовина, док је напад на белца у светлу таквог знања мање очекиван или бар мање типичан. У примеру (194) рад на промоцији националне кинематографије непосредно проистиче из оног што је претходно саопштено, док са радом на продаји филмова западним дистрибутерима то није нужно случај. Пример (195) део је пасуса у ком аутор говори о различитим речима којима се означава дете, па је 'дете' као значење речи *отрок* у том смислу нешто очекиваније од другог наведеног значења. Значење 'кмет, роб' додатно је, наравно, неочекивано због тога што се, бар из савремене перспективе, тешко може довести у везу са децом. Најзад, у примеру (196) епске народне песме о Косовском боју уобичајен су део гусларског репертоара, па су у том погледу друге песме мање очекиване.

У следећем примеру градација по очекиваности је вишечлана и сегментирана на три групе – прво долазе фудбалери као непосредни учесници (на њихов „примат“ указује се и конкретизатором *пре свега*), затим посредни учесници – фудбалски посленици, новинари и навијачи – а на крају они који се најмање очекују међу Савићевићевим поштоваоцима – ривали:

- (197) У таквој улози Савићевић се представио као врло озбиљан стручњак који изазива спонтано поштовање свих учесника у игри: пре свега фудбалера, али и фу[д]балских посленика, новинара, навијача, па и ривала (П, 10. VII 2001).

И примери из следеће групе су слични, али се чини да би се у њима критеријум градације пре могао одредити као очигледност, доступност у датом контексту, него познатост или очекиваност:

- (198) Сасвим је извесно, а једино је то овде и занимљиво, да стиха уопште не би било кад се говорни низ не би према неком препознатљивоме параметру накнадно рашчлањавао на међусобно самерљиве (барем приближно изометричне) чланке. Може тај параметар бити број слогова (силабичко начело) или број наглашених слогова (акцентско начело) или број неких других језичких јединица. Рашчлањавање се преноси на равни ниже од стиха (деоба на полустихове, па рецимо на стопе баштињене из класичне метрике), али и на више равни (стихови у строфу, строфе у неки стални песнички облик, попут сонета) (НП-ДСР).
- (199) Немачка и централна Европа тада доживљавају процват праћен развојем рудника сребра и бакра, напретком пољопривреде, отпочињањем производње паркетних тканина, развојем пијаца и сајмова. [...] Да ли је могуће проценити колико је напредак сајмова у Шампањи користио Француској, а посебно Паризу? То што је француско краљевство, са јасним политичким структурама још од владавине Филипа Августа (1180–1223), постало неоспорно најуспешнија европска држава још и пре владавине Луја Светог (1226–1270), јесте резултат општег напретка Европе, али и чињенице да се тежиште европског света нашло на један или два дана путовања од француске престонице (ФБ-МЦЗ).
- (200) Ипак, таква је трговина у самом средишту најистанчанијег капитализма, а њене последице заиста имају одраза на свакодневни живот – на цене, али и друге ствари (ФБ-МЦЗ).
- (201) Најзад, отпорност овог архаичног модела детета на промене потиче и отуда што он очигледно има своју важну регулативну, друштвену, културну, али и индивидуално-психолошку улогу (ЖТ-ПД).

У примеру (198) рашчлањавање на јединице ниже од стиха је доступније јер се у непосредно претходном контексту већ говори о слоговима као јединицама говорног низа, док се о рашчлањавању на веће јединице не говори. У примеру (199) општи напредак Европе је део ширег оквира у ком се расправља о успону Француске, па је његов допринос том успону чинилац који је већ „у игри“, док је значај сајмова у Шампањи не мора бити тако очигледан фактор. У примеру (200) кретања цена су са трговином нераздвојно повезана, док је утицај трговине на друге аспекте живота посреднији. У примеру (201) аутор регулативну, културну и друштвену улогу сматра доступнијим, очигледнијим функцијама митско-магијског модела схватања детета (уп. *...што он **очигледно** има...*) него што је то његова индивидуално-психолошка улога.

Наравно, градациони однос (тј. дисконтинуитет на плану информативне релевантности) не искључује дисконтинуитет у епистемичком домену, што видимо у наредним примерима:

- (202) Између два описана схватања детета постоје многе формалне и садржинске сличности, али и битне разлике (ЖТ-ПД).
- (203) Ако спојимо два циклуса, вековни тренд и циклус Кондратјева, добијамо „коњунктурно кретање за два гласа“. То може да отежа нашу прву процену, али и да је потврди, јер супротно од оног што кажу историчари, циклуси Кондратјев се појављују у Европи не 1791, већ стотинама година раније (ФБ-МЦЗ).

- (204) У критици се на ове појаве [= Софкину повремену пренапетост и подвојеност] гледало као на израз јунакињине претеране чулности или превелике сензуалности. Истина је да је она до ра[з]блудности чулна, али је подједнако истина и да је до самоуништења морална – она која се готово неразумно повинује вишој, очевој и породичној вољи (НП-ДСР).
- (205) А, разуме се, само једна широка анализа, која би обухватила довољан број појединости и међусобно их упоредила код разних ликова, али која би нас и превише далеко одвела, могла би показати колико њихово понашање зависи од једне изузетно густе мреже или у обичајни систем већ укључених (колективно канонизованих) или у њиховој свести латентно присутних социокултурних забрана и прописа (НП-ДСР).
- (206) Мушки чланови задруге су међу собом једнаки, односно имају иста права на земљу, кућу и целокупно имање. Свако ради колико може, према својим могућностима, према узрасту и полу, а стечену имовину деле на једнаке делове. Њихова је дужност да слушају домаћина, да добро и на време обављају послове за које су задужени. Они имају мање права од домаћина, али и мање обавеза, тако да живе прилично безбедно (ЖТ-ПД).

И у овим примерима, као и у претходној групи, оно што је означено првим конјунктом је очигледније, доступније: у примеру (202) сличности се третирају као очигледније јер су бројније; у примеру (203) закључак саопштен првом клаузом произлази из претходног садржаја, док је за супротан закључак потребно познавати додатне чињенице, које се аутор тек спрема да изнесе; у примеру (204) Софкина чулност је позната, доступна у непосредно претходном садржају, док с моралношћу то није случај; у примеру (205) свеобухватност анализе је доступнија од импликација њене примене, јер непосредно произлази из тога чињенице да је широка; у примеру (206) реченица у којој се налази али-конструкција резимира претходни садржај почињући од питања које је прво разматрано, а то су права мушких чланова задруге. Неочекиваност у овим примерима, међутим, постоји и у епистемичком домену. У примерима (202) и (203) реч је о концесивности, јер многе формалне и садржинске сличности обично не прате битне разлике, као што ни резултат који отежава неку процену обично не може да јој истовремено иде у прилог. У примерима (204)–(206) реч је пак о компензативности – подсећајући да је Софка и високо морална, Петковић уједно умањује значај њене чулности као (јединог) објашњења за подвојеност и тиме оспорава владајуће тумачење те подвојености (204), а истичући да би нас широка анализа предалеко одвела, он већи значај даје том негативном аспекту широке анализе него њеним предностима (205). Исто тако, у примеру (206) садржај другог конјункта интерпретира се као противаргумент могућој негативној оцени положаја мушких чланова задруге: иако постоје разлози да се он оцени неповољно, аутор тај положај заправо уопште не сматра лошим.

Посебан тип преклапања градационог односа и односа у епистемичком домену чине *али и*-конструкције у којима је други конјункт негиран:

(207) Када је покренуто питање одговорности у Хрватској, видимо да се ствари крећу око једног броја војних старешина, али не и оних који су најодговорнији (П, 11. VII 2001).

(208) Испоштовали смо обавештење да не запоседамо постављене столове за доручак пансионца, прихватили чак и могућност да кафицу испијемо с' ногу, код шанка, али не и у радничком ресторану – с друге стране зграде (П, 11. VII 2001).

У оваквим случајевима критеријум градације је оствареност: садржај првог конјункта је информативно релевантнији јер је реалан, за разлику од (негираног) садржаја другог конјункта. Овакве конструкције су блиске *него*-конструкцијама у којима би редослед био обрнут (уп. *Видимо да се ствари не крећу око оних који су најодговорнији, него само око једног броја старешина; Прихватили смо да кафицу не можемо попити и у радничком ресторану, него само код шанка*). Ипак, у примерима (207) и (208) имплицира се и концесивност – на основу тога што се испитује одговорност нижих старешина очекивало би се да се испитује и одговорности оних највиших, тј. на основу тога што се кафа може попити код шанка могло би се очекивати да је то могуће и у ресторану, али се ови очекивани исходи не реализују – док у одговарајућим *него*-конструкцијама такве концесивности нема.

И у наредним примерима градација према остварености преклапа се са концесивношћу ((209)–(211)) одн. прецизирањем (212):

(209) Несигурним кораком детета које зна имена предмета око себе, али не и све њихове особине, прођох кроз ту стварност нижег реда (ИА-Ј).

(210) Све скупа узето отвара пут разноличним синтаксичким понављањима, која иначе налазимо – негде више, негде знатно мање – у свима врстама стихова, али не и у прози (НП-ДСР).

(211) Могуће је да су дуготрајни просперитет и стални раст послова допуштали те упорне борбе, које су биле жестоке, али не и смртоносне, јер су ране сваки пут зацељивале (ФБ-МЦЗ).

(212) У овој Конвенцији: „животиња“, ако није другачије одређено значи сваки кичмењак укључујући и слободно живуће и / или репродуктивне ларвене форме, али не и друге феталне или ембрионалне форме (ЗКЗК).

Употребу везника *али* у домену дискурса систематизујемо у следећој табели:

Табела 34. Употреба везника *али* у домену дискурса

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација	Типични конкретизатори	Примери у овом одељку
		Интегративни фактор(и)	Интерпретација	
K1 – <i>али</i> и K2 / КЛ1 – <i>али</i> и КЛ2			<i>и</i>	(189), (191), (192)
K1 – <i>али</i> и K2 / КЛ1 – <i>али</i> и КЛ2	Порицање очекиваног	Инференцијални ток, информативна релевантност онога што конјункти означавају	<i>и</i>	(190), (193)–(197)
K1 – <i>али</i> и K2 / КЛ1 – <i>али</i> и КЛ2			<i>и</i>	(198)–(201); преклапање са концесивношћу: (202), (203); преклапање са компензативним односом: (204)–(206).
K1 – <i>али</i> и K2 / КЛ1 – <i>али</i> и КЛ2			<i>и</i>	Преклапање са концесивношћу: (207)–(211); преклапање са прецизирањем: (212).
K1 – <i>али</i> и K2 / КЛ1 – <i>али</i> и КЛ2			<i>и</i>	

2.7. Конектор али

2.7.1. Надовезивачки везник али

У следећим примерима реченица коју уводи али могла би се прикључити претходној и са њом образовати напоредну конструкцију, па је реч о надовезивачком везнику али, а однос који се имплицира конектором али одговарао би неком од описаних типова (или њиховој комбинацији). Тако у примеру (213) налазимо концесивност као неостварену последицу (уп. *Удаљио сам се од посла* (+> ~~...изгубио сам пословне везе које сам имао~~), али сам ипак сачувао некадашње везе...), у примеру (214) концесивност као неостварен услов (*Могли смо, али сам осећала да нећемо*), а у примеру (215) прецизирање (потенцијал *бисмо имали* имплицира мање или више регуларно понављање, па се та импликација поништава).

(213) Ја сам, као што сам ти рекао, ништа не значим; некад сам нешто значио, а сад сам само једна пијаница, а и удаљио сам се од посла. **Али** сам ипак сачувао некадашње везе; могу понешто да испипам; у томе лежи моја снага (ФМ-ЗД).

(214) Могли смо целе животе да проведемо у водоводу, пузећи ћутке, сваки пут само по једном грешећи. **Али**, негде у дубини, осећала сам, тачније, наслућивала, да неће бити тако (МН-СЋС).

(215) Наилазили смо на раскрснице, напипавали их и ја бих без договора само рекла „лево“ или „десно“, понекад „право“, када бисмо имали три избора. **Али** то је било врло ретко (МН-СЋС).

У наредним примерима али упућује на компензативну интерпретацију. У примеру (216) прва од две узрочно-последично повезане ситуације за мајора је неповољна јер подразумева подношење хладноће, док друга представља повољан исход. У примерима (217)–(219) нема каузалности, већ само супротне процене ефеката одређеног поступка: добијао се понеки уступак, али се (зато) учвршћивао неповољан међународни положај; Павле Исакович није био сумњив по једном основу, али (зато) јесте по другом; по поступку који примењује Црњански није оригиналан, иновативан, али (зато) по функцији коју том поступку даје – јесте. У примеру (220) компензативност се комбинује са градационим односом – „игра казивања и скривања“ имплицира да је реч о понашању које није до краја прозирно и разумљиво, па може бити и замршено, док је непогрешивост информативно релевантнија, мање очекивана.

(216) ЈЕЛИСАВЕТА: Муж вам је био мајор? СИМКА: Артилеријски!
ВАСИЛИЈЕ: Је ли погинуо у овом рату? СИМКА: Није, умро је од запаљења плућа! А то је предност што вам је соба на спрату! Не морате ноћу да затварате прозоре, па вам са реке струји чист ваздух! Лети се чују и

зрикавци, целу ноћ! Мајор није затварао ни зими, и редовно је спавао без пицаме! **Али** је *зато* имао челично здравље! (ЈС-ППШ).

- (217) Уистину, коришћење радикала у преговарању са западним дипломатама као некакве бабароге и није био баш најумнији потез. Тим потезом се, истина, добијао понеки уступак, обезбеђивало још понеко одлагање. **Али**, дугорочно, код дипломатског света само се учвршћивало поједностављено и дискриминаторско гледање на један важан део српског политичког спектра (П, 11. VII 2006).
- (218) Санкт-Петербург је, међутим, после, проклеувио да су та грофовства, купљена од Рагузина, лажна, и да су та браћа, шпијуни које плаћа Данска, Шведска, Францеска, Венеција. Костјурин није сумњичио ничим сличним Павла. **Али** га је сматрао за полтрона Аустрије, који не може да заборави своју императрицу, и коме се Вијена чини центар света (МЦ-С2).
- (219) Сан у сну, или двоструки сан, није новина у књижевности; нити је новина то што је Црњански помоћу сна мотивисао удвајање лика. Многи су се и пре и касније овим поступком служили. **Али** је *зато* нова функција коју је поступак добио у роману Милоша Црњанског (НП-ДСР).
- (220) Такво међусобно општење нама данас може изгледати као игра казивања и скривања. И заиста је замршено. **Али** је и непогрешиво (НП-ДСР).
- (221) У језику једног народа најбоље се огледа сама суштина свеколике његове духовне културе, и зато Сапир с правом каже да је језик „симболички водич ка култури“. У језику је отелотворена представа света специфична за народ који се служи одређеним језиком. **Али** језик не само да изражава, већ и уобличава виђење и тумачење света (ЖТ-ПД).

У следећем примеру конектор *али* интерпретира се у домену говорних чинова:

- (222) Можда би се могло рећи да свако воли путовање, или бар мисао о њему, као свој други, лепши, живот. **Али** ја, кад кажем да волим да путујем, имам за то стваран и нарочит разлог (ИА-Ј).

Садржај који претходи појављивању конектора има функцију оградe, а садржај који следи после *али* представља тврдњу. Конектором *али*, којим се поништава могући закључак да је говорникова тврдња о љубави за путовања као и све друге, овде се додатно истиче да говорникову тврдњу треба схватити дословно, баш онако како је и изречена.

У примеру (223) *али* сигнализира да упозорење које следи након њега треба да елиминише или ограничи дејство говорног чина који му претходи – Дара прихвата да Гина пође с њима, али не и да буде изузета од обавезе да поштује Дарину команду (уп. **Прихватим да поћеш са нама, али те упозоравам да ничије емоције не смеју угрозити акцију**):

- (223) ДАРА: Те ваше свађе оставите за касније! Ићи ћемо полако, с Дропцем се није шалити! Ко зна на шта можемо да налетимо! А ти, Гино, ти ћеш нас чекати овде! ГИНА: Командуј ти неком другом, а не мени! Моје је дете у питању! ТОМАНИЈА: Постоји нешто што је изнад тога! ГИНА: За мене не постоји! ДАРА: Онда хајде, кад си толико запела! **Али** да знаш да нећу дозволити да ичије емоције доведу у питање нашу акцију, па ни твоје! (ЈС-ППШ).

2.7.2. Конектор *али* као обележје промене предмета

У наредном примеру конектор *али* сигнализира промену предмета:¹³⁰

(224) (1) СУЉО (у разговору са Ахмедом): Изнесе она купус са овчетином. Ја појдем. Изнесе баклаву. Појдем. Донесе она бадеме, појдем и бадеме. Пита оћеш ли кафу, кажем оћу. Донесе она кафу. Попијем. О оном још ни речи, само је гледам. Погледам је овако, скрозирам је, видим, врућина јој. Погледам је овако, она цепти од зиме. (2) АХМЕД: И онда? (3) СУЉО: Дише, ко да је трчала узбрдо. Ништа ја, ћутим. Не брзам, идем на сигурно. (4) АХМЕД: Па већ ти је сигурно, није ти цабе дала толику храну! Кошта то! А плус је и удовица! Шта ћеш сигурније? (5) СУЉО: Не знаш ти жене. Кад покажеш да хоћеш, оне неће, чак и кад им се из петних жила хоће! С њима ти треба до краја изокола. **Али** да видиш даље. Тако ти ја, ручо, па седим и пушим. Док ће ти она мени – да ти покажем сабљу. Каку сабљу, питам ја, каже: ону у соби. Ајде да видим (ЈС-Х).

До 4. реплике Суљо приповеда о свом доживљају готово без прекида, уз један Ахмедов подстицај. Али у 4. реплици Ахмед га прекида коментаром. У 5. реплици Суљо прекида причу да би одговорио на Ахмедов коментар, а након што то учини, повратак на причу сигнализира реченицом *Али да видиш даље*. У наставку Суљине приче, међутим, нема ничег што противречи непосредно претходном садржају – његовом одговору на Ахмедову примедбу – нити се у делу приче који претходи дигресији може идентификовати елемент интерпретације који се наставком приче елиминише. Стога као једина могућност остаје да *али* сигнализира промену предмета, али се поставља питање какав је тачно механизам захваљујући ком је могуће да конектор *али*, који типично функционише у епистемичком домену, имплицира дискурсни однос као што је промена предмета, тј. повратак на основни предмет. Објашњење лежи у томе да очекивање које се овде пориче не произлази из интерпретације онога што се говори, већ из начина на који се уобичајено води разговор: очекује се да саговорници говоре о тренутном предмету разговора, а не о нечем другом. Суљо, дакле, конектором *али* имплицира повратак на претходни предмет разговора – приповедање о одређеном догађају – на тај начин што елиминише претпоставку да се и његов наредни исказ тиче тренутног предмета, тј. његове анализе женског понашања (уп. *Говорио сам о женама уопште, али даље нећу више говорити о томе*).¹³¹ Сличан механизам на делу је и у примеру (225), као и у примерима (226) и (227), премда у последња два није реч о дијалогу, већ о приповедном одн. научном тексту:

¹³⁰ Нумерација реплика у оригиналном тексту не постоји, већ смо је, ради лакшег сналажења, сами додали.

¹³¹ Сличан пример наводи и РСАНУ (s.v. *али*): „[1.] Ћ. за прекидање и враћање на оно о чему је раније било говора. – Али још нешто к алексиначком округу“.

- (225) – Власти ће се, дакле, бринути за храну, одводећи у завод мајке чија су прса набрекла од млека, али тако да на све могуће начине спрече да било која од њих препозна своје дете, а ако ових нема довољно, доводиће и друге жене које имају млека, и бринуће се о томе да мајке доје одређено време, а бдење и друге тегобе доделиће хранитељкама и одгојитељицама. – Тако ће женама чувара рађање деце бити веома лако – рече он. – Тако и треба – рекох ја. – **Али** да пређемо редом све што смо себи поставили као циљ. Рекли смо да потомство треба да долази од оних који су у врхунској животној снази (Пл-Д).
- (226) Била је то урушена побочна грана која се уливала у основни ток водовода. И зато што је свод лежао у прабини на дну, могли смо да видимо како канал изгледа. Касније, када се небо од цигала буде у луку затварало изнад наших глава, више ништа нећемо видети. Цароваће мрак и ми ћемо напипавати пут. **Али** на самом почетку гледали смо: канал засвођен римском црвеном опеком, малтерисан белим (МН-СЊС).
- (227) Ако је то тако, онда краткорочне политике усмерене на решавање тренутних проблема, за које се залажу политичке вође и економисти, могу да се покажу као немоћне да излече болести које ће трајати дуго и дуго. Данашњица нам даје знак и опомиње да поставимо то питање. **Али** пре него што посветимо пажњу том упозорењу, нека ми читалац допусти једну дигресију (ФБ-МЦЗ).

У примеру (228) Јусуф најпре одговара на непосредно претходни садржај Хасанагине реплике, да би затим исказом *Али да ти кажем једну ствар* прешао на на други, важнији предмет – Хасанагину одлуку да отера жену. *Али* сигнализира ову промену на начин који смо већ описали, мада треба приметити да се у овом случају оно може разумети и као најава Јусуфовог неслагања:

- (228) ХАСАНАГА: [...] Има одма д идеш, да кажеш да ми се губи из куће! За свагда! Па сад нек види колко ће је коштати њена госпоштина! ЈУСУФ: Ту госпоштину измишља твоја сиротиња. **Али** да ти кажем једну ствар. То што ти говориш – да је тераш, и томе слично – то си се ти од велике жудње смутио... (ЈС-Х).

2.7.3. Иницијално али у дијалогу

Иницијално *али* у дијалогу блиско је надовезивачком везнику у оним случајевима кад говорник допуњује саговорников исказ репликом која почиње са *али*:

- (229) Излазак албума „Из ината“ пратила је прича о великој љубави са младим господином коме је тај албум посвећен. Има ли неких новости на том плану? – Никада нисам рекла о коме се ради. – **Али** си написала да је у питању Аца Б. (СВ, бр. 233).
- (230) – А ти и Исакович сте имали другу стражу, зар не? Боље би било да су њих двојица – показао сам на тела – имали заједничку стражу. – **Али** нису – успротивио се (МН-СЊС).

У примеру (229) интервјуисана певачица не саопштава потпуну информацију: исказ *Никада нисам рекла о коме се ради* имплицира да она није (ни на који начин) открила о коме је реч. Новинар, међутим, допуњује њен исказ репликом која поништава ту импликатуру. *Али* овде није координатор, али задржава способност да веже енклитику,

а две реплике могуће је спојити у један исказ у трећем лицу (уп. *Никада ниси рекла о коме се ради* (+> *Ниси открила о коме се ради*), *али си написала да је у питању Аца Б.* (+> *Открила си о коме се ради*)). У примеру (230) говорник али-репликом поништава импликатуру која не представља вероватну последицу или закључак који следи из садржаја претходног саговорничког исказа, већ претпоставља да је изговорени коментар у датом контексту релевантан. Говорник, међутим, али-репликом започиње исказ којим саопштава нешто што је сасвим очигледно – истичући на тај начин *резултат* догађаја, он имплицира да је саговорничков коментар о томе шта је могло бити учињено ирелевантан, јер се нежељени исход више не може изменити. И у овом случају, дакле, као и у примеру (229), говорник али-реплику непосредно надовезује на саговорничков исказ како би поништио ону контекстуалну премису са којом се не слаже.

На оваквој употреби почива и могућност да се са али постави питање:

- (231) Госпођа од Сен Мерана је подлегла жестокој дози бруцина или стрихнина, која јој је дата, без сумње, случајно или можда заблудом. Вилфор ухвати доктора за руку. – Ох, то је немогуће! – рече он. – Ја сањам, боже мој, ја сањам! Страшно је чути такве ствари од човека као што сте ви! За име бога, драги докторе, преклињем вас, реците ми да се можда варате! – Нема сумње, то је могуће... – Али?... – Али ја не верујем (АД-ГМК).

Доктор не завршава исказ, већ прави паузу. Његов саговорник исправно претпоставља да оно што није изговорено не иде у прилог испуњења могућности коју доктор признаје, па зато од доктора тражи да доврши исказ постављајући питање са али (*Али? 'Али сумњате да и јесте тако?'*).

Кад али-реплика не служи да се непосредно допуни саговорничков исказ, али не може везати енклитику, али је прагматички ефекат сличан:

- (232) ФИЛИП: Мислио је Аристотел, Стефане, мислили су Платон и Декарт, Стефане, а не ти! МИЛУН: Ти мени каза да се зовеш Василије? ВАСИЛИЈЕ: Василије, господине поднаредниче! Василије Шопаловић! МИЛУН: Како Василије, кад те он зове Стефан? ВАСИЛИЈЕ: Нисте ви то разумели! МИЛУН: Дости сам ја разумио! Немате исправе! Носите оружје! Носите лажна имена! ЈЕЛИСАВЕТА: Василије, за име Бога, објасни му! МИЛУН: Објасниће се у Престојништву полиције! Крећи! Стефане, треба ли ја кундаком да ти објашњавам? ВАСИЛИЈЕ: Али, господине поднаредниче, ја нисам Стефан! МИЛУН: Ош ли ти да крећеш, или да удрим? ЈЕЛИСАВЕТА: Али Филип је говорио текст из улоге! (ЈС-ППШ).

На основу чињенице да се Филип Василију обраћа са *Стефане*, жандар Милун закључује да се Василије лажно представља, што само продубљује његову сумњичавост према глумцима (уп. *Немате исправе! Носите оружје! Носите лажна имена!*), због чега постаје још осорнији. Јелисавета покушава да оправда Василија, тј. да побије сумњу да се лажне представљао суочавајући Милуна са чињеницом чије

импликације оповргавају Милунов закључак да се Василије лажно представља (*Филип је говорио текст из улоге* (+> *Филип није Василија ословљавао његовим правим именом* +> *Василије се није лажно представљао*)). Слично аргументативном и имплицативном *на*, и аргументативно *али* мора бити синтаксички издвојено, тј. не може за себе везати енклитику (стога Јелисаветин исказ у конкретном случају није могао гласити **Али је Филип говорио текст из улоге!*).

У следећем примеру иницијално *али* такође сигнализира да говорник поништава један од елемената на којима почива саговорников исказ, али овде није у питању тврдња коју саговорник експлицитно изриче, као у претходном случају, већ премиса, пресупозиција коју подразумева његово питање:

(233) – Причај ми... да ли се сећаш шта сам ти причао како сам се договорио са Маријом Магдаленом да се нађемо у недељу ујутру поред чесме у Гетсиманском врту. – **Али** ви ми то никад нисте испричали. Стигли сте били до оне кафане у којој сте се договорили да се сретнете у недељу (МН-СЊС).

Питање *Да ли се сећаш шта сам ти причао...* делује као окидач пресупозиције (уп. Левинсон 1983: 184), тј. показује да говорник рачуна са тачношћу премисе 'Причао сам ти како сам се договорио...'. Саговорник, међутим, не може да му одговори на постављено питање, јер пресупозиција није тачна; стога мора да одбаци пресупозицију, а исказ којим то чини започиње конектором *али*, који ово одбацавање сигнализира. И у овом случају, као и у претходном, *али* не може везати енклитику (уп. – *Да ли се сећаш шта сам ти причао...* – **Али ми (ви) то никад нисте испричали*); то би било могуће само да је исказ формулисан тако да се њиме непосредно допуњује прекинути саговорников исказ (уп. – *Желео сам да и ти то сазнаш...* – *Али ми то никад нисте испричали*).

Слично томе, Софија у следећем примеру Милуну указује на онај аспект ситуације који он превиђа или недовољно уважава, тј. на чињеницу која, из њене перспективе, поништава Милунову претпоставку да има посла са сумњивим особама:

(234) МИЛУН: Покажите ми ваше аусвајсе! СОФИЈА (*још увек држећи дрвени мач Франца Мора*): **Али**, господине, молим вас, ми смо глумци! (ЈБ-ППШ).

Пошто *али*-реплике уобичајено служе да изразе неслагање или доведу у питање поједине аспекте онога што је речено или имплицирано, у одговарајућем контексту може бити довољно да говорник само започне реплику са *али* да би је саговорник

интерпретирао као противљење, као у примеру (235), у ком младић прекида гђу Смердел одмах након *али*, не желећи да дозволи никакву расправу:¹³²

- (235) ГЂА СМЕРДЕЛ: Како сте ушли, велим? МЛАДИЋ: Збиља, како сам то ушао? Већ сам, видите, заборавио. Буби, како смо то ушли? (*Ослушкује Бубијев одговор.*) А, па да. [...] Обичним кључем као и ви. Зар не, Буби? (*Уозбиљен, строг.*) А шта ви мислите, госпођо, како бих ког врага могао ући на врата него кључем? ГЂА СМЕРДЕЛ: **Али...** МЛАДИЋ: Шта али! Нема ту никакво али [...] (ДК-НМ).

Иницијалним *али* у дијалогу може се увести и питање. Таквим питањем не тражи се само информација о нечему, већ се сигнализира да саговорников исказ, у облику у ком је изречен, за говорника или није прихватљив (сматра га нетачним) или није до краја разумљив. У примеру (236) говорница се не слаже са саговорниковим виђењем стварности и то показује постављајући питање о оном делу његовог исказа који сматра нетачним или неутемељеним, у примеру (237) говорник се слаже са оним што је саговорник рекао, али питањем имплицира да не увиђа у чему је релевантност његовог запажања, у примеру (238) говорнику недостају информације неопходне да би могао да одговори на Наташин савет, а у примеру (239) говорник, затечен информацијом коју није очекивао, доводи у питање саговорникову кооперативност:

- (236) – Вас двојица! Ако сте вампире досад преживели, онда можете и одсад. Сићи ћете доле. Вампири су за вама дошли. Вас и траже. Вас ћемо дати. – **Али** – рекла сам – како можеш да будеш сигуран да не траже мене? (МН-СЋС).
- (237) За телесну негу, за коју нису потребни лекови него само придржавање нарочите дијете, довољан је, мислим, и мање искусан лекар. Али ако треба узимати лекове, онда знамо да је потребан одлучнији лекар. – Истина је. **Али** зашто то говориш? (Пл-Д).
- (238) – Видео сам се малочас с вашим оцем. – Где? – узвикну он уплашен. – На улици, случајно. Застао је са мном на часак, опет ме је молио да се боље упознамо. Питао ме за вас: не знам ли можда где сте. Врло му је потребно да вас нађе, да вам нешто каже. – Ах, Аљоша, одвези се, јави му се – прихвати Наташа, која је разумела куда ја то циљам. – **Али** где да га сад нађем? Је ли код куће? – Не, он канда рече да ће бити код грофице... – Па како ћу – наивно изговори Аљоша, тужно погледавши у Наташу (ФМД-ПУ).
- (239) Кад је био готов рече: „Можете путовати.“ Ханс Касторп поче муцати: „То јест... како? Зар сам ја здрав?“ „Да, ви сте здрави. О оном месту у левом врху није вредно више говорити. Ваша температура не одговара стању плућа. Одакле она долази не могу да вам кажем. Мислим да она није тако важна. Што се мене тиче можете путовати.“ „**Али...** Господине саветниче... Можда у овом тренутку ви не мислите то сасвим озбиљно?“ (ТМ-ЧБ).

¹³² Сличне примере наводи и РСАНУ (s.v. *али*): „[1.] е. у дијалогу за истицање неслагања са оним што је раније речено. – „Но, зар још нисте сели?“ „Али, господине!“ [...]. „Нема ти ништа да мислиш ...“ – „Али, господине капетане!“

3. Везник *него*

3.1. Етимологија

Према Скоку (1971: s.v. *ne*), *него* је добијено спојем одричне речце *не* и „деиксе“ -*го* (< -*зе*). У РЈАЗУ (s.v. *nego*) сматра се да је изворно значење речи *него* поредбено (‘као, како’), јер се њен први део (*не-*) доводи у везу са староиндијском поредбеном речцом *на* ‘као, како’, за коју није јасно да ли је у вези са општесловенском одричном речцом *не* или није. Срећу се и варијанте *нег*, *нер*, *нере*, *неже* итд., а најстарије потврде форме *него* датирају, према РЈАЗУ, из XIV века.

3.2. Семантика *него*-конструкција у досадашњим истраживањима

Стевановић (1969б) за *већ-*, *него-* и *но-*реченице каже да се „другом казује да се нешто друго или друкчије (из)врши, збива или јест, а не оно што се констатује првом од тих реченица“, не одређујући ближе сличности и разлике између ове и других подврста супротних односа.

Б. Кунцман-Милер (1988: 57) наглашава значај негације у првом конјункту за овај тип конструкција и истиче да се „фокус негације“ потпуно одређује тек другим конјунктом.

Пипер и Клајн истичу да је за овај тип односа карактеристично да реченице обично имају исти субјекат и да се у овом односу разлика у садржају реченица „изразито наглашава или чак изражава као контраст“, док би се са *а* она констатовала, а са *али* истицала (уп. Пипер и Клајн 2013: 487).

Танасић (2012в: 176–177), указује да, иако је таква употреба релативно ретка, везници *већ* / *него* / *но* могу бити синонимни са *али* и наводи следеће примере:

- (1) Нема мени до тебе, *знаш* ти то, *већ* се чиниш слијепа и глува.
- (2) Он могаше надиграти мајку,
Он *могаше*, *него* не хоћаше.
- (3) И *шћаху* нешто говорити,
Него танке пушке запуцаше.
- (4) *Знам* ја то одавно, *него* нећу да говорим.
- (5) *Видим* ја то и сам, *него* немам другог избора (Танасић 2012в: 176).

3.3. Формалне карактеристике *него*-конструкција

Мада се у литератури обично истиче да је за *него*-конструкције карактеристично да је прва клауза у одричном облику, а друга у потврдном (уп. Поповић 2008; Мразовић 2009), као у примеру (6), Танасић (2012в) примећује да то не мора увек бити случај и наводи, између осталих, и пример (7):

- (6) [...] не жури, *него* одгађај (ЈС-ППШ).

- (7) Устручава се да ми директно саопшти, него ми говори све нешто заобилазно (Танасић 2012в: 174; истицање и подвлачење је наше).

Кад је реч о негацији, треба истаћи да су у принципу могућа два типа негације, тј. да негације може имати различит семантички опсег, па се обично разликују општа и посебна негација – првом се негира реализација ситуације „у целини“, а другом само „садржај одређеног конституента“ (Поповић 2008: 352–353).¹³³ Притом, док општа негација подразумева одричну реченичну конструкцију, тј. предикат (одн. његов глаголски део) у одричном облику (8), посебна негације се може остварити или одричном реченичном конструкцијом са посебним наглашавањем негираног конституента (9) или пак потврдном реченичном конструкцијом са тзв. конституентском негацијом, тј. са распоређивањем одричне речце непосредно испред конституента чији се садржај негира (10):

- (8) Нисмо ми држали никакве говоре, него смо извели одломак из једне сцене, ради рекламе! (ЈС-ППШ).
- (9) Не пијем ја ОД БЕСА, него ОД МУКЕ! (ЈС-ППШ, верзал наш).
- (10) И по изгледу, и по годинама, могао је да јој буде не муж, него отац (МЦ-С).

Говорећи о негацији у руском, Јасинска (2010: 451–452) истиче да конституентска негација нужно пресупонира потврдни део реченице, па тако рус. *Курит не Олег* 'Онај који пуши није Олег' пресупонира да *неко пуши*. У српском је то још очигледније, јер је, како примећује Поповић (2008: 353), конституентска негација могућа једино у *него-/но-/већ*-конструкцији:

- (11) *Јавио се не Пера.
- (12) Јавио се не Пера, него Мика.

Ван синтаксичког контекста какав имамо у примеру (12), ефекат конституентске негације може се постићи једино редом речи, уз посебно наглашавање негираног конституента:

- (13) Није се ПЕРА јавио. / Није ПЕРА онај који се јавио. / Онај/тај који се јавио није ПЕРА.

У *него*-конструкцијама налазимо све типове јединица, с тим што независне *него*-клаузе увек подразумевају одричну реченичну конструкцију у првој клаузи (8), а неглаголске јединице потврду конструкцију с конституентском негацијом ((10), (12)), док су код зависних *него*-клауза могуће обе реченичне конструкције, и одрична (14) и потврдна (уз распоређивање речце *не* испред прве зависне клаузе) (15):

¹³³ У литератури ови термини имају различите верзије, па се, осим о општој и посебној, говори и о универзалној и парцијалној или реченичној и конституентској негацији. У овом раду пак термин *конституентска негација* користимо на начин ужи од уобичајеног – не као синоним за термин *посебна негација*, него за варијанту посебне негације која се остварује распоређивањем речце *не* непосредно испред конституента чији се садржај негира (в. ниже, као и Поповић 2008: 352–354).

- (14) Већина је предлагала, да се новац не предаје официру, него да се задржи и попије (МЦ-ДЧ).
- (15) Мене су, свијетли пашо, послали испред цијеле чаршије, не да учиним биузур тебе (ко би то смио и помислити?), **него да замолим тефтедар-ефендију, бива, да ти он каже нашу жељу и нашу молбу [...]** (ИА-ПВС).

Могућност да се везником *него* координирају сви типови јединица последица је корелативне природе *него*-конструкција: пошто је први конјункт негиран, а за негацију у српском у начелу служи одрична речца *не* (тј. у случају глагола *јесам*, *хтети* и *имати*, морфема *не-/ни-*), *него*-конструкције нужно добијају корелативну форму типа *не... него, није / нема / неће... него* и сл., а корелативне конструкције по правилу нису ограничене на конјункте са пропозиционим садржајем. Да је слободна дистрибуција последица ове корелативности, а не везника *него* као таквог, најбоље се види по томе што се *него*-конструкцијама са имплицитном негацијом (в. III.3.4.2) могу координирати само клаузе, а не и јединице нижег реда.

Што се тиче броја конјунката, *него*-конструкције су двочлане, а кад је број конјунката већи, тај низ се *него*-конструкцијом нужно структурира тако да конјункти који претходе везнику чине целину, као у следећем примеру, где се низ од три конјункта нужно структурира као *не* (K1 – или K2) – *него* K3:

- (16) Да ли си икада имао осећај да са неким разговараш а да те саговорник не разуме, не због другачијег језика или различитих обичаја, него просто за инат, као језива равнодушност која избија из леденог погледа једне круте и каљаве културне баштине препуне богаза и просветитељских намера предака? (П, 8. VI 2009).

Будући да *него*-конструкције, слично као и *а*-конструкције, подразумевају контрастирање одређених конституената (или конјунката у целини), неконтрастирани садржај се (ако постоји) у другом конјункту по правилу елидира. Ту су начелно могућа два обрасца: у другом конјункту се елидира део неконтрастираног садржаја (17), или се пак, елидира све осим контрастираног конституента (18), што је знатно чешћи случај:

- (17) Потомци Обилића не долазе у позориште због уметности, него због јунаштва! И у цркву не долазе да виде Христа и Богородицу, него [долазе] да виде своје свете краљеве, и свете ратнике! (ЈС-ППШ).
- (18) – Госпођо извините –, прибрао се. – Нисам ја Вас вређао као личност, него [сам вас вређао] као појаву (ДН-П).

3.4. Епистемички домен и домен дискурса

3.4.1. Однос исправљања

3.4.1.1. Основни случајеви

За однос исправљања (или корекције), како смо видели у одељку I.5.2.4.3, битно је (1) да се првим конјунктом не само негира одређени садржај него се оспорава

претпоставка да је он тачан и (2) да се садржај другог конјункта сматра алтернативом, заменом за негирани садржај првог. Размотримо то на следећем примеру:

(19) Кад су, некако пред подне, са мунара травничких џамија стали да се јављају мујезини, свет је брзо разабрао да то није обична подневна молитва, него ценаза, молитва за покојника (ИА-ПВС).

У примеру (19) налазимо две зависне *него*-клаузе. Првом се негира одређени садржај, реализовање одређене ситуације; то бисмо формално могли означити као \neg C1, при чему је C1 ситуација која би била означена исказом *То је обична подневна молитва*. Притом, C1 као тврдња или претпоставка мора бити доступна из претходног садржаја или из општег знања које се датим контекстом активира. У овом случају претходни садржај, уз одговарајуће знање, упућује на вероватан закључак да су се мујезини почели јављати означавајући почетак једног од намаза, редовних муслиманских молитава у току дана. Тај закључак није експлициран, али први део *него*-конструкције указује на то да га аутор има на уму и очекује да је и читаоцу доступан, јер иначе *него*-конструкција не би имала смисла (уп. нпр. ^{??}...*свет је брзо разабрао да то није концерт, него ценаза*, што је проблематично, јер у том случају C1 никако не може бити доступно у датом контексту). Друга клауза (у овом случају са елидираним субординатором, субјектом и копулом: [*да је то*] *ценаза*...) доноси садржај који се не само сматра тачним него се види као алтернатива, замена за негирани садржај прве клаузе (уп. Кашић (1975: 71): „супротним реченицама са *него* означавају се два могућа 'узрока' или 'узрочника' чије деловање доводи до исте последице“). Као што примећује Танасић (2012в), однос између садржаја конјункта може се парафразирати супститутивном конструкцијом са предлогом *уместо* (уп. *Уместо подневне молитве, реч је о ценази*).

Ови, алтернативни елементи конјункта (у примеру истакнути двоструким подвлачењем) у говору по правилу носе и контрастивни акценат,¹³⁴ а контрастирање се може додатно појачати елипсом, као што је учињено у овом примеру. По овоме је однос исправљања близак опозитивном контрасту, јер подразумева структурно супротстављање елемената садржаја једног и другог конјункта. Заправо, у великом броју случајева он и почива на опозицији, али то није једини битан елемент овог односа. (Блискост исправљања и опозитивног контраста састоји се, као што смо показали у одељку Ш.1.4.4.2, и у томе што се инверзијом *него*-конструкције (ако желимо да задржимо исто значење) добија *a*-конструкција са негираним другим

¹³⁴ Такав контрастивни реченични акценат не би морао, наравно, да обухвати и апозитивну синтагму *молитва за покојнике*, мада би и то било могуће.

конјунктом, и обрнуто (уп. ...*свет је брзо разабрао да је то била ценаза, а не обична подневна молитва*).

С друге стране, исправљање има сличности и са односом порицања очекиваног, у том смислу што се исправљањем експлицира део односа који би се могао обележити као порицање очекиваног. Садржај изнет у примеру (19) могао би се, рецимо, формулисати и на следећи начин:

(19а) Некако пред подне са мунара травничких џамија стали су да се јављају мујезини, **али** је свет брзо разабрао да је то била ценаза, молитва за покојника (а не обична подневна молитва).

Претпоставка да је реч о редовној подневној молитви овде није експлицирана чак ни кроз негирање, већ се садржају који такву претпоставку чини вероватном супротставља садржај који представља алтернативно објашњење.

Поставља се питање ком домену употребе припада описани однос. Једнозначан одговор на то питање, чини се, није могуће дати, јер смо у претходној анализи издвојили елементе који припадају различитим доменима. С једне стране, чињеница да се С2 не само означава него се имплицира да је треба разумети као алтернативу С1 упућује на закључак да је реч о епистемичком домену. С друге стране пак, *него*-конструкција, као што смо видели, почива и на односу познатог/очекиваног и новог: негирани садржај мора бити на неки начин доступан у датом контексту или општем знању које дати контекст активира, а С2 је у том погледу нужно информативно нов; *него*-конструкције, дакле, обележавају и различиту информативну релевантност конјунката, што је однос који смештамо у домен дискурса. Стога се чини да се однос који кодира *него* не може без остатка сместити у само један од ова два домена, већ је тачније рећи да он припада и епистемичком домену и домену дискурса.

Попут примера (19), типичне случајеве исправљања налазимо и у следећим примерима – у њима у *него*-конструкцији постоји опозиција између делова два конјункта као алтернативних могућности (негиране и оне која се реализује), а садржај који се у првом конјункту негира могао би се имплицитно извести на основу претходног садржаја и/или општег знања:

(20) А невоља са филом не престаје него расте, и нико јој краја не види. Ко може знати шта се дешава у животињи, и у овој нашој, босанској, а камоли кад је туда, доведена из далеког, непознатог света? Ко зна на какве је муке живот ставио фила? Али чаршија нема обичај да мисли на живот и на туђе муке, него на свој ред и свој интерес (ИА-ПВС).

(21) Везирови момци, а нарочито онај мелез коме је био поверен надзор над филом, били су уверени да су га чаршијски људи с планом и подмукло тровали; стога водају сада слона победоносно и гледају криво око себе,

смишљајући освету. Још зимус, док је фил боловао, они су наговарали везира да казни чаршију; већ од страха да не казни њих. Али везиру није до тога. Његове су мисли од неког времена на другој страни, јер се не ради о филовој глави него о његовој (ИА-ПВС).

- (22) А кадија је ко родна година! Знаш ли ти шта значи: кадија? То није човек, него мост који води право увис! (ЈС-Х)
- (23) ГИНА: [...] Оћу ли ја доживети да те бар пет минута у животу видим трезног? БЛАГОЈЕ: Не пијем ја од беса, него од муке! (ЈС-ППШ)
- (24) Поставља се питање да ли ће ионако неефикасно српско правосуђе са смањеним бројем судија моћи да изађе на крај са бројем предмета. – Код реформе правосуђа није најважнији број судија, него потпуно нови систем правосудних органа (П, 9. VI 2009).
- (25) Као израз неприхватања начела „меке“ поделе власти, француска конституанта је усвојила и правило да министри не смеју бити чланови скупштине. [...] Подела власти, иако рођена управо у практичном политичком животу Енглеске, у њеном уставу није спроведена као принцип, него као одраз мере компромиса до кога се, закључно с почетком XVIII века, дошло у реалном односу снага између краља и парламента на једној, краља и његових министара на другој, и министара и парламента на трећој страни (ОПО-ПС).
- (26) ЈЕЛИСАВЕТА: И не знам зашто играмо баш те *Разбојнике!* ВАСИЛИЈЕ: Зато што је Шилер немачки писац! Кога би нам другог дозволили да играмо? И зато што наша публика, наш народ – са својим хајдучким, устаничким и слободарским традицијама, овако непокоран, непоткупљив, поносан, бунтован, – воли да гледа бунтовнике као што је Карл Мор! Потомци Обилића не долазе у позориште због уметности, него због јунаштва! И у цркву не долазе да виде Христа и Богородицу, него да виде своје свете краљеве, и свете ратнике! (ЈС-ППШ).
- (27) Изађем у башту, он бесни: „Шта ћеш у башти?“ А сад тражи да му дођем у планину, међу војнике! Од страха нисам смела, ефендијо! Да сам му дошла, реко би да сам похотљива, и не би ми признао да сам дошла због њега, него да, куја, осетим војнички зној! Ко да га чујем шта каже! (ЈС-Х).

У примеру (20) претходни садржај могао би упућивати на закључак да се питања која се тичу невоље са филом тичу и травничких трговаца, па се та претпоставка онда може и негирати. У наредним примерима одбацују се претпоставке да је везир био закупљен филовом судбином (21), да је кадија човек као и сви други (22), да је кључно питање реформе правосуђа број судија (23) итд. У примеру (26) негирани садржаји не изводе се непосредно из претходног контекста, већ представљају опште, уобичајене представе у вези са позориштем одн. црквом. Пример (27) специфичан је по томе што елидирани предикат не може бити глагол исти као у првој клаузи (уп. *Не би ми признао да сам дошла због њега, него [би тврдио да сам], куја, [дошла] да осетим војнички зној*).

Иако је то ређи случај, опозиција може бити и двострука, тј. могу се упоредо контрастирати по два конституента у оба конјункта:

- (28) Да ти не стрепиш да Хасанага може да се предомисли? Ниси ти мени тражио мужа, него себи код санџакбега потпору! (ЈС-Х).

У примерима са конституентском негацијом опозиција је још изразитија, јер се контрастирају целокупни садржаји конјунктата (пример (29) већ смо навели у одељку Ш.3.3, али без ширег контекста):

- (29) Упита ме нешто, ама ја, онако збуњен, слушам а не чујем. Опет ме пита: ко сам и шта хоћу, а глас му ко свила. Ја стадох нешто да муцам, ко туђим устима: да смо се, ето, због фила договорили и дошли, ето, да молимо. – Ко је још с тобом? [...] Исправим се, окренем лицем право везиру, приклоним главу а метнем руку на прса (ко да сам се за то спремао одавно!) и почнем да говорим слободно: Мене су, свијетли пашо, послали испред цијеле чаршије, не да учиним биузур тебе (ко би то смио и помислити?), него да замолим тештедар-ефендију, бива, да ти он каже нашу жељу и нашу молбу: [...] (ИА-ПВС).
- (30) А поред свега тога свечано пролази фил и тако се клати и превија, док пратња око њега оптрчава и поскакује са смехом и повицима, и тако је све то ново и необично да се на махове чини као да се све креће по нечујној, страниј музици и да филову шетњу прате не прапорци и смех и довикивање пратње и Циганчади, него бубњеви, цимбали, инструменти непозната облика и порекла (ИА-ПВС).
- (31) Две главне врсте стабала која луче латекс, *havea* и *castilloa*, у локалном говору се зову *seringa* и *caucha*; прва, значајнија, расте само поред река чије обале оцртавају неодређено подручје које је влада неком магловитом одредбом уступила не власницима него „газдама“ (КЈС-ТТ).
- (32) Па ипак, љубоморна и једра, покушала је да га се наљуби што више, да га се наужива, зажмуривши пред јавом. Имала је у себи дубоку слутњу да је он више не воли и да се неће жив вратити. А када се вратио, беше сасвим измењен, оронуо нагло и чудан. [...] И по изгледу, и по годинама, могао је да јој буде не муж, него отац (МЦ-С).
- (33) Тек се почело примећивати како, чим би он из певнице опазио да је она у своме столу, одмах би онда његово певање толико постајало заносно, толико и он у свој глас почео да уноси, не, као што доликује молитви, светој речи песме, побожног, високог и сувог него толико нечега светскога, и страснога, да би сви бивали потресени и узрујани (БС-НК).
- (34) Око десет сати, кад су већ пошли да легну, чуло се одједаред, кроз густ ваздух, сасвим добро, да се на друму зауставила кола. Мало затим, шушањ и корак, и ударац у гвожђе не на огради, него на прозору (ИС-КПК).
- (35) А Милушић је одмах затим силуетирао госпа Нолу: како избацује госте из куће, и како је удала Јулицу не по рецепту докторову, него по рецепту своме (ИС-КПК).
- (36) Баија је био спреман да се са мном запути уз Пимента Буено мало даље него што је обично ишао, под условом да му платим, и то не у новцу, него у роби (КЈС-ТТ).
- (37) Трасимах је на све то пристао, али не овако лако као што ја то приповедам, него с муком, противећи се и знојећи се силно – а било је лето (Пл-Д).

Слични су претходнима и примери (38)–(40), у којима се пориче претпостављена, типична представа о одређеном појму и прецизира значење одн. референција

именичког појма који се квалификује одн. идентификује другим чланом *него*-конструкције:

- (38) Доводили чочеке из Скопља, метере, зурлаше из Масурице, и Циганке и то не праве, ове из вароши, из циганске мале, **него** тако зване Ђорговке, насељене по околним великим селима и хановима на друму, а чувене са својих кртих, топлих тела и разблудних очију (БС-НК).
- (39) Та гробарка сад води другу хронику, и сасвим другим примерима потврђује дубоко истиниту теорију госпа Ноле Лазарићке, некадашње богаташице, теорију о некадашњим богаташима. Маглица, студ, почетак је новембра. Не новембра по реду, **него** једнога новембра. Јер хроника гробља везује догађаје нарочитим начином, по линији расплета и техници смрти (ИС-КПК).
- (40) Пред фила су сада почели по сокацима да избацују јабуке, и то не какве му драго, **него** лепе крупне сенабије и зеленике, тако да пратиоци нису могли ништа посумњати (ИА-ПВС).

Следећи примери илуструју хетерофункционалну координацију – облик другог конјункта кодира значење намене, које се, да би се идентификовао одговарајући заједнички садржалац, мора проширити тако да се интерпретира као намера (41) одн. узрок (42):

- (41) Чиним ово не ради истицања себе (овде ми доле још мало боравка остаје), ни да спомен о себи оставим, **него** за олакшање души да не крене оптерећена тајном, коју немајући коме, хоћу овако немо записујући да поверим хартији (МН-ЗДМ).
- (42) Да ли си икада имао осећај да са неким разговараш а да те саговорник не разуме, не због другачијег језика или различитих обичаја, **него** просто за инат, као језива равнодушност која избија из леденог погледа једне круте и каљаве културне баштине препуне богаза и просветитељских намера предака? (П, 8. VI 2009).

Изразитији пример хетерофункционалне *него*-конструкције на конституентском нивоу налазимо у примеру (43), у ком садржај глаголске синтагме која чини други конјункт треба интерпретирати као узрок, а не само као пропратну околност радње у вишој реченици:

- (43) Јасно знам шта ми ваља чинити: у мачијем скоку над бабом сам. Тајно се у недрима држи, и промигољена испод покривача рука опет примичући се осећа. Па не од страха да се не пробуди, **него** грозећи се додирнути јој смежурано тело, оштрим ножићем, као на вашару, прорежем бабину реклу и кошуљу, да сами у шаку падну кључићи, и готово! (МН-ЗДМ).

У досадашњим примерима однос исправљања почивао је на опозицији између конституената, било да је реч о конституентима клауза које су формиране од истог глагола, који је у другој клаузи елидиран, или конституентима исте клаузе, од којих је први негиран.

У примерима који следе предикати су различити, па нема изразите опозиције између појединачних конституената, али остале особине исправљања установљене у

претходним случајевима важе: С1 се на одређени начин очекује на основу претходног садржаја – претпоставља се као уобичајени развој догађаја или установљена процедура у датим околностима ((44)–(48)), закључује се из саговорникових речи (49), или се очекује се као вероватан ((50), (51)) или пожељан исход ((52), (53)), а С2 представља замену за С1:

- (44) Кад је фил са пратњом стигао до Сарајева, за њега је важило освештано правило које важи за везире саме: да на свом путу за Травник не свраћају у град, него да ноћивају на Горици и то највише две ноћи, а за то време им град Сарајево обавезно шаље што им је потребно: храну и пиће, свеће и огрев (ИА-ПВС).
- (45) Као обично, није се од првог трена могло знати шта је; лекари запитују болесницу, нагађају. [...] Додајте ми нешто да бол ослаби, и онда ме више ништа не питајте, него чекајте; полако, неће утећи оно што је (ИС-КПК).
- (46) Па онда, већ око саме матуре почињу препоне. Питања се више не постављају него извлаче; државни изасланик је један од најстрожијих; ако неко падне, остаће сам као птица селица која никада неће стићи своје другове (ИС-КПК).
- (47) Непријатна вест је прошла кроз варош готово истом брзином као и она прва, али без речи и многог шапата. Погледају само један другог, па оборе очи и напуће мало усне. – Жив? – упита са огорченим чуђењем понеки млади и непрекаљен чаршијски човек, а други му и не одговарају него само одмахну зловољно и прекорно руком, и окрену главу (ИА-ПВС).
- (48) Јова је прешао на неки чудан посреднички посао, из капије у капију. Није носио мустре, или какав каталог, него је углавном прискакао у помоћ у оним трагичним или трагикомичним моментима кад људи губе главу, кад се деси нешто што људма [sic] збуну памет и отвара срце и кесу [...] (ИС-КПК).
- (49) Док ти испиташ ко је кога послао, овај ти се попе на главу. Зато: не испитуј ништа, него не дај на се и удри оног који ти је најближи и кога можеш (ИА-ПВС).
- (50) ЈУСУФ: Сачекај га нека каже шта има. Онда ћемо видети. Ти се држи резервисано. А ако нешто пита, или тражи, са одговором не жури, него одгађај. Да ми прво поразмислимо (ЈБС-Х).
- (51) Кад бих имао још довољно снаге да без тега долазим у град, не би ти морао да навраћаш овамо, већ бисмо ми долазили теби. Али овако мораћеш чешће да дођеш. Знај да, уколико више нестају телесне сласти, утолико јача постаје моја жеља и жудња за разговором. Немој, дакле, чинити друкчије, него се налази са овим младићима и долази код нас као код својих пријатеља и теби оданих људи (Пл-Д).
- (52) А чаршија само ври и очекује сутрашњи дан и филову посету, или бар нову причу, лажну или истиниту, о филу. [...] А невоља са филом не престаје него расте, и нико јој краја не види (ИА-ПВС).
- (53) Свет се склања као пред стихијом, гута гнев и трпи штету [...]. Тако животињу нико не обуздава него, напротив, држе је и подстичу на испаде (ИА-ПВС).

3.4.1.2. Исправљање као говорни чин

Негирани садржај првог конјункта може бити непосредно доступан као саговорникова тврдња, као у следећем примеру:

- (54) МИЛУН: Држали су говоре на Ракијској пијаци! Ова је говорила са бурета!
ВАСИЛИЈЕ: Нисмо ми држали никакве говоре, него смо извели одломак из једне сцене, ради рекламе! (ЈС-ППШ).

Првим чланом *него*-конструкције Василије пориче тврдњу коју је претходно изрекао Милун, да би затим понудио алтернативну, тачну интерпретацију. *Него*-конструкција у овом примеру има исте особине као и примери из претходне групе, али осим што илуструје одређени тип односа у епистемичком домену, исказ који она чини има и вредност говорног чина исправљања, који има два конститутивна дела: првим се одбацује саговорникова тврдња као нетачна, а другим се нуди тачна алтернатива (на разлику између исправљања као (семантичко-прагматичког) типа напоредних односа и исправљања као говорног чина указује Јасинска (2010: 434)). Наравно, из овога не треба закључити да је реч о употреби везника у домену говорних чинова: везник *него* употребљен је на исти начин као и у претходним примерима, а илокутивну вредност исправљања добија тек исказ који чини *него*-конструкција у одговарајућем контексту.

Исправљање као говорни чин остварен координираним *него*-клаузама налазимо и у следећој групи примера. У прва четири примера исправља се саговорникова тврдња, а у последњем саговорникова интерпретација говорниковог питања:

- (55) „Дакле три гроба онда боље чувају спомен на несрећног и честитог мајстор Косту.“ – Крезуби гробар се смеје, показује једну безубу вилицу.“ Није три, него два. Онај Срећко несрећко, сећате ли се, њега ту више нема (ИС-КПК).
- (56) ДАРА: Покажи где си му видела трагове! ГИНА: Нисам видела ја, него Благоје! (ЈС-ППШ).
- (57) ПРВА ГРАЂАНКА: Кажу да је пуцао одмах с врата! ЈЕЛИСАВЕТА: Ко? ТРЕЋА ГРАЂАНКА: Из пиштоља! ТОМАНИЈА: Није из пиштоља, него из машинке! Са пола зида опао малтер од меткова! То не може пиштољ! (ЈС-ППШ).
- (58) Госпа Нола се усправила у наслоњачи, и чисто писнула. – Ух, што ме ова лева рука заболи понекад; то су ножеви. Нису ножеви, каже ми доктор Мирко, него је крв... Проширена велика жила, вели, и треба пазити (ИС-КПК).
- (59) – Пази сада. Могу ли очи лепо обављати оно зашта су намењене, ако немају ту себи својствену врлину, него уместо врлине ману? – Па како би могле? Мислиш ваљда када би имале слепоћу уместо вида? – Не питам како се та њихова врлина зове, него кажем да нешто обавља свој посао добро ако поседује сопствену врлину, и лоше ако је не поседује. – Истину кажеш – рече он (Пл-Д).

Пошто најчешће не може бити дилеме око тога шта се негира, говорник негирани садржај не мора експлицирати:

- (60) БЛАГОЈЕ: Оћемо ли, глумац, по један цуг? ВАСИЛИЈЕ: Хвала, не могу по оволикој врућини! А док се не заврши представа, морам да останем сасвим трезан! Други пут! (Улази у кућу) БЛАГОЈЕ: Не сме због врућине! Није, него не сме на празан стомак! Ти глумци никад немају пара за храну! (ЈС-ППШ).

- (61) „Е па, ко што сам реко, сад ми је доста тога јасно, знаш, Алистере. Не заебавам те, бате, сад ми се доста тога разјаснило у глави, наш.“ Алистер слегне раменима. „Па шта.“ „Јо која си ти плачипичка, бате, бре.“ „Ма није, него ме само баш брига ша мислиш. И о мени и о мојој нани“ (НГ-П).

Такође, говорни чин исправљања може бити усмерен не на саговорникову тврдњу, већ на пресупозицију, претпоставку на чијој тачности саговорников исказ почива:

- (62) СИМКА: Како неко може да пуца у жену? ТОМАНИЈА: Није оно била жена, него вештица! (ЈС-ППШ).

О одбацивању пресупозиције формално је реч и у следећем примеру, с тим што ту пресупозиција Василијевог питања произлази из Софијине претходне реплике, па тако Софија исправљајући Василија заправо исправља сопствени (претходни) исказ:

- (63) СОФИЈА: Да се ја ноћас нисам сетила Филипа, можда бих изгубила и главу, а не косу! ВАСИЛИЈЕ: Зашто Филипа? СОФИЈА: Није Филипа, него тог његовог глумљења! (ЈС-ППШ).

3.4.2. Исправљање са имплицитном негацијом

Како је у литератури већ констатовано (уп. одељак III.3.3; Танасић 2012в), постоји могућност да први конјункт *него*-конструкције не буде негиран. Танасић (2012: 174–175) ово објашњава тиме да је у примерима без негације које наводи у првом конјункту употребљен глагол чија семантика подразумева невршење радње (*одбити, одустајати, избегавати, плашити се, устручавати се* и сл.) или израз којим се умањује „степен вршења радње“ (уп. *Већина грађана мало зна о култури, већ су заинтересовани за стандард у свакодневном животу*, в. Танасић 2012: 174). То важи и за следећа два наша примера:

- (64) У томе је Декартов дубоки увид када је чулним датостима ускратио ранг јасних и разговјетних идеја, него их је довео у однос према тијелу и сврстао их у оно што је корисно (ЕЛ-ТБ).
- (65) Отвара кутију, понуди Дарену, који проси кће нешто и одмахне главом, па Алистер повуче понуду и почне сам да једе карамеле, много карамела, једва да их жваће, него пушта да му се растеопе у устима у слатку и лепљиву масу (НГ-П).

Постоје, међутим, и примери у којима лексичко значење првог конјункта или неког од његових конституената није довољно да се објасни изостанак експлицитне негације:

- (66) – [...] Опет ме упропастио онај Грк наш. – Грк је одличан професор, кажу, и ти имаш да учиш колико он нареди. – Није учење, Нано, знате и ви добро да није; учим ја лекције, него не знам да слушавам (ИС-КПК).
- (67) Алистер погледа сат на кули. „Са ће три. Има још времена, бате.“ „[...] Јеботе, па возим цео дан.“ „Па узо би ја **него**...“ „Јесте, јесте, знам, узо би него си осто без дозволе, јебига. То стално кажеш“ (НГ-П).
- (68) Сан без море, без јечања. Необичан и преко потребан. Спаво би ја и дуже, него ме Чарли пробудио кад је дошо и поче да ме њушка по фаци (НГ-П).

У сва три случаја у првом конјункту изостаје негација, а ни семантика глагола не указује на невршење радње. Међутим, будући да *него*-конструкција захтева негацију у првом конјункту, саговорник/читалац ће, ако експлицитне негације нема, потражити интерпретацију која омогућава да се садржај првог конјункта разуме као негација. Тако се у примеру (66), у ком Госпа Нола разговара са својим усвојеником Србом, из првог дела Србиног исказа – *Учим ја лекције, него не знам да слушам* – мора извести импликатура која укључује негирање неког претходно изреченог или имплицираног садржаја, а тај садржај је, у овом случају, претпоставка да Госпа Нола сматра да Срба не учи, или не учи довољно. У таквом контексту лако се долази до одговарајуће прагматичке инференције – да Срба не саопштава само чињеницу да учи, већ то чини да би одбацио сумњу да не учи: *Учим ја лекције (+> није тачно да не учим), него не знам да слушам*. На сличан начин и у следећа два примера говорник формално потврдном клаузом заправо негира могућу претпоставку да не жели да вози и нуди алтернативно објашњење зашто то не чини (67), тј. пориче да није имао намеру да спава још дуже и даје прави разлог зашто то није урадио (68). У овим примерима на постојање имплицитне негације указује и облик потенцијала, који кодира иреалну, хипотетичку радњу (*Узо би +> Нисам узео; Спавао би дуже +> Нисам спавао дуже*).

Иако се у примерима (66)–(68) *него* може заменити са *али*, између *него*-конструкције и *али*-конструкције у овим случајевима постоји разлика. *Него*-конструкцијом се однос између имплицитно негираног садржаја С1 и С2 обележава као исправљање, па се говорник непосредно упућује на интерпретацију којом се С2 може разумети као замена за оно што је негирано у С1, то јест, у сва три конкретна примера, да разуме С2 као исправну алтернативу за објашњења која се имплицитно одбацују у С1. За разлику од тога, *али* кодира порицање очекиваног, па би се *али*-конструкцијом непосредно указивало само на неделотворност узрока (66), одн. недостатност услова ((67), (68)) (уп. *Учим ја лекције (+> Успешан сам у школи)*, *али не знам да слушам (+> Неуспешан сам у школи)*), док би о С1 као имплицитној негацији претпостављеног објашњења и С2 као алтернативном објашњењу саговорник морао закључивати искључиво на основу контекста и позадинског знања. *Али*-конструкције су, дакле, у датим примерима могуће, и не спречавају „исправљачку“ интерпретацију, на коју би упућивао везник *него*, али би истицале други, концесивни или компензативни, а не корективни аспект односа између С1 и С2, па би самим тим од саговорника захтевале већи напор, претпостављале би компликованији инференцијални пут од кодираног до намераваног значења.

Слично потенцијалу из претходна два примера, на имплицитну негацију може указати и конструкција са иреалном условном клаузом, као у примеру (69):

(69) Седећи овде, ја сам њему образ чувала, онако како је он тражио да се чува! Зар због тога да ми дете одузима? Боже мој, како се све то окренуло! Којим точком? Ко да се будим на месту на коме нисам заспала! Држим руку у крилу, гледам је, и као да је никад нисам видела. Да је бар неки бог, него мој Хасанага! Да је бар онај који је стварао свет, него Хасанага који воли овчетину, Хасанага који звижди кад спава! (ЈС-Х).

Посебно је специфичан следећи пример (иначе наставак дијалога из примера (66)), у коме је прва клауза одрична, али се упркос томе може говорити о имплицитној негацији:

(70) Опет ме упропастио онај Грк наш. – Грк је одличан професор, кажу, и ти имаш да учиш колико год нареди. – Није учење, Нано, знате и ви добро да није; учим ја лекције, него не знам да слушам. – Нико, брајко мој, не зна да слуша, него мора да слуша... Јеси чуо, Србо! (ИС-КПК).

Садржај другог конјункта *него*-конструкције, како смо видели у досадашњим примерима, треба да буде алтернатива негираном садржају првог конјункта. У наведеном примеру, међутим, чињеница да ђаци морају да слушају није алтернатива претпоставци да знају да слушају (уп. ³*Уместо да знају да слушају, они морају да слушају*). Очигледно, интерпретација ове *него*-конструкције подразумева да се првим делом Госпа Нолиног исказа негира нешто друго, а не сама чињеница да ђаци знају да слушају. У претходној реплици Срба је понудио објашњење својих лоших резултата у школи: они, по њему, не потичу од незнања, него од непослушности, против које се он не може изборити јер не уме да слуша. То објашњење почива, између осталог, на претпоставци да је послушност ствар умећа: да би неко слушао, мора умети да слуша. Ова претпоставка представља пресупозицију са којом Срба рачуна када нуди образложење за свој неуспех. Први део Госпа Нолине реплике служи да одбаци управо ту пресупозицију, јер чињеница да нико од ђака не зна да слуша, заједно са знањем о томе да ипак нису сви непослушни, упућује на закључак да послушност и није ствар знања: *Нико не зна да слуша (а многи су ипак послушни +> Послушност није ствар знања +> Нико не слуша зато што зна да слуша), него (зато што) мора да слуша*. Како Госпа Нолин исказ не служи (само) да одбаци претпоставку да ђаци знају да слушају, већ претпоставку да се послушност мора научити да би се практиковала, и овде је реч о имплицитној негацији, јер садржај коме С2 представља алтернативу није експлицитно негирани садржај прве клаузе, већ онај до кога се мора доћи инференцијалним путем.

3.4.3. Градационе *него*-конструкције

Однос у следећим примерима традиционално се издваја као посебан тип напоредних односа – градациони (уп. одељак I.4):

- (71) – [...] Чудо је и испало. И несреће, и добра дела, каква се ретко стварају. Бог да јој душу прости, госпа Ноли, није само изгледала као мушко, него је и била мушкарац (ИС-КПК).
- (72) Мирна равничарска вода, која се лако прекраја у канале, која своју вољу нема, свој разговор нема, своје дубинске тајне нема. Ту је реку још сасвим мали гимназист Бранко изабрао био једаред за своју „слободну тему“. Дечко није остао само при својим запажањима, него је и читао о Тиси (ИС-КПК).
- (73) Формуле класичне физике представљају старо искуствено знање, које није само раније било исправно, него ће и у будућности и у сва времена бити такво (ВХ-ФМ).
- (74) Напори Лас Касаса да укине присилни рад нису изазивали само згражавање него још више неверицу досељеника: „Значи ли то“, галамили су они, „да човек више не може да се служи ни теглећом марвом?“ (КЈС-ТТ).
- (75) У Софкином је сећању заправо, па и у доживљају њеном преломљена – делимично кад није потпуно – историја хаџијске куће на гласу, која се примиче свом заласку. Ето стoga Софка није само последњи потомак, него је у исти мах рефлектор једне суморне породичне хронике (НП-ДСР).
- (76) У смислу тарифног броја 2937: (а) појам „хормони“ укључује и факторе за ослобађање и подстицање хормона, инхибиторе хормона и антагонисте хормона (анти-хормоне); (б) израз „који се првенствено употребљавају као хормони“ не односи се само на деривате хормона и сличних структура, који се употребљавају првенствено због њиховог хормоналног ефекта, него такође на оне деривате и сличне структуре, који се употребљавају првенствено као међупроизводи (интермедиар) у синтези производа из овог тарифног броја (ЗЦТ).

Међутим, Ковачевић (1998: 42) примећује да су градациони однос као посебан тип „граматичари преузимали као готов резултат, а не као полазиште које треба преиспитати, тако да је оно доживљавало само стилске преформулације, док му је суштина остајала иста“. Ковачевић истиче да је у оваквим случајевима у првој клаузи реч о „пseudореченичној негацији“, јер се „негација не односи на предикат него само на рестриктор“ (Ковачевић 1998: 54). У складу с тим, он сматра да у оваквим конструкцијама и нема семантичке супротности:

Јер, негативни експонент удружен с рестриктором искључује семантички однос супротности успоредних елемената, тако да конструкција *не само X него и Y* не значи *не X него Y*, већ значи *и X и Y*, ако су у питању потврдни садржаји, односно *ни X ни Y* ако су питању одрични садржаји. По томе се види да су ове конструкције, иако по форми подударне са супротним, семантички ближе копулативним, с којима су блиске, али не и семантички истородне (Ковачевић 1998: 54).

Обележјем оваквих односа сматра „корелационе градационе везнике“ типа *не само... него* (Ковачевић 1998: 52). На другом месту Ковачевић прецизира да речца *само*, иако је у основној функцији „рестриктор“ (= има значење ограничавања, нпр. Само у Београду се нисам осјећао скучено, Само њега није звала на прославу и сл., уп.

Ковачевић (2012а: 176–178), в. и Ристић (1999а; б)), у градационим конструкцијама није рестриктивна, него „антирестриктивна“ и интегрални је део градационог везника *не само... него/већ*, а посредни показатељ њене „антирестриктивности“ је, по Ковачевићу, и то што се у градационим конструкцијама не може заменити са *једино* или *искључиво* (уп. Ковачевић 2012а: 179–180; в. ниже нашу напомену 135).

Чини се, међутим, да градационе конструкције о којима говоримо овде имају опште карактеристике *него*-конструкција о којима смо говорили и у претходним одељцима и да у том смислу представљају само још један тип супротног односа. Ова идеја, уосталом, није нова:

Na pitanje zašto se te rečenice [= one с изразима *a gdje(ли)*, *a како (ли)*, *a да (и)* не говоримо, *a поготову/о* итд., прим. аут.], ni one с vezničkim izrazom *ne samo ... nego i*, ne bi smatrale podvrstom sastavnih valja odgovoriti: zato što bi to bile jedine sastavne rečenice с (osnovnim) veznicima *a i nego*. Temeljno ustrojstvo gradacijskih rečenica (о којима svakako треба говорити јер имају посебна језична средства за изражавање градацијскога односа, али та средства нису граматикализирана, него спадају у лексичко-граматичка средства usporediva с *dakle, stoga, zatim, tada, zato, napokon* и сл.) остаје онакво какво је и ustrojstvo suprotnih rečenica. Riječ је о spojevima suprotnih veznika у prvom redu с česticama i/ili intenzifikatorima (*samo, kamo, li, ne, toliko, kako, pogotovo* и сл.) који doduše semantički modifiraju, па čak и bitno mjenjaju značenja pojedinih struktura, али је pojam suprotnosti на razini koordinacije dovoljno širok да „у себе primi“ и та bitno izmijenjena značenja. Uostalom, gradacijski odnos uvijek је vezan за suprotnost или је bar, suprotno од onoga što tvrdi Kovačević, bliži suprotnosti nego sastavnosti јер је riječ о raznorodnosti, neusaglašenosti, raznolikosti (која је у temelju suprotnoga односа), а не о istovrsnosti, usaglašenosti, jednolikosti (која је у temelju sastavnoga односа) (Прањковић 2001: 56).

Вратимо се на примере (71)–(76), да у њима пронађемо опште карактеристике *него*-конструкција о којима смо говорили и у претходним одељцима. Кад је реч о негацији, она претпоставља да је у датом контексту доступна одређена претпоставка: у примеру (71) та претпоставка је 'Госпа Нола је само изгледала као мушко' у примеру (72) 'Дечко је остао само при својим запажањима', тј. 'Формуле класичне физике су само раније биле исправне' (73), 'Напори Лас Касаса изазивали су само згражавање' (74), 'Израз... односи се само на деривате хормона и сличних структура' (76). Притом, важно је приметити да се у свим случајевима садржаји првог и другог конјункта разумеју као вредности на скали (уп. Атлас 1996): *изгледати као мушкарац* је мање него *и бити мушкарац*, *остати при својим запажањима (о Тиси)* мање је него *и читати о Тиси*, *раније* је мање него *у сва времена*, *изазивати згражавање* је мање него *изазивати и неверицу* итд. Имајући то на уму, претпоставке које смо формулисали у првом делу овог пасуса могу се разумети као потенцијалне скаларне импликатуре, које се изводе на основу одговарајућег знања. Покажимо то детаљно на наведеним примерима.

Реплика у примеру (71) припада једном од неименованих ликова присутних на спроводу Госпа Ноле, који се претходно присећа њеног мужа и покојнице и саопштава како је Госпа Нола била велика и јака „као добар момак“ (в. Секулић 1958: 32). Чињеница да је Госпа Нола изгледала као мушко говорнику је позната и он ју је, подсећајући се, учинио непосредно доступном у контексту и за своје саговорнике. Пропозиција 'Госпа Нола је изгледала као мушко' производи пак одговарајућу скаларну импликатуру – да Госпа Нола није била мушко више од тога, тј. да је *само изгледала* као мушко. *Него*-конструкцијом у примеру (71) говорник управо поништава такву импликатуру – не само да је изгледала него је (метафорички, наравно) и била мушко.

На исти начин и у осталим примерима први конјункт поништава скаларну импликатуру која се изводи на основу неког знања или претпоставке доступне у датом контексту, а други потврђује вишу вредност на скали. Другим речима, градиционом конструкцијом исправља се претпостављена, нижа вредност коју на некој апстрактној скали представља одређена ситуација, и утврђује нова, виша вредност.

У примеру (72) та скаларна импликатура изводи се на основу знања о томе шта подразумевају школски састави – *Ђаци износе своја запажања о некој теми* +> *Ђаци износе само своја запажања о тој теми* +> *Ђаци не читају додатну литературу о тој теми да би написали састав*. У примеру (73) подразумева се да су формуле „старог, искуственог знања“ некада биле исправне, али им се приписује и већа вредност, тако што се поништава скаларна импликатура да су оне биле исправне *само раније*. У примеру (74) згражавање је претпостављена последица Лас Касасових напора, а претпоставка да су његови напори изазивали згражавање оставља простор за скаларну импликатуру да нису изазивали ништа више од згражавања. У примеру (75) претпоставка да је Софка последњи потомак своје породице следи из претходно изнете претпоставке да је историја те породице на заласку. Најзад, у примеру (76), док се не прецизира на шта се упућује именицом *хормони*, читалац ће га лако интерпретирати као 'само хормони'.

Тачно је да се, како каже Ковачевић (1998: 54), негира рестриктор *само*, али се негирањем рестриктора нужно негира и импликација коју он производи. Наиме, функција рестриктора *само* састоји се у томе да, кад се у његовом опсегу нађе одређени садржај *X*, производи додатну импликацију по следећем обрасцу:

$$\text{само } X = \text{'Важи } X\text{' + 'Не важи ништа осим } X\text{'}$$

Негирати *само X* значи негирати импликацију коју производи *само*, без обзира што се тиме не негира сам садржај који је у опсегу рестриктора: ако је Госпа Нола и била мушко, онда није тачан исказ *Госпа Нола је само изгледала као мушко* (иако се не негира да она јесте изгледала као мушко); ако је старо искуствено знање увек тачно, онда није тачан исказ *Старо искуствено знање је само раније било исправно* (иако је тачно да оно јесте (и) раније било исправно) итд. Другим речима, *само* и у овим конструкцијама има своју рестриктивну функцију,¹³⁵ а то што се њено дејство „не види“ у коначној интерпретацији последица је тога што је читав израз са *само* у опсегу негације. Тачно је да, како каже Ковачевић (1998: 54), „не само X него и Y не значи не X него Y, већ значи и X и Y“, али је то тако зато што се у првом конјункту не негира X већ *само X*. Између „само X“ и „и X и Y“ постоји пуна супротност, тј. контрадикција, јер се ти садржаји међусобно искључују: ако важи једно, не важи друго, и обрнуто. Негирати *само X* није исто што и негирати X, јер су X и *само X* два различита садржаја.

Садржај другог конјункта, дакле, представља алтернативу за *само X* (уп. *Уместо претпоставке да је само изгледала као мушко, Госпа Нола је и била мушко; Уместо да остане само на својим запажањима, он је и читао о Тиси* итд.), а везником *него* обележава се управо овај однос исправљања (’Није тачно да се догодила *само C1*, него су се догодиле *и C1 и C2*’). Стога се и наведени примери градационог односа могу сматрати још једним типом *него*-конструкција, у којима везник *него* обележава замењивање претпостављеног садржаја алтернативним. Од других *него*-конструкција оне се разликују најпре по томе што је однос између садржаја који је у опсегу негираног рестриктора и садржаја другог конјункта најчешће експлицитно обележен као додавање, речцом *и* или неким другим изразом који у конкретном контексту може обележити додавање, тј. већу вредност на замишљеној скали (такви су у нашим примерима *још више* (74) и *такође* (76)). На овај начин посебно се истиче већа информативна релевантност другог конјункта у односу на први (уп. Ковачевић 1998: 54 – „не само X него (и) и Y претпоставља различитост значаја координираних

¹³⁵ Није тачно да се *само* у градационим конструкцијама никада не може заменити са *једино/искључиво*, како тврди Ковачевић (в. горе). То извесно важи за градационе конструкције типа *Не само да/што... него (и)* (в. примере (92)–(97) ниже), али не и за остале, као што показују следећи примери: *Овакви дани, напротив, права су прилика за истинске повратке личностима које се славе, али не једино путевима срца, ни само преко речи, него и најдубљим сусретима у мислима и у духу [...]* (П-КД, 2001); *Постигнути успех он објашњава оријентацијом на аутохтоне сорте винове лозе – богданушу и парч (беле) и дарнекушу (црна), мада се и Иван Долац ту може убројати, јер представља аутохтону сорту не искључиво Хвара, него целе Далмације* (ЕМ, 135–140).

елементата: елемент је Y обавезно комуникативно значајнији, битнији од елемента X“). Ова, дискурсна димензија, изразитија је него код других *него*-конструкција.

На основу изведене анализе сматрамо, дакле, да су градационе конструкције само још један тип *него*-конструкција, те да их не треба издвајати из супротних односа, него убрајати у њих.¹³⁶

У градационој *него*-конструкцији могу се наћи и конституенти исте клаузе:

- (77) Официри, чиновници, мухтари, заптије, [...] излазили су са страхом и поштовањем пред непознату везирову животињу и [...]. Они су, у већини, прилазили не само пратњи него и младом слону са удворничким осмехом на лицу [...] (ИА-ПВС).
- (78) А, осим тога, људима из чаршије било је од самог почетка много стало да на неки начин сазнају још коју појединост о везиру, не само у вези са доласком необичне животиње него уопште ма шта о његовом начину живота, навикама, страстима, прохтевима, не би ли тако назрели бар нека „враташца“ кроз која би му се могло прићи (ИА-ПВС).
- (79) Личио није ни на оца ни на матер. Ружно у његову неправилном лицију било је друкчија ружноћа него она његова оца. Ванредне очи, не само ватрене, него формално од ватре, нису биле лепе лепотом очију његове матере (ИС-КПК).
- (80) Малог Луку је волела баш као дете, као неку драгу играчку, као нешто што њу мази. Србу је волела као маторца, нешто крто и поносито, нешто српско, што ће много труда и муке да стане, али ће бити од њега радости не само њеном срцу помајке, него и чудним њеним немирним носталгијама, које је сад мање сад више јасно, али непрестано осећала, и с којима је и у гроб сишла (ИС-КПК).
- (81) Кад те је ага вратио, брат ти се нашао у тешком положају. Не само у тешком, него и деликатном (ЈС-Х).
- (82) Матура је била на прагу. Ђаци осмог разреда узнемире се у то време не само због напрегнутог рада, него због једног унутрашњег померања које је сасвим ново (ИС-КПК).
- (83) Већ за прамбабу јој, за чувену Цону, не само по вароши, него и по околним варошима знало се и причало (БС-НК).
- (84) „Много више пажње у медијима и уопште у јавности се посвећује ЕУ него евроатлантским интеграцијама, а последица је велико незнање не само о НАТО-у него и о Партнерству за мир“, каже Тијана Андрић (П, 11. VI 2009).

¹³⁶ Иако се у овом истраживању не бавимо правописним питањима, овде има смисла скренути пажњу на правило да се у оваквим конструкцијама испред *него* не пише зарез (П1960: 93; П1993: 267; П2010: 111). Ова норма почива на томе да је први део оваквих конструкција недоречен (П1993; П2010) и да је супротност између реченица само формална (П1993). Тачно је да је први део ових конструкција недоречен, али је то случај и са неким другим *него*-конструкцијама (уп. *Купио је не књигу, него свеску*), па се ту зарез не забрањује (штавише, на основу општег принципа да се пише испред супротних везника, требало би га сматрати обавезним). Што се тиче образложења да је супротност само формална, то, по свему што у овом одељку показујемо, не стоји. С друге стране, треба скренути пажњу на то да на прозодијском плану у оваквим конструкцијама испред *него* постоји изразита пауза, која, чини нам се, може изостати само ако се надомести другим прозодијским средствима (пре свега висином тона, или нагласком). Уосталом, недоследност у употреби зареза у примерима које наводимо у овом одељку најбоље сведочи о томе да ова прескрипција директно противречи језичкој интуицији. О томе се, упркос свесном настојању да уважимо ову правописну конвенцију, вероватно могу наћи потврде и у тексту овог рада.

- (85) [P]етко је ко међу критичарима са толико нескривене радости писао о Нечистој крви као Бранко Лазаревић. [...] Али је такође ретко ко као он тако прецизно изнео начелне примедбе не само на синтаксу, па на стил Станковићев, него и на композицију његовог романа (НП-ДСР).
- (86) Треба, притом, подвући да у овом типу режима о дисолуцији одлучује краљ, с обзиром на то да он, располажући правом именовања министара, увек може довести владу која му у намераваном чину неће ускратити послушност. Краљ, дакле, дисолуцију може употребити не само с циљем да влади која је остала у мањини прибави нову парламентарну већину него и да лиши функције владу која таквом већином располаже (ОПО-ПС).
- (87) Једно преподне дошао је до госпа Ноле претседник српске црквене општине да замоли за неки већи прилог. Почео је поиздаље, мало га је срамота не само да опет тражи, него да тражи више но иначе (ИС-КПК).

Овакав напоредни низ може бити и сложен, тј. састојати се од више конјунката који чине две целине. Тако у примеру (88) напоредни низ има структуру *не (само (К1 – и К2)) – него и (К3 – и К4 – и К5)*, а у примеру (89) *не (само (К1 – и К2)) – него и К3*, а у примеру (90) *не (само (К1 – па К2)) – него и К3*:

- (88) А не би требало да је човек такав, не би! Требало би да је поносан и срдачан и да добро пази на то да не допусти ником ни криво да га погледа. Јер, отрпи ли само једном и најмању увреду и не плане (не плане, јер нема ватре у себи!), готов је, газиће га свак, не само султан и везир него и везирове слуге, и слонове, и свака животиња, све до гњиде! (ИА-ПВС).
- (89) А с малим Луком, да видите, ђаволски жупник само на мом језику разговара. Зауоставих једаред матер Лукину, нарочито, и запитах је шта она мисли са дететом које је, ето, одличан ђак. Запитах, и чисто се покајох, јер ми паде на ум да ће га тако доброг тражити натраг. Кад вам она, као да смо уговор направили, не само ја и родитељи, него и жупник: „Господин жупник каже: дете је Божје, а не материно и очево“ (ИС-КПК).
- (90) [P]етко је ко међу критичарима са толико нескривене радости писао о Нечистој крви као Бранко Лазаревић. Његова се критика памтила, и он се по њој памтио. Али је такође ретко ко као он тако прецизно изнео начелне примедбе не само на синтаксу, па на стил Станковићев, него и на композицију његовог романа (НП-ДСР).

Кад је реч о конкретизаторима, осим што се у примеру (78) појављује конкретизатор *уопште* (којим се нижа вредност на скали – сазнања искључиво о доласку слона – замењује вишом – сва сазнања о везиру), треба приметити да је у примерима (79) и (82) употребљен рестриктор *само* у првом конјункту (који бисмо уједно могли сматрати и конкретизатором градационог односа), али не и конкретизатор *и* у другом; очигледно, иако су уобичајена оба ова средства, за градациону интерпретацију може бити довољан и само једно од њих. У поменутих случајевима то је речца *само*, а пример (91) показује да се чак и *него*-конструкција без конкретизатора може интерпретирати као градациона:

- (91) Нигде више нема оног пустог фуражног надзорника! Сећате се: налицка се, троши, лаже, прави се што није. А сад! Трка ли, трка наш Јова, од капије до

капије за крајцару или двије. Сад се он заљубио у фрау Розу, и слуша је к'о Бога. Да му затражи, не кошуљу него кожу, и њу би свук'о и дао (ИС-КПК).

Начелно, *него*-конструкцију у овом примеру могуће је интерпретирати и као (неградационо) исправљање, али таква интерпретација је мало вероватна: намеравано значење није да би Јова на фрау Розин захтев свукао кожу, али не би кошуљу, већ да би свукао *не само* кошуљу *него* и кожу. У овом случај контекст, очигледно, довољно јасно упућује на градациону интерпретацију да конкретизатори нису неопходни. Најважније је, чини се, то што се контрастирањем именица *кошуља* и *кожа* у конкретном контексту ове лексеме лако разумеју као мања и већа вредност на апстрактној скали којом се мере Розини захтеви (*затражити (и) кожу* је већи и мање очекиван (метафорични) захтев *него* *затражити (само) кошуљу*).

На формалном плану специфичне су градационе конструкције са координираним клаузама, при чему у првој глагол није ни формално негиран, већ се одрична речца и речца *само* распоређују испред читаве клаузе, или испред контрастираног садржаја у њој, а синтаксички се веза између речце *само* и садржаја клаузе који је у њеном опсегу остварује везницима *да* или *што*:

- (92) Тачно је осетио мајстор Коста моћ шора, и да не може ни даље од шора. Не само да је у њему остао, него је, некако кад му би четрдесет година, у том шору и кућу купио (ИС-КПК).
- (93) Римски извуче сат, виде да он показује два и пет минута, и начисто побесне. Па како и да не! Лиходејев је звао отприлике око једанаест, рекао да долази за пола сата, а не само што није дошао него је из стана ишчезао (МБ-ММ).
- (94) ВАСИЛИЈЕ: Надајмо се да није луда да иде далеко! Хоћемо ли да наставимо са паковањем? ЈЕЛИСАВЕТА: Не само да морам да играм мушке улоге, него ћу изгледа морати да радим и мушке послове! (ЈС-ППШ).
- (95) Посебно је важно то да обреди прелаза не само што усмеравају делатност појединца, него му, спољашњим средствима са симболичким значењем, помажу да своје субјективно искуство, свој доживљај света реорганизује на новој основи (ЖТ-ПД).
- (96) Промисли, какве ће нове хаљине да поручи, и, као да их је већ имала, осети свилене комаде на свом телу. При тој помисли, ипак, не само да није осећала неко нарочито задовољство, него је наслутила чак и неку жалост (МЦ-С).
- (97) Али што Травничани не могу да сазнају, то умеју да измисле, а што не смеју да кажу, то храбро и упорно шапућу. Фил је растао у машти света, стицао надимке који не звуче лепо ни пристојно ни кад се шапућу, а камоли кад би се написали. Па ипак, о филу је не само говорено него и – писано. Долачки парох фра Мато Микић писао је своме пријатељу, гвардијану гучегорског манастира, и јављао му о доласку фила, али тајно, завијено и делом на латинском језику, служећи се цитатима из Апокалипсе о великој звери (ИА-ПВС).

Мада се у литератури не издвајају посебно, већ се разматрају заједно са осталим градационим *него*-конструкцијама, овакве конструкције, чини се, представљају хибрид

два обрасца: у њима су координиране клаузе, као у примерима (71)–(76), али је контраст између претпостављене и стварне вредности на апстрактној скали посебно истакнут конструкцијом са речцама *не* и *само*, као код конституентске негације ((77)–(91)). Оне служе да се садржај целе клаузе ((92)–(94)), или једног њеног дела ((95)–(97)), посебно истакне, фокализује, и на тај начин супротстави садржају другог конјункта изразитије него што би био случај да је употребљена одрична реченична конструкција (као у примерима (71)–(76)).

И у овом случају конкретизатори могу изостати ако контекст обезбеђује довољно информација за градациону интерпретацију:

(98) ГИНА: Не, нимало ме не гризе савест! Нимало! Мајка би због сина и против Оца сведочила! ТОМАНИЈА: Понекад и оно што је најсветије, мајчина љубав, може да буде страшно изопачено! ГИНА: Кад је дете у питању, не да ћу да лажем, него ћу и да убијам ако треба! (ЈС-ППШ).

У примеру (98) нема речце *само*, а у другом конјункту је употребљена речца *и*, али би се и она могла изоставити а да интерпретација остане градациона: и исказ *Не да ћу да лажем, него ћу да убијам ако треба* у датом контексту интерпретирао би се као *'Не само да сам спремна да лажем, него сам спремна и да убијам да бих заштитила дете'*.

На крају овог одељка можемо закључити да се функција везника *него* у градационим конструкцијама може, као и у другим случајевима, описати као исправљање, с тим што је садржај првог конјункта „рестриктивно квантификован“ (у *не само X* не негира се *X* него *само X*), а контрастирани садржаји разумеју се као различите вредности на скали, при чему први конјункт увек представља нижу, а други вишу вредност. Ове вредности се, будући да су различите, међусобно искључују, али је од те супротности за градационе конструкције важнија различита информативна релевантност конјунктата, тј. однос који оне изражавају у домену дискурса. Иако је у литератури уобичајено да се у оваквим случајевима говори о посебном, корелативном координатору *не само (да/што)...* *него (и)*, сматрамо да то није неопходно, не само зато што се *само* и *и* бар у неким (ређим, али нимало неуобичајеним) случајевима могу изоставити, већ пре свега зато што се функција таквог координатора може без остатка разложити на функције његових саставних делова: *само* функционише као рестриктивни оператор над садржајем који је у његовом опсегу, речца *не* негира рестриктивну импликацију, а речца *и* у другом конјункту обележава додавање и фокализује садржај који је у њеном опсегу.

3.4.4. Искључно исправљање

У следећем примеру може се говорити о искључном односу: уместо негираног садржаја првог конјункта остварује се *једино* садржај другог конјункта, а *него*-конструкција у овом примеру семантички је еквивалентна са *осим-* / *сем-* / *осим што-* / *сем што*-конструкцијама:

(99) Ни о чем другом и не говоре него о везиру и његовом филу (ИА-ПВС).

На формалном плану, да би се уопште говорило о координацији, у оваквим случајевима мора се претпоставити елипса предиката у другој клаузи (чија је поларност супротна предикату прве, тј. пошто је предикат прве клаузе нужно у одричном облику, предикат друге мора бити у потврдном): *Ни о чему другом и не говоре, него [говоре]* о везиру и његовом филу. Овакав однос налазимо и у следећим примерима:

(100) Ништа му друго није преостало него [му је преостало] да чучне у воду и смисли план за бекство из ове непријатне ситуације (ДН-П).

(101) Не видим да бих некако могао притећи у помоћ правичности, јер ми се чини да то нисам у стању. То се види по томе што сам покушавао да, насупрот Трасимаху, докажем како је правичност боља од неправичности, а ви тај доказ нисте примили. А, с друге стране, опет, не преостаје ми ништа друго него [ми преостаје] да потпомогнем правичност: бојим се да би све док дишем и док могу говорити било безбожно оставити је и не помоћи јој кад се преда мном грди (Пл-Д).

(102) Другима остави похвале које се заснивају на наградама и мњењима. Јер, ја бих можда могао поднети да неко други хвали правичност и куди неправичност по њиховим спољашњим ефектима, али теби то не бих опростио, осим уколико би ти сам хтео тако нешто. Јер, ти се целог свог века ниси бавио ничим другим него [си се бавио] управо тим (Пл-Д).

(103) Претходних четрнаест година свак је радио само за сопствени цеп. Било му је стало до тога да носи мало боље одело него његов сусед, да му соба буде мало лепше намештена, тако да пред самим собом може изгледати као неко бољи. И посланици у скупштини нису имали на уму ништа друго него [су имали на уму] да извуку што више материјалних користи за сопствену странку (ВХ-ФМ).

(104) Долази време дилижанси, а међу њима славних „тирготина“ (turgotines). Савременици их сматрају опасним, готово ђаволским превозом. „Кабина им је уска“, каже један од њих, „седишта су тако мала, да при силаску долази до правога метежа. [...]. Ако се, на несрећу, појави неки путник великог стомака или широких рамена, [...] не преостаје ништа друго него [преостаје] да се прихвати такво мучно путовање, или да се од њега одустане“ (ФБ-МЦ1).

У свим примерима у првој клаузи је, осим одричног облика глагола, употребљен и негативни универзални квантификатор – одрична заменица *ништа* (као и код конструкција са *сем (што)*, *осим (што)*, уп. Ковачевић 1998: 40), и то у синтагми *ништа друго*, која је контрастирана са (неелидираним) садржајем друге клаузе.

Исправљање се у овим случајевима састоји у томе да се ограничи дејство негације у првој клаузи, тако што се у другој клаузи експлицира садржај за који негација не важи. Ово ограничавање је у свим наведеним примерима у првој клаузи антиципирано изразом *ништа друго*, који подразумева да је нешто изузето од негације (мада је у неким случајевима довољан и само негативни универзални квантификатор, попут заменице *ништа*, уп. *Ништа му није преостало него да чучне у воду*; *Ништа нису имали на уму него да извуку материјалну корист* и сл.), што клаузе чини функционално несамосталним: потпуна информација саопштава се тек координативном конструкцијом, а не појединачним клаузама. По томе је овај однос близак субординацији, али се, за разлику од субординације, овде ниједан од конјунката не може издвојити ни као структурно надређен ни као семантички/функционално проминентнији.

У неким случајевима елидирани предикат није идентичан предикату прве клаузе, већ се мора реконструисати на основу ширег контекста:

- (105) Свак од њих мисли да му је Алах слуга, да Алах нема другог посла него [се бави тиме] да њега оправдава, да њему даје за право (ЈС-Х).

Субординацији су још ближи примери искључних *него*-конструкција на конституентском нивоу:

- (106) Целу ту причу о њима пронео је нико други него ујак, велики љубимац најпопуларнијег спорта у вароши и ватрени навијач нашег тима, чију ниједну утакмицу, откако је клуб основан, није пропустио да гледа (ИС-КПК).
- (107) Преносећи благослов патријарха, Амфилохије је изразио радост и задовољство Синода због великог јубилеја манастира Крушедол, у нади да ће и у будућности остати узвишено место богољубивих људи, односно српског народа ма где живео. „Данашњи сабор је ништа друго него наставак саборовања које је овде почело пре пола миленијума и никада није прекидано [...]“ (П, 13. VIII 2009).

Посебно су специфична конституентска питања у којима је *него* такође семантички еквивалентно са *сем / осим*, и у чијој основи се налази (обавештајна) искључна *него*-конструкција:

- (108) ЈЕЛИСАВЕТА: Тој Гини све смета, а нарочито уметност! СИМКА: Немојте да јој замерате, није јој лако! ЈЕЛИСАВЕТА: Не памтим кад сам чула онакве изразе! СИМКА: Утопила је живот у оном кориту! ЈЕЛИСАВЕТА: А муж због ње утопио живот у флаши!... Шта и да раде деца из таквих бракова, **него** да изађу на улицу и да пуцају? (ЈС-ППШ).
- (109) ВАСИЛИЈЕ: Питам у принципу... Где мислите да треба да буде пекар? СИМКА: Где ће бити **него** у пекарници? (ЈС-ППШ).

У оба случаја заправо је реч о реторским питањима, којима говорник не тражи одговор, већ имплицира одричан одговор: *Деца из таквих бракова немају ништа друго да раде*,

него [имају] да изађу на улицу и да пуцају!; Неће бити нигде другде *него* у пекарници. Уместо овакве, директне констатације, говорник поставља питање за негирани конституент у првој клаузи, чиме чини свој исказ посебно експресивним.

Употребе везника *него* у епистемичком домену и домену дискурса систематизујемо у следећој табели:

Табела 35. Употребе везника *него* у епистемичком домену и домену дискурса

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација	Типични конкретизатори	Напомене	Примери у овом одељку
		Интегра- тивни фактор(и)	Интерпретација		
Кл1 (нег. предикат) – <i>него</i> Кл2	Исправљање	Инференцијални ток, информативна релевантност	Уместо претпостављене С1, реализује се алтернативна С2	Предикат је у обе клаузе исти глагол (али супротне поларности), по правилу елидиран у другој клаузи. Обично се успоставља опозиција између дела прве клаузе и неелидираног садржаја друге клаузе.	(19)–(28)
<i>не</i> К1 – <i>него</i> К2			Уместо претпостављене С1 / К1, реализује се алтернативна С2 / К2.		(29)–(43)
Кл1 (нег. предикат) – <i>него</i> Кл2			Уместо претпостављене С1, реализује се алтернативна С2	Предикати су различити глаголи, па нема изразите опозиције између делова клауза.	(44)–(53)
Кл1 (нег. предикат) – <i>него</i> Кл2			Говорник одбацује саговорникову тврдњу или претпоставку на којој почива његов исказ и саопштава тачну алтернативу (исправљање као говорни чин).		(54)–(63)
Кл1– <i>него</i> Кл2 (поларност ирелевантна)			С2 / К2 је алтернатива садржају који се имплицитно негира у С1 / садржајем К1.	Типично су предикати обе клаузе потврдни (то јест, уопштеније, нису негирани), али су могући и другачији случајеви. Пошто се садржајем другог конјункта исправља оно што је имплицитно (а не експлицитно) негирано, поларност конјунката није „унапред задата“.	(64)–(70)
Кл1 (нег. пред.) – <i>него</i> Кл2 <i>не (само)</i> К1 / Кл1 – <i>него (и)</i> К2 / Кл2			Уместо да важи само С1 / садржај К1, важи и С2 / садржај К2.	у 1. конјункту: <i>само</i> ; у 2. конјункту: <i>и</i>	(71)–(98)
Кл1 (нег. пред.) – <i>него</i> Кл2 / <i>не</i> К1 – <i>него</i> К2			С2 / К2 је једина (остварена) алтернатива негираном садржају С1 / К1.	Овакве <i>него</i> -конструкције блиске су субординацији, а семантички су еквивалентне субординативним искључним конструкцијама са <i>осим</i> или <i>сем</i> .	(99)–(109)

3.5. Домен говорних чинова

Следећи примери илуструју употребну везника *него* у домену говорних чинова:

(110) Три дана грожљиво ми беш[е] видети девојку и проговорити с њом. А она, као лисица кад оболи, прибила се ту и кути без' леба и сна. Нити јој знам помоћи, ни гледати је такву, и мучим се у памети: има ли начина да се после онога на коју било чистину избије? Док она у неко доба, треће ноћи, дигла се и капље сузама по мени: „Хоћу, вели, да те питам нешто, али ми по души реци како је право, а не како је мени драго!“ Шоботав јој глас, и препаднем се, и којечим станем је залагивати. А она: „Ништа то, вели, не помаже, него ми по души реци за ону несрећу ко је крив, ја или он или обоје заједно?“ (МН-ЗДМ).

(111) А онда је реч дата газди. „Моја својина је угрожена“, рекао је газда, „а ја то не могу друкчије да назовем него својим правим именом 'крађа'“, грмео је газда првих неколико секунди док га свемоћни афрички Американац Волф није прекинуо. На овом суду не узимају се у обзир никаква предавања, него реците лепо шта сте урадили са депозитом који су вам станари оставили још пре две године (П, 18. IX 2006).

У примеру (110) прва клауза, иако по облику обавештење, у датом контексту (и у напоредном односу са заповедном клаузом) заправо има вредност говорног чина, и то „негативног“ говорног чина (*Не прихватам такав разговор, него захтевам да ми кажеш...*). Слично томе, у примеру (111) судија првом клаузом газди не саопштава само одређено правило, већ му забрањује да говори на начин који је за суд неприхватљив (уп. *Не дозвољавам вам да држите предавања, него захтевам да кажете...; Немојте држати предавања, него реците...*). У оба случаја, дакле, везник се мора интерпретирати у домену говорних чинова, како би се формално обавештајна клауза могла интерпретирати као одбијање одн. забрана.

Слично томе, лекар у следећем (замишљеном) дијалогу обавештењем (*То није моја специјалност*) одбија пацијентову молбу да му помогне:

(112) Заболи те нос, шаљу те у Париз: тамо, веле, европски специјалист носеве лечи. Дођеш у Париз, он ти прегледа нос: ја вам, рећи ће, само десну ноздрву могу излечити, јер леве ноздрве не лечим, то није моја специјалност, него идите после мене у Беч, тамо ће вам нарочити специјалист леву ноздрву излечити (ФМД-БК).

Другом клаузом даје се савет који представља алтернативу пацијентовом захтеву (уп. *Немојте тражити помоћ од мене, него идите у Беч...*).

У следећим примерима првом клаузом се одбија саговорникова понуда, а другом се захтева нешто друго, уместо онога што је понудио саговорник:

(113) Проговорите; даћу вам што затражите. Загледају се Срби и омахују главом. Дошла реч у подгрлац, али никако да се отме. Све се боје превариће се... Наљути се Бог и крете да иде. – Стани, Господе, стани! Ево смислили смо, повикаше они с десна. Дај нам да будемо вредни! Тек што то рекоше, а

они остали сви у глас привикаше: – Нећемо, нећемо! Шта ће нам то? То није право! Вредан човек мора да ради, а то је мука и белај. Да је то било добро, узели би они пре нас. Нећемо то; него дај нам да будемо сложни! рекоше опет они с лева. Сад се диже прави урнебес. – Нећемо, нећемо! Каква слога! Шта ћемо с њом? (МГ-Д).

- (114) – Па, зашто вас, после свега овога, зову идиотом, не разумем! – викну Келер. Кнез лако порумене. – Проповедник Бурдалу – настави Келер – тај се не би тако сажалио на човека, а ви, ето, поштедесте човека и човечански ме проценисте! За казну себи, а и да бих вама доказао да сам тронут, нећу сто педесет рубаља, него ми дајте само двадесет пет, и довољно! (ФМД-И).

Слично је и у следећем примеру, с тим што се ту саговорникова понуда може разумети и као покушај да се промени предмет разговора одн. избегне даљи разговор о тренутном предмету:

- (115) – А како је Аксиња? – Аксиња? Она је сад собарица. – Знаш ли да завијеш једну? А? Пуши, мој дуван је прве врсте. – Нећу, него причај ми, иначе ћу отићи (МШ-ТД).

Другим речима, одбијајући дуван, говорник заправо захтева да се остане на тренутној теми (уп. **Одбијам да пушим** (+> **одбијам да променимо тему**), *него тражим да ми причаш о Аксињи*).

У следећем примеру говорница првом клаузом одбацује саговорникову претпоставку да га зове како би му саопштила одређену информацију, а затим му поставља питање:

- (116) Па изађе из бифеа, гурне слушалицу у уво, притисне плаво дугменце на оној скаламерији која јој је окачена на џемпер: – Мики, чујеш ли ме? Хари зове – говори у бубицу. Нетом јој зазуја у увету. – Ззззззззз! Мики је. Готови сте? Кад пре? – Нисмо готови, него ми реци има ли Јелена, овај... осим онога, можда још неке психичке... Како бих рекла... Манифестације? (МЂ-ЛФ).

Прва клауза, дакле, није само одговор на питање, већ порицање претпостављене сврхе позива (уп. **Не обавештавам те да смо готови, него питам** *има ли Јелена неке психичке проблеме*).

У досадашњим примерима, прва клауза је по облику била обавештајна, а друга заповедна. Ређи су случајеви у којима је друга клауза упитна, али налазимо и такве примере:

- (117) „Ми ћемо служити само црну кафу“ – каже она. А ја: па зар ви не знате да је црна кафа са шлагом одлична, а бадем или орах у црној кафи, то се већ не може ни казати колико је то фино. „Тамо у мом крају – каже госпа Нола – ми нисмо навикли да у црну кафу дробимо, па од мене примили то и сви моји укућани.“ Општи смех. Госпођица Каначки, честа посета код Јулице, преузима реч. – Свеједно сад црна кафа, него што је то да и шеста недеља прође од венчања, и ништа, баш ништа: ни свадбени пут, ни млада у цркву, ни похођани. Доктор Мирко, ко и да није жењен; а Јулице нема нигде. Као кад, Боже сачувај, баците камен у воду, па се вода заклопи (ИС-КПК).

Прва клауза у датом контексту може се интерпретирати као имплицитна негација ('Није црна кафа сад важна / Не интересује ме црна кафа') којом гђица Каначки напушта тренутну тему разговора, а питањем намеће нову (уп. **Не прихватам даљи разговор о кафи, него *пита*м шта се догађа о младенцима**). Оваква употреба у домену говорних чиновна има, дакле, и своју дискурсну димензију, јер се *него*-конструкцијом не исправља само илокутивна вредност исказа, већ се напушта једна и започиње нова тема разговора.

Слично томе, и у следећем примеру говорник најпре један предмет – судбину Срба у Аустрији као целине – означава као завршен, да би питањем у другој клаузи отворио нов предмет – став обичних војника о Исаковичевој идеји:

- (118) Исакович, међутим, повика да је лако црквеним људима, понизним и ласкавим, а без породица. Они гаје некакву надежду, али за војнике и офицере надежде, у Аустрији, више нема. Аустрија им је крв попила и сад их напушта. За њих више овде нема места. У том се слажу сви официри и сви би пошли, само да је Бестушева. Волков му на то рече љубазније, да за Србе, као целину, капетан нема шта да брине, бринуће о њима амбасада, и после одласка Бестушева, него да ли тако, као официри, мисле и роте обичних војника? (МЦ-С2).

На крају, чињеница да за везником *него* следи императивна клауза може упутити на то да и елиптично *не*, као први конјункт, треба интерпретирати као истородан говорни чин:

- (119) После ових Глауконових речи намеравао сам да му нешто одговорим, али ме његов брат Адеимант предухитри:
– Мислиш ли, Сократе, да је довољно јасно образложио свој говор?
– Ма чиме? – упиташ ја. – Није рекао баш оно што је најпре требало рећи. Пословица вели: нека један брат помаже другоме. Тако и ти прискочи у помоћ ако је он што изоставио: Али већ само оно што је рекао довољно је да ме сасвим дотуче и онемогући ми да правичности прискочим у помоћ.

А он ће на то: – Не, не, него *саслушај* још и ово (Пл-Д).

У датом контексту, *Не* као одговор могло би се интерпретирати на различите начине: 'Ниси у праву', 'Глаукон није тако мислио', 'Нешто од онога што је рекао је тачно' итд. Али чињеница да се поновљено *не* појављује као конјункт у *него*-конструкцији упућује на интерпретацију у којој се оно може разумети као одрична елиптична клауза која има илокутивну вредност директива (захтева или молбе), и то таквог директива коме директив изведен означен другом клаузом представља алтернативу: **Немој изводити такав закључак, него *саслушај* још и ово**.

Употребу везника *него* у домену говорних чиновна систематизујемо у следећој табели:

Табела 36. Употреба везника *него* у домену говорних чинова

Форма напоредне конструкције	Однос који кодира везник	Прагматичка конкретизација		Примери у овом одељку
		Интегра- тивни фактор(и)	Интерпретација	
Кл1 (обав., са нег. пред.) – <i>него</i> Кл2 (запов.)	Исправљање	Инференцијални ток, илокутивна снага исказа	Говорник првом клаузом одбија саговорников захтев или понуду и уместо тога поставља свој захтев или даје савет.	(110)–(115)
Кл1 (обав., са нег. пред.) – <i>него</i> Кл2 (упитна.)			Говорник првом клаузом закључује тренутни предмет разговора, а питањем у другој клаузи започиње нови.	(117)–(118)

3.6. Конектор *него*

3.6.1. Надовезивачки везник *него*

У следећим примерима прикључивањем реченице која почиње са *него* претходној реченици добила би се напоредна *него*-конструкција:

- (120) БЕГ ПИНТОРОВИЋ: Ми однедавно више нисмо род... ХАСАНАГА: Јес, фала богу. БЕГ ПИНТОРОВИЋ: То сад не значи да треба да се гледамо попреко и да се крвимо. **Него** да мирно и разборито, ко људи... Па и један другом да изађемо у сусрет... (ЈС-Х).
- (121) А не би требало да је човек такав, не би! Требало би да је поносан и срдачан и да добро пази на то да не допусти ником ни криво да га погледа. Јер, отрпи ли само једном и најмању увреду и не плане (не плане, јер нема ватре у себи!), готов је, газиће га свак, не само султан и везир него и везирове слуге, и слонове, и свака животиња, све до гњиде! Ништа не може бити од ове Босне док у њој Целалудин влада, данас Целалудин а сутра бог зна ко други, гори и црњи од њега. **Него** треба ударити рђом о земљу, исправити се и не дати ником на се (ИА-ПВС).
- (122) У селу се све избежуми од његових прича. Плакало је и старо и младо и лелекало од јутра до мрака. Ананија се први смилова на њега и, на запрепашћење свих осталих, поклони му овцу. „Украдох ти је, рече му, во имја оца и сина и светога духа, и враћам ти је.“ И не само то. **Него** му рече још да не треба красти и да не треба убијати (МЦ-ДЧ).

У примерима (120) и (121) је о исправљању у епистемичком домену – о замењивању претпостављеног погрешног закључка исправним, док је у примеру (122) реч о градационом односу.

У следећим примерима употреба надовезивачког везника *него* имплицира негацију у претходном садржају:

- (123) Госпа Нола није мучила паланку радозналошћу. Саопштила је да је Срба изгубио новац на картама. – Сувише сам му лепа имена дала. Додуше, још као дечко, он се сам прозвао Србом, али ја сам га звала још и Соколом... ’Ајд што је нагао на речи и на ударцу... То нам је од дедова остало, сви смо такви. **Него** карта не ваља, то Срби нису измислили... Да, да, ко коцку заволи, тешко ће бити ваљан човек (ИС-КПК).

- (124) Да Хасанагиница и дође, претпоставимо, да с тобом поприча и пред целом војском, да све буде чедно, како и треба, опет би о њој певали бесрамне песме! Нема жене која је овамо дошла а да није опевана папрено! А и ти. Ко зна шта би и теби испевали. ХАСАНАГА: Мени? Воло би баш да видим ко би стиснуо, ко би имо три чисте, да мене тури у скаредну песму! Главу би му откино! АХМЕД: Частио би га сувим златом! ХАСАНАГА: **Него** је охоло моја госпођа, неће јој се господској нози у логор, међу касапе и главосече, у војној болници смрди, види се крв, војска неокупана, образовање на врло ниском нивоу, хигијена равна нули, истим ножем секу и нокте и хлеб! (ЈС-Х).
- (125) ЈЕЛИСАВЕТА: Софија би бар мало могла да помогне! **Него**, госпођица, одмах на плажу! (ЈС-ППШ).
- (126) СИМКА: Једино што на њој вреди то је коса! ГИНА: Да ја обучем њено, а она моје, не би се видела крај мене ко ни пачавра! БЛАГОЈЕ: Могу да замислим! ГИНА: **Него** носим мушке ципеле, мушки капут, ринтам, радим, опасујем се конопцем! (ЈС-ППШ).
- (127) СУЉО: Ајде царни ту ватру. Ако смо гладни не морамо и да се смрзавамо. Лако је аги горе на миндерлуку; гори мангал, иза крста наслаго јастуке, а пред миндерлуком жубори наргила! И то после обилне вечере! МУСА: Јадно му је његово добро. Зар га не видиш како је уфитиљо? Што би се смејо тако гласно, да није назор? Ја ти кажем, да он гадно очајава! СУЉО: Тако бих и ја волео да очајавам! Што мене тако неко не унесрећи! **Него** ти, Суљо, седи на пањ, пред ватру, спреда гориш, с леђа ти ладно, кеса празна, трбух празан, и, што је најгоре, кревет празан! (ЈС-Х).

У примеру (123) употреба везника *него* да уведе исказ *Карта не ваља*, којим се негативно оцењује Србино коцкање указује на то да претходни садржај представља оне Србине особине којима Госпа Нола одриче велику штетност (уп. *Није страшно што је нагао на речи и на ударцу, него што се коцка*). У примеру (124) Хасанага се *него*-репликом надовезује на своју претходну реплику, којом одбацује Ахмедову претпоставку да би му војници, да је жена дошла да га обиђе, певали скаредну песму. У тој Хасанагиној реплици нема експлицитне негације, али се она имплицира (уп. *Воло би баш да видим ко би стиснуо да мене стави у скаредну песму +> Нико мене не би смео да стави у скаредну песму! +> Хасанагиници није претила опасност да буде осрамоћена*). Након што је одбацио Ахмедово објашњење, Хасанага у наредној реплици нуди своје објашњење: *Хасанагиница није остала код куће јер ју је било срамота да дође, него зато што је охоло*. У примеру (125) потенцијал имплицира неоствареност радње коју означава (*Софија би могла да помогне (+> Софија не помаже), него госпођица одмах иде на плажу*). У примеру (126) Гина доказује да Софија (чијом је лепотом Благоје опчињен) није лепша од ње, већ је само лепше обучена: *У мојој одећи не би се видела крај мене (+> Није лепа, него је само лепо обучена), него ја носим мушку одећу (+> Ја сам лепа, али сам ружно обучена)*). У примеру (127) Суљо најпре низом саркастичних опаски одбацује Мусино уверење да је

Хасанаги лоше, а затим истиче свој лош положај (*Што мене тако неко не унесрећи* (+> *Волео бих да сам ја на Хасанагином месту* +> *Хасанага уопште није несрећан*), **него** *Суљо седи на пањ, спреда гориш, с леђа ти ладно, кеса празна, трбух празан, кревет празан* (+> *Хладно ми је, сиромашан сам, гладан сам и немам жену* +> *Ја сам несрећан*).

За разлику од примера (124), у ком саговорник надовезивачким везником *него* исказ који следи повезује са својом претходном репликом, у следећа два примера *него*-реплика се надовезује на исказ који припада саговорнику:

(128) ХАСАНАГА: Коња одма да оседлаш! Полако, чућеш зашто! Поведи и резервног, да можеш да их мењаш. Чим спремиш, појаши, ко да им репови горе, тако појаши! А кад стигнеш, па макар било и у најглувље доба, није важно, има да пробудиш Хасанагиницу и да истој саопштиш да се ја кући враћам прекосутра, ал да ме она код куће не чека! ЈУСУФ: **Него** да изађе преда те? (ЈС-Х).

(129) ВАСИЛИЈЕ: Не знаш ти шта би све могло да стане на једну хоклицу! Цео Сорочински сајам се може представљати на једној бачви! СОФИЈА: И цео Стогодишњи рат се може одиграти на једном једином сандуку! Знаш те приче! ВАСИЛИЈЕ: Да се направи велико позориште не треба много драгулија! СОФИЈА: **Него** много талента, и много памети, знам! (ЈС-ППШ).

У оба случаја саговорников исказ укључује негацију, а говорник експлицира претпостављену алтернативу негираном садржају, било у облику питања, тражећи од саговорника да свој исказ допуни (128), било тако што га сам допуњава (129).

3.6.2. Конектор *него* као обележје промене предмета

Једна од типичних функција конектора *него* јесте да сигнализира промену предмета разговора:

(130) Приђоше двојица и дадоше ми у једну руку оку доброг духана а у другу кесу пуну гурабија и шећерлема, и изведоше ме тако на капију као младу. Е бели, кад сам угледао ћуприју и Лашву, као по други пут да сам се родио. Тако ти ја изнесох живу главу. А, бели, да би по чаршији и по онима који су били са мном кренули, не би се мој ћепенак отворио, нит мене јутрос сунце гријало. Само ти, молим те, не казуј ово ником, по живу главу... Знаш како је. – Ама знам, де, не брини. **Него** шта ти мислиш, хоће ли везир збиља набавити још једног слона? (ИА-ПВС).

(131) И ето ти онда да ја стално искачем пред Милана кад га оцењују, и те оцене нису праведне због мене. – Како говориш, Павле! Говориш, што рекао Змај, „речи без памети“. Милан има најбољу оцену из српског као и ти, а ти као и ја... Море, кад строго узмеш, добро њуши тај наш Тркунић. Нас троје смо једна кујна, и једно јако друштво за узајамну помоћ... **Него** да се вратимо на тајанственост са сметњама у обиму лирских песама (ИС-КПК).

(132) Што отац твој лаже, то да човек и разуме, за твоје добро лаже, отац је! Али жупник! Море, ја теби, и свима, одавно говорим да су швапски попови лисице! Оно, знаш, право је рећи да и наши нису бољи. Мој прота и твој жупник, свеједно. Учени људи, добри људи, вредни људи, али тек провири лисичји реп... **Него**, дед, реци шта је то што они желе, можда ћу се и ја с њима сложити (ИС-КПК).

- (133) ВАСИЛИЈЕ: И сад, кад смо се некако извукли из полиције, и кад треба пред вечерашњу премијеру још да пробамо, њих нема! Софија, као да нема ништа прече, отишла на купање! ГИНА: Шта и да ради по оволикој врућинчини! Није везана за корито, ко ја! ВАСИЛИЈЕ: А за Филипа не знам да ли је у Елсинору, или у Венецији, или на неком спахијском имању у Русији! ГИНА: У Русији? ВАСИЛИЈЕ: Нисам мислио буквално, у правој Русији... **Него**, ово сам хтео да вас питам: ми бисмо овде у дворишту држали пробе, ако не смета... Знате, да не бисмо и за пробе плаћали посебно. Не само да је закупнина кафане за представу испала висока, него смо морали и да платимо унапред! Једном речју, остали смо без динара! Овде вам заиста не бисмо сметали... (ЈС-ППШ).

У основи овакве употребе стоји употреба напредног везника *него* у домену говорних чиновна коју смо анализирали у примерима (117) и (118). Нова тема се у садржају који долази непосредно након *него* експлицитно објављује –у облику питања ((130), (132), (133)) или у облику захтева (131). Осим што експлицира шта је нови предмет, говорник у овим примерима такође сигнализира и да стару тему више не сматра вредном разматрања: у примеру (130) он то чини тако што уместо неутралног обећања да ће чувати тајну саговорнику даје до знања да је његово поновљено инсистирање на дискрецији сувишно и да је сасвим добро разумео његов захтев (уп. *Нећу никоме говорити : Ама, знам, де, не брини*). У остала три примера нема вербалног садржаја којим би говорник указивао на то да је тренутни предмет исцрпен, али у сваком од њих конектору *него* претходи пауза (о употреби тротачке да се означи пауза у говору в. Кликовац 2012). Како ту паузу саговорник не користи да преузме реч, говорник тренутни предмет разговора сматра завршеним.

3.6.3. Упитно *него*

У примеру (128) видели смо да говорник *него*-репликом може од саговорника тражити да потврди претпостављену алтернативу садржају који је негирао. Кад говорнику та алтернатива није доступна, он упитним *него* може затражити од саговорника да је експлицира:

- (134) – [...] Сами сте ми пре једног тренутка рекли да сам вам био добар саветн[и]к. Ја не примам ту титулу. Она ми није потребна да бих вам могао говорити. Не позивам се ни на наклоност коју осећам према вама која би, међутим, била довољна да објасни моје наваљивање... – **Него?** – Говорим вам као човек човеку, као што би ма ко зауставио пролазника да га обавести о великој опасности у коју срља, и довикује му: „Не даље, вратите се!“ (ПЛ-ЖЊИ).

Упитно *него* може имати и вредност реторског питања, као у следећем примеру:

- (135) ХАСАНАГА: Имаш ти, брате, велику фантазију. Док је Млечића и ајдука, и док санџакбегу треба скупљати порезе, док треба чувати границу и трговце... ЈУСУФ: Ти си политички стабилан? ХАСАНАГА: **Него?** Није

свилени душек за бацање! Ја по гудурама, с куртом и демиртом, а они дотле филцан, кафицу, ратлук, па на серцаде под чемпрес! (ЈС-ППШ).

Хасанага образлаже зашто сматра да је он, као човек који обавља тежак и опасан посао, санџакбегу неопходан, док Јусуф, постављајући питање, имплицира да није сасвим уверен у то како је Хасанагин положај сигуран. Реторским *него*, Хасанага имплицира да алтернативе за његово објашњење нема, што се види по томе што не очекује одговор, већ наставља да додатно образлаже свој став.

3.6.4. Потврдно *него*

Насупрот упитном, може се говорити и о потврдном *него*, као у следећа два примера:

(136) „Што се тиче народних играча – е, ту нема проблема. Сећате се да сте се увек питали шта каплар Нобс ради када има слободно вече?“ Колоново лице се развуче у лубенични осмех. „е!“ у неверици рече Вајмс. „Није ваљда Ноби?“ „**Него!**“ рече Колон ликујући (ТП-СС).

(137) Кад су Воронцов и Хаци Мурат, са пратњом, пројахали пут тврђаве, војници, пуштени из ланца, сакупљени у гомилице, почели су стављати примедбе: – Колико их је овај побио, проклетник! А гледај само како ће му угађати – рече један. – **Него!** Био је први командант код Шмеље. А сада... – Јуначина је, нема шта, цигит (ЛНТ-ХМ).

У оба примера говорник користи *него* да потврди саговорникову претпоставку. Ова употреба, чини се, почива на реторском *него*: као и у примеру (135), и овде говорник користи конектор који обележава исправљање и који по дефиницији треба да уведе садржај који се види као алтернатива претходно негираном или оспореном садржају, али не експлицира никакву алтернативу, чиме се имплицира да ње заправо и нема. За разлику, међутим, од реторског (упитног) *него*, потврдно *него* не задржава ни упитну интонацију, а има изразито експресиван карактер: типично се користи да емфатички потврди претпоставку у коју саговорник не верује или је њоме чак изненађен, као у примеру (136), мада овакав однос саговорника према садржају који се потврђује није нужан услов, као у примеру (137). Експресивност потврдног *него* може се додатно појачати комбиновањем са *па*:

(138) Дарен зевне. „Самлело ме скроз, Али, кевеми. Одлично било синоћ, бате, а?“ „**Па него!**“ (НГ-П).

За емфатичко потврђивање, нарочито кад говорник налази да је саговорниково питање потпуно сувишно (тј. да би одговор морао бити очигледан) или неумесно, може се употребити и израз *него шта*:

(139) „Јесте ли у стању да водите рачуна о себи ?“ упита она кратко. „**Него шта!** Само ви брзо утоварите преостали товар. И укрцајте тог копиланског путника. Никаква булумента одијаца неће нама правити неприлике“ (КС-ТС).

Из наредног примера види се да је овај израз настао елидирањем конструкције у којој се конектором *него* уводи питање оног типа о ком смо говорили у одељку 3.6.1:

(140) „А ти си био тамо?“ „Па **него** ша сам него био тамо, бате“ (НГ-П).

3.6.5. Експресивно аргументативно *него*

Експресивна је, али сасвим другачија него у претходним примерима, и следећа употреба конектора *него*:

(141) – [...] Опростите за реч, господин Јоксима: троје су га родили, па опет нема ни снаге ни лепоте. Гњецав, сладак, послушан, покоран. Уф! Ко и сва ова земљетина. Ово није земља, ово је швапски милихпрот! Камен мораш да једеш, ако ћеш човек да будеш. Да нисам ја камен јела, био би Лука данас шлајфер; као и отац му, а не абитуриент, како ли се то зове. – Госпођо Лазарић, не мислите ви тако како говорите. На сигурно место је пао ваш Шваба. – Како не мислим! Још горе мислим! Истераћу га за најмању кривицу, истераћу га и без кривице, онако како само жена може да побесни. Ако Срба морадне напоље, и он ће! **Него** ћу ваљда истерати наше дете, а Швабу метнути на његово место. Бог с вама, господин Јоксима! (ИС-КПК).

Како се види из ширег контекста, Госпа Нола с презиром говори о Лукиним (Швабиним) способностима, дајући у сваком погледу предност Србином пореклу и његовом „српском карактеру“, без обзира на то што је његово владање проблематично и што је изгубио велики новац на коцки,¹³⁷ док Јоксим сумња у искреност оваквог подвајања. Остајући при свом ставу, Госпа Нола тврди да неће пристати да издржава Луку ако буде морала да престане да издржава Србу (*Ако Срба морадне напоље, и он ће!*). Исказом који следи, и који се уводи конектором *него*, она износи хипотетичку алтернативу својој одлуци: ако, у случају да казни Србу, не поступи и са Луком на исти начин, то би значило да ставља „Швабу“ на место „нашег детета“, а таква алтернатива за њу је потпуно неприхватљива. *Него*-исказом се у овом примеру, дакле, експлицира алтернатива претходном садржају коју говорник сматра нереалном, неприхватљивом, па се њеним истицањем заправо појачава значај, тежина говорниковог става/одлуке. Другим речима, порицање говорниковог става (у овом случају, Госпа Нолине намере да отера и Луку ако буде морала да отера Србу) повлачило би алтернативу експлицирану *него*-исказом. Одређујући такву алтернативу као неприхватљиву, говорник истиче нужност своје одлуке одн. неоспоривост свог става.

¹³⁷ Ово је наставак дијалога који смо као пример већ искористили у одељку II.2.4.5 о везнику *па*, а дијалогу Госпа Ноле и Јоксима непосредно претходи и део који смо дали у примеру (123) у овом одељку.

4. Супротни везници и простор дисконтинуитета у дискурсу

4.1. Супротност и дисконтинуитет

Наша анализа показала је да се односи који се обележавају везницима *a*, *али* и *него* могу поделити на две велике групе: једну групу бисмо могли означити као односе дисконтинуитета без супротности (од поменути три везника овакве односе обележава само везник *a*), а другу као супротне односе. О дисконтинуитету смо говорили у домену дискурса, као тематском дисконтинуитету и/или предметном дисконтинуитету, дисконтинуитету догађања или критеријума/перспективе, или пак као о разлици у информативној релевантности конјунктата. Међу супротним односима, који припадају епистемичком домену или се из њега проширују у ДД и ДГЧ, идентификовали смо различите варијанте три основна типа супротности већ дефинисана у литератури: опозитивни контраст, исправљање и порицање очекиваног.

Поставља се питање какав је однос појмова *дисконтинуитет* и *супротност*. Појам *дисконтинуитета* Гивон (1990: 350–351; уп. одељак I.5.2.3) везује за промену партиципаната или радње. К. Маури (2008: 268) дисконтинуитет сматра „семантичком димензијом дуж које се комбинација може развити у контраст“¹³⁸ и схематски је приказује као простор који посредује између саставности и супротности. Међутим, она такође додаје да је, да би се две ситуације представиле као супротстављене, „заиста неопходно да се између њих уочи извешан дисконтинуитет, јер се две континуиране ситуације тешко могу интерпретирати као ситуације у односу супротности“¹³⁹ (Маури 2008: 268–269). Овакво гледиште сугерише да је дисконтинуитет шири појам од супротности. Мауријева то не формулише на такав начин и говори о појмовном простору контраста (= супротности), а не о појмовном простору дисконтинуитета, али зато сматра да „супротност имплицира извешан дисконтинуитет између повезаних ситуација“¹⁴⁰ (Маури 2008: 269). Другим речима, додали бисмо, дисконтинуитет може постојати без супротности, али супротност без дисконтинуитета не.

Штавише, сматрамо да се о супротности може говорити као о *епистемичком дисконтинуитету*: ако типична концесивност подразумева неочекиван развој догађаја,

¹³⁸ У оригиналу: „[...] discontinuity is the semantic dimension along which combination may develop into contrast“.

¹³⁹ У оригиналу: „In order to present two SoAs [= states of affairs, прим аут.] as conflicting, it is indeed necessary that some discontinuity is perceived between them, because two continuous states of affairs may hardly be interpreted as standing in contrast“.

¹⁴⁰ У оригиналу: „[...] contrast implies some discontinuity between the linked SoAs“.

неостварену каузалност или неки сродан однос, то, другим речима, значи прекид очекиваног континуитета; слично томе, и код исправљања, негација једног садржаја и његово замењивање другим такође подразумевају свест о некој алтернативној, могућој али неоствареној реалности; најзад, и код опозитивног контраста, конјункти се везником *a* *раздвајају* како би се супротставили, било као супротни полови на континууму, било као премисе које воде супротним закључцима.

На основу свега овога, мислимо да се појмовни простор који заузимају везници *a*, *али* и *него* може означити као простор *дисконтинуитета*, при чему већи део тог простора заузимају односи који не изражавају само дисконтинуитет него и супротност.

Традиционални појам (праве) супротности одговара дисконтинуитету у епистемичком домену, док дисконтинуитет у домену дискурса обухвата оне типове односа који су по правилу представљали проблем у класификацији, а то су различити типови *a*-конструкција код којих је тешко идентификовати супротност, као и *али*- и *него*-конструкције са конкретизатором *и*. Прелазна природа везника *a* у литератури је, као што смо видели у одељку I.4, одавно уочена. Уобичајено решење у традиционалном приступу било је да се везник *a* класификује као супротни, али да се поједини типови односа које он обележава сматрају саставнима. Осим тога, Стевановић је увео, а различити аутори затим преузели, дистинкцију између (*праве*) *супротности* и *неподударности*, при чему понекад није до краја јасно треба ли неподударност сматрати врстом супротности или не. Термин *неподударност* у начелу је близак терминима *тематски дисконтинуитет* и *дисконтинуитет догађања*, али су ови потоњи прецизнији, јер се под *тематским дисконтинуитетом*, као што смо видели у одељцима III.1.4.1 и III.1.4.2, подразумева не само да су одређени конституенти у координираним клаузама „неподударни“ (тј. некореферентни) већ и да су *тематизовани*, тј. да су по правилу распоређени на почетак, тако да се садржајем клаузе нешто саопштава о њима или у вези са њима. Различити типови дисконтинуитета (у домену дискурса и у епистемичком домену) и однос појмова дисконтинуитета и супротности схематски би се могли представити на следећи начин:

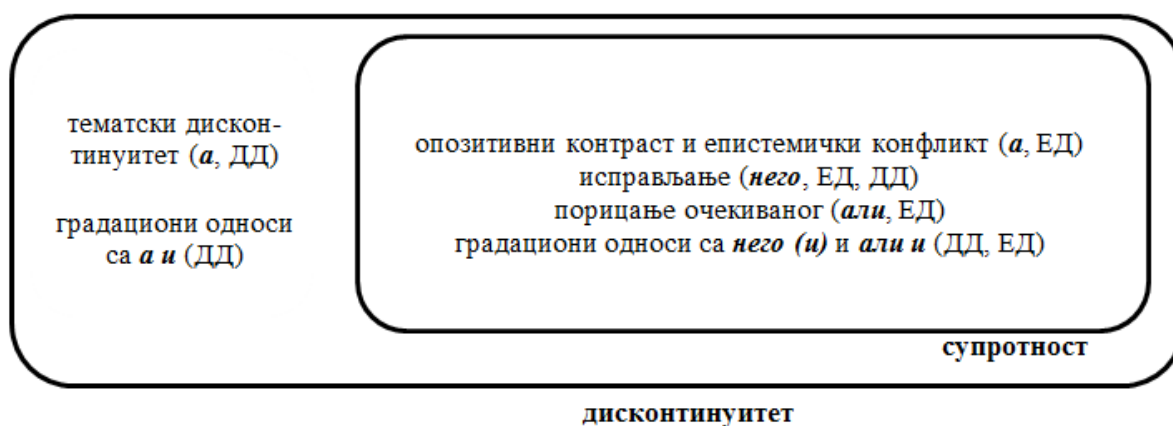

Схема 3. Дисконтинуитет и супротност

Из схеме 3 произлази да би везнике *a*, *али* и *него* – уколико желимо термин који их обједињује – било прецизније звати *везницима дисконтинуитета* него *супротним везницима*. То, међутим, не значи да би такав термин нужно био бољи – термин *супротни везници* чврсто је укореењен, а и део је ширег скупа термина створених по истом моделу (*саставни* : *раставни* : *супротни везници*). Компромисно решење било би да се задржи дистинкција *саставни* : *супротни везници*, али да се унутар супротних везника уведе додатна класификација – на оне који нужно обележавају супротност (*али*, *него*) и оне који могу обележити и супротност и дисконтинуитет без супротности (*a*).

4.2. Простор дисконтинуитета

4.2.1. Типови односа и домени употребе. Дискретна природа простора дисконтинуитета.

Унутар простора дисконтинуитета јасно се, дакле, издвајају две групе различитих односа: (1) супротност, тј. дисконтинуитет у епистемичком домену, као и односи у домену дискурса и домену говорних чинова који представљају проширење одговарајућих односа у епистемичком домену; и (2) дисконтинуитет без супротности.

За обележавање дисконтинуитета без супротности задужен је везник *a*. Везници *али* и *него*, и када имплицирају различите типове градационог односа, увек имплицирају и епистемички дисконтинуитет, тј. супротност. Простор супротности пак организован је око три основна типа односа: опозитивног контраста, исправљања и порицања очекиваног. Истовремено, сваки од ових односа има и своје обележје:

опозитивни контраст везник *a*, исправљање везник *него*, а порицање очекиваног везник *али*.

Распоред везника *a*, *али* и *него* као обележја основних односа у простору дисконтинуитета можемо представити следећом схемом:

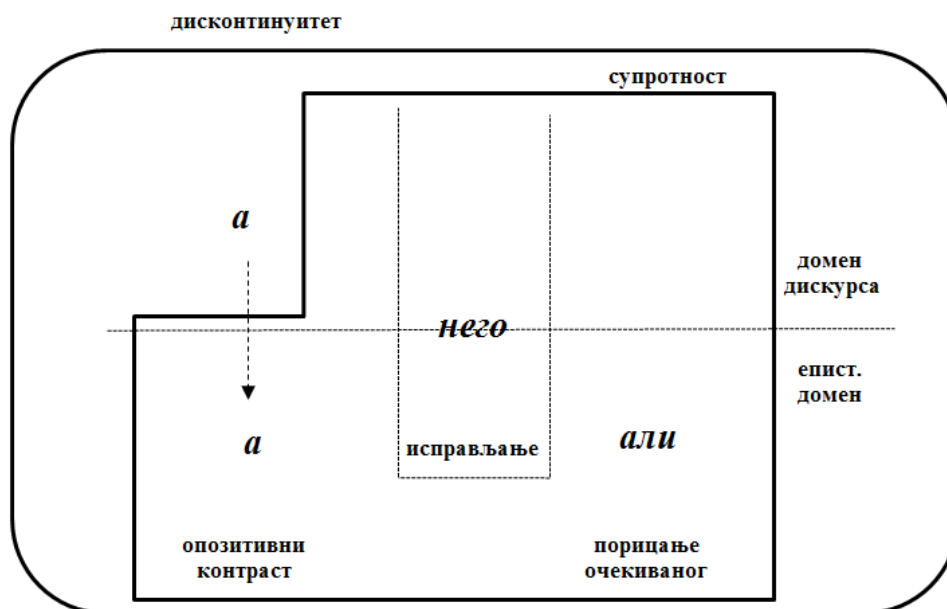

Схема 4. Распоред везника *a*, *али* и *него* као обележја основних типова односа у простору дисконтинуитета

Простор супротности је у схеми 4 нешто другачије организован него онај који је установила К. Маури (2008). Основни распоред је исти – исправљање се у начелу налази између опозитивног контраста и порицања очекиваног, из два разлога. С једне стране, *него*-конструкције су блиске *али*-конструкцијама по томе што и једне и друге нужно подразумевају одбацивање одређеног садржаја. С друге стране, *него*-конструкције су блиске *a*-конструкцијама по томе што се инверзијом првих добија семантички еквивалентан тип других (в. одељак III.1.4.4.2), и што се и исправљањем, као и опозитивним контрастом, успоставља опозиција између супротстављених садржаја (уп. Маури 2008: 124). Међутим, наша схема подразумева и непосредну везу опозитивног контраста и порицања очекиваног. Ово је неопходно, јер је анализа показала да су, бар у неким случајевима изражавања концесивности, *a*- и *али*-конструкције блиске, иако и у таквим случајевима везници *a* и *али* имају различите основне функције и претпостављају различит инференцијални пут од кодираног до намераваног значења (уп. одељак III.1.5.1.2 о везнику *a*).

Наравно, схема 4 је поједностављена, јер три категорије супротности нису хомогене, већ свака има своју унутрашњу структуру, а и дисконтинуитет у домену дискурса се остварује кроз различите типове односа. На крају, ова схема не укључује

домен говорних чинова. У наставку ћемо стога ближе размотрити сваки од везника, као и структуру категорија чије обележје одређени везник представља.

4.2.2. Везник *a*, дисконтинуитет и опозитивни контраст

Везник *a* показује најразноврснију употребу. Основни однос који овај везник обележава – тематски дисконтинуитет – има свој формални израз у тематској опозицији. Овај однос проширује се у два главна правца.

Један правац је онај у ком се тематски дисконтинуитет проширује у дисконтинуитет догађања, дисконтинуитет критеријума или перспективе, обележавање дисконтинуираних премиса у закључивању и илокутивни дисконтинуитет. Дисконтинуитет догађања разликује се од тематског дисконтинуитета по томе што опозицију образују глаголи, па је тешко говорити о темама у правом смислу тог израза, а код дисконтинуитета критеријума или перспективе опозиција је имплицирана, а конјункти су по правилу јединице ниже од клаузе. Обележавање дисконтинуираних премиса пак обично има битне особине тематског дисконтинуитета, али и једну коју основни облик овог односа нема – код обележавања дисконтинуираних премиса не сигнализира се само промена теме, већ и прелаз са једне на другу премису у закључивању, тј. однос релевантан у епистемичком домену.

Други правац је онај у ком се тематским дисконтинуитетом, израженим кроз тематску опозицију, имплицира супротност између садржаја конјунктата: они се разумевају као супротстављени полови континуума или као премисе које воде контрадикторним закључцима, при чему опозиција може остати експлицирана, изражена синтаксичким паралелизмом (тзв. структурни опозитивни контраст), или имплицитна (епистемички опозитивни контраст). Ако се овакав контраст успостави по критеријуму *тврђење / потврђивање : порицање*, са негираним другим конјунктом, реч је о корективном контрасту, који представља инверзију одговарајућих *него*-конструкција. Ако се пак успостављени контраст на основу садржаја конјунктата може разумети као контраст између стварности и неоствареног очекивања, такве *a*-конструкције блиске су одговарајућим *али*-конструкцијама, али се од њих разликују по томе што су усредсређене на контраст, а не на реконструкцију неоствареног очекивања.

Трећи правац је онај у ком слаби значај опозиције засноване на паралелно структурираним конјунктима, а тематски дисконтинуитет се конкретизатором (или другим маркерима додавања) обликује као дисконтинуирано додавање, чиме се

имплицира различита информативна релевантност конјунктата – типично опадајућа, али у неким случајевима и растућа.

Различите типове употребе везника *a* у простору дисконтинуитета представљамо у следећој схеми:

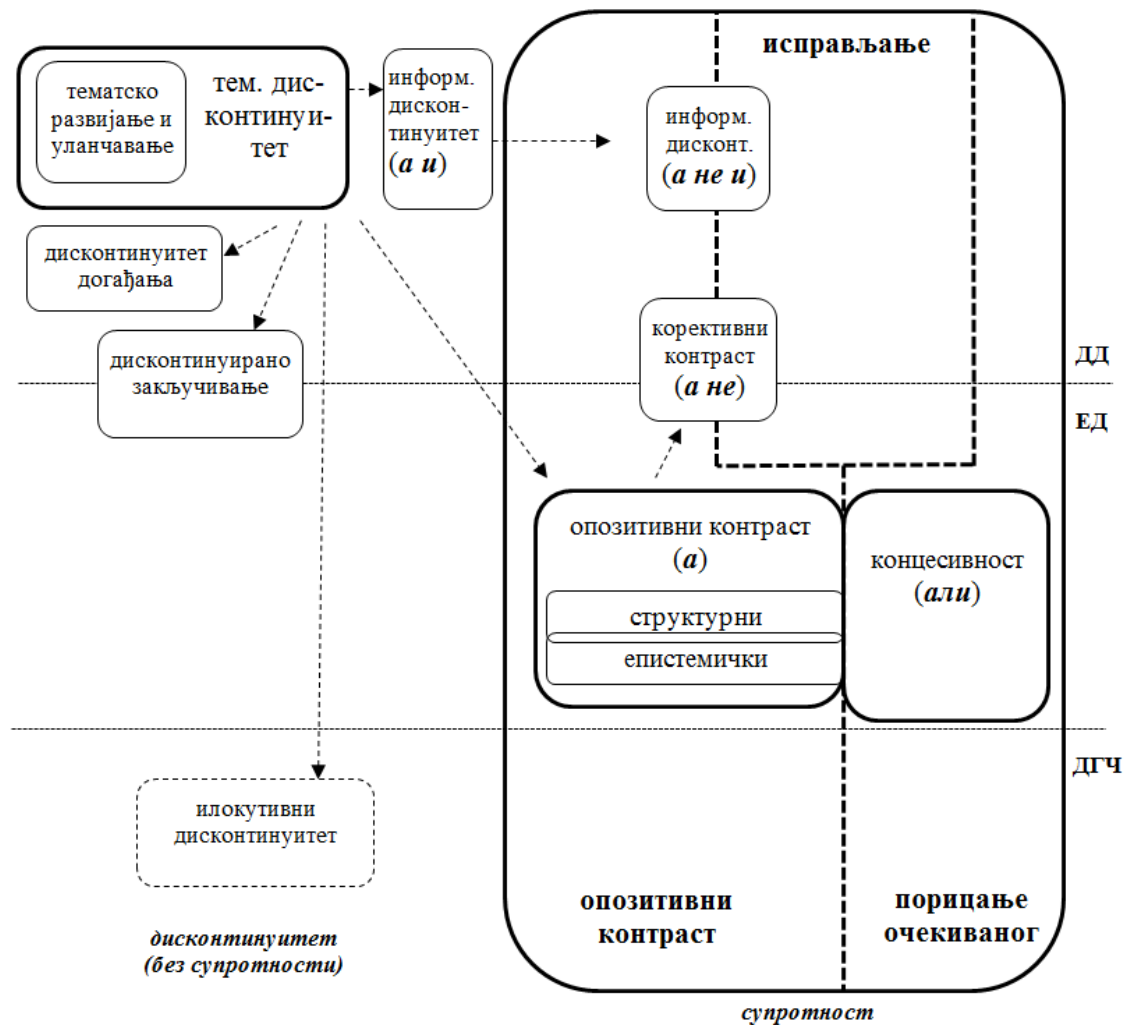

Схема 5. Односи које обележава везник *a* у епистемичком домену, домену дискурса и домену говорних чинова

4.2.3. Везник *али* и порицање очекиваног

Везник *али* кодира однос порицања очекиваног. Типично порицање очекиваног представља концесивност, тј. случајеви неостварене каузалности, условљености, неиспуњене намере и сл. Концесивност се лако проширује у компензативни однос (в. одељке III.2.4.2 и III.2.4.4), као и у различите варијанте прецизирања, које смо

одредили као прецизирање неочекиваног, а свака од ових варијаната порицања очекиваног може се проширити у домен дискурса.

Концесивност је централни појам унутар категорије порицања очекиваног. Не само што компензативност често „израста“ из концесивности, него се и односи прецизирања неочекиваног у неким случајевима могу парафразирати концесивним конструкцијама. Ипак, порицање очекиваног је шири појам, јер парафраза концесивном конструкцијом није увек могућа, а и нису увек све концесивне конструкције једнако прикладне (в. одељак III.2.4.1 и разлику између речце *ипак* и других конкретизатора концесивности при ретроспективном појмовном редоследу). Осим тога, компензативност, а и прецизирање неочекиваног у неким случајевима, имају своје конкретизаторе, који се не би могли одредити као концесивни.

Употребе везника *али* представљамо у следећој схеми (на истој схеми представљамо и односе које обележава везник *него*, пошто он заузима најмањи простор):

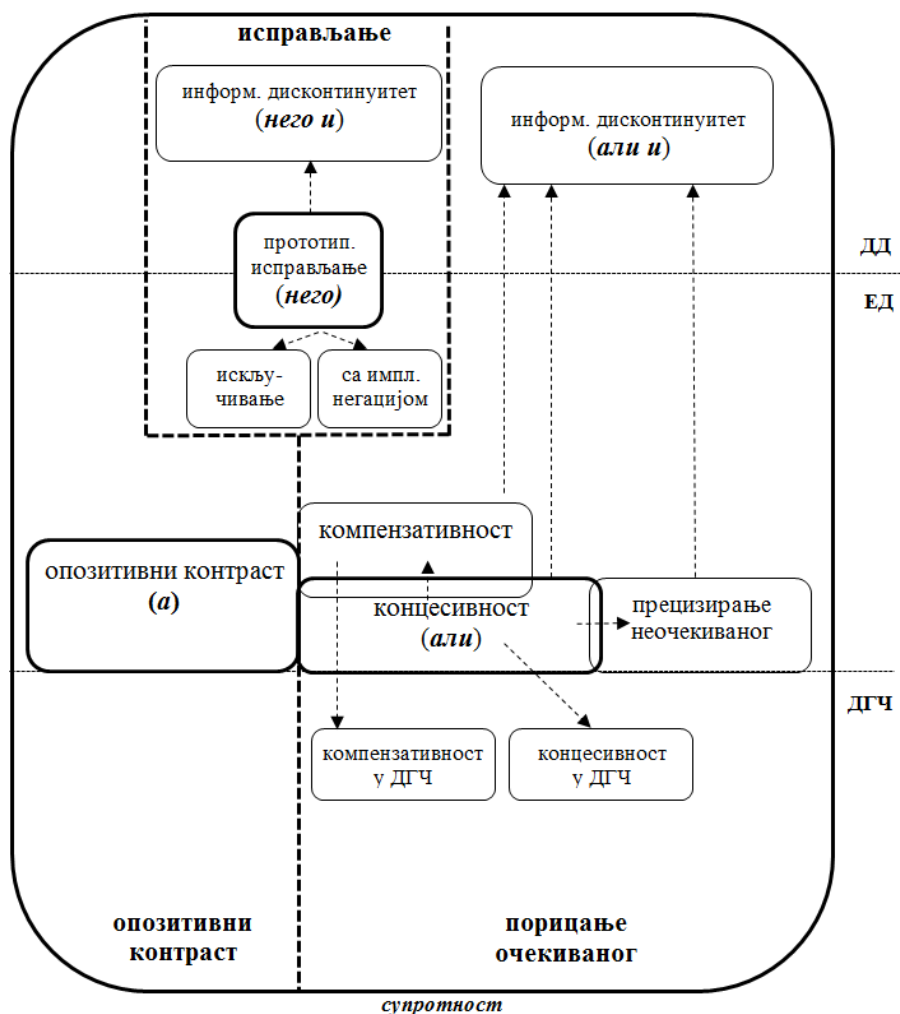

Схема 6. Употребе везника *али* и *него* у простору супротности

4.2.4. Везник *него* и исправљање

Прототипску структуру има и категорија исправљања. Прототипично исправљање – описано у одељку Ш.3.4.1 – представља централну категорију од које се остале, маргиналне не само по (не)типичности него најчешће и по заступљености у нашем корпусу, разликују по томе што немају неко од типичних својстава исправљања или по томе што имају неко од нетипичних својстава. Тако се исправљање са имплицитном негацијом издваја по томе што у првом конјункту нема експлицитне негације, а искључивање по томе што је ограничено на контексте у којима први конјункт подразумева универзалну негативну квантификацију. Најзад, како смо објаснили у одељку Ш.3.4.3, на исправљању почивају и градационе *него*-конструкције, специфичне по томе што је у њиховој интерпретацији доминантан однос који припада домену дискурса, као и по томе што најчешће подразумевају употребу рестриктора *само* у првом конјункту и речце за додавање *и* у другом.

IV. Закључци

1. Садржај поглавља

Како смо у одељцима II.4 и III.4 већ изнели закључке који се тичу структуре простора континуитета одн. дисконтинуитета, остаје да у овом поглављу изнесемо опште закључке који се тичу: (1) односа између простора континуитета и дисконтинуитета, тј. између саставних и супротних везника, те (2) питања за даља истраживања и могућих практичних примена добијених резултата.

2. Континуитет и дисконтинуитет у дискурсу. Саставни и супротни везници.

Традиционална семантичка дистинкција *саставност* : *супротност* није потпуна, јер претпоставља да су односи који нису саставни – супротни, и обрнуто. Наша анализа пак упућује на закључак да је за систем напоредних везника у српском примарна дистинкција *континуитет* : *дисконтинуитет* у дискурсу. Ова дистинкција се у различитим доменама конкретизује кроз различите типове односа; оне важније можемо представити у следећој табели:

Табела 37. Главни фактори континуитета и дисконтинуитета у дискурсу

Главни фактори континуитета у дискурсу	Главни фактори дисконтинуитета у дискурсу
ДС Ситуације се одигравају у исто време Ситуације су (временски) сукцесивне Ситуације су ментално сукцесивне (узроци производе последице, намере се испуњавају итд.)	Узроци не производе очекиване последице, намере се не остварују итд.
ЕД Ситуације су у односу логичке каузалности (из премисе се изводи закључак)	Премисе воде контрадикторним закључцима
ДД Садржаји конјунката се тичу исте теме	Теме су различите
ДГЧ Илокутивна снага коју производи садржај једне клаузе сагласна је са илокутивном снагом или садржајем друге	Илокутивна снага коју производи садржај једне клаузе није сагласна са илокутивном снагом или садржајем друге

Дистинкција *континуитет* : *дисконтинуитет* не поклапа се потпуно са дистинкцијом *саставност* : *супротност* – саставност се у начелу може изједначити са континуитетом, али је дисконтинуитет шири појам од супротности. Дисконтинуитет без супротности представља сиву зону, између континуитета, тј. саставности, с једне стране, и супротности с друге, и обухвата управо оне употребе везника *a* које у класификацијама стварају највише проблема. Ово подручје у већини језика покрива општи саставни везник типа *и*, па отуд тенденција да се дистинкција *континуитет* : *дисконтинуитет* изједначи са дистинкцијом *саставно* : *супротно*, тј. да се саставности прикључи и дисконтинуитет без супротности.

Границу између континуитета и дисконтинуитета илуструју случајеви у којима се везник *a* може заменити везником *и* (уп. примере из одељка III.1.4.1: *Све је то дошло са истока, a / и зове се воскресеније антике; Мати чисто суревњива на ту лудост те Софкине тетке a / и своје сестре*). Иако је замена у таквим случајевима могућа, везником *и* истиче се континуитет, и то као неутрално додавање, док се везником *a* истиче дисконтинуитет (догађања или перспективе).

Осим што саставни везници обележавају различите врсте континуитета, а супротни различите врсте дисконтинуитета, уочава се још једна разлика на прагматичком плану. Односи које имплицирају саставни везници често су одређени различитим граматичким факторима (уп. значај глаголског вида за симултану одн. сукцесивну интерпретацију, модализованости предиката за имплицирање закључности и сл.) и општим семантичким механизмима као што су метонимијско или метафоричко проширење. За разлику од тога, у интерпретацији конструкција са супротним везницима нема овакве предвидивости.

Други извор проблема у традиционалном приступу резултат је две (имплицитне) претпоставке. Једна је да су различита значења распоређена само у једној димензији, па ако се може идентификовати сукцесивност или каузалност, онда однос мора бити саставни, а ако се може идентификовати несагласност или неочекиваност, онда мора бити супротни. Друга је да је однос који обележава везник однос између *реченица*, тј. да реченице као такве стоје у одређеном односу, да тај однос мање-више нужно проистиче из њихових садржаја, а везник га углавном само експлицира (уп. Стевановићево виђење везника као „спољних знакова унутрашње везе међу реченицама“, без обзира на то што и сам Стевановић у анализама конкретних примера уочава значај везника за интерпретацију исказа, уп. одељак III.1.2).

У овом раду пошли смо од претпоставке да се везници употребљавају у различитим доменима, при чему, уопштено, саставни везници имплицирају континуитет у домену у ком су употребљени (то је типично домен садржаја, али се њихова употреба проширује и у друге домене), а супротни везници дисконтинуитет у домену у ком су употребљени (што је типично, у зависности од везника, домен дискурса (*а*), епистемички домен (*али*) или и домен дискурса и епистемички домен (*него*), при чему и супротни везници проширују употребу у друге домене, изузев домена садржаја, у ком се по дефиницији не могу употребити). На тај начин се од различитих типова односа који могу постојати између два конјункта употребом везника истиче одређени тип односа у одређеном домену, али се не искључују нужно други односи у другим доменима.

Тако се, рецимо, између садржаја клауза *Ваза је пала* и *Није се разбила* могу идентификовати континуитет у домену садржаја (временска и ментална сукцесивност), дисконтинуитет у епистемичком домену (концесивност или само епистемички контраст) и тематски континуитет у домену дискурса. Различитим везницима интерпретација се усмерава ка конкретном односу у једном од домена, чиме се не искључују нужно други односи, нарочито не односи у другим доменима. Везници, дакле, не служе томе да изразе већ постојећи и унапред задати семантички однос између конјунката, него да усмере нашу интерпретацију тог односа у одређеном правцу, при чему поменути однос никад није (само) однос између *реченица* (или речи/синтагми), него однос између садржаја који су по правилу богатији од онога што би био пропозициони садржај координираних клауза (или јединица нижег реда). Стога везници нису израз односа између конјунката, већ средство којим се тај однос (често и пресудно) обликује.

Наши резултати разликују се од традиционалних класификација и по третману градационих односа. Показали смо, сматрамо, да се градациони односи могу изразити конструкцијама са свим испитиваним везницима, а не само онима који се уобичајено издвајају у граматицама (*не само... него и, а камоли/некмоли да*). Свим овим односима заједничко је да имплицирају однос у домену дискурса и да други конјункт типично садржи речцу *и*, којом се одређени садржај посебно истиче и додаје одређеном садржају првог конјункта, али међу њима постоје разлике које проистичу из различитих основних функција које сваки везник има; стога сматрамо да градационе односе не треба посматрати независно од основне дистинкције *континуитет* : *дисконтинуитет* и издвајати у посебан тип, одвојен од саставних и супротних односа,

већ да постоје саставни градациони односи и супротни градациони односи, у зависности од тога који се основни однос имплицира одређеним везником.

Најзад, кад је реч о основној граматичкој функцији напоредних везника, треба истаћи да смо и међу саставним и међу супротним односима идентификовали типове у којима конјункти нису сасвим једнаке проминентности, што се види по томе што су функционално врло блиски ако не и еквивалентни одговарајућим субординативним конструкцијама (код саставних везника: композициона сукцесивност у ДД, односи типа разлог за ГЧ – ГЧ или експлицирање услова за ГЧ – ГЧ; код супротних везника: прецизирање са *a da* у ДД/ЕД, или односи типа ограда – ГЧ и одштета – ЧПО, са везником *али* у ДГЧ). Овакви случајеви, који су на прелазу између функционалне симетрије и функционалне асиметрије, потврђују претпоставке когнитивних и функционалних приступа о томе да је и дистинкцију *координација : субординација*, као и многе друге теоријске дистинкције, оправдано посматрати као континуум, а не као строгу дихотомију.

3. Могуће примене добијених резултата и питања за даља истраживања

На истраживачком плану, основна корист од овог истраживања је у томе што се модел примењен овде може искористити и за анализу употребе других саставних и супротних везника, као и раставних, чиме би се добио комплетнији опис семантике напоредних односа.

Осим тога, теорију домена могуће је, бар у начелу, применити и у анализи употребе зависних везника у српском, пре свега оних који имплицирају различите врсте прилошких значења, при чему теоријско-методолошки део овог рада може бити, сматрамо, добра полазна основа.

Кад је реч о практичним применама, добијени опис може послужити као теоријски основ на ком би се израдили различити типови вежби намењених онима који уче српски језик као страни. Како је у литератури већ констатовано (в. III.1.2), студенти српског као страног (нарочито ако им први језик није словенски) тешко овладавају употребом везника *a*, а овоме бисмо додали да, како већина језика нема ни напоредни везник специјализован за сукцесивност попут *na*, нити алтернативни општи саставни везник као што је *te*, и дистинкције *u : na* и *u : te* јесу потенцијални проблем за говорнике српског као страног језика. Наравно, на почетним нивоима учења ове дистинкције су маргинално питање, али на вишим нивоима постају важне.

Библиографија

Цитирана литература

- Ајановић 1954:** М. Ајановић, „’Независно’ сложене реченице и однос простих реченица у њима“, *Наш језик*, V/3–4, 134–147, V/5–6, 206–221, V/7–8, 278–291.
- Анскомбр/Дикро 1977:** Jean-Claude Anscombe, Oswald Ducrot, „Deux *mais* en Français?“, *Lingua*, 43, 23–40.
- Арсенијевић 2011:** Boban Arsenijević, „Serbo-Croatian coordinative conjunctions at the syntax-semantics interface“, *The Linguistic Review*, 28, 175–206.
- Атлас 1996:** Jay David Atlas, „’Only’ Noun Phrases, Pseudo-Negative Generalized Quantifiers, Negative Polarity Items, and Monotonicity“, *Journal of Semantics*, 13/4, 265–328.
- Бабић 2001:** Milanka Babić, „Odnos afirmacije i negacije u jednom tipu retoričkog pitanja“, *Književnost i jezik*, XLVIII, 3–4, 39–49.
- Барић и др. 1997:** Eugenija Barić, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika, *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Бах 1999:** Kent Bach, „The myth of conventional implicature“, *Linguistics and Philosophy*, 22, 327–366.
- Белић 1954:** Александар Белић, „О сложеним реченицама и сродним појавама“, *Наш језик*, V/5–6, 227–234, V/7–8, 297–305.
- Белић 1998:** Александар Белић, *Општа лингвистика: о језичкој природи и језичком развоју*, књ. I–II, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Белошопкова 1989:** Вера Арсеньевна Белошопкова (ред.), *Современный русский язык*, Москва: Высшая школа.
- Блејкмор 1987:** Diane Blakemore, *Semantic Constraints on Relevance*, Oxford: Blackwell.
- Блејкмор 2002:** Diane Blakemore, *Relevance and linguistic meaning: semantics and pragmatics of discourse markers*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Блејкмор/Карстон 2005:** Diane Blakemore, Robyn Carston, „The pragmatics of sentential coordination with *and*“, *Lingua*, 115, 569–589.
- Браун 1968:** Wayles Browne, „Srpskohrvatske enklitike i teorija transformacione gramatike“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XI, 25–30.
- Браун 1972:** Wayles Browne, „Conjoined questions and the limitation on English surface structure“, *Linguistic Inquiry*, 3, 223–226.
- Браун 1993:** Wayles Browne, „Serbo-Croat“, [у књизи] Bernard Comrie, Greville Corbett (eds.), *The Slavonic Languages*, London, New York: Routledge, 306–387.
- Браун/Алт 2004:** Wayles Browne, Theresa Alt, *A Handbook of Bosnian, Serbian, and Croatian*, SEELRC.
- Браун/Левинсон 1978:** Penelope Brown, Stephen C. Levinson, „Universals and language usage: politeness phenomena“, [у књизи] Esther N. Goody (ed.), *Questions and politeness*, Cambridge: Cambridge University Press, 56–311.
- Браун/Левинсон 1987:** Penelope, Brown, Stephen C. Levinson, *Politeness: Some Universals in Language Usage*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Вилсон/Спербер 2004:** Deirdre Wilson, Dan Sperber, „Relevance theory“, [у књизи] Laurence R. Horn and Gregory Ward (eds.), *The Handbook of Pragmatics*, Oxford: Blackwell, 607–632.

- Вимер/Врдољак 2011а:** Björn Wiemer, Ivana Vrdoljak, „Evidenzielle Partikeln vs. Satzadverbien im Serbisch-Kroatischen und Slovenischen (Teil I – ein Forschungsbericht)“, *Die Welt der Slaven*, LVI, 100–130.
- Вимер/Врдољак 2011б:** Björn Wiemer, Ivana Vrdoljak, „Evidenzielle Partikeln vs. Satzadverbien im Serbisch-Kroatischen und Slovenischen (Teil II – Auswertung eines Forschungsberichts)“, *Die Welt der Slaven*, LVI, 360–383.
- Вукић 2009:** Маја Вукић, „Темпорални конкретизатори уз адверзативне везнике у српском језику“, *Српски језик*, XIV/1–2, 221–249.
- Гивон 1983:** Talmy Givón, „Introduction“, [у књизи] Talmy Givón (ed.), *Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-language Study*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 5–41.
- Гивон 1985:** Talmy Givón, „Iconicity, Isomorphism, and Non-arbitrary coding in Syntax“, [у књизи] John Haiman (ed.), *Iconicity in Syntax*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 187–220.
- Гивон 1990:** Talmy Givón, *Syntax: a functional-typological introduction, vol. II*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Глигорић 2013:** Igor Marko Gligorić, „Veznici i njihov gramatički položaj“, *Lahor*, 16, 121–142.
- Грајс 1989:** Herbert Paul Grice, *Studies in the way of words*, Cambridge: Harvard University Press.
- Грибанова 2009:** Vera Gribanova, „Structural adjacency and the typology of interrogative interpretations“, *Linguistic Inquiry*, 40, 133–154.
- Гроховски 1980:** Maciej Grochowski, *Pojęcie celu: studia semantyczne*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Дик 1968:** Simon C. Dik, *Coordination: its Implications for the theory of General Linguistics*, Amsterdam: North-Holland Publishing Company.
- Ђорђевић 1886:** Јован Ђорђевић, *Латинско-српски речник*, Београд: Краљевско-српска државна штампарија.
- Ђорђевић 1983 [1922]:** Тихомир Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, Београд: Просвета.
- Еванс 2007:** Вувиан Evans, „How we conceptualize time: language, meaning and temporal condition“, [у књизи] Вувиан Evans, Benjamin K. Bergen and Jörg Zinken (eds.), *The Cognitive Linguistics Reader*, London, Oakville: Equinox, 733–765.
- ЕРСЈ:** *Етимолошки речник српског језика*, 1–. Београд: САНУ, Институт за српски језик, 2003–.
- Жежељ 1938:** Андра Жежељ, *Грамматика за II разред*, Београд: Геца Кон.
- Зима 1880:** Лука Зима, *Figure и našet narodnom pjesništvu s njihovom teorijom*, Zagreb: JAZU.
- Ивић 1954:** Милка Ивић, *Значења српскохрватског инструментала и њихов развој*, Београд: САН, Институт за српски језик.
- Ивић 1983:** Milka Ivić, „Načini na koje slovenski glagol ovremenjuje ponavljaju radnju“, [у књизи] *Lingvistički ogledi*, Beograd: Prosveta (Biblioteka XX vek), 37–56.
- Ивић и др. 2004:** Павле Ивић, Иван Клајн, Митар Пешикан, Бранислав Брборић, *Српски језички приручник*, Београд: Београдска књига.
- Јасинска 2010:** Katja Jasinskaja, „Corrective contrast in Russian, in contrast“, *Oslo Studies in Language*, 2, 2, 433–466.
- Јасинска/Зеват 2008:** Katja JasinskajaHenk Zeevat, „Explaining additive, adversative and contrast marking in Russian and English“, *Revue de Sémantique et Pragmatique*, 24, 65–91.
- Јасинска/Зеват 2009:** Katja Jasinskaja, Henk Zeevat, „Explaining conjunction systems: Russian, English, German“, [у књизи] Arndt Riester and Torgrim Solstad (eds.), *Proceedings of Sinn und Bedeutung 13, volume 5 of SinSpeC. Working Papers of the SFB 732*, Stuttgart: University of Stuttgart.

- Јовановић 2005:** Јелена Јовановић, „Конексија и конјункција – два типа везничких функција“, *Српски језик*, X/1–2, 301–317.
- Јукер 1993:** Andreas H. Jucker, „The discourse marker well: A relevance-theoretic account“, *Journal of Pragmatics*, 19, 435–452.
- Карстон 2002:** Robyn Carston, *Thoughts and Utterances: The Pragmatics of Explicit Communication*, Oxford: Blackwell.
- Катићић 1986:** Radoslav Katičić, *Sintaksa hrvatskog književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, Zagreb: JAZU, Globus.
- Кашић 1962–1963:** Јован Кашић, „Систем копулативних везника И, ПА, ТЕ у српскохрватском књижевном језику“, *Годишњак Филозофског факултета*, 7, 111–119.
- Кашић 1975:** Јован Кашић, „Употреба независних везника у савременом књижевном језику“, *Књижевност и језик*, XXII/1, 60–72.
- Келер 2002:** Andrew Kehler, *Coherence, reference and the theory of grammar*, Stanford: Center for the Study of Language and information.
- Китис 2000:** Eliza Kitis, „Connectives and frame theory: the case of hypotextual antinomial 'and'“, *Pragmatics and Cognition*, 8/2, 357–409.
- Кларк 2013:** Billy Clark, *Relevance Theory*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Кликовац 2004:** Duška Klikovac, *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Кликовац 2006:** Duška Klikovac, *Semantika predloga*, Beograd: Filološki fakultet.
- Кликовац 2012:** Душка Кликовац, „О интерпункцијском знаку три тачке (тротачки)“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 41/3, 63–92.
- Ковачевић 1998:** Милош Ковачевић, *Синтакса сложене реченице у српском језику*, Београд: Друштво „Рашка школа“.
- Ковачевић 2000а:** Милош Ковачевић, „Конкурентност простих независних везника и везника са обавезним конкретизатором у српском језику“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 29/1, 97–111.
- Ковачевић 2000б:** Милош Ковачевић, *Стилистика и граматика стилских фигура*, Крагујевац: Кантакузин.
- Ковачевић 2002:** Милош Ковачевић, „О једном експресивном типу сложене реченице с временским значењем у наративном дискурсу“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 32/1, 115–129.
- Ковачевић 2004:** Милош Ковачевић, „Отворена питања конструкција с везником *било*“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 34/1, 125–140.
- Ковачевић 2007:** Милош Ковачевић, „О структурно-семантичким особеностима реторичког питања“, *Српски језик*, XII, 1–2, 69–95.
- Ковачевић 2011:** Милош Ковачевић, „О неким структурним и нормативним питањима координираних синтагми“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 115–131.
- Ковачевић 2012а:** Милош Ковачевић, „Колизивна рестриктивна и градиациона „само“ у савременом српском језику“, [у књизи] *Хоризонти и предели на јужнословјанским језицима: сборник, посветен на 65-годишнината на доцент д-р Славка Величкова*, Пловдив: Универзитетско издателство „Паисий Хилендарски“, 175–190.
- Ковачевић 2012б:** Милош Ковачевић, *Узрочно семантичко поље*, Београд: Јасен.
- Копечни 1980:** *Etymologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena. Svazek 2. Spojky, částice, zájmena a zájmenná adverbia*, Praha: Československá akademie věd.
- Корбет 1983:** Greville Corbett, „Slaganje predikata sa više subjekata u srpskohrvatskom jeziku“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/1, 93–102.
- Крајишник 2011:** Весна Крајишник, „Проблеми у настави везника и везничких конструкција“, *Српски језик*, XVI, 627–636.

- Крисман 2006:** Berthold Crismann, „Coordination“ [у књизи], *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Elsevier, 183–196.
- Кунцман-Милер 1988:** Barbara [Bärbel] Kunzmann-Müller, „Adversative Konnektive im Serbokroatischen, Slowenischen und im Deutschen. Eine konfrontative Studie“, [у књизи] В. Kunzmann-Müller (Hsg.), *Konfrontative Untersuchungen zu Funktionswörtern*, Berlin: Akademie der Wissenschaften der DDR, 1–106.
- Лабов 1973:** William Labov, „The boundaries of words and their meanings“, [у књизи] Charles James N. Bailey and Roger W. Shuy (eds.), *New Ways of Analyzing Variation in English*, Washington, DC: Georgetown University Press, 340–373.
- Ланакер 1987:** Ronald W. Langacker, *Foundations of Cognitive Grammar, vol. 1: theoretical prerequisites*, Stanford: California University Press.
- Ланакер 2014 [2007]:** Ronald W. Langacker, „Когнитивна граматика“, [у књизи] Катарина Расулић, Д. Кликовац (ур.), *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике.*, Београд: Филолошки факултет, 185–240.
- Ланг 1984:** Ewald Lang, *The semantics of coordination*, Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ланг 2000:** Ewald Lang, „Adversative Connectors on Distinct Levels of Discourse: A re-examination of Eve Sweetser's three-level approach“, [у књизи] Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, Berlin, New York: Mouton De Gruyter, 235–256.
- Левинсон 1983:** Stephen C. Levinson, *Pragmatics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Лејзерсон 1995:** Peter Laserson, *Plurality, conjunction, and events*, Dordrecht, Boston: Kluwer Academic Publishers.
- Лејкоф 1971:** Robin Lakoff, „If's, and's and but's about conjunction“, [у књизи] Charles J. Fillmore and Terence D. Langendoen (eds.), *Studies in linguistic semantics*, New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc., 115–151.
- Лејкоф 1987:** George Lakoff, *Women, Fire, and Dangerous Things*, Chicago: University of Chicago Press.
- Лејкоф/Цонсон 1980:** George Lakoff, Mark Johnson, *Metaphors we live by*, Chicago: University of Chicago Press.
- Лескин 1900:** August Leskien, „Die Entwicklung serbischer Sätze mit te von Parataxis zu Syntaxis“, *Archiv für slavische Philologie*, 22, 1–6.
- Ломпар 2005:** Весна Ломпар, *Систематизација врста речи и њихових категорија у сербокроатистичким граматикама* (докторска дисертација), Универзитет у Београду, Филолошки факултет.
- Мајер 2000:** Paul Georg Meyer, „The relevance of causality“, [у књизи] Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin; New York: Mouton de Gruyter, 9–33.
- Ман/ Томпсон 1988:** William C. Mann, Sandra A. Thompson, „Rhetorical structure theory: Toward a functional theory of text organization“, *Text*, 8, 243–281.
- Маљчуков 2004:** Andrej Malchukov, „Towards a Semantic Typology of Adversative and Contrast Marking“, *Journal of Semantics*, 21, 177–198.
- Маретић 1887–1888:** Tomislav Maretić, „Veznici u slovenskijem jezicima“, *Rad JAZU*, XVIII, 76–150; XXI, 161–128; XXII, 151–180; XXIII, 151–177.
- Маретић 1963:** Tomislav Maretić, *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Марковић 2011:** Александра Марковић, „Речца *нак* у српском језику“, *Српски језик*, XVI, 559–578.

- Маури 2008:** Caterina Mauri, *Coordination relations in the languages of Europe and beyond*, Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- Милошевић 1985:** Ксенија Милошевић, „Аспектуално-темпоралне конфигурације у систему сложених реченица са каузалном клаузом“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 14/1, 21–35.
- Милошевић 1986:** Ксенија Милошевић, „Језички и ванјезички сигнали каузалне зависности између простих реченица у сложеној“, *Књижевни језик*, XV/3, 280–296.
- Михајловић 1979:** Младен Михајловић, *Kontrastivna analiza sindetske paratakse u engleskom i srpskohrvatskom jeziku* (докторска дисертација), Univerzitet u Beogradu, Filološki fakultet.
- Михајловић 1981:** Младен Михајловић, „Prevođenje naporednog veznika *a* na engleski jezik“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 11/3, 89–98.
- Михајловић 1982:** Младен Михајловић, „Naporedni veznici kao vrsta reči u anglističkoj i srpskohrvatskoj lingvističkoj tradiciji“, *Анали Филолошког факултета*, 14, 47–77.
- Михајловић 1983:** Младен Михајловић, „О sinonimiji adverbzivnih veznika u srpskohrvatskom jeziku“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 12/ 1, 189–194.
- Мишковић Луковић 2006:** Миљана Мишковић Луковић, *Semantika i pragmatika iskaza. Markeri diskursa u engleskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.
- Мразовић 2009:** Pavica Mrazović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Sremski Karlovci, Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Мунен 1996 [1985]:** Žorž Munen, *Istorija lingvistike*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Мусић 1900:** August Musić, „Rečenice s konjunkcijom *da* u hrvatskom jeziku“, *Rad JAZU*, LIII, 1–125.
- Нордман / Де Блејзер 2000:** Leo Noordman, Femke De Blijzer, „On the processing of causal relations“, [у књизи] Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 35–56.
- Нот 2001:** Alistair Knott, „Semantic and pragmatic relations and their intended effects“, [у књизи] Ted Sanders, Joost Schilperoord and Wilbert Spooren (eds.), *Text Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 127–152.
- П1960:** *Правопис српскохрватскога књижевног језика са правописним речником*. Нови Сад, Загреб: Матица српска, Матица Хрватска.
- П1993:** *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- П2010:** *Правопис српскога језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Павловић 2013:** Слободан Павловић, „Иконичност у старосрпској синтакси“, [у књизи] *Узроци и механизми синтаксичких промена у српском језику*, Нови Сад, Сремски Карловци: Издавачка књијарница Зорана Стојановића, 139–172.
- Павловић 2014а:** Слободан Павловић, „Саставне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века“, *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, LVII/1, 7–29.
- Павловић 2014б:** Слободан Павловић, „Супротне напоредносложене реченице у српском језику XII–XV века“, *Јужнословенски филолог*, LXX, 111–136.
- Палић 2007:** Ismail Palić, *Sintaksa i semantika načina*, Sarajevo: Bookline.
- Пандер Мат / Сандерс 2000:** Henk Pander Maat, Ted E. Sanders, „Domains of use or subjectivity? The distribution of three Dutch causal connectives“, [у књизи] Elizabeth Couper-Kuhlen, Bernd Kortmann (eds.), *Cause, Condition, Concession, Contrast: Cognitive and Discourse Perspectives*, Berlin, New York: Моутон de Gruyter, 57–82.
- Пешковски 2001 [1956]:** Александр Матвеевич Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва: Языки славянской культуры.

- Пипер 2009:** Предраг Пипер, „О семантичкој категорији степена у српској сложеној реченици“, *Јужнословенски филолог*, LXV, 65–87.
- Пипер и др. 2005:** Предраг Пипер, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић, *Синтакса савременога српског језика. Проста реченица*, Београд: Институт за српски језик, Београдска књига, Матица српска.
- Пипер/Клајн 2013:** Предраг Пипер, Иван Клајн, *Нормативна граматика српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- Поповић 1972–1973:** Љубомир Поповић, „О начинским реченицама с везником (а) да“, *Наш језик*, XIX/2–3, 155–164.
- Поповић 1977:** Ljubomir Popović, „Složene rečenice za negiranje realizovanosti neke uzročno-posledične veze“, *Književnost i jezik*, XXIV/4, 379–392.
- Поповић 1979:** Ljubomir Popović, „Namerne rečenice u funkciji naporednih“, *Književnost i jezik*, XXIV/1, 154–163.
- Поповић 1996:** Љубомир Поповић, „Интегрални приступ комуникативним реченицама“, *Књижевност и језик*, XLIV/1–2, 1–41.
- Поповић 1997–2000:** Љубомир Поповић, „Комуникативно-граматичка анализа реченице“, *Свет речи*, 2–12.
- Поповић 2002:** Ljubomir Popović, „Informativna struktura rečeničnih modela“, *Књижевност и језик*, XLIX/3–4, 213–240.
- Поповић 2003:** Ljubomir Popović, „Heterofunkcionalna koordinacija“, *Књижевност и језик*, 50/1–3, 1–54.
- Поповић 2004:** Љубомир Поповић, *Ред речи у реченици*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.
- Поповић 2008:** Љубомир Поповић, „Синтакса“, [у књизи] Ж. Станојчић, Љ. Поповић, *Граматика српског језика*, Београд: Завод за уџбенике, 204–384.
- Прањковић 1982:** Ivo Pranjković, *Sintaktička jukstapozicija u hrvatskome književnom jeziku* (doktorska disertacija), Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Прањковић 1984:** Ivo Pranjković, *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: Liber.
- Прањковић 2001:** Ivo Pranjković, „Gradacijske rečenice“, [у књизи] *Druga hrvatska skladnja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 53–58.
- Прањковић 2002:** Ivo Pranjković, „Rečenice s veznikom te“, [у књизи] *Hrvatska skladnja: rasprave iz sintakse hrvatskog standardnog jezika*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 71–82.
- Рамат 2006:** Paolo Ramat, „Negation“, [у књизи] К. Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, Elsevier.
- Расулић 2004:** Katarina Rasulić, *Jezik i prostorno iskustvo*, Beograd: Filološki fakultet.
- Расулић/Кликовац 2014:** Катарина Расулић, Душка Кликовац (ур.), *Језик и сазнање. Хрестоматија из когнитивне лингвистике*, Београд: Филолошки факултет.
- Ристић 1999а:** Стана Ристић, „Когнитивне јединице у значењској структури партикуле САМО“, [у књизи] Стана Ристић, Милана Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање: студија из лексичке семантике*, Београд: Филолошки факултет, 140–146.
- Ристић 1999б:** Стана Ристић, „Партикула САМО у светлу теорије интегралног описа“, [у књизи] Стана Ристић, Милана Радић-Дугоњић, *Реч. Смисао. Сазнање: студија из лексичке семантике*, Београд: Филолошки факултет, 128–139.
- РЈАЗУ:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–XXIII, Zagreb: JAZU, 1880–1976.
- РМС:** *Речник српскохрватскога књижевног језика*, I–VI, Нови Сад (– Загреб): Матица српска (– Матица хрватска), 1967–1976.
- Рос 1967:** John Robert Ross, *Constraints on Variables in Syntax* (PhD thesis), MIT.

- Рош 1978:** Eleanor Rosch, „Principles of Categorization“, [у књизи] Eleanor Rosch and Barbara B. Lloyd (eds.), *Cognition and Categorization*, Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 27–48.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, I–, Београд: САНУ, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска, 2007.
- Свитсер 1990:** Eve Sweetser, *From etymology to pragmatics: metaphorical and cultural aspects of semantic structure*, Cambridge England, New York: Cambridge University Press.
- Сандерс и др. 1992:** Ted Sanders, Wilbert P. Spooren, Leo M.Noordman, „Toward a taxonomy of coherence relations“, *Discourse Processes*, 15, 1–35.
- Серл 1969:** John R. Searle, *Speech acts: an essay in the philosophy of language*, London: Cambridge University Press.
- Силић 1984:** Josip Silić, *Od rečenice do teksta*, Zagreb: Liber.
- Силић/Прањковић 2007:** Josip Silić, Ivo Pranjković, *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Скок 1971:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Сладојевић 1966:** Петар Ч. Сладојевић, *О основним временским категоријама употребе глаголских облика у српскохрватском језику*, Београд: Научна књига.
- Спербер/Вилсон 1986:** Dan Sperber, Deirdre Wilson, *Relevance: communication and cognition*, Oxford: Blackwell.
- Спербер/Вилсон 1995:** Dan Sperber, Deirdre Wilson, *Relevance: communication and cognition*, Oxford: Blackwell.
- Стевановић 1964:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Београд: Научна књига.
- Стевановић 1969а:** Михаило Стевановић, „Карактер значења везника као спољних знака унутарње везе међу реченицама“, *Јужнословенски филолог*, XXVIII/1–2, 75–106.
- Стевановић 1969б:** Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик II*, Београд: Научна књига.
- Стевовић 1955а:** Игрутин Стевовић, „Независне реченице (паратакса). Њихово одређивање и њихова класификација.“, *Књижевност и језик у школи*, II/2, 116–138.
- Стевовић 1955б:** Игрутин Стевовић, „Независне реченице (паратакса). Њихово одређивање и њихова класификација. (Наставак)“, *Књижевност и језик у школи*, II/3, 188–211.
- Танасић 2006:** Срето Танасић, „Упрошћавање везничких скупова у сложеној реченици у српском језику“, *Јужнословенски филолог*, LXII, 53–71.
- Танасић 2012а:** Срето Танасић, „Зависне контрастне реченице“, [у књизи], *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига, 195–210.
- Танасић 2012б:** Срето Танасић, „О координираној вези зависних клауза у сложеној реченици“, [у књизи], *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига, 111–126.
- Танасић 2012в:** Срето Танасић, „Супротне реченице с везницима *него* и *већ*“, [у књизи], *Из синтаксе српске реченице*, Београд: Београдска књига, Институт за српски језик САНУ, 166–180.
- Танасић 2013а:** Срето Танасић, „Временско и узрочно значење везника *пошто* у савременом српском језику“, *Јужнословенски филолог*, LXIX, 319–334.
- Танасић 2013б:** Срето Танасић, „Слагање везника и партикула у координираним конструкцијама“, *Зборник Матице српске за славистику*, 83, 229–241.
- Тејлор 2003:** John R. Taylor, *Linguistic Categorization*, Oxford: Oxford University Press (2nd edition).
- Ћупић 1980:** Драго Ћупић, „Једна непотпуна синтагматска детерминација“, *Наш језик*, XXIV/3, 169–172.

- Френкс/Вилер-Голд 2014:** Steven Franks, Jana Willer-Gold, „Agreement Strategies with Conjoined Subjects in Croatian“, [у књизи] Jacek Witkoś and Sylwester Jaworski (eds.), *New Insights into Slavic Linguistics*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 91–114.
- Хајман 1985а:** John Haiman (ed.), *Iconicity in Syntax*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Хајман 1985б:** John Haiman, *Natural Syntax*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Хаспелмат 2004а:** Martin Haspelmath (ed.), *Coordinating constructions*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Хаспелмат 2004б:** Martin Haspelmath, „Coordinating constructions: an overview“, [у књизи] М. Haspelmath (ed.), *Coordinating constructions*, Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 3–39.
- Хаспелмат 2005:** Martin Haspelmath, „Nominal and Verbal Conjunction“, [у књизи] Martin Haspelmath (ed.), *The World Atlas of Language Structures*, Oxford: Oxford University Press, 262–265.
- Хаспелмат 2007:** Martin Haspelmath, „Coordination“, [у књизи] Т. Shopen (ed.), *Language Typology and Syntactic Description, vol. II: Complex Constructions*, 1–51.
- Херартс 2010:** Dirk Geeraerts, *Theories of Lexical Semantics*, Oxford: Oxford University Press.
- Хорн 1984:** Laurence R. Horn, „Toward a new taxonomy for pragmatic inference: Q-based and R-based implicature“, [у књизи] D. Schiffrin (ed.), *Meaning, form, and use in context: linguistic applications*, Washington, DC: Georgetown University Press, 11–42.
- Хорн 2004:** Laurence R. Horn, „Implicature“, [у књизи] Laurence R. Horn and Gregory Ward (eds.), *The Handbook of Pragmatics*, Oxford: Blackwell, 3–28.
- Хуанг 2010:** Yan Huang, *Pragmatics*, Oxford: Oxford University Press.
- Цитко / Грачанин Јуксек 2013:** Barbara Citko, Martina Gračanin Yuksek, „Towards a new typology of coordinated *wh*-questions“, *Journal of Linguistics*, 49/1, 1–32.
- Чудомировић 2009:** Јован Чудомировић, „Речце као текстуални конектори у савременом српском језику“, *Књижевност и језик*, LVI/3–4, 277–296.
- Чудомировић 2013:** Јован Чудомировић, „Семантички и прагматички критеријуми за опис и класификацију речци и њихова ограничења“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42/3, 159–170.
- Чудомировић 2014:** Јован Чудомировић, „Прототипични и маргинални напоредни везници / координатори: пример координатора *што... што*“, *Књижевност и језик*, LXI/3–4, 219–235.
- Џонсон 1987:** Mark Johnson, *The Body in the Mind*, Chicago: Chicago University Press.
- Шварцшилд 1996:** Roger Schwarzschild, *Pluralities*, Dordrecht, Boston: Kluwer Academic.
- Шведова 1980:** Наталија Јуљевна (ред.) Шведова, *Русская грамматика*, т. II, Москва: Издательство „Наука“.
- Штернефелд 1998:** Wolfgang Sternefeld, „Reciprocity and cumulative predication“, *Natural Language Semantics*, 6, 303–337.

Цитирани штампани извори

- Секулић 1958:** Исидора Секулић, *Кроника паланачког гробља*, Београд: Српска књижевна задруга.

Цитирани електронски извори

- Ђорђевић 2007:** Соња Ђорђевић, „Одг.: Честе грешке“, [на блогу] *Српски језик – Вокабулар форум*. Доступно на: <http://www.vokabular.org/forum/index.php?topic=184.75> [26. IV 2015.].

Станисављевић 2015: Milica Stanisavljević, „Da ili ne: Veznici na početku rečenice“. Blog *B(l)ogovski momenti*. Dostupno na: <http://smilica.blogspot.com/2015/03/da-ili-ne-veznik-na-pocetku-slozene.html> [26. IV 2015].

Биографија кандидата

Јован Чудомировић рођен је 26. VI 1979. у Пожаревцу, где је завршио основну школу и гимназију. На групи за српски језик и књижевност са општом лингвистиком Филолошког факултета Универзитета у Београду дипломирао је 2006, стекавши звање професора српског језика и књижевности. Током студија почео је да сарађује на програму лингвистике Истраживачке станице у Петници, где је наредних година био редовни сарадник, предавач и ментор. На Филолошком факултету је 2004. добио је награду „Петар Ђукановић“ за најбољи семинарски рад из Дијалектологије српског језика.

Мастер рад на тему „Речце као текстуални конектори у савременом српском језику“ (ментор проф. др Душка Кликовац) одбранио је на Филолошком факултету Универзитета у Београду 2009, а исте године уписао се на докторске академске студије (на истом факултету).

Од 2008. године ради на Катедри за српске језике са јужнословенским језицима Филолошког факултета Универзитета у Београду, најпре као сарадник у настави, а од 2010. као асистент. На овој катедри држао је (или држи) вежбе из предмета *Лингвистика текста и прагматика*, *Синтакса српског језика*, *Лектура и коректура текста* и *Лингвостилистика*.

Објавио је седам научних радова, од чега четири у часописима, а три у зборницима. Учествовао је на више домаћих и међународних скупова, радионица и летњих школа. Био је сарадник на истраживачком пројекту *Језик и идентитет у Републици Србији*, који је спроводио Институт за српски језик САНУ, а финансирао Унеско, као и на међународном пројекту „Функционалност и структура обележја евиденцијалности у словенским језицима“ Универзитета „Јохан Гутенберг“ у Мајнцу. Сада је сарадник на научном пројекту *Српски језик и његови ресурси: теорија, опис и примене*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани Јован Чудомировић

број 08121д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника

и, па, те, а, али, него

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15.V 2015.

Јован Чудомировић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: **Јован Чудомировић**

Број индекса: **08121д**

Студијски програм: **Српски језик**

Наслов рада: **Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних
везника *и, па, те, а, али, него***

Ментор: **проф. др Душка Кликовац**

Потписани **Јован Чудомировић**

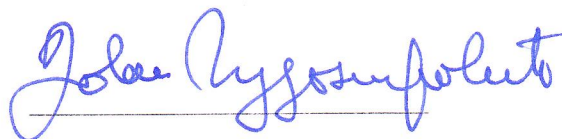
Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15.V 2015.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Семантика и прагматика саставних одн. супротних напоредних везника *и, па, те, а, али, него*

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15. V 2015.

